

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА им. Р. АЧАРЯНА

Л. Ш. АВАНЕСЯН

ИРАНСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1989

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՐ. ԱԺԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Լ. Շ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

A II 82272

Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Հ. Դ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ բանասիրական
գիտությունների դոկտոր՝ Վ. Ա. Քոսյանը և բանասիրական գիտությունների
յեսենաժու Գ. Ս. Ասատրյանը:

Հ 854

Հովհաննիսյան Լ. Շ.

Հալերենի իրանական փոխառությունները / [Պատ. խմբ.-
Հ. Դ. Մուրադյան], ՀԽՍՀ ԳԱ. Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի
ինս-տ.—Եր.: ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990—304 էջ.

Աշխատանքը նվիրված է V—XI դդ. զրաբար մատենագրության մեջ
ավանդված իրանական ծագում ունեցող բառերի համակողմանի քննու-
թյանը: Բացահայտված են փոխառությունների սկզբնաղբյուրները, փո-
խառյալ միավորների գործառական յուրահատկությունները: Տրված է փո-
խառյալ բառերի համեմատարար նշգրտված ցանկ:

Գիրքը օգտակար ձևանարկ է հայոց լեզվի պատմության մասնա-
գիտների, իրանագիտության հարցերով զբաղվողների համար:

2 4602010000
703(02)—90 79—88

ԳՄԴ 81 22

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Լեզվի կառուցվածքի պատմական զարգացումը, ինչպես բաղմիջս դիտված է ուսումնասիրողների կողմից, ամենից ավելի տեսանելի է բառապաշարի ոլորտում: Այս իմաստով լեզվի կրած պատմական փոփոխությունների ուսումնասիրությունը ենթադրում է ամենից առաջ բառապաշարի զարգացման ու փոփոխության՝ այդ թվում նրա կարևոր տարրերից մեկի՝ այլ լեզուներից կատարված փոխառությունների քննություն:

Հայ-իրանական տնտեսական-քաղաքական կյանքի առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ երկու ժողովուրդների լեզվական առնչակցությունները ակունքվում են հազարամյակների խորքից, և պատահական չէ, որ հայերենի՝ հին լեզուներից կատարած փոխառությունների գերակշիռ մասը իրանական բառերն են: Այս տեսակետից էլ խիստ կարևորվում է հայերենի իրանական տարրի ուսումնասիրությունը, մի բնագավառ, որը համեմատական լեզվաբանության կազմավորման շրջանից եղել է համեմատաբանների, հայագետների ու արևելագետների ուշադրության կենտրոնում:

Սույն աշխատանքը նվիրված է հայոց լեզվի դրարարյան փուլի իրանական փոխառությունների քննությանը: Այս սահմանափակումը բնավ պատահական չէ, այլ թելադրված է նախ՝ նյութի բնույթով ու ծավալով, ապա և գրաբարի, որպես հայերենի գրավոր ավանդված նախնական ու լեզվի հետագա զարգացման ընդհանուր միտումները պայմանավորող վիճակի առանձնահատկություններով:

Գրաբարի իրանական բառաշերտը որակապես տարբերվում է միջին հայերենի (նաև հայ բարբառների) իրանական բառաշերտից: Վերջինս միշտ էլ գիտակցվել է օտար, զրկված լինելով լեզվում արմատավորվելու կենսունակությունից, չի ծառանգվել նաև արդի հայերենին, այնինչ գրաբարի իրանական փոխառությունների մեծ մասը, արդեն V դ., միայն ստուգաբանորեն գիտակցվելով որպես իրանական, կազմում էր մեր լեզվի հիմնական բառաֆոնդի անբաժան տարրը:

Տարբեր են նաև գրաբարի և միջին հայերենի իրանական փոխառությունների աղբյուրները: Վերջինների փոխառության աղբյուրը նոր պարսկերենն է. այնինչ, գրաբարի իրանական տարրերը ենթադրում են հին և միջին իրանական լեզուների տարրեր աղբյուրներ, որոնց բացահայտումն ու քննությունը կարևոր է ոչ միայն լեզվի, այլև երկու ժողովուրդների պատմության որոշ հարցերի լուսաբանման տեսակետից: Այնհայտ է նաև, որ գրաբարի իրանական բառաշերտերի ուսումնասիրությունը մեծապես նպաստում է նաև իրանական լեզուների ուսումնասիրության առաջընթացին, ուսումնասիրություն, որին հավաստի, առատ և անգնահատելի նյութ է տալիս հայերենը: Այդ է պատճառը, որ հայերենի իրանական տարրի ուսումնասիրությամբ զբաղվում են նաև շատ իրանագետներ: Հայերենի իրանական փոխառությունների այս կամ այն հարցի վերաբերյալ մեզանում և արտասահմանում առկա է պատկառելի դրականություն: Մի շարք հարակից այլ հարցերի բացահայտման փորձերով հանդերձ, այդ դրականությունը հիմնականում ստուգաբանական բնույթի է:

Իրանական լեզուների նոր, հավաստի վկայությունները, իրանագիտության ու հայագիտության զարգացման արդի մակարդակը հնարավորություն են տալիս բացահայտելու հայերենում գործառուղ մի շարք բառերի իրանական ծագումը, հիմնավորելու ու լրացնելու եղած մեկնությունները: Անշուշտ, սա կարևոր հարց է, որին և մենք հատկացրել ենք մեր աշխատանքի վերջին գլխի մի բաժինը: Սակայն փոխառությունների քննությունը միայն ստուգաբանական վերլուծություն չէ: Ձգտելով չկրկնել նախորդներին, որն այնքան էլ դյուրին չէ մեծածավալ նյութի և բազմաղան (երեմն իրարամերժ) ուսումնասիրությունների առկայության պայմաններում, մեր աշխատանքում անդրադարձել ենք բավարար ուշադրության չարժանացած, կամ բոլորովին շոշափված խնդիրների՝ նպատակ ունենալով, նախ և առաջ, փոխառությունների քանակական կողմից զատ, ներկայացնել հայերենում իրանական տարրի որակական-գործառական յուրահատկությունները, նրա իրացի դերն ու տեսակարար կշիռը հայոց լեզվի մի կարևոր ու առանձնահատուկ փուլում:

Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից ու չորս գլուխներից:

Ներածության առաջին բաժինը հայերենի իրանական տարրերի ուսումնասիրության հարցի պատմությունն է, որ շրջանաբաժանել ենք երեք փուլերի՝ ընդհանուր գծերով ներկայացնելով ու արժեքավորելով յուրաքանչյուր փուլի ձեռքբերումները, այլև՝ առանձին ուսումնասիրող-

ների վաստակը: Հայերենի իրանական տարրերի ուսումնասիրության պատմության համակարգային ու ամբողջական ներկայացմամբ, այդ բնագավառում արվածի ցուցադրումից ու արժեքավորումից հետո ավելի հստակորեն են ուրվագծվում այն նոր խնդիրներն ու բավարար լուծում չստացած հարցերը, որոնց և անդրադարձել ենք մեր աշխատանքի համապատասխան բաժիններում: Ի դեպ, նախորդ ուսումնասիրությունների բնույթով պայմանավորված, նրանցում հայերենի իրանական փոխառությունների քննության պատմությունը ուշադրության չի արժանացել: Ներածության երկրորդ բաժնում քննվում են փոխառության տեսության հետ առնչվող մի քանի հարցեր, նշվում այն սկզբունքները, որոնք նյութի թելադրանքով օգտագործել ենք այս կամ այն հարցը պարզաբանելիս: Առաջադրվում են նաև փոխառությունների տարբերակման ու գնահատման նոր սկզբունքներ:

Առաջին գլխում, ըստ իրանագիտության մեջ ընդունված դասակարգման, անդրադարձել ենք իրանական լեզուների համառոտ բնութագրմանը, նախ՝ որպես տեղեկատվություն (քանի որ մեր աշխատանքը նաև իրանագիտական է), ապա նաև այն պատճառով, որ աշխատանքի տարբեր հատվածներում շոշափվում են իրանական մի շարք լեզուների՝ հայերենի հետ ունեցած աղերսները: Որոշ հատկանիշների վերհանումով, փորձել ենք տարբերակել հին և միջին իրանական լեզուներից կատարված փոխառությունները: Հին իրանական լեզուներից հայերենին անցած բառաշերտի առանձնացումը այնքան էլ դյուրին չէ և կարող է առարկությունների տեղիք տալ: Խուսափելով անվերապահ եզրահանգումներից, ջանացել ենք ի մի բերել այդ հարցի շուրջ եղած տեսակետները, գնահատել դրանք, որոշ դեպքերում էլ սուռաշաղրված հատկանիշներին ու օրինակներին տվելացրել նորերը:

Միջին իրանական լեզուներից կատարված փոխառությունների առանձնացումը՝ հատկապես պարթևերենից ու միջին պարսկերենից (կամ ավելի ընդհանուր՝ հյուսիս-արևմտյան ու հարավ-արևմտյան լեզուներից ու բարբառներից) արդեն ավելի հստակ է՝ ինչպես առաջադրված հատկանիշների բնույթով ու քանակով, այնպես էլ վկայված նյութով: Քննությունը ցույց է տալիս, որ միջին իրանական նշված երկու լեզուների (կամ լեզվախմբերի) հնչյունական առանձնահատկությունները արտացոլվել են նաև հայերենի իրանական բառաշերտում: Ներկայացվում են նաև ցանկեր ըստ փոխառության միջին պարսկական կամ պարթևական աղբյուրի:

Նյութի հավաքման և դասակարգման ընթացքում ակնհայտ դար-

ձալ, որ հայերենի իրանական բառաշերտի մեջ առկա են հնչյունա-
կան որոշ զանազանություններ ունեցող, իմաստով մոտ կամ նույնա-
կան բառեր (ոյգ—ոյժ, տոյգ—տոյժ, կանդ—քանդ, ռամ—[ե]րամ...):
Իրանական լեզուների, մասամբ և հայերենի հնչյունափոխական ա-
ռանձնահատկությունների հիման վրա այդ բառերի կիրառական, ծա-
գումնաբանական քննությունը ցույց է տալիս, որ փոխառյալ այդ ձևերը
նույնիսկ իրանական այս կամ այն փուլին (կամ որոշ դեպքերում հենց
նույն լեզվին) պատկանելու դեպքում, ենթադրում են ժամանակային
հաջորդում կամ նախորդում: Այս կարգի հարցերի պարզարանման կա-
րևությունը անհերքելի է:

Նպատակահարմար ենք գտել այս գլխում ներկայացնել նաև ի-
րանական լեզուների հնչյունական համակարգերը, հայերենի փոխառ-
յալ բառերի տվյալների վրա ի հայտ եկող հնչյունական համապա-
տասխանություններն ու օրինաչափությունները:

Երկրորդ գլուխը վերնագրել ենք. «Իրանական փոխառությունների
բնութագիրը ըստ խոսքի մասերի»: Ինչպես և սպասելի է, փոխառու-
թյունների մեծ մասը դոշական է: Նշվում են հնչյունական-ձևությա-
յին այն առանձնահատկություններն, որոնցով տարբերակվում են իրա-
նական ծագում ունեցող գոյականները և բերվում դրանց ցանկերը:
Գոյականների կիրառական առանձնահատկությունների բացահայտման
նպատակով կատարել ենք դասակարգումներ ըստ կիրառության ոլորտ-
ների: Նման դասակարգում ունի և Հ. Աճառյանը, սակայն մենք ա-
ռանձնացրել ենք միայն հիմնական ոլորտները, ընդգրկելով նոր նյութ,
շոշափելով նոր, չարժարժված հարցեր: Հատկապես նոր հայեցակե-
տերից են քննված ժամանակ ցույց տվող բառերը: Մանրամասն անդ-
րադառնալով ցայժմ իրանական համարվող որոշ ամջանունների (տրև,
մարգաց, հրոտից), տարբեր բնույթի փաստերով փորձում ենք հաս-
տատել դրանց ոչ փոխառյալ բնույթը:

Մանրալին Վերլուծության է ենթարկվում պետական-վարչական
բնագավառի տերմինաբանությունը, առաջադրվում ստոպագրանական
նոր փորձեր, բացահայտվում փոխատու և փոխառու լեզուներում նրանց
դրսևորած իմաստային առանձնահատկությունները: Այս ոլորտի մեջ
ընդգրկվող բառերի քննությունից բխող եզրահանգումներից մեկն այն
է, որ, չնայած առկա ծավալուն բառաշերտին, բառերի մի ղգալի մա-
սը որակապես տարբերվում է իսկական փոխառություններից: Այս-
պես օրինակ, պլեմոզ, անդերծապետ, մովպետան մովպետ, ռատ, ամ-
պարտֆաշ, հազարաուխտ... և նման շատ բառեր թեկուղ գործառում են

մեր մատենագրության մեջ, սակայն դրանք ունեն միայն նեղ իրադրական ոլորտ, զերծ են բառակազմական լայն հնարավորություններից, նաև հաճախական չեն։ Դրանք իրանական կյանքի համապատասխան բնագավառի արտացոլումների անդրադարձումներն են։ Հայ հեղինակը չէր կարող թարգմանել դրանք, չէր կարող նաև շրջանցել։ Մի խոսքով, դրանք ներկայանում են որպես միայն ու միայն իրանական կյանքի արտացոլման լեզվական միջոցներ, ուստի առարկայական է դառնում նման կարգի բառերի սահմանադատումը։ Սրանց համար առաջարկում ենք օտար բառեր տեղադրել։

Փոխառյալ ածականների թիվը հասնում է հարյուրի։ Բերվում է այդ ցանկը, նշվում այն ածականները, որ ի տարբերություն նախորդ ուսումնասիրողների, փոխառյալ չենք դիտում։ Հատուկ քննության են ենթարկվում իրանական ծագում ունեցող գունանունները, բացահայտվում դրանց գործառական ու հաճախական յուրահատկությունները, բնիկ գունանունների հետ ունեցած հարաբերությունները։ Համադրելով այլ լեզուների ընձեռած փաստերը, հիմնավորվում է այն թեզը, որ իրանական գունանունները նախապես վերաբերել են որևէ առարկայի, ունեցել են իրադրական կիրառություն, հետագայում՝ ամենայն հավանականությամբ հայերենի հոդի վրա, ձեռք են բերել ընդհանրացված նշանակություն։

Բայական փոխառությունների հարցը քննելիս՝ առաջ է գալիս բայական միավորը փոխառյալ միավոր համարելու կամ չհամարելու խնդիրը։ Այսպես, աշխատելի մեջ ել-ը հայերեն մասնիկ է, իսկ իրանական է միայն բայահիմքը։ Ինչպե՞ս վարվել։ Հանգել ենք այն եզրակացության, որ բայական ձևերը ամբողջովին առնված փոխառյալ միավորներ չպետք է դիտվեն։ Ցանկերում, դարձյալ փոխառյալ արմատը մատնացույց անելու միտումով, պայմանականորեն կարելի է ներկայացնել այն բայաձևերը, որոնց արմատը (հիմքը) անկասաբար կամ ոչ բայական կազմություններում հանդես չի գալիս։

Անդրադարձել ենք նաև, այսպես կոչված, երկրորդական խոսքի մասերին, նշել բուն խոսքի մասերից երկրորդականի վերածվելուն նպաստող հանգամանքները, հնարավորության դեպքում նաև իրանական զուգահեռների գործառությունները։

Երրորդ գլխում քննված են մի շարք հարցեր, որոնք լուսաբանում են զրաբարի իրանական տարրի որակական-գործառական առանձնահատկությունները։ Դասակարգել ենք փոխառյալ բառերը ըստ վկայության ժամանակաշրջանի՝ ներառելով 5—11 դարերը։ Պարզվում է,

որ փոխառության մեծ մասը վկայված է 5-րդ դարից: Այդ դարից վկայված բառերն են, որ մտել են մեր լեզվի հիմնական բառաֆոնդ, շարունակելով գործառել նաև այժմ: Իրանական բառաշերտի ժամանակագրային արժեքավորումից զատ, ուշադրություն է դարձվում նաև մի շարք այլ հարակից հարցերի (փոխառյալ բառերի բնույթը, հաճախականությունը, կիրառության ոլորտները և այլն): Նկատվում են դեպքեր, երբ տվյալ բառը բարդված կամ ածանցված ձևով վկայված է միայն, իսկ արմատական ձևով համեմատաբար ավելի ուշ: Տրվում են նաև նման դեպքերի մեկնաբանությունները:

Փոխառությունների իրական դերի առարկայական գնահատման տեսանկյունից կարևորվում է փոխառյալ բառերի տարբերակումը ըստ հաճախականության: Առանձնացրել և քննության ենք ենթարկել խիստ նվազ հաճախական բառերը: Պարզվում է, որ զգալի թվով բառեր հայ մատենագրության մեջ կիրառվել են մեկ—երկու անգամ: Դրանք արհեստականորեն մեծացնելով իրանական փոխառությունների թիվը, իրենց գործառական յուրահատկություններով էապես տարբերվում են իսկական փոխառություններից:

Առանձին ենթազլխում անդրադարձել ենք անկախաբար չկիրառվող արմատների (բառերի) քննությանը: Մոտ 50-ի հասնող բառեր հանդես են գալիս միայն բարդված կամ ածանցված ձևերով: Դրանց առանձնացմամբ շրջանառության մեջ է դրվում փոխառությունների առարկայական գնահատման մի շափանիշ ևս:

Այս գլխի ծավալուն բաժիններից մեկը նվիրված է իրանական ծագում ունեցող ածանցների քննությանը: Այդ ածանցները տարբերակվում են առաջին հերթին երկու հիմնական դասակարգմամբ. ա) արմատական բառեր, որոնք հայերենում գործառելով այլ խոսքի մասային արժեքով, հանդես են գալիս նաև ածանցական կիրառությամբ, բ) ձևույթները, որոնք հայերենում հանդես են գալիս միայն որպես ածանցներ:

Իրանական ծագում ունեցող վերջածանցները նկատելիորեն գերազանցում են նախածանցներին: Նշվում են ածանցների իմաստները, տրվում այն կաղապարները, որոնցում առկայանում է այս կամ այն ածանցը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում հայերենում և իրանական լեզուներում ձևային և գործառական ընդհանրություն ունեցող ածանցներին: Բացահայտվում են երկու լեզուներում դրսևորվող օրինաչափություններն ու յուրահատկությունները, ածանցների «փոխառման» ուղիները: Մերժելի ենք համարում այն սկզբունքը, երբ եր-

կու լեզուներում իմաստային ու գործառական ընդհանրություններ ունեցող համանման ածանցների առկայության դեպքում անպայման հայերենը դիտվում է որպես փոխառություն՝ անտեսվելով ծագմանաբանական ու գործառական ընդհանրությունը:

Օտար ազդեցությունները ի հայտ են գալիս նաև պատճենմամբ, որի դեպքում շրջանառության մեջ են դրվում ոչ միայն օտար՝ այլև մայրենի լեզվի հնարավորությունները: Իրանական լեզուներից աշատճենված օրինակներում գերակշիռ են բարդ բառերն ու կապակցությունները, հատկապես բայական հարադրությունները: Պատճենումը որպես մայրենի լեզվանյութի միջոցով օտար միավորի ներքին ձևի փոխառություն, ենթադրում է երկու լեզուների սերտ առնչություն, փոխատու լեզվի համակարգի խոր իրազեկություն: Աշխատանքում բերվում են իրանական լեզուներից պատճենված բազմաթիվ օրինակներ, քննվում փոխատու ղուզահեդի հետ ունեցած հարաբերությունը: Չանտեսելով, նաև չգերազնահատելով պատճենումների դերը հայերենի իրանական փոխառությունների համակարգում, երկու լեզուներին բնորոշ ձևա-իմաստային ընդհանրությունները անպայման պատճենում չենք դիտում՝ համարելով դա միակողմանի մոտեցում, փոխառչալ տարրի արհեստական գերազնահատում: Նման հարցեր շոշափելիս, պետք է հաշվի առնել նաև տվյալ լեզուների զարգացման ներքին գործոնների ընդհանրությունը, այս կամ այն լեզվի բուն հնարավորությունները:

Փոխառությունների համակողմանի հետազոտության միտումով, առանձին ենթազույգներում քննել ենք փոխառչալ համանուններն ու համանիշները:

Համառոտակի անդրադառնալով համաճեղճության լեզվաբանական ըմբռնմանը, ելնելով մեր նյութի առանձնահատկություններից, համանունները տարբերակելիս, կիրառել ենք, այսպես կոչված, համազգույթյան և ոչ թե համահնչության սկզբունքը: Առանձնացված են տարարմատ և նույնարմատ համանունները: Վերջիններս բնականաբար ավելի մեծաթիվ են, և սրանց քննությունը կարևոր է հատկապես այն պատճառով, որ եթե տարարմատ համանունների դեպքում գործ ունենք պատահական կամ չպատճառաբանված նմանությունների հետ, ապա նույնարմատ համանունների առկայությունը ինքնին ենթադրում է իմաստային զարգացման ու իմաստափոխության երևույթ, որի գործընթացի քննությունը կարևոր է:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ որոշ դեպքերում համանուն

շարքերի անդամներին մեկը իր իմաստը ձեռք է բերել հայերենի հողի վրա, այլ կերպ ասած, բառը այդ իմաստով չկա փոխատու լեզվում: Առավել ուշադրություն դարձնելով այս կարգի բառերի քննությանը, եղբակացնում ենք, որ դրանք չպետք է փոխառություն համարել. սկզբունք, որ պետք է կիրառել ընդհանրապես փոխառություններին վերաբերող հետազոտություններում: Վերջում տրվում է համանունների ցանկը:

Իրանական ծագմամբ համանիշ բառերի քննության նպատակը՝ համանիշային խմբերը ներկայացնելուց զատ, նաև բառերի գործառական, իմաստային տարբերությունների ու ընդհանրությունների ներկայացումն է, իրանական տվյալ բառաշերտի լեզվական արժեքի համակողմանի բացահայտումը: Մեծ թիվ են կազմում գոյական համանիշները, կան նաև ածականների համանիշության օրինակներ: Գերիշխող են համանիշների երկանդամ շարքերը: Համանիշ սինդամների նրբ-իմաստային, կիրառական առանձնահատկություններն ակնհայտ են ոչ միայն տարբեր դարերից, այլև միևնույն դարից վկայվածների միջև, որն ավելի է կարևորում զրաից քննությունը, ստիպում բացի ժամանակագրայինից բացահայտելու նաև այլ գործոններ:

Ուշադրության են առնված երեք տասնյակից ավելի համանիշային խմբեր. ի՞նչ նկատի առնենք այն հստակմանը, որ որոշ խմբեր ներառում են 3—4 միավորներ, ապա 70-ից ավելի փոխառյալ բառերի կիրառական, իմաստային մանրադնին քննությունը ինքնին արդեն արժեքավորվում է: Իրանական փոխառությունների համանունության և համանիշության հարցերը, որոնք ի դեպ երբեք չեն շոշափվել, կարելիորվում է նաև որպես գրաբարի համանունության ու համանիշության մասնակի քննություն, հարց, որ դարձյալ հետազոտված չէ:

Աշխատանքի վերջին գլուխը նվիրված է իրանական փոխառությունների քանակական բնութագրի քննությանը: Իրանական փոխառությունների ամենամեծ թիվը տալիս է Հ. Աճառյանը՝ 1405 բառ: Ըստ ամենայնի արժեքավորելով մեծանուն գիտնականի վաստակը, նշում ենք նաև փոխառյալ բառերի տարբերակման, ավելի ճիշտ, նրա ներկայացրած ցանկի վիճելի սկզբունքները, թերությունները: Ցանկի ճշգրտման նպատակով անդրադառնում ենք նորագույն մի շարք հետազոտություններում իրանական համարվող որոշ բառերի ծագումնաբանական վերլուծությանը, գտնելով, որ ամենայն հավանականությամբ դրանք բնիկ բառեր են և ոչ թե փոխառյալ. այս ելակետից էլ առանձնացնում ենք իրանական փոխառությունների նախկին ցանկե-

քում զետեղված մի քանի բառեր, փորձելով հավաստել դրանց ոչ փոխառյալ բնույթը, եվ եթե դրանք անվերապահորեն չենք կարող բնիկ համարել, ապա անվերապահորեն չենք կարող նաև փոխառյալ համարել: Այսինքն՝ փոխառյալ բառերի ցանկում դրանց զետեղումը այսօր չի արդարանում:

Աֆուհեան, մեր կողմից առաջ քաշված սկզբունքների համաձայն՝ համապատասխան հիմնավորումներով փոխառությունների շարքից հանվում են բազմաթիվ այլ բառեր (մոտ 70):

Այս գլխում արծարծված խնդիրները, սակայն միայն իրանական փոխառությունների «զտման» նպատակ չեն հետապնդում, այլ՝ այդ բառաշերտի բոլոր հնարավորին ամբողջական ներկայացման: Ուստի մեծ ուշադրություն ենք դարձրել նաև ցանկի համալրմանը՝ հենվելով ետաճառյալական ուսումնասիրությունների, այլև մեր իսկ ստուգաբանությունների վրա: Քննության ենք առել մոտ 130 բառ, տալով ստուգաբանության համառոտ պատմությունը և, մեր կարծիքով, հավաստի ստուգաբանությունը, գնահատելով և հնարավորության դեպքում լրացնելով ստուգաբանական այլ փաստարկներով: Իրանական ցանկի համալրումը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ. հարկ եղավ ծանոթանալ օտարալեզու բաղմաթիվ գրքերի ու ամսագրերի, քննադատաբար օգտագործել դրանցում՝ մեզ հետաքրքրող նյութը, չդաշխակղվել և անպայման իրանական շահմարել հրապուրիչ, բայց դեռևս անհամոզիչ ստուգաբանություն առաջարկվող, բաղմաթիվ բառեր: Բոլոր դեպքերում ավելի քան 130 բառերի նորովի քննությունը նորովի է լուսաբանում և փոխառությունների քանակական բնութագիրը: Այն կարծիքին չենք, որ մեզ հայտնի են եղել բոլոր նոր ստուգաբանական հիմնավորումները. իդեալականը դա կլինի, որը սակայն հնարավոր չէ հենց միայն ժամանակի տեսակետից:

Աշխատանքի վերջում ներկայացված է գրաբարյան փուլի իրանական փոխառությունների ճշգրտված ու ամբողջացված ցանկը, որը բնականաբար չի հավակնում վերջնականը լինելու:

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՏԱՐՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
(հարցի պատմության համառոտ ակնարկ)

Թեպետ հայերենի իրանական տարրի համակողմանի ու գիտական ուսումնասիրությունը կապվում է համեմատական լեզվաբանության սկզբնավորման հետ, սակայն հայերենում իրանական մի շարք բառերի առկայությունը նկատված է վաղուց։

Գրաբարի իրանական բառաշերտի քննությունը կարելի է շրջանաբաժանել երեք փուլերի։

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Ժամանակագրային սահմանները բավական ընդարձակ են՝ ներառելով V—XIX դդ. երեսնական թվականները, այսինքն՝ հայ մատենագրության կազմավորումից մինչև համեմատական լեզվաբանության կազմավորման շրջանը։

Հայերենի իրանական տարրի վերաբերյալ առաջին դիտարկումները V դ. մեր պատմիչներին են։ Ագաթանգեղոսը, Նզնիկը, Խորենացին ունեն իրանական բառերի, հատկապես որոշ հատուկ անունների մեկնություններ։ Այս մեկնությունները դիտարժան են ոչ թե գիտականության, այլ մեզ հետաքրքրող հարցի առաջին արժարժումները լինելու փաստով, մանավանդ, որ մեր լեզվաբանական աշխատություններում դրանք երբեմն շրջանցվել են։

Բերենք մի քանի օրինակ վաղ շրջանի մեր պատմիչներից. «Ի գիւղն զոր Բագայառիճն կոչեն ըստ պարթևարէն լեզուին» (Ագաթ., 412)։ «Գայր հասանէր ի քաղաքագեօղն Բագաւան, որ անուանեալ կոչի ի պարթևարէն լեզուէն դիցաւան» (426)։ «Զրուան, որ թարգմանի բախարհամ փառք» (Նզն. 113)։ «Հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ Մարամատ», որ թարգմանի մարս եկն. յայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ

Մարմէտ» (հոր. 173): «Զի Աժդահակ ի մեր լեզուս է վիշապ» (84): «Եւ ոչ կամեցան հնազանդել՝ նմա բնակիչք լերինն, որ կոչի յիրեանց լեզուն Պատիժահար գաւառ, որ է Գեղմանց լեռոն» (182): «Այլ պատուին յԱրտաշիսէ գեղիւք և դաստակերտօք և անուանին Ամատունիք, որպէս թէ եկք» (187): «Ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող, քանզի յառաջ անուանէր Վաղեգեսոս ի յունաց լեզուն» (197): «Նա և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ թարգմանի բլուր» (265):

Թ. Արծրունին էլ փորձում է ստուգաբանել Արտամետ և համակրեմ բառերը: «Իսկ զանուն քաղաքին կոչեցին Արտամատ, որ թարգմանեալ ստուգաբանի Արտաշէսի ձեռակերտ, կամ թէ՛ Արտաշէսի եկք, զի ըստ պարսիկ ձայն մատ եկք թարգմանի» (53—54): Սա թերևս հորեհնացո՛ւ՝ Ամատունիք-ի ստուգաբանության ազդեցութեամբ է արված:

Իրանական բառաշերտի մակերեսային քննություն կա և որոշ քերականական աշխատութիւններում: Առաջինը թերևս Գ. Մազիստրոսն է, որ Թրակացու քերականութեան իր մեկնութեան մեջ խոսելով փոխառութիւնների մասին ընդհանրապէս, անդրադառնում է նաև հայերենում մի քանի պարսկերէն բառերի, գնահատում դրանց գործառական արժեքը, կատարում մի շարք ձիշտ ստուգաբանութիւններ³:

«Իսկ մեր ի պարսից բազում ինչ ընտաներար ուսեալ զգետոս, որպէս դուռա և ուղէ, մարքաք, աւաղան, որ է ջրոյ անօթ, գաւաղան, որ է վարիչ արջառոյ, խարազան որ է վարիչ իշոյ և այլք ալսպիսի բազում, որ գրեթէ հասարակորդ է լեզուիս մերոյ» (229): Մեկ այլ տեղ Մազիստրոսը ստուգաբանում է հայերենում գործառող մի քանի անձնանուններ. թեև ստուգաբանութիւնները, ինչպէս և սպասելի է, գիտական չեն, սակայն ուշագրաւ է այն, որ հեղինակը այդ անձնանունների համար իրավացիորեն տեսնում է ռոմար աղբյուր. «Ո՛ւր Շավարշ, ըստ պարսկականին շարի բաշ՝ միշտ ուրախ թարգմանեալ... ո՛ւր Բաւոս փառացի և ըստ պարսկականին բաղմանի... ո՛ւր Տիգրան, որ ըստ պարթևին մեծ և ծանր»⁴:

Միջնադարյան քերականներից Հ. Երզնկացին նույնպէս նշում է իրանական բառերի գոյութիւնը, բայց նա բառ առ բառ կրկնում է Մազիստրոսին⁵: Մինչև 19-րդ դարի սկիզբները եղած քերականութիւններում, ձիշտ է, խոսվում է փոխառութիւնների մասին, բայց իրանական լեզուներից օրինակներ չեն բերվում⁶: XIX դարի քերականութիւններում էլ այդ հարցը չի արծարծվում⁷. սա պետք է բացատրել

ոչ թե հեղինակների անգիտությամբ, այլ քերականության բնույթով, որտեղ նման հարցերի քննության նպատակադրում չկար: Իրական բառաշերտի յուրատեսակ քննություն է կատարված նաև բառարանագրական բնույթի աշխատություններում: Նմանօրինակ աշխատանքներից առաջինը թերևս «Խարգմանություն Պարսիկ բառից ի Վարդան գրոց» փոքրածավալ գործն է, որի հեղինակը Նղիշեի պատմությունը հասկանալի դարձնելու միտումով առանձնացնում, մեկնում է իրական մի քանի բառեր: Բառարանագիրը Նղիշեի պատմության մեջ հանդիպող բոլոր իրանական բառերին չի անդրադարձել, որովհետև ինքն էլ բազմաթիվ բառերի իրանական ծագումը չի նկատել: Մեղադրել հեղինակին այդ բանի չիմացության մեջ ավելորդ է, քանի որ մի քանի հարյուրամյակ հետո միայն՝ համեմատական լեզվաբանության զարգացումով, հնարավոր եղավ պարզել այս կամ այն լեզվի օտար տարրերի իրական պատկերը: Բառարանագրի այս չիմացությունն էլ արժեքավորվում է այլ առումով. հեղինակը սառանձնացրել է 30-ից ավելի բառեր (դենիմազդե, ամպարտքաշն, պահլալիկն, պարսկադենն, շկաթակ, լակիշ, վատախտարակ... և այլն): Կնշանակի սրանք հասկանալի չեն եղել հեղինակի ապրած դարաշրջանում (ավելացնենք՝ դրանից առաջ և հետո էլ): Այդ բառերը հիմնականում վերաբերում են պարսից կրոնին, վարչական-պետական տերմիններին, որոնց ստույգ մեկնություններն այսօր էլ ըստ էության մեծ դժվարությունների հետ են կապված: Զարմանալի չէ, որ բառարանագրի մի շարք բացատրություններ թերի են կամ սխալ: Օրինակ, գոմեզ-ը ըստ հեղինակի դիտվում է «ոշնան խոտէ, զոր այլ գիրք աւճառ ասէ լուալեաց»: Հավանորեն հեղինակին թյուրիմացության մեջ է գցել Նղիշեի «Ձեռք առանց գոմիդոյ մի լուացին» (52) նախադասությունը: Մովսեստան մովսեթ-ը մեկնվում է «իշխանաց իշխան»: Այս էլ թերևս գալիս է «Եւ քանզի ինքն իսկ մոգպետն իշխան էր աշխարհին» (152) նախադասությունից: Բոլորովին արտառոց մեկնություն ունի փառիպան (փուշտիպան) բառը. այն թարգմանված է «մարմնապահ կանաչ մոգուցն, սարկաւագուհիք»: Բառը Նղիշեն կիրառել է երկու անգամ. «Եւ մնացեալ մոգացն և փշտիպանացն որք կապանսն ապրեալ էին...» (133): «Յանդգնեցան և կանաչք փշտիպանացն յաւուր կիրակէի անցուցանեալ զճրագունս...» (65): Հավանաբար սխալ մեկնությունը գալիս է երկրորդ նախադասությունից, որի իմաստը բառարանագիրը չի հասկացել:

Հայ-իրանական լեզվական առնչությունները լուսաբանող լուրջ աշխատանք է Հակոբ Տյուղյանի բառացանկը, որը կցված է Դևորգ Պալատացու պարսկերեն-հայերեն բառարանին⁹։ Հրատարակելով Պալատացու բառարանը, Հ. Տյուղյանը բառարանից առանձնացրել է այն բառերը, որոնք ընդհանուր են պարսկերենում և հայերենում, ավելի ճիշտ, առանձնացված են նույնանիշ և նմանաձայն բառերը. «...Ժողովեցաք ևս ի բառարանէս զամենայն նմանաձայն բառս, որ ընդ Հայս և ընդ Պարսս և դասակարգեցաք ի վերջոյ հանդէպ միմեանց։ Ի զուգադրութիւնէ աստի զայն միայն է մեզ հապաստել՝ թէ վասն մերձատրութեան և սահմանակցութեան երկուց ազգացս՝ բազում նմանութիւն է բառից ևս ոճոյ խօսից ընդ մէջ Հայոց և Պարսից. այլ ոչ թէ և լեզուի մերոյ և ազգի նոյն գոլ ընդ նոսա։ Զի և յօրինուած իսկ և կազմութիւն երկաքանչիւր լեզուացն յայտնի ցուցանեն թէ բովանդակութեամբ զսնազինին երկուքս այսորիկ ի միմեանց» (էջ ը—թ)։

Բառացանկը ընդգրկում է 433 բառ։ Ինչպես տեսնում ենք, բավական մեծ թիվ, որ գերազանցում է հետագա շատ ուսումնասիրողների կողմից հայ-պարսկերեն առնչությունների բացահայտմանը նվիրված աշխատություններում բերվող համարնույթ բառերի թիվը։ Սակայն բառացանկի արժանիքը միայն քանակի մեջ չէ։ Հեղինակը կատարել է նաև այլ դասակարգումներ։ Նա աստղանիշով առանձնացրել է այն բառերը, որոնք ակնհայտորեն հայերենը փոխ է առել պարսկերենից։ Դրանք մեծ մասամբ ճիշտ են։ Բերենք մի քանի օրինակներ.. ազէր, ախբեր, ռան, ոէզմ, սալար, սլքիւլ, վիւզիւրկ, փեյման...¹⁰։ Մյուս կարգի բառերի թիվը հասնում է 78-ի։

Նշվում են նաև այն բառերը, որոնք հայերենին ու պարսկերենին են անցել մեկ այլ աղբյուրից (հունարենից, եբրայեցիներից), իսկ 344 բառերի ծագումը նույնական է՝ ինչպես մայր—madar, ծունկն—zanu, նաւ—nav և այլն։ Սա արդեն հրորոգ դասակարգումն է, որի մեջ փաստորեն ընդգրկվում են հնդեվրոպական ծագմամբ բառերը։

Ճիշտ բառացանկը բարձր է գնահատվել ուսումնասիրողների կողմից (Աճառյան, Զահուկյան, Աղայան, Զուգասպյան...)։ «Այդ բառարանը,—գրում է է. Աղայանը,—Մխիթարի բառարանից հետո առաջին լուրջ ստուգաբանական փորձն է... Եվ այդ այն ժամանակ, երբ դեռևս լույս չէին տեսել ոչ միայն Պետերմանի և Վինդիշմանի, այլև Բոպպի, Ռասկի ու Դրիմմի աշխատությունները... Այս է, որ մեզ լիովին իրավունք է տալիս Գեորգ Դպիրին իսկական լեզվաբան համարելու»¹¹։ Գ. Զահուկյանը բարձր գնահատելով այդ աշխատանքը, նշում է,

որ երբեք չի կարելի Պետերմանին համարել որպես հայերենում և իրանական լեզուներում ընդհանուր բառերի մասին խոսող առաջին հեղինակի: Այդ չի կարելի ասել հատկապես այն պատճառով, որովհետև Պետերմանին քաջ ծանոթ է եղել Գեորգ Դպիրի աշխատանքը¹²:

Այսպիսով, իրավամբ Հ. Տյուզյանի գործը պետք է համարել հայ-իրանական լեզվական առնչություններին վերաբերող առաջին գիտական աշխատանքը, որը կարևորվում է հատկապես նյութի ծավալով և ուսումնասիրության սկզբունքներով: Այդ են հաստատում նաև աշխատանքին տրված գնահատականները¹³:

Հայերենում գործառող մի շարք իրանական բառեր մատնանշվում են նաև Մխիթար Սեբաստացու բառարանում: Նկատենք, որ Սեբաստացին քերականության մեջ այդ հարցը չի շոշափում: Եվ վերջապես պետք է նշել հայ բառարանագիտության թագը հանդիսացող Նոր հայկազյան բառարանը, որտեղ մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ զգալի նյութ կարելի է գտնել: Հիշենք, որ թևկուղ բառարանը լույս է տեսել 1836—37 թվականներին, սակայն աշխատանքը սկսվել և վերջացել է վաղ, այսինքն՝ բառարանի երախտավոր հեղինակները իրենց ուսումնասիրությունները կատարել են դարձյալ համեմատական լեզվաբանության կազմավորումից առաջ:

Պատմաբանասիրական բնույթի աշխատություններում հարցը շոշափած է Ղ. Խնձիճյանի կողմից: Թեև նա հայերենը նախամայր լեզու համարող հեղինակներից է, այդուհանդերձ նշում է, որ հայերենը փոխառություններ ունի հին հարևան լեզուներից, հատկապես պարսկերենից ու հունարենից: Ուշագրավ է նաև օտար բառերի արժեքավորման նրա սկզբունքը: «Այն բառը, որք յօտար լեզուաց սպրդեալ մոծան ի մեր լեզու, ոչ կարեն ի ղերե հանել զայս պարժանս հնութեան. զի ի բազմաժամանակեաց գերութեան աղգիս ի մէջ պարսից և յունաց հարկաւորապէս մտանէին ի մեզ օտարաձայն բառք, որպէս լճ այլ մայր լեզուս գտանին սպրդեալ»¹⁴, «Հնախօսութեան» երկրորդ հատորում նա փաստորեն ճիշտ է ստուգաբանում սպարապետ, սպասալար, մարզպան բառերը: «Մարզպան բառ է պարսից նշանակէ կողմնապահ, յայս անուն կոչէին պարսիկք զիշխանն, զոր առաքէին յաշխարհ մեր հորեմն բնիկ ազգաւ պարսիկ և երբեմն հայկազուն» (220): «Սպարապետ ածանցեալ է ի սիփահի բառէն պարսից, նշանակէ առ մեզ զօրապետ, զօրավար» (275): «Սպասալար ելեալ ի սալար կամ որ նոյնն է սաղար բառէս, նշանակէ պետ սաղարաց» (276): Իրանական մի քանի բառեր էլ քննվում են այլ աշխատության մեջ¹⁵:

«Զի առաջին վանկն յաշտ (իմա՝ ՅԱշտիշատ-ի—Լ. Հ.) ելեալ ի պարսից բառէս աշքի նշանակէ հաշտութիւն, որ է վախճան աղօթից և զօհից» (92): «Ոստան անուն ածանցի առ մեզ ի ուսքամ բառէն պարսից, որ բաց յայլ նշանակութեանց՝ նշանակէ առ նոսա նաև Սիամ դրան» (458): «Թուի լեալ բառդ մրնակամ ի միհր բառէն պարսից, որ է արեգն» (25): Այս շարքում մասամբ ճիշտ է միայն միևն բառի ստուգաբանությունը, իսկ մյուսները կեղծ մեկնություններ են: Ավելին, «Հնախօսութեան», 3-րդ հատորում, իրանական ծագում ունեցող մի շարք բառեր համարում է հայերեն: Այսպես, համեմատելով պրս. նէվ, հուն. նէսս, լատ. նովուս և հայ. նոս, որը ըստ հեղինակի «ի բարդութիւնս լինի նա» (18), նա նախադրել է հայերեն բառ է դիտում: Թեև առկա է լեզուների համեմատութեան փորձը, բայց ակնհայտ է նաև սխալը: Սիրամարգ-ը ստուգաբանում է «սիրող մարդ», բազէ-ն՝ վազէ և այլն:

Այսքանով կարող ենք ավարտել իրանական տարրի ուսումնասիրության առաջին փուլի վերաբերյալ մեր նկատառումները: Ամփոփենք:

1. Այս փուլի ժամանակային սահմանները թիկ բավական ընդգրկուն են, սակայն իրանական բառաշերտի ուսումնասիրության ձեռքբերումները շատ քիչ են՝ կապված տվյալ ժամանակահատվածում լեզվաբանական գիտության զարգացման ոչ բավարար մակարդակի հետ:

2. Հիշյալ փուլում՝ հատկապես վաղ շրջանում, առկա են հայերենում գործառող իրանական հատուկ անունների ստուգաբանության փորձեր:

3. Գիտական լուրջ արժեք է ներկայացնում միայն Հ. Տյուլյանի բառացանկը՝ կազմված համեմատական լեզվաբանության սկզբնավորման նախաշեմին:

4. Ուսումնասիրության առաջին փուլը կարելի է անվանել իրանական որոշ տարրերի նկատման և տարերային ստուգաբանությունների շրջան:

ՆԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Այս փուլը ընդգրկում է 1836—1875 թվականները: Հիշյալ ժամանակահատվածը կոչվում է նաև հայերենի իրանական ծագման տեսությունների շրջան¹⁶: Ժամանակագրային այդ հատվածը համընկնում է համեմատական լեզվաբանության զարգացման առաջին շրջա-

նին, երբ լեզվաբանական պիտույթյան մեջ ի թիվս այլ արցերի ապացուցվում էր» հայերենը իրանական լեզու լինելու թեզը: Միայն 1875 թ. Հյուբշմանի կողմից ժխտվեց այդ տեսակետը, և հայերենը դիտվեց որպես հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի առանձին ճյուղ: Ժիշտ է, գիտական այդ ճշմարտությունը միանգամից չընդունվեց, բայց այն հաղթանակեց, որովհետև հենված էր ճշմարիտ փաստարկումների վրա, որի մասին կիսուսներ իր տեղում:

Մինչև համեմատական լեզվաբանության սկզբնավորումը հայերենի ծագման, լեզուների ցեղակցության մեջ նրա գրաված տեղի մասին կային հակառակ, իրարամերժ (երբեմն էլ ոչ գիտական) տեսակետներ: Հայերենի հնդեվրոպական ծագման հարցը առաջին անգամ արծարծվել է եվրոպացի գիտնականների կողմից: 1837 թ. Հ. Պետերմանի «Հայոց լեզվի քերականություն» աշխատության մեջ համեմատվում են հայերենի, սանսկրիտի, իրանական և հնդեվրոպական այլ լեզուների որոշ տվյալներ: Այս գրքում հնչյունական ու քերականական իրողությունների վրա, հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ հայերենը հ.հ. լեզու է: Պետերմանից անկախ, հայերենի հ.հ. ծագման և իրանական լեզուների հետ ունեցած սերտ առնչությանն է նվիրված նաև գերմանացի արևելագետ Ֆ. Վինդիշմանի «Հայերենի տեղը արիական լեզվաբանի մեջ» հոդվածը: Արանց վաստակը գնահատելի է նախ և առաջ որպես առաջին համեմատաբանների, որոնք առաջ քաշեցին հայերենի հնդեվրոպական լեզու լինելու հարցը¹⁷ և համադրեցին հայ-իրանական (կամ հնդ-իրանական) լեզվական որոշ տարրեր, ենթադրելով այդ լեզուների ցեղակցությունը: Հայերենը իրանական լեզու լինելու վարկածը զարգացում գտավ Ռ. Գոշեի, Ֆ. Բոպպի, Ֆ. Մյուլլերի և Պ. Լագարդի աշխատություններում: Գոշեն գտնում է, որ հայերը մտնում են իրանական, ավելի շուտ՝ արիական ցեղերի մեջ և հայերենը հատկապես ցուցադրում է արիական բնույթ: Նրա մոտ սակայն հստակ չէ «արիական», «իրանական» ըմբռնումը, մի բան, որ բնորոշ էր այդ շրջանի ուսումնասիրողներին:

Հայերենը իրանական լեզու էր համարում նաև համեմատական լեզվաբանության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ֆ. Բոպպը: Ինչպես հայտնի է, Բոպպը իր համեմատական քերականության առաջին հատորում հայերենը չէր ղետեղել, այնինչ երկրորդ հրատարակության առաջաբանի զգալի մասը վերաբերում էր հայերենին: Հայերենի հանդեպ Բոպպի այս նոր մոտեցումը բացատրվում է Պետերմանի և Վինդիշմանի գործերի ազդեցությամբ: Ընդունելով հայերենը

որպես իրանական լեզվաճյուղ, Բոպպը հնչյունական որոշ համեմատություններ կատարելով հայերենի, սանսկրիտի և պենդերենի միջև, գտնում է, որ հայերենը ուրույն դիրք է գրավում իրանական լեզվախմբի մեջ, երբեմն ներկայացնելով ավելի հին վիճակ, քան աքեմենյան պարսկերենը։ Այսօր մեզ համար այս ենթադրությունը կորցրել է իր կարևորությունը, որովհետև այլևս հայերենի իրանական ճյուղ լինելու հարցը չի կարող ուսումնասիրության նյութ լինել, և բնականաբար բոլոր նախորդ ուսումնասիրողների տեսակետներն ու հիմնավորումները կարելի է մերժել, իսկ նրանց ուսումնասիրության մեթոդներն ու եղանակները համարել սխալ։ Ի. Կ. Էթե հոդոնանք մոտ մեկ հարյուրամյակից ավելի ընկած ժամանակաշրջան, ապա կտեսնենք, որ այս կարգի ենթադրությունները հեշտությամբ չեն ստարկվում։ Ավելին, ամեն մի նոր ուղղություն, մեթոդ կամ աշխատանքի եղանակ ու սկզբունք օգնել է ճշմարտության բացահայտմանը։

Իր մի շարք հոգվածներում, անդրադառնալով հայերենի տարբեր հարցերի, հայերենի՝ որպես իրանական լեզվի ջերմ պաշտպան էր հանդես գալիս Ֆ. Մյուլլերը։ «Այդ հոգվածներով Մյուլլերը քննության է առնում հայերենի գրեթե ամբողջ կազմը՝ սկսած գրից ու հնչյուններից մինչև բառապաշարն ու քերականությունը, ըստ որում բոլոր այդ հետազոտություններն էլ նա կատարում է գերադանցապես իրանյան լեզուների համեմատությամբ, որով և կամենում էր հաստատել այն դրույթը, որ հայերենը արիական (հնդ-իրանական) ճյուղի մեջ իրանական լեզուների մերձավոր անդակիցն է»¹⁸։

Համեմատական լեզվաբանության էական նվաճումներից մեկը տարբեր լեզուների միջև հնչյունական համապատասխանությունների, հնչյունափոխական օրինաչափությունների բացահայտումն է։ Մյուլլերը նախորդների համեմատությամբ շրջանառության մեջ դրեց նորաՆոր փաստեր, բացահայտեց նոր օրինաչափություններ։ Նա այնքան համոզված էր իր տեսակետների ու փաստարկների ճշմարտության մեջ, որ Հյուբշմանի հոգվածներից հետո էլ, դարձյալ մնաց իր տեսակետին և շարունակեց զարգացնել այն։ Հակադրությունը Հյուբշմանի հետ վկայում է հեղինակի գաղափարական համոզվածության օգտին։ Եվ այդ հակադրությամբ չպետք է թերադնահատվի ականավոր արևելագետի վաստակը։ Համեմատության նրա սկզբունքները, հայադիտությանը վերաբերող բաղմաթիվ դիտողություններն ու ստուգաբանություններն անժխտելի դեր են խաղացել հայ-իրանական լեզվական առնչությունների լուսաբանման գործում։

Այս շրջանի ականավոր հայագետներից է Պ. Լազարը, որի ուսումնասիրությունները ցայսօր չեն կորցրել իրենց գիտական արժեքը: Լինելով հմուտ արևելագետ, քաջատեղյակ լինելով նաև հայերենին, Լազարը հայերենը համեմատեց արևելյան լեզուների հետ, ցույց տալով այն ընդհանրությունները, որոնք առկա են այդ լեզուների, հատկապես իրանական լեզուների ու հայերենի միջև: 1850 թ. հրատարակվեց գիտնականի՝ հայերենի վերաբերյալ առաջին ուսումնասիրությունը, որ վերաբերում էր հայերենի և սանսկրիտի բաղաձայնների համեմատական քննությանը: Հայերենի հնչյունաբանության, բառապաշարի, լեզվի պատմության մի շարք այլ հարցերի ևս անդրադարձել է հեղինակը տարբեր տարիներին հրատարակած իր ուսումնասիրություններում: Սակայն հայագիտական հետազոտությունների նրա գլուխգործոցը «Հայկական ուսումնասիրություններ»¹⁹ աշխատությունն է, որտեղ ընդգրկվում են նաև նրա նախորդ ուսումնասիրությունները կամ նրանց հիմնական դրույթները: Ո՞րն է Լազարի հիմնական դերը հայագիտության, մասնավորապես հայ-իրանական լեզվական առնչությունների ուսումնասիրման գործում: Ինչպես այդ ժամանակաշրջանի շատ լեզվաբաններ, այդպես էլ Լազարը մեծ տեղ էին հատկացնում լեզուների, տվյալ դեպքում հայերենի և իրանական լեզուների հնչյունական օրինաչափությունների բացահայտմանը: Սակայն Լազարի հիմնական դերը այլ է: Նա հայերենի բառապաշարի գիտական ուսումնասիրության ռահվիրա է: Իր գրքում նա նախ ներկայացնում է ստուգաբանված բոլոր հայերեն բառերը, որոնց թիվը անցնում է երկու հազարից (այդ ստուգաբանությունների զգալի մասը հենց Լազարիին է): Ավելին, հեղինակը կասկածելով որոշ ստուգաբանությունների հավաստիությանը, տալիս է իր կողմից ճիշտ համարվող ստուգաբանությունների ցանկը, համեմատելով այդ ցանկի բառերը մի շարք հնդեվրոպական լեզուների հետ²⁰: Այս կարգի բառերի թիվը հասնում է 1800-ի: Լազարի այս աշխատությունը, փաստորեն, հայերենի ստուգաբանական բառարանի անդրանիկ փորձն է, նախորդ ուսումնասիրողների ձեռքբերումների գիտական ամփոփումը: Ինչպես նշում է Է. Աղայանը, նրա աշխատությունը որպես հայերեն լեզվի ստուգաբանական առաջին բառարան «գեռ այսօր էլ Հրաչյա Աճառյանի ծովածավալ Արմատական բառարանի հրատարակությունից հետո իսկ, չի կորցրել յուր արժեքը» Հայերեն բառերի ստուգաբանությունների մանրակրկիտ վիճակագրությամբ նա դեռ լրիվ չափով պահպանում է և կպահպանի յուր արժեքը»²¹:

Նշենք, որ թե նախորդ հետազոտողների կողմից ստուգաբանված ու կազարդի տեսանկյունից ճիշտ համարվող, այնպես էլ նրա իսկ ստուգաբանությունների զգալի մասը իրանական ծագում ունեցող բառեր են: Ուսումնասիրության եղանակներով ու ընդգրկմամբ առաջ անցնելով նախորդներից, կազարդը նախորդների նման հայերենը համարում էր իրանական լեզու: Այս եզրակացությունը նա հանգում է հայերենի բառապաշարի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ, հնչյունական օրինաչափությունների բացահայտմամբ: Նա հայերենի բառապաշարը բաժանում է երեք շերտերի՝ հայկական կամ հայկյան, արշակունյան և սասանյան (էջ 208): Հայկական շերտն էլ, ըստ հեղինակի, իրանական բնույթ ունի, թեև իր առանձնահատկություններով տարբերվում է մյուս երկուսից: Ուրեմն, անկախ բառապաշարի շերտերի անվանումից, կազարդն էլ անվերապահորեն ընդունում էր հայերենի իրանական բնույթը:

Կարելի է ներկայացնել նախահյուբշմանյան շրջանի որոշ հետազոտողների ևս, բայց դրանց վաստակը մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ չնչին է, ուստի ավարտենք կազարդով, որի ուսմունքը ժամանակաշրջանի հայագիտական մտքի ամփոփումն է:

Եթե փորձենք գնահատել 1837—1875 թթ. ընկած ժամանակահատվածի, այսինքն՝ հայ-իրանական լեզվական աղերսների ուսումնասիրության երկրորդ շրջանի նվաճումները, ապա առանց վարանելու պետք է ասել, որ հայագիտությունն առհասարակ այդ շրջանում հասավ աննախընթաց ձեռքբերումների, որն առաջին հերթին կապվում էր համեմատական լեզվաբանության կազմավորման և դարգացման հետ: Հայերենը համարվեց հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի լեզուներից մեկը: Եվ եթե այդ շրջանի լեզվաբանական միտքը անկարող եղավ ճշտորեն որոշելու հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում, ապա իրանական աղղեցությունների բացահայտման ուղղությամբ կատարվեց անգնահատելի աշխատանք.

ա) ներկայացվեց իրանական զգալի տարրի առկայությունը հայերենում:

բ) բացահայտվեցին հնչյունական-հնչյունափոխական հիմնական օրինաչափությունները հայերենի և հնդ-իրանական, մասնավորապես իրանական լեզուների միջև (հետագա ուսումնասիրություններում այս հարցի վերաբերյալ միայն մասնակի ուղղումներ և ավելացումներ կատարվեցին):

գ) կատարվեցին մեծ թվով ստուգաբանություններ, բացահայտելով

հարյուրավոր բառերի իրանական ծագումը:

դ) նկատվեց իրանական տարբեր շերտերի առկայությունը հայերենի բառապաշարում:

ե) առանձնացվեց իրանական փոխառությունների ձևա-կառուցվածքային մի քանի խումբ:

Ընդհանուր առմամբ, արվագծվեց և հիմնական գծերով ամբողջացավ հայերենի իրանական տարրի ուսումնասիրության դիտական համակարգը:

— Զիշյալ փուլում մեզ հետաքրքրող հարցի գիտական ուսումնասիրությամբ զբաղվում էին նաև հայ բանասերներն ու լեզվաբանները: Ըիշտ է այդ շրջանում դեռևս կային հետադուտողներ, որոնք համառորեն դեռևս ընդունում էին հայերենի նախամայր լեզու լինելու տեսությունը (Զարպհանալյան, Քաջունի): Զարպհանալյանը դեռևս քննադատում է այն բանասերներին, «որ կուղեն մեր լեզուն ուրիշ երկրորդական լեզուներից առաջ եկեաժ սկսել ու անոնց լեզուին մէջ փնտրել մեր լեզուին ծագումը»²²:

Մ. Քաջունին տեսնում է որոշ բառերի իրանական բնույթը (ոստան, առուշան, սպարապետ...), բայց այդ կարգի փաստերը երկրորդական համարելով ու կրկնելով Ինճիճյանին, Ավգերյանին ու Զամչյանին, անվերապահորեն հայերենը նախամայր լեզու է համարում: Ավելին, նկատելով տարբեր լեզուներում գոյություն ունեցող նմանատիպ բառերի առկայությունը, հեղինակը գտնում է, որ լեզուները այդ բառերը վերցրել են հայերենից՝ Բաբելոնյան խառնակությունից հետո. օրինակ լատ. ալիս, մուս, անկուլուս համարում է հայերեն հալ, մուկն, անկյալ բառերը²³: Անշուշտ, և Զարպհանալյանը, և՛ Քաջունին ծանոթ էին համեմատական լեզվաբանության նվաճումներին, բայց չէին հրաժարվում նախասկզբնական լեզվի գաղափարից, համարելով այն ազգային արժանապատվություն:

Թեպետ ոչ հատուկ նպատակադրումով, բայց իրեն բնորոշ խոր գիտականությամբ մեզ հետաքրքրող հարցին անդրադառնում է ժամանակի ականավոր գիտնականներից մեկը՝ Ա. Այտրնյանը²⁴: Քննելով փոխառությունների կամ, ավելի ճիշտ օտար ազդեցությունների հարցը՝ Այտրնյանը գտնում է, որ «լեզուի մէջ օտարութիւն քանի մը տեսակ է. 1. օտար բառ, 2. օտար ձև (ածանց, բարդ, հոլով), 3. օտար նշանակութիւն, 4. օտար ոճ կամ դարձուած (քեր. 323): Այս բաժանումը այսօր էլ արդիական է: Այտրնյանը գտնում է, որ որևէ լեզվում օտար ազդեցությունների չափն ու հաճախա-

կանությունը, առաջին հերթին կախված են տվյալ լեզուն կրող ժողովրդի բնակության աշխարհագրական դիրքից ու արտաքին քաղաքական պայմաններից. այս ելակետից էլ նա բացատրում է հայերենի օտար ազդեցությունները (334): Այստեղյանը նկատում է նաև, որ հաճախ օտար համանիշ բառերից լեզուն նախընտրում է հինը. «զորօրինակ, բնտիր է վարշամակ (պրս. բառը) և ռամկական է մահրամայ (արաբ.) բառ.» (328): Այստեղյանը կատարել է նաև որոշ ստուգաբանություններ. օրինակ, ճարպիկ բառի առաջին գիտական ստուգաբանությունը նրանն է, որ նշված է և Արմատական բառարանում: Վերջապես, Այստեղյանի ավանդը նաև այն է, որ տեսնելով իրանական բաղմաթիվ բառերի առկայությունը հայերենում, կարողանում է տարբերակել օտար փոխառություններն ու լեզուների ցեղակցությամբ պայմանավորված տարրերը. «Օտարութիւնք կամ օտար տարր կանուանենք այն կկամուտ բացատարութիւններն, որ ժամանակաւ հետզհետէ լեզուի մը մէջ կուգան կը մտնեն և ոչ քէ ազգաց սկզբնական ցեղակցութենէն պատճառաւ նոյնութիւնը (ընդգծումը մերն է—Լ. Ն.)՝ որով լեզուներն ալ իրարու խնամութեամբ կը յօդին, զորօրինակ հայը՝ յունին և պարսկին հետ. որոնց երկուքն ալ հաւասարապէս հայերէնի հետ արմատական բաներու մէջ կը նոյնանան: Այս վերջինները ներքին են ու բնական, իսկ առաջինները՝ արտաքին և պատահական» (224—225): Այս միտքն է, որ հետագայում զարգացվեց Հյուսիսային կողմից:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայագիտական կարևոր հետազոտություններով ասպարեզ են մտնում նաև Ռուսաստանում ապրող և ստեղծագործող մի շարք մտավորականներ: Նրանք քաջատեղյակ լինելով հայ մատենագրությանը, հաղորդակից լինելով հայ բանասիրության, հատկապես Մխիթարյան միաբանության ուսումնասիրություններին, ինչպես նաև եվրոպական գիտական աշխարհին, հանդես են գալիս ծանրակշիռ ուսումնասիրություններով:

Ստ. Նազարյանը իր ուսումնասիրություններում բազմիցս շոշափել է նաև հայոց լեզվի, հատկապես աշխարհաբարի հետ կապված բաղմապիսի հարցեր. դա պատահական չէ. Նազարյանը գտնում էր, «որ հայոց ազգի տունը, պիտոյ է շինուի նրա լեզուի շինութեամբը»²⁵: Ինչ վերաբերում է հայերենի և իրանական լեզուների տոնջակցությանը, Նազարյանը ևս գտնում է, որ «հայոց լեզուն է մի ճշուղը այս մեծ և լայնատարած հնդկա-եվրոպական սանսկրիտ լեզուների և պատկանում է մանավանդ թէ նոցա գերդաստանին արևմտեան Ասիայի մէջ, այսինքն

է իրանականը, որին պատկանում է նոյնպէս հին զենդ և պարսիկ լեզուքը»²⁶։

Արժեքավոր են Մ. էմինի արևելագիտական-հայագիտական հետազոտութիւնները։ Հատկապէս հեթանոսական շրջանի հայ-իրանական կրօնական կյանքին, դրանց ընդհանրութիւններին վերաբերող ուսումնասիրութիւններում էմինը ցուցաբերում է պատմաբան-բանասերի նաև լեզվաբանի մեծ հմտութիւն²⁷։ Նա հայերենին միայն իրանական ծագում չի վերագրում, այլ՝ «մեկ կողմէն նախնի բաբելացուց և մէկ կողմէն ղէնտ լեզուն գործածող ցեղերուն կցորդ...»²⁸։

Հայ-իրանական լեզվական առնչութիւնների ուսումնասիրության մեջ խոշոր ավանդ ունի Բ. Պատկանյանը, որին առանց վարանելու կարելի է համարել ժամանակի նշանավոր հայագետ-արևելագետներից մեկը։ Պատկանյանը անդրադարձել է հայերենի իրանական ազդեցութիւններին վերաբերող բազմաթիվ հարցերի, ցուցաբերելով խոր իմացութիւն, օգտագործելով ուսումնասիրության առաջավոր մեթոդներ ու եղանակներ՝ բնավ չզիջելով եվրոպացի հայագետներին, իսկ որոշ հարցերում էլ առաջ անցնելով նրանցից։ Սկզբնապէս, ինչպէս և դա սպասելի էր, Պատկանյանը յուրացնելով համեմատական լեզվաբանութիւն նվաճումները, շատերի նման հայերենը իրանական լեզու էր համարում։ Քննելով հայերենում գործառող մի շարք պետական-վարչական տերմիններ մարզպան, սպարապետ, հագարապետ, ամբարակապետ, փուշտիպանսաղար... և այլն (թվով 25), Պատկանյանը մի կողմից բացահայտում է հին իրանական կյանքի այդ բնագավառի որոշ էական առանձնահատկութիւններ, մյուս կողմից էլ հավաստում հայերենի ու պարսկերենի ծագումնային ընդհանրութիւնը՝ հայերին ու հայերենին վերագրելով իրանական ծագում²⁹։ Իհարկէ, այստեղ սկզբունքորեն նոր բան չի ավելանում նախորդների ասածներին, կարևորը այն է, որ գիտնական-հետազոտողը եզրահանգումը հիմնավորելու համար չի կրկնում նախորդների փաստարկները, այլ շրջանառութիւն մեջ է դնում նոր փաստեր՝ այն էլ կարևոր։ Մեկ այլ ուսումնասիրութիւն մեջ քննութիւն առնելով հայոց ամսանունները, ժխտում է դրանց ժողովրդական ստուգաբանութիւնները, գտնելով, որ նաւասարդ, մեհեկան, ահեկան, հրոտից, հոռի, տրէ ամսանունները իրանական են³⁰։

Պատկանյանը ի մի է բերել և խմբավորել հայերենի օտար բառերը, կատարել է ստուգաբանութիւններ, բացահայտել հնչյունական

օրինակաւորութիւններ, արեւ իրանական փոխառութիւնների իմաստային ու կառուցվածքային դասակարգումներ՝ քննադատորեն օգտագործելով նախորդների տեսակետները: Նա այն գիտնականներից է, որ նոր փաստերի, նոր եզրահանգումների առկայութիւնից կարող էր վերանայել նաև իր իսկ կարծիքը: Հյուբշմանի հոգվածներից հետո, Պատկանյանն էլ փոխեց հայերենի գրաված դիրքի մասին իր նախկին տեսակետը և ընդունեց հայերենի առանձին լեզվաճյուղ լինելու դրույթը: Այդ անցումն էլ կուրորեն շէր: Դիտնականն իր հերթին նոր փաստերով հիմնավորեց այդ: 1879 թ. Պատկանյանը հրատարակեց իր արժեքավոր աշխատութիւններից մեկը³¹: Այս գրքում նա համառոտակի անդրադառնում է հայերենի տեղի հարցի պատմութեանը, հատուկ ուշադրութիւն է դարձնում հնչյունական-հնչյունափոխական երևոյթներին: Քրննելով մի շարք բառեր (զգոյշ, գաւազան, խաւազան, փառ, ալական...), Պատկանյանը եզրակացնում է, որ դրանք հնչյունաբանորեն բնորոշ են մեկ լեզվի՝ իրանականին, դրանք հայ-իրանական ծագումնային ընդհանրութիւն ներկայացնող բառեր չեն, այլ իրանական փոխառութիւններ³² (ընդգծումը մերն է—Լ. Հ.):

Սա արդեն կարևոր եզրահանգում է: Հյուբշմանի պես նա առաջադրում է փոխառութիւնների ու ընդհանրութիւնների տարբերակման հարցը: Առաջ անցնելով նախորդներից, նաև հետագա շատ ուսումնասիրողներից, Պատկանյանը առաջադրում, կարևորում ու օգտագործում է մի նոր սկզբունք՝ գտնելով, որ հայ իրանական լեզվական առնչութիւնները ուսումնասիրելիս չպետք է բավարարուել միայն գրավոր ավանդած տվյալներով: Նա առաջադրում է մի կողմից՝ իրանական բարբառային նշույթի տեսումնասիրութիւն, գտնելով, որ որոշ օրինակներ հնչյունական տեսակետից իրանական գրական լեզուներով՝ մեզ հայտնի գրավոր ավանդած ձևերով չեն բացատրւում: «Հայկական լեզուն,—գրում է Պատկանյանը, պարսկական բարբառների հետ համեմատելով, լեզվաբանները միայն այն հին ու նոր իրանեան բարբառները աչքի առաջ ունեն, որոնք ունեցել են և ունեն գիր ու դպրութիւն: Սակայն բառերը ոչ միայն գրքերից են անցնում մէկ լեզվից միւսը, այլ շատ ավելի յաճախ աղբերի միմեանց հետ ունեցած կենդանի հաղորդակցութեան և անընդհատ պատահմունքների արդիւնք են... Պարսկական լեզուի, բարբառների փոխադարձ յարաբերութիւններին անտեղեկ, դժուար է վստահաբար խօսել այն բառերի վրա, որոնք պարսկերէն լեզուից անցել են ուրիշ լեզուներ: Կարող է պատահել, որ հայկական բառը պարսկականի հետ համեմատելիս այնպիսի տարբե-

րութիւն երեւայ, որ հեշտութեամբ կարող է մոլորութեան մէջ ձգել հետազօտողին... վերջիվերջոյ կարող է դուրս գալ, որ ենթադրեալ բառը ամենեւին հայկական չէ, այլ պարսկական գաւառական բառ..., ուստի և չբաժանականաւորով լոկ պարսից պրական լեզուով, հարկ է այդպիսի դեպքերում զանազան բարբառների դիմել, որոնցով խօսում են պարսկական ազգի զանազան ցեղերը» (էջ 86—87): Պատկանյանը կարեւորում է նաև հայ բարբառային նյութի ուսումնասիրությունը, քանի որ հայ մատենագրութեան մէջ բոլոր իրանական բառերն ու բառաձևերը չեն կարող վկայված լինել:

Այս գրքում թեև նա որոշակիորեն մերժում է հայերենի իրանական ճյուղ լինելու տեսակետը, բայց գիտնականին վայել բժախնդրություն ու գիտական հիմնավորված կասկածամտություն է ցուցաբերում վճռական խոսք ասելու հայերենի գրաված տեղի հարցում՝ գտնելով, որ անհրաժեշտ են նոր փաստեր:

Այդ նոր փաստերն և հարցի նկատմամբ հստակ դիրքորոշումն ենք գտնում նրա հաջորդ՝ 1882 թ. լույս տեսած աշխատութեան մէջ: Մի շարք բառերի քննութեամբ (կերպ, նիզակ, վանգ, գէս, աշակերտ...), որոնք կազարդի մոտ համեմատվում են բակտրիերենի, նոր պարսկերենի հետ, Պատկանյանը բացահայտում է դրանց պահլավական բնույթը և համարում պահլավական փոխառություններ: Նշում է նաև 50 բառ, որոնք առաջին անգամն են մեկնվում որպես իրանական³³: Նկատենք, որ նրա ընտրանքը և մեկնությունները հիմնականում ճիշտ են: Պատկանյանի աշխատանքից հետագայում օգտվել են Հյուբշմանը և Աճառյանը:

Պատկանյանը (ե), (ա) հավելականով, ր ու ռ-ով սկսվող արդեն նկատված փոխառությունների կողքին մի շարք նոր բառեր էլ է նշում. երագ, երաշխ, երաստ, առատ, ռատ և այլն³⁴: Հատուկ ուշադրություն է դարձնում նաև հայ անձնանուններին, որոնք իրանական ծագում ունեն³⁵: Այս գրքում նա փորձում է մեկնել (հիմնականում ճիշտ) մեր պատմիչների՝ Խորենացու, Նդիշեի, Արծրունու մոտ հանդիպող որոշ բառեր ու առանձին հատվածներ (զարախսուր, ամսլարտփաշ, բոզպալիւ...)³⁶:

Իր աշխատություններում իրանական փոխառությունների հետ կապված բազմազան հարցերի խոր ու համողիչ քննութեամբ Պատկանյանը ներկայանում է որպես հայերենում իրանական ազդեցությունների լավագույն հետազոտողներից մեկը: Այլ հետազոտողներ նույնպես այս կամ այն առիթով անդրադարձել են իրանական ազ-

դեցությունների հարցին. դրանց մասին այստեղ չենք խոսում, որովհետեւ նրանց դիտողությունները թուցիկ են և մասամբ կրկնություն:

ԵՐՐՈՐԻ ՇՐՋԱՆ

Այս շրջանը սկսվում է 1875 թվականից՝ Հյուբշմանի նշանավոր «Հնդկվրոպական լեզուների շրջանակում հայերենի գրաված դիրքի մասին»³⁷ հոդվածով: Հայագիտության հետագա զարգացման համար ուղենշային այս հոդվածում Հյուբշմանը հնչյունական-հնչյունափոխական, այլև՝ ձևաբանական օրինաչափությունների վերհանումով ժխտեց հայերենը իրանական լեզու լինելու տեսությունը. հայերենը համարվեց հնդկվրոպական լեզվաընտանիքի առանձին ճյուղ: Նոր տեսության հաստատումը պահանջում էր նոր հարցադրումներ, օրենքների մեջ բացառություններ տեսնելու և դրանք գիտականորեն օգտագործելու հմտություններ: Հիշյալ շրջանում Հյուբշմանի հայ-իրանական լեզվական առնչություններին վերաբերող ուսումնասիրությունները կարևորվում են առաջին հերթին հայերենի՝ հնդկվրոպական լեզուների մեջ գրաված տեղի իր իսկ առաջ քաշած տեսակետի փաստարկմամբ: Հայերենի իրանական տարրի ուսումնասիրությանը նա նվիրել է բազմաթիվ այլ հոդվածներ, իսկ այդ աշխատանքների պսակը «Հայկական քերականություն» է: Այս աշխատության հիմնական նպատակը հայերենի փոխառյալ ու բնիկ բառերի առանձնացումն է: Դա պատահական չէ: Հայերենի ինքնուրույն ճյուղ լինելու տեսակետը հիմնավորելու համար անհրաժեշտ էր հայերենի բառապաշարից զատել բոլոր օտար տարրերը, առանձնացնել նաև բնիկ հայկականը՝ վերջինիս ավելի խոր քննության համար: Իրանական ծագում ունեցող բառերը բնաված են գրքի առաջին հատորում (էջ 9—280): Նա առանձնացնում է 686 իրանական բառեր (հին փոխառություններ), ստուգաբանում դրանք, օգտագործելով նախորդների աշխատանքը և գնահատելով նրանց վստակը: Մոտ յոթ հարյուրի հասնող իրանական բառերի առանձնացումը հայերենի իրանական տարրի աննախընթաց քննություն է: Հիշենք, որ Հյուբշմանի ստուգաբանությունների գերակշիռ մասը այսօր էլ ընդունվում է հայագիտության կողմից: Իր գրքի երկրորդ հատվածում նա անդրադառնում է նոր պարսկերենից ու արաբերենից հայերենին անցած բառերին:

Չնայած հայերենում իրանական բառերի զգալի քանակին, Հյուբշմանի գիտական վերլուծությունը հաստատեց, որ քանական կողմը

դեռևս հայերենը իրանական լեզու համարելու փաստարկ չէ: Հայերենին վերաբերող այս եզրահանգումը ընդհանուր լեզվաբանական արժեք ստացավ այս կամ այն լեզվի տեղը ճշտելու առումով:

Հայերենի իրանական փոխառություններ հասկացությունը ցիտական շրջանառության մեջ մտավ դարձյալ շնորհիվ Հյուբշմանի, քանի որ հայերենի իրանական տարրերը արդեն դիտվում են ոչ թե որպես բնիկ, այլ՝ փոխառու տարրեր: Այլ կերպ ասած, իրանական փոխառությունների առաջին ուսումնասիրողը դարձյալ Հ. Հյուբշմանն էր: Հյուբշմանը երևելով հայ-իրանական առնչությունների պատմությունից, որոշում է նաև իրանական լեզուներից կատարված փոխառությունների ամենաբուռն շրջանը՝ մ.թ.ա. 1-ին—մ.թ. 1-ին դարերը: Սա հավաստի եզրահանգում է, որի օգտին խոսում են նաև լեզվական տվյալները՝ պարթևական փոխառությունների մեծ տոկոսը իրանական այլ լեզուների համեմատությամբ: Իրանական լեզուներին վերաբերող Հյուբշմանի դիտարկումները մեծապես նպաստեցին նաև իրանական լեզուների ուսումնասիրությանը:

Իրանական փոխառությունների համակարգային ուսումնասիրության գործում մեծ վաստակ ունի նաև ֆրանսիացի հայագետ Ա. Մեյլեն՝ նոր ժամանակների մեծագույն լեզվաբաններից ու հայագետներից մեկը: Հեղինակի հայերենագիտության տարբեր հարցերին վերաբերող բազմաթիվ հոդվածներից մի քանիսը նվիրված են հայերենի իրանական փոխառություններին, որոնցում հայագետը կատարում է նոր ստուգաբանություններ, բացահայտում հայ-իրանական հնչյունական նոր համապատասխանություններ, քննում իմաստային-գործառական ընդհանրություն ունեցող որոշ բառեր³⁹: Հենվելով ժամանակի առաջադրած պահանջներին, նոր, թեև սակաւ տվյալներով, Մեյլեն փորձում է հայերենի իրանական փոխառությունները տարբերակել ըստ հարավային և հյուսիսային բարբառների: Սա հայերենի իրանական տարրի ուսումնասիրության նոր ելակետի առաջադրում էր, որն արդարանում է մի կողմից՝ իրանական փոխառյալ բառերի հնչյունական որոշ զուգաձևերի, մյուս կողմից՝ իրանական լեզուների ու բարբառների նոր վկայությունների առկայությամբ⁴⁰: Հայերենի իրանական փոխառությունների ծավալուն քննություն կա և Ք. Սպենյանի, Հ. Տաշյանի «Ուսումն դասական հայերէն լեզուի» գրքում (Վիեննա, 1920, էջ՝ 496—724): Ուսումնասիրության էական արժանիքը տվյալ հարցի եվրոպական հայագիտության կողմից կատարված քննության

ներկայացումն է: Անշուշտ, որոշ դեպքերում էլ առաջադրվում են նոր դրույթներ:

Յայժմ իրանական փոխառություններին նվիրված ամենամբողջական ուսումնասիրությունը Հր. Աճառյանինն է: Տիրապետելով միշտ դժին ու նոր լեզուներ, իրազեկ լինելով ժամանակի համեմատական լեզվաբանության նվաճումներին, մեր ժամանակների ականավոր լեզվաբանը ի մի բերելով բոլոր նախորդների արածը ու իր իսկ արժեքավոր ու մանրազնին պրպտումների արդյունքները, երկու տարբեր աշխատություններում գիտականորեն լուսաբանեց ու ամբողջացրեց իրանական փոխառություններին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր: Նախ՝ իր անդուգական Արմատական բառարանում մեկ առ մեկ ներկայացրեց բոլոր այն բառերը, որոնք իրանական ծագում ունեն: Դաստակ բառերի ծագման մատնանշում չէ: Իրեն հատուկ բժախնդրություն մը, յուրաքանչյուր բառի մոտ Աճառյանը բերում է եղած բոլոր հիմնական ստուգաբանական փորձերը. բազմաթիվ բառեր էլ ստուգաբանում է ինքը: Այս իմաստով Արմատական բառարանը միայն բառարմատների բացատրություն չէ, այլ նաև հարցի պատմություն: Արմատական բառարանը մեզ ներկայանում է նաև որպես տվյալ դեպքում իրանական փոխառությունների ուսումնասիրության մի կարևոր բնագավառի՝ ստուգաբանությունների պատմություն՝ հնագույն շրջանից մինչև Հյուբշման ու Աճառյանի Ունենալով բավարար ու իր ժամանակաշրջանի համար սպառիչ նյութ, մեծավաստակ գիտնականը իրանական փոխառությունների ավելի համապարփակ ուսումնասիրությանը անդրադարձավ «Հայոց լեզվի պատմության»¹⁾ մեջ: Այստեղ, նախ անդրադառնում է հաղարամյակների ակունքներ ունեցող հայ-իրանական առնչություններին, ընդգծելով այն առարկայական պայմաններն, որոնք նպաստեցին իրանական տարրի ներթափանցմանը: Աճառյանը կարևորում է այն բառերի տարբերակումը, որոնք 1) հայերենը և իրանական լեզուները ժառանգություն են ստացել հնդեվրոպական լեզվից, 2) հայերենը փոխ է առել իրանական լեզուներից, 3) թե՛ հայերենը և թե՛ իրանական լեզուները փոխ են առել միևրորդ աղբյուրից, 4) պարսկերենը փոխ է առել հայերենից: Վերջիններս էլ շատ չեն և այդ հարցին առ այսօր բավարարողադրություն չի դարձվել: Մի քանի բառ՝ բաբիլենդան, աղիւս նշում է: Աճառյանը, մեկ-երկու բառ ավելացրել են հետագա ուսումնասիրողները: Մեր աշխատանքում էլ այդ խնդրի խոր քննության նպատակադրում չկա, սակայն վստահորեն կարելի է ասել, որ մանրազնին

ու առարկայական վերլուծությամբ իրանական լեզուներում կգտնվեն հայերենի որոշ տարրեր, և թերևս արդեն հասունացել է հայ-իրանական լեզվական փոխադարձ աղբյուրների քննության խնդիրը՝ մանավանդ հայերենի իրանական տարրի ամբողջական քննությունից հետո:

Աճառյանը տալիս է նաև այն հայտնի հնչյունական համապատասխանությունները, որոնք առկա են իրանական լեզուների ու հայերենի միջև: Հյուբշմանի և Մեյեի նման Աճառյանն էլ գնում է հին իրանական լեզուներից կատարված փոխառությունների տարբերակման հարցը, սակայն էական նոր բան չի ասում, ղգալի բառաշերտ չի առանձնացնում, քանի որ այդ ժամանակ, նաև այժմ տվյալ հարցի պարզաբանման համար բավարար նյութ չկար և օգտագործվող սկզբունքներն խիստ պայմանական են: Դարձյալ ընդհանուր և ճշմարիտ եղբակացությունը մնում է այն, որ հայերենը ամենաշատ փոխառությունները կատարել է միջին իրանական լեզուներից: 240—292 էջերում Աճառյանը ներկայացնում է հայերենին անցած բոլոր իրանական բառերը՝ 1405 բառ, ըստ հնարավորին նշելով դրանց ձևերը իրանական տարբեր լեզուներում: Ինչպես նկատում ենք, Աճառյանի բառացանկը ավելի քան երկու անգամ ծավալուն է Հյուբշմանի ցանկից: Իր նախորդ հոդվածներից մեկում («Արարատ», 1902, էջ՝ 65) Աճառյանը նշում է 750 փոխառություն՝ առանց ցանկը ներկայացնելու: Ըստ երևույթին, նկատի է առնված Հյուբշմանի ցանկը՝ որոշ ճշգրտումներով: Աճառյանը իր նոր ցանկի մեջ ներառել է բազմաթիվ բառեր, որոնք ստուգաբանվել են Հյուբշմանից հետո (նոր ստուգաբանությունների ղգալի մասն էլ իրենն է): Ուրեմն, հենց երկու ցանկերի համեմատությունը վկայում է, որ Հյուբշմանի «Հայկական բերականություն»-ից մինչև Աճառյանի ուսումնասիրությունները ընկած կարճ ժամանակահատվածում ղգալի առաջընթաց է կատարվել մեզ հետաքրքրող հարցի լուսաբանման ուղղությամբ: Աճառյանը կատարել է նաև իրանական փոխառյալ հատուկ անունների քննություն՝ մեծապես օգտվելով Հյուբշմանի աշխատություններից:

Եթե ընդհանրացնելու լինենք Աճառյանի՝ որպես հայերենի իրանական տարրի հետազոտողի դերը, ապա անվարան կարելի է ասել, որ այն կարևորվում է առաջին հերթին ժամանակի իրանագիտական նվաճումների ամբողջական ներկայացմամբ: Նրա ուսումնասիրությունները հաստատուն գիտական հենք են հայերենի իրանական տարրի նոր հետազոտությունների համար:

Այժմ էլ հրապարակ են գալիս հայ-իրանական առնչություններին

վերաբերող ուսումնասիրություններ: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք որ այդ հարցին անդրադարձել են համաբնական բոլոր հայագետներն ու իրանագետները: Առանձնապես մեծ է իրանագետ է. Բենվենիստի կատարած գործը: Նրա՝ մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ առաջին ուսումնասիրությունները գիտական շրջանակներում հետաքրքրություն առաջացրին արդեն 20-ական թվականներից: Բենվենիստի տեսադատում է եղել փոխառյալ իրանական տիտղոսների ու կոշումների, փոխառությունների բուն աղբյուրների, հնչյունական որոշ առանձնահատկությունների և այլ հարցերի քննությունը: Հենվելով իրանական նոր աղբյուրների տվյալների վրա, Բենվենիստը լուսաբանում է իրանական մի շարք փոխառությունների ստուգաբանական նոր փաստեր, հիմնավորում ծագումնաբանորեն անհայտ մի քանի բառերի իրանական բնույթը:

Հայերենի իրանական տարրի ուսումնասիրման գործում անժրիտելի է նաև Հ. Բելլի դերը: Բացի ստուգաբանական կարևոր պրպտումներից, Բելլի՝ խոտանոսակերենին նվիրված ամփոփիչ ուսումնասիրությունները անգնահատելի նյութ են տալիս ինչպես իրանական լեզուների նոր տվյալների ներկայացման, այնպես էլ այդ տվյալների հիման վրա հայերենի իրանական բառաշարի որոշ տարրերի նորովիլուսաբանման տեսանկյունից:

Բառաքնական-ստուգաբանական արժեքավոր դիտողություններ ունեն Հենինգը, Սեմերենյին, Ռ. Շմիտը, Լեբուան: Ջ. Բոլոնիզին մատնանշում է իրանական մի քանի փոխառությունների բարբառային աղբյուրը, բացահայտում իրանական այս կամ այն լեզվից ու բարբառից հայերենին անցած բառաձևերի հնչյունական որոշ օրինաչափություններ:

Նորհրդային դիտանականներից առաջին հերթին պետք է նշել Ա. Փերիսանյանի վաստակը, որ ղուգորդելով հմուտ իրանագետի և հայագետի կարողությունները, մի շարք մեծարժեք ուսումնասիրություններում անդրադարձել է փոխառությունների հնչյունական-հնչյունափոխական օրինաչափությունների բացահայտմանը, բաղմաթիվ տերմինների՝ իրանական լեզուներում ու հայերենում զրսերող ընդհանրությունների, կիրառական-իմաստային յուրահատկությունների քննությունը: Գնահատելի են նրա ստուգաբանական ճշգրտումներն ու նոր ստուգաբանությունները:

Մ. Անդրոնիկաշվիլու գրքում⁴² 5—15-րդ դդ. վրաց մատենագրության տվյալների հիման վրա քննվում են վրացերենի իրանական փոխառությունները: Մեզ համար արժեքավոր է հատկապես գրքի երկրորդ

գլուխը, որտեղ քննված են պարթևական ծագում ունեցող բառերը, որոնց մի զգալի մասը վրացերենին է անցել հայերենի միջոցով:

Այստեղ շեղմ է նշում մի շարք համեմատաբանների, պատմաբանների ու արևելագետների, որոնք այս կամ այն առիթով անդրադարձել են մեզ հետաքրքրող հարցերին, ահել արժեքավոր դիտողություններ ու եզրահանգումներ: Դրանց մասին հարկ եղած դեպքում կիսովի համապատասխան տեղերում: Իրանական փոխառություններին տարբեր առիթներով անդրադարձել են նաև հայ ուսումնասիրողները (Պատրուբանի, Վարդանյան, Ռ. Աբրահամյան, Ակինյան, Յնգույան, Բիրևաբյան, Աղբալյան, մեր օրերում՝ Գ. Նալբանդյան, Պ. Բեդիրյան...: Գ. Զահուկյանի և է. Աղայանի գիտական վաստակը այս բնագավառում ներկայանում է մի շարք ստուգաբանություններով, որոնք առանձին բառերի մասնակի վերլուծություն լինելուց զատ, ունեն նաև, ընդհանրապես հայ-իրանական լեզվական աղերսները լուսաբանող արժեք*):

Ամփոփ ներկայացրինք հայերենի իրանական տարրի ուսումնասիրության ընթացքն ու ձևեր բերած նվաճումները: Այո՛, արդյունքները չափազանց շոշափելի են, սակայն հարցը սպառված չէ: Մեծածավալ նյութը, այդ նյութի բնույթը առաջադրում են նորանոր խնդիրներ: Աննլիքներ դեռ շատ կան:

ՓՈԽԱՌՈՒՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՅԱԿԵՏԵՐՆ ՈՒ ԽԶՐՈՒՆԵՐԵՐԸ

Փոխառությունները բնորոշ են բոլոր լեզուներին: Չկա մի լեզու, որ կատարելապես զերծ լինի օտար ազդեցություններից: Լեզվի հասարակական բնույթը, լեզուն ստեղծող ու կրող ժողովրդի՝ այլ ժողովուրդների հետ ունեցած բազմաթիվ ու տարաբնույթ հարաբերությունները պայմանավորում են օտար ազդեցությունների անխուսափելիությունը, որը, վերջին հաշվով, նաև լեզվի զարգացման ազդակներից մեկն է հանդիսանում:

Փոխառությունների գործընթացը անընդհատ է: Ժամանակային այս կամ այն հատվածում՝ կապված, առաջին հերթին, լեզվի զար-

* Մեր աշխատանքը հանձնված էր հրատարակության, երբ լույս տեսավ Գ. Բ. Զահուկյանի «Հայոց լեզվի սլամոնություն», հ. 1, Երևան, 1937 աշխատությունը, որի մի ընդարձակ բաժինը վերաբերում է իրանական փոխառություններին: Դժբախտաբար լիարողացանք օգտվել այդ գրքից:

գացման արտաքին, կամ, ավելի ճիշտ, արտալեզվական գործոնների հետ, այն կարող է լինել բուռն կամ դանդաղ, սակայն՝ ոչ քարացած: Քարացած չեն նաև փոխառությունների քննության ձևերն ու մեթոդները: Գիտության զարգացումը ի հայտ է բերում նոր փաստեր, առաջադրելով քննության նոր ձևեր, հանգեցնելով նոր եզրահանգումների: Պատահական չէ, որ թե ընդհանուր լեզվաբանական և թե առանձին լեզուներին նվիրված աշխատություններում փոխառության հարցը եղել և մնում է ուշադրության կենտրոնում: Ի դեպ, այդ հարցի կարևորությունը նաև այն է, որ չի սլարձակվում նեղ լեզվաբանական շրջանակներում, այլ աղերսվում է պատմության, մշակույթի և ընդհանրապես հասարակության զարգացման հետ՝ նպաստելով նաև ոչ լեզվաբանական խնդիրների լուծմանը:

Փոխառության տեսությանը վերաբերող գրականության մեջ քննվում են բազմապիսի հարցեր: Նկատվում է փոխառության հասկացության երկու՝ նեղ և լայն ըմբռնում: Ոմանք փոխառություններ են համարում միայն այն օտար բառերը, որոնք առկա են (վկայված կամ գործառում են) օտար հնչյունական կազմով և չեն ենթարկվել փոխառու լեզվի հնչյունական-հնչյունափոխական օրենքներին: Սա փոխառության նեղ ըմբռնումն է, որի մեկ այլ արտահայտությունն էլ այն է, երբ հաշվի են առնվում փոխառությունների կիրառական առանձնահատկությունները և փոխառություններ են դիտվում միայն այն օտար բառերը, որոնք կայուն ու հաճախական կիրառություն ունեն: Գոյություն ունի և հակառակ միտումը, երբ ընդարձակվում են փոխառության հասկացության շրջանակները՝ ներառելով նաև օտար հիմքերից ու բառություններից կազմված ածանցավոր, բարդ ձևերը, բառակապակցություններն և այլն⁴³:

Արդ, որ մոտեցումն է ճիշտ: Անվերապահորեն չպետք է ընդունել մեկը և մերժել մյուսը: Ամեն ինչ կախված է ուսումնասիրության նպատակներից ու հաշվեցակետից, քննվող նյութի ընձեռած հնարավորություններից: Իդեալականը օտար տարերրի ամբողջական քննությունն է. ոչ միայն օտար ձևերի, այլև օտար միավորն ընդգրկող մայրենի ձևերի քննությամբ է, որ ավելի լիարժեք է բացահայտվում օտար ազդեցությունների դերը փոխառու լեզվում: Սակայն այս կարգի քննությունը չափազանց դժվար է, երբեմն էլ անկարելի՝ մանավանդ փոխառությունների զգալի քանակի և փոխառու լեզվում դրանց բառակազմական լայն հնարավորությունների առկայության դեպքում: Ինչ վերաբերում է փոխառության տերմինի շրջանակներին, ավելի տրա-

մաքանականը օտար ձևույթ + մայրենի լեզվի ձևույթ կառույցները փոխառություն չհամարելն է: Այդպես էլ վարվել ենք մեր աշխատանքում: Ընդոտ է նաև այն մոտեցումը, երբ առանձնացվում են հաճախական կիրառություն ունեցող փոխառությունները եզակի վկայություններից: Վերջիններիս համար կարելի է առաջարկել որևէ նոր տերմին, սակայն էականը տերմինալին տարբերակումը չէ, այլ փոխառության լեզվի համակարգի մեջ ունեցած դերը: Առանց այդ հանգամանքի հաշվառման երբեմն գերազնահատվում է փոխառությունների դերը՝ հաշվի առնելով միայն նրա քանական կողմը: Ի դեպ, լեզվամաքանական դրականության մեջ առաջծմ որոշված չեն (թերևս հնարավոր էլ չէ որոշել) փոխառյալ բառաքանակի թույլատրելի սահմանները: Պարզ է մի բան. կարևորը փոխառությունների քանակը չէ, այլ՝ գործառական, բառակազմական հնարավորությունները: Հայտնի է նաև, որ օտար բառերի քանակը չի կարող փոխել լեզվի բնույթը: Վերջինս պայմանավորված է առաջին հերթին քերականությամբ, քերականական իր առանձնահատկություններով: Լեզուն համակարգերի համակարգ է: Քանական փոփոխությունները արագորեն որակականի են վերածվում ան ենթահամակարգերում, որոնք կազմված են սակավ տարրերից, և վերջիններիս միջև առկա են ոչ բազմազան հարաբերություններ: Բավական է, ասենք, հնչույթային մեկ-երկու հակադրություն, և լեզվի հնչույթային համակարգը էական փոփոխություններ կկրի, ձևոք կբերի նոր որակ, քանի որ հնչույթային միավորների թիվը խիստ սահմանափակ է, սահմանափակ է և այդ միավորների միջև գործող հարաբերությունների շրջանակը: Լեզվում քանակական մեծ փոփոխություններ կատարվում են իմաստային կամ, լայն առումով, բառապաշարային մակարդակում, բայց քանի որ այս համակարգի տարրերը և նրանց միջև գործող հարաբերությունները բազմազան են, քանական փոփոխությունները որակականի չեն, վերաճում: Բավական չպետք է թերազնահատել և անտեսել փոխառությունների քանակական կողմը: Ըստ Հ. Աճառյանի հայերենը իրանական լեզուներից փոխառել է 1405 բառ: Սա վերջնական չէ, և այդ թիվը կարելի է ավելացնել: Կան լեզուներ, որ ավելի շատ փոխառություններ ունեն: Օրինակ, 13—20-րդ դդ. իտալերենը ֆրանսերենից փոխառել է 2798 բառ⁴⁴, զգալիորեն ավելի շատ, քան հայերենի իրանական փոխառություններն են:

Այս և նման զուգահեռների դեպքում պետք է հաշվի առնել փոխառյալ բառերի բնույթը, դերը, գործառության շրջանակները, ալլի,

որ խիստ կարևոր է, փոխառության ժամանակաշրջանը՝ նոր ժամանակներում հեռակապի, մամուլի զորեղ միջոցները նաև լեզվական ազդեցության զորեղ խթաններ են: Այստեղից էլ մի նոր հետևություն. տարբեր են հին և նոր փոխառությունների ճանապարհները, հետևաբար տարբեր են հին և նոր փոխառությունների գնահատման չափանիշները, ուսումնասիրության խնդիրներն ու դժվարությունները: Օրինակ, եթե նոր փոխառությունները ուսումնասիրողի համար էական դժվարություն չէ փոխառության կոնկրետ աղբյուրն ու փոխառման ժամանակաշրջանը որոշել, ապա հին փոխառությունների դեպքում սա չափազանց դժվար է, երբեմն՝ անլուծելի:

Ինչքան հին են փոխառությունները, այնքան առարկայական են դրանց ուսումնասիրության դժվարությունները, որովհետև փոխառության աղբյուրի, ժամանակաշրջանի, փոխատու և փոխառու լեզվում բառիմաստների ընդհանրության ու տարբերության հարցերից դատ, (հարցեր, որոնց պարզաբանումը չափազանց կարևոր է), հին փոխառությունները ժամանակի ընթացքում ենթարկվում են լեզվական նույն փոփոխություններին, ընթանում աստիճանական այն զարգացման ուղիով, ինչ մայրենի լեզվի բառերը:

Երբեմն էլ նույն բառը կարող է փոխառվել մի քանի անգամ՝ տարբեր ժամանակներում: Նման դեպքերում սրանք ունենում են հնչյունական որոշ զանազանություններ, և նոր կատարված փոխառությունները ավելի հարազատ են ներկայացնում փոխատու ձևը: Կրկնվող փոխառությունների պատճառը նաև հին և նոր փոխառությունների նշանակությունների միջև գոյություն ունեցող տարբերություններն են (բառիմաստի նեղացում, լայնացում, ընդհուպ մինչև նոր իմաստ), հմմտ. իրանական պաշտպան և փուշտիպան բառերը:

Հնարավոր է նույն բառի (հիմնականում հնչյունական որոշ զանազանություններով) միաժամանակյա կամ ժամանակային կարճ հատվածում փոխառելը: Այս դեպքում դրանք ենթադրում են փոխառության տարբեր աղբյուրներ (իրանական փոխառությունների դեպքում, օրինակ, իրանական տարբեր լեզուներ կամ բարբառներ), ընդ որում, եթե բառերի արտաքին-հնչյունական կողմը նույնական է, ապա, անշուշտ, փոխատու աղբյուրներում դրանք դրսևորում են իմաստային զանազանություն, այլապես փոխառու լեզուն կբավարարվեր մեկ փոխառությամբ:

Փոխառության տեսության հարցերը քննելիս, վերջերս շրջանառության է դրվում ներշնչող (ինստրատ) հասկացությունը. այս անվան

տակ բացի զանգվածային բառային փոխառություններից, ներառվում է նաև քերականական կարգերի, ձևույթների, հնչույթների, հնչերանգի փոխառություն: Ներշնչության հասկացության հիմնավորումը գտնում ենք խորհրդային լեզվաբան Մ. Բորոգինայի մոտ՝ գերմաներենի և ռուսերենի փոխազդեցության քննության մեջ⁴⁵: Ըստ Բորոգինայի, ներշնչության հասկացությունը կապված է նախ և առաջ, արտալեզվական, պատմամշակութային գործոնների հետ և կապվում է շերտերի (ստրատների)՝ սուբստրատ-ենթաշերտ, սուպերստրատ-մակաշերտ, ադստրատ-առջերտ) տեսության հետ՝ կազմելով նրա շրջորոգ տարրը⁴⁶:

Ներշնչության երևույթը երկու ժողովուրդների ու լեզուների շրջման հարատևությունից բացի ենթադրում է նաև փոխառու լեզվի մեջ նոր տարրի մուծման ու ակտիվ գործածության հնարավորություն, երկու լեզուների (անկախ նրանց ազգակցական կապից) զարգացման ընդհանրություններ:

Լեզուների փոխազդեցության ուսումնասիրության մեջ նոր հասկացությունների, այդ թվում ներշնչության հասկացության կիրառումը ավելի գործնական հունի մեջ կարող է դնել նոր հարցեր, սակայն, քանի որ սույնում հստակ չէ այդ հասկացության ըմբռնումը, ուստի փոխառության հարցերին վերաբերող շատ աշխատություններում այդ տերմինին և երևույթին, առայժմ բնականաբար բավարար ուշադրություն չի դարձվում:

Փոխառչալ բառերի մուտքը այս կամ այն չափով փոփոխության է ենթարկում լեզուն: Լեզվաբանական գրականության մեջ տարբերակվում են լեզվի փոփոխությունները պայմանավորող երկու կարգի գործոններ. ա) արտաքին, բ) ներքին: Արտաքինը կամ արտալեզվականը առարկայական իրականության, հասարակության կողմից լեզվին ներկայացվող ազդակն է, իսկ ներքինը կամ լեզվականը պայմանավորված է լեզվի կառուցվածքով, նրա բուն էությանմբ: Արտաքին և ներքին գործոնները գտնվում են սերտ փոխկապակցվածության մեջ, և միշտ չէ, որ դյուրին է լինում դրանց առանձնացումը: Բերենք մեկ-երկու օրինակ. գրաբարի կրավորական սեռի արտահայտությունը բարդ էր ու խճճված, չկար կրավորականություն արտահայտելու միասնական ցուցիչ: Արդի գրական հայերենը՝ մասնիկի միջոցով զգալիորեն բարեփոխեց վիճակը: Հարց է առաջանում. սա ներքին փոփոխություն է, թե՞ արտաքին: Անշուշտ ներքին, բայց կա և արտաքին գործոնը. դա հաղորդակցման պահանջն է, ավելի ճիշտ, հաղորդակցումը դյուրին

դարձնելու ձգտումը: Մեկ այլ օրինակ. արևմտահայերենում փորձ արվեց շրջանառության մեջ դնել իգական սեռ արտահայտող նե (նեհա) ձևերը: Հիշենք Պ. Դուրյանին:

Նե դիս իր քով նստեցուց, ... ներա դիմացը վերա...

Հեղուկ ստեղծեց նոր բառ, քերականական նոր արտահայտություն (այլ բան է, որ այն տարածում չգտավ): Այստեղ ակնհայտ է փոխառության ներքին գործոնը, բայց այդ փոփոխության իրականացմանը նպաստել է արտաքին գործոնը, մի շարք լեզուներում իգական սեռի ուրույն ցուցիչ ունենալու փաստը, տվյալ դեպքում, ըստ երևույթին. ֆրանսերենի անմիջական ազդեցությունը: Գրաբարում նույնպես նմանօրինակ փորձեր են արվել՝ վաղ գրաբարում հունարենի, ուշ գրաբարում՝ լատիներենի ազդեցությամբ, որոնք, ինչպես գիտենք չարմատավորվեցին մեր լեզվում:

Բառապաշարի փոփոխությունները հիմնականում արտահայտվում են փոխառությունների միջոցով: Անժխտելի է, որ փոխառության գործընթացում կարևորվում է արտալեզվական գործոնների դերը:

Տվյալ լեզվում որևէ օտար լեզվի բառերի քանակը, նրանց բնույթը, վերջին հաշվով փոխատու և փոխառու լեզուները կրողների՝ երկու ժողովուրդների պատճառության, տնտեսական-քաղաքական, մշակութային կյանքի ու հարաբերությունների լեզվական արտացոլումն է: Հայձրենի իրանական բառապաշարի զգալի քանակությունը հենց արտաքին գործոնի արգասիք է. հարյուրամյակներ շարունակ լինելով զնացիների (երկար ժամանակ նաև բարի գրացիների), գտնվելով Իրանի տնտեսական-քաղաքական ազդեցության տակ, մեր լեզուն էլ բնականաբար իր բառապաշարի մեջ է ներառել այդ հարաբերություններն ու կյանքն: արտացոլող բազմաթիվ իրանական բառեր: Հին լեզուներից լատիներենը նույնպես զգալի բառեր է վերցրել հունարենից, որ պայմանավորված է հռոմեական մշակույթի, փիլիսոփայության ու գրականության վրա հունական քաղաքակրթության մեծ ազդեցությամբ: Պատահական չէ, որ լատիներենում հունարեն բառերի առկայությունը ոմանք դիտում են իբրև ոչ այնքան լեզվական, որքան պատմամշակութային երևույթ⁴⁷: Այս կորահանգման մեջ, իհարկե, դարձյալ բառապաշարի փոփոխության արտաքին և ներքին գործոնների փոխկապակցվածություն և արտալեզվականի էական լինելու հարցն է:

Նկատված է, որ ընդհանրապես շուտ և շատ են փոխառվում անձնանունները, տվյալ ժողովրդի կողմից ներմուծվող առարկաների ու ապրանքների անունները, մանավանդ երբ այդ հասկացությունները

չկան փոխառու լեզվում: Ինչպես դեռ նկատել է Հ. Պատուր, եթե ներմուծվող իրերը հումք են կամ բնության բարիքներ, ապա հնարավոր է, որ քաղաքակրթության ավելի ցածր մակարդակում գտնվող ժողովուրդների լեզուներից կատարվեն փոխառություններ՝ տվյալ հասկացության հետ⁴⁸:

Այնինչ, պետական-վարչական տերմինների, նաև որոշակի մտավոր տեխնիկական միջոցներ պահանջող արդյունաբերական առարկաների ու գործիքների անվանումների (որոնք դարձյալ շուտ են անցնում մի այլ լեզվի մեջ) փոխառումը, անպայման ենթադրում է տվյալ բնագավառում փոխատու լեզուն կրողների համեմատաբար բարձր մակարդակ: Օրինակ, հին հայերենի ռազմական տերմինաբանության զգալի մասը իրանական է, քանի որ պատմական իրադարձությունների բերումով իրանի կյանքի այդ բնագավառը զարգացման առավել բարձր մակարդակ ուներ: Իսկ այս կարգի փոխառությունների ընդունումն ու յուրացումը ինքնին ենթադրում է քաղաքակրթության զարգացման որոշակի աստիճան:

Փոխառություններին վերաբերող լեզվաբանական աշխատություններում հաճախ քննվում են նաև տարբեր ճանապարհներով (գրավոր և բանավոր) փոխառված բառերի ու նրանց հետագա՝ ճակատագրի հետ առնչվող հարցեր: Հասկանալի է, որ գիր ու գրականություն չունեցող ժողովուրդների մոտ լեզվական աղեկցության միակ ճանապարհը բանավորն է, իսկ գրի և գրականության առկայության դեպքում իրկու ճանապարհներն էլ գործում են, բայց ոչ հավասարաչափ: Օրինակ, 18--19-րդ դդ. եվրոպական լեզուներին անցած, ռուսական բառերը հիմնականում գրավոր ճանապարհ են ենթադրում՝ ռուս գրողների թարգմանության միջոցով, իսկ այդ նույն շրջանից եվրոպական լեզուներից ռուսերենին անցած պատկառելի բառապաշարը անցել է և՛ մեկ, և՛ մյուս ճանապարհով:

Փոխառությունների ուղիների հարցը պետք է քննվի՝ երկու ժողովուրդների պատմատնտեսական, մշակութային կոնկրետ փոխհարաբերությունների իրական պայմանների հաշվառմամբ: Այլ կերպ ասած պետք է հաշվի առնել դարձյալ արտալեզվական բուն հանգամանքները, որոնք տվյալ ժամանակահատվածում պայմանավորել են փոխառության այս կամ այն ուղին:

Ընդունված է այն տեսակետը, որ բանավոր ճանապարհով անցած բառերը ձևափոխվում են՝ ենթարկվելով մայրենի լեզվի բառերի հնչյունակաղմին և հնչյունական օրենքներին, իսկ գրքային փոխառու-

թյուններում այդ գործընթացը դանդաղ է ընթանում և նկատվում է ըստ հնարավորին օտար հնչյունակազմը քիչ փոփոխելու և հարադատորեն պահելու միտում։ Սա ընդհանուր առմամբ ճիշտ է։ Սակայն բանավոր ուղիով կատարված փոխառությունների մասին տրված եզրահանգման մեջ անտեսվում է հաղորդակցման դերը։ Եթե բանավոր անցած փոխառությունները տվյալ լեզուն կրողների հետ հաղորդակցման նպատակով են, ապա այս դեպքում պետք է հարադատորեն պահեն օտար հնչյունակազմը՝ հենց այդ օտարի հետ հաղորդակցվելու համար։ Դա առավել իրականանում է երկու հարևան ու սերտ շփման մեջ գտնվող ժողովուրդների առօրյա կյանքի պայմաններում։ Օրինակներ կարծում ենք պետք չեն։

Հարց է առաջանում, ո՞ր ճանապարհով անցած բառերն են ավելի արագ արմատավորվում փոխառու լեզվի մեջ՝ ձևոր բերելով համաժողովրդական գործածություն։ Բանավոր ուղիով անցած բառերը՝ (մասնավորապես հնում, կապի և լեզվի տարածման այլ միջոցների բացակայության պայմաններում) երկար ժամանակ կարող են գործառնել միայն որոշակի տարածքում՝ սահմանամերձ շրջանում։ Իսկ գրականության միջով անցած փոխառությունները նմանօրինակ սահմանափակվածություն չեն կարող ունենալ։ Ավելի ճիշտ, վերջին ուղիով անցած բառերի կոնկրետ տարածքային ընդգրկվածությունն էլ նախօրոք ենթադրելի չէ։

Ի՞նչ ուղիով են անցել հայերենի իրանական փոխառությունները։ Ամենայն հավանականությամբ և՛ բանավոր, և՛ գրավոր։ Ժամանակային մեծ սահմանները հնարավորություն չեն տալիս պարզելու և առանձնացնելու հատկապես այս կամ այն ճանապարհով անցած բառաշերտերը։ Պետք է ենթադրել, որ հին փոխառությունների գերակշիռ մասը ենթադրում է անցման բանավոր ուղի՝ որպես երկու ժողովուրդների սերտ շփման արգասիք։ Ի դեպ, մեր մատենագրության մեջ չափազանցված, բայց բարբառներում պահպանված իրանական բառերի առկայությունը հավաստում է բանավոր փոխառությունների հնարավորությունը։ Անշուշտ, որոշ բառեր, հատկապես նեղ գործածական պետական-վարչական տերմիններ, կարող են անցած լինել իրանական գրավոր աղբյուրներից՝ փաստաթղթային գրագրության միջոցով։ Ինչ վերաբերում է հայերենում իրանական տարրի համընդհանուր տարածվածությանը, ապա անպայման բառերի մի զգալի քանակ մեղադրում համընդհանուր տարածում է ստացել հայ մատենագրության միջոցով՝ սկսած 5-րդ դարից։ Դրանք հատկապես գրավոր (գրական)

լեզվին բնորոշ բառերն են, որոնց մի մասը ժամանակագրորեն հեռանալով փոխառության ակունքներից դադարել է օտար գիտակցվելուց:

Փոխառության գործընթացում հաճախ բառն ու նոր հասկացությունը միասին են փոխառվում, որովհետև միշտ չէ, որ նոր հատկացություններ արտահայտելու համար լեզուն դիմում է սեփական միջոցներին: Մեծ մասամբ, հատկապես նոր հասկացության մուտք գործելու սկզբնական շրջանում լեզուն այդ հասկացության հետ վերցնում է և նոր, օտար բառը, հարստացնելով իր բառապաշարը: Երբեմն էլ առանց փոխառելու հասկացությունը վերցվում է միայն այդ հասկացությունն արտահայտող բառը. այդպիսին են, օրինակ եվրոպական լեզուներում ռուսերենից կատարված մի շարք փոխառություններ՝ կոլխոզ, իզրա, տայգա, ցառ, մուժիկ և այլն: Ընդգծված բառերով արտահայտված հասկացությունների բովանդակությունը հվրոպացին կարող է ընկալել, բայց դրանք նրանց իրականությանը բնորոշ երևույթներ չեն, այս կարգի փոխառություններն էլ միշտ ընկալվում են բրպես օտար բառեր: Միշտ չէ, սակայն, որ փոխառությունը կոչված է նոր հասկացության արտահայտման համար: Հարադատ կամ օտար այլ բառի առկայության դեպքում էլ, կատարվում են նոր փոխառություններ՝ հարստացնելով բառապաշարի համանիշային շարքերը: (Հայերենի իրանական փոխառությունների համանիշ բառերին կանդրադառնանք առանձին): Նյութի ամենամանրազնին քննությամբ իսկ հնարավոր չէ բացատրել, թե ինչու հատկապես լեզուն փոխառել է այս կամ այն համանիշը: Այս հարցի պատասխանը առավել դժվար է հին փոխառությունների դեպքում:

Ըստ երևույթին համանիշ բառերի փոխառությունը հնարավոր է դառնում այն պատճառով, որ փոխառության շրջանում փոխառյալ միավորի իմաստային ընդգրկվածությունը չի համընկնում մայրենի լեզվում գործառուղ համապատասխան միավորին, այլ կերպ ասած, դրանք իսկական համանիշներ չեն, առավել ևս նույնանիշեր: Համանիշային որոշ նրբերանգներ. փոխառյալ միավորը ձևոք է բերում հետագա երկարատև գործածության ընթացքում՝ նոր միջավայրի համապատասխան միավորի ազդեցությամբ: Թեպետ այլ առիթով էլ ենք կրկնելու, բերենք մեկ օրինակ: Ճեւմակ գունանունը սկզբնապես գործածվում էր միայն ձիու գույն արտահայտելու համար, հետագայում արդեն ընդարձակելով գործառության ոլորտները, փաստորեն դարձավ սպիտակ ածականի համանիշը: Փոխառյալ միավորի սկզբնապես նեղ կիրառության օրինակներ շատ կան: Այստեղ ինքնըստինքյան առաջադրվում է

փոխառության բազմիմաստության հարցը: Փոխառվում են բոլոր իմաստները միանգամից, թե միայն մեկ իմաստը: Առանց օրինակներ բերելու տրամաբանական պետք է համարել այն, որ փոխառության գործընթացում փոխառվում են տվյալ բառի ոչ բոլոր իմաստները, այլ այն (կամ այնպիսիները), որոնք առավել անհրաժեշտ են տվյալ հասկացությունն արտահայտելու համար: Վերջին հաշվով, բազմիմաստությունը խոչընդոտում է նոր հասկացության ընկալմանը, նաև հաղորդակցմանը: Ուրեմն պետք է կարծել, որ առավել հեշտ են փոխառվում մենիմաստ բառերը, իսկ բազմիմաստության դեպքում, նախապես փոխառվում են համեմատյան դեպս ոչ բոլոր իմաստները: Բայց տարբեր լեզուների ընձեռած փաստերը ցույց են տալիս, որ փոխառությունների համակարգում առկա են նաև բազմիմաստության օրինակներ, այն էլ բավականին շատ:

Այդպիսի օրինակներ կան հենց մեր քննության առարկա նյութում, երբեմն նաև փոխատու և փոխառչալ լեզվի իմաստային լրիվ համընկնումներով: Սա չի հակասում նախորդ մեր հղրահանգմանը. այդ իմաստները միանգամից չեն փոխառվել, այլ՝ աստիճանաբար, որը հնարավոր է, մասնավանդ երկու լեզուների անընդմեջ և սերտ շփումների պայմաններում: Երբեմն փոխառչալ միավորը նոր միջավայրում իմաստային զարգացման ու փոփոխման ենթարկվելով, ձեռք է բերում բոլորովին նոր որակ, նոր իմաստ, որը չկա փոխատու լեզվում: Տվյալ դեպքում դա չէ մեզ հետաքրքրողը, այլ այն, որ ոմանք սա ևս դիտում են որպես փոխառություն, որը մեր կարծիքով ճիշտ չէ:

Ուշագրավ է և այն, որ տարբեր (հատկապես միևնույն լեզվախմբին պատկանող) լեզուներում նկատվում է փոխառչալ միավորի զարգացման նույն ընթացքն ու աստիճականությունը: Այսպես հունարենից կատարված տաղանդ փոխառությունը առկա է հնդեվրոպական շատ լեզուներում. նախնական «կշռի շափ» մինչև վերջնական «ընդունակություն, շնորհ, տաղանդ» իմաստների միջև ուսումնասիրողները տեսնում են անցման հետևյալ միջանկյալ աստիճանները 2. Խսկու կշիռ, Խսկու ծանրություն՝ հետագայում՝ ոսկի, կարողություն, 3. կամք, ձգտում, 4. ցանկություն իրագործելու ունակություն⁴⁹: Իրանական փոխառություն համարվող աշխատեմ-ը հայերենում սկզբնապես ունեցել է «տանջվել, շարժարվել», այնուհետև «աշխատել, գործ ածել», այժմ ունի նաև «շահ ստանալ» նշանակությունը: Այս հասկացությունն արտահայտող բառերը մի շարք լեզուներում դարձյալ ունեն նույն իմաստները: Սա, իհարկե, թեև հետա-

քրքրբրական երևույթ է, բայց բացարձակ կանոն չէ. նման օրինաչափությունների բացահայտումը համեմատական իմաստաբանության խնդիրն է:

Փոխառություններին վերաբերող ուսումնասիրություններում հարկ է լինում գործ ունենալ որոշ դասակարգումների հետ, որոնց միջոցով, ըստ հնարավորին, ամբողջական է դառնում նյութի քննությունը: Գոյություն ունեն ամենատարբեր բնույթի դասակարգումներ, սակայն փոխառությունների վերաբերյալ մեզ ծանոթ տեսական գրականության վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ առաջմ փոխառությունների դասակարգումների, այլ կերպ ասած փոխառությունների էական հատկանիշների առանձնացման ու վերհանման միասնական ու հստակ շափանիշներ չկան: Երբեմն դասակարգումների հիմքում ընկած հատկանիշները միայն օժանդակ դեր են կատարում փոխառությունների խորը ուսումնասիրման գործում՝ իրենց հերթին հիմք հանդիսանալով անորոշ և նույնիսկ սխալ եզրահանգումների համար: Օրինակ, ֆրանսիացի լեզվաբան Պիեր Գիրոյի ուսումնասիրության մեջ⁵⁰ ֆրանսերենում օտար բառապաշարի ուսումնասիրության հիմնական ելակետը բառ-հասկացություն-առարկա հարաբերությունն է, որը չի նպաստում օտար բառերի համակողմանի քննությանը:

Անկախ փոխառությունների ծավալից միշտ առաջ է դալիս օտար միավորը փոխառություն համարելու կամ չհամարելու հարցը: Նման դասակարգումը ելակետային է և սկզբունքային նշանկություն ունի օտար բառաշերտի քանակական, ու լեզվական արժեքի ճիշտ գնահատման գործում: Առայսօր, ինչպես նշել ենք, այդ հարցում միասնական ըմբռնում չկա: Մեր դիտարկումները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ օտար միավոր ու փոխառություն հասկացությունների սահմանները նույնական չեն. ուստի փոխառություններ չենք համարում հետևյալ դեպքերը.

1. Երբ միավորը համատեքստում հանդես է գալիս որպես օտար բառ, և արվում է նրա բացատրությունը, մեկնությունը: Այսինքն՝ գործ ունենք ոչ թե փոխառության, այլ օտար բառարանային միավորի հետ:

2. Օտար սխալագիր ձևերը, մանավանդ երբ փոխառու լեզուն գործածում է այդ բառի ճիշտ ձևը (մեր մատենագրության մեջ հանդիպող աճուկ, ապիկամ ճիշտ ձևերի հետ հանդիպում ենք և Կֆոկ, ապիմակ սխալագրություններին):

3. Այն կազմութիւնները, որոնց մէկ բաղադրիչը մայրենի լեզվի ձևութ է (ան-ուժ, սորա-կալ):

4. Համանուն շարքերի այն միավորները, որոնք փոխառու լեզվում հեռանալով նախնական իմաստից ձևութ են բերել նոր իմաստ, որը չկա փոխառու լեզվում: Սա մայրենի լեզվի ստեղծած նոր բառ է:

Որոշ վերապահութեամբ փոխառութիւններ չպէտք է համարենք նաև այն օտար տերմինները, որոնք փոխառու լեզվում գործառոււմ են փոխառու լեզվի ավելի (հիմնականում շխարհամանկող) հասկացութիւնները ներկայացնելու համար: Որպէս օրինակ իրանական լեզուներից հայերենին անցած բառերից կարելի է նշել դերանդերձապետ-ը, կոռգպետ-ը, վուշտիպանաղար-ը, մուլպետան մուլպետ-ը և այլն:

Փոխառութիւնների տարածված դասակարգումներից մեկն էլ այն է, երբ ելակետ են ընդունվում փոխառութեան գործընթացում և դրանից հետո փոխառյալ միավորների կրած փոփոխութիւնները, ալլ կերպ ասած, երբ հաշվի է առնվում փոխառութիւնների վիճակը (ստատուս) փոխառու լեզվում՝ բնիկ բառապաշարի համեմատութեամբ: Փոխառութիւնների ստատուս անվան տակ Օ. Շախրաշը նկատի ունի ա) փոխառյալ բառերի ուղորտը և հաճախականութիւնը (գործառական ստատուս), բ) նրանց ձևական հատկանիշների (քերականական, հընչյունական ուղղագրական) համապատասխանութիւնը կամ անհամապատասխանութիւնը փոխառու լեզվի բառերի ձևավորվածութեան հետ (ձևական ստատուս)⁵¹: Ձևական ստատուսը, փաստորեն, օտար հնչյունականադմի պահանջման կամ փոփոխութեան հարցն է: Փոխառյալ բառապաշարի, մեջ, իրոք, առանձնանում են այնպիսի բառեր, որոնք հարադատորեն են պահել մայրենի լեզվի հնչյունակազմը՝ չենթարկվելով նոր միջավայրի ազդեցութեանը, այն դեպքում, երբ նույն լեզվից կատարված մի շարք փոխառութիւններ ձևութ են բերում նոր ձևավորվածութիւն՝ հարադատանալով փոխառու լեզվի բառապաշարին: Նման դասակարգումը արժեքավորվում է հատկապէս այն ժամանակ, երբ բացատրվում են (որը միշտ չէ, որ հնարավոր է) նոր միջավայրի օտար բառերի հնչյունականադմի փոփոխութիւններին օժանդակող կամ խոչընդոտող հարաբերութիւններն ու պատճառները: Բնական է, որ ինչքան բառի արտաքին, հնչյունական կողմը փոփոխութեան է ենթարկվել նոր միջավայրում ու նոր պայմաններում, այքան նա ձևութ է բերել յուրացման բարձր աստիճան: Թեև, ինչպէս կտեսնենք, միշտ չէ, որ ձևական և գործառական ստատուսները ուղիղ համեմատական են. օրինակ, անգլերենում լատիներենից և հունարենից փոխառված մի

շարք բառեր (chorus, museum...) թեև պահպանել են փոխատու լեզվի բնորոշ վերջավորությունները, այդուհանդերձ ունեն հաճախական կիրառություն և գործառության լայն ոլորտներ, կան նաև հակառակ օրինակները: Լեզվաբանական գրականության մեջ տարբերակվում են հատված և չհատված բառեր հասկացությունները՝ կապված օտար վերջավորությունների հետ: Անգլ. asbestos, creterion, maximum... բառերը չհատված են, որովհետև ստուգաբանորեն դրանց վերջավորությունները հունական կամ լատինական են, իսկ anarchy (հուն. ἀναρχία), emergency (լատ. emergenti) հատված բառեր են, որովհետև թեև պահված են օտար արմատը (հիմքը) բայց փոփոխված են վերջավորությունները):

Հայերենի իրանական փոխառությունները առատ նյութ չեն տալիս ձևական հատկանիշներով դասակարգման համար, այդուհանդերձ որոշ հատկանիշներ (հնչյունախմբեր) կարելի է առանձնացնել, որոնք հարադատ են փոխատու լեզվին՝ դրանից են հր. խշ>շխ հնչյունախումբը (հրովարտակ, հրաման, աշխարհ, աշխատ...) նաև ակ վերջավորությունը (թեև միշտ չէ, որ ակ-ով վերջացող բառերը անպայման իրանական են):

Փոխառությունների խորքային քննությանը մեծապես նպաստում է ըստ գործառական ստատուսի կատարված առանձնացում-դասակարգումը: Ինչպես արդեն ասել ենք, հենց նման դասակարգումն է նպաստում օտար բառերի որակական դերի, իրական այն հարաբերությունների բացահայտմանը, որոնք առկա են օտար և մայրենի բառապաշարի միջև: Այս դասակարգման անհրաժեշտությունը ի հայտ է գալիս հատկապես փոխառությունների ծավալային և ժամանակային մեծ ընդգրկման ժամանակ: Հարուստ նյութի դեպքում կարելի է կատարել բազմաստիճան դասակարգում: Այսինքն՝ առանձնացնել ոչ միայն նվազ հաճախական ու հաճախական բառերը, այլև վերջինիս մեջ կատարել նոր դասակարգումներ՝ ըստ կիրառության ոլորտների, իմաստների փոփոխության, նոր բառեր կազմելու հնարավորության և այլն: Լեզվի պատմության որոշ հարցեր լուսաբանելիս, առաջ է գալիս նաև փոխառությունները ըստ սկզբնաղբյուրների դասակարգելու պահանջը: Այս դասակարգման տվյալները ինքնին տալիս են ներլեզվական շատ հարցերի պատասխաններ, բացահայտում են բառապաշարի դարգացման ակունքներն ու միտումները, այլև փոխառության ժամանակաշրջանի գործոնների հաշվառումով, նպաստում են արտալեզվական, տվյալ դեպքերում այդ լեզուները կրող ժողովուրդների

պատմութեան որոշ հարցերի լուսաբանմանը, քանի որ փոխառութիւնը նաեւ պատմութեանը վերաբերող երևույթ է: Նման դասակարգումները իրագործելի և սխալներից համեմատաբար զերծ են այն դեպքում, երբ հայտնի են փոխառու լեզվի տվյալները: Սակայն հաճախ այդ տրվյալների առկայութիւնը կարող է փոխառութեան աղբյուրի որոշման ճիշտ պատկերը չտալ, մանավանդ երբ առկա է միջանկյալ աղբյուրի հնարավորութիւնը: Օրինակ, հայերենի իրանական փոխառութիւնների մի մասը ավանդւած էր իրանական լեզուներում (հնչյունական որոշ փոփոխութիւններ տվյալ դեպքում էական չեն և կարող են դիտվել հայերենում կատարված ձևական փոփոխութիւնների արգասիք): Բայց ուսումնասիրողը անվերապահօրէն չի կարող դրանք համարել հին իրանական լեզուներից կատարված փոխառութիւն՝ անտեսելով իրանական լեզուների միջին փուլը: Բուն կամ միջանկյալ սկզբնաղբյուրների ըստ հնարավորին տարբերակումը, ինչ խոսք, ավելի կարժեքավորի փոխառութիւններին վերաբերող այս կամ այն աշխատանքը: Ի դեպ, միջանկյալ օղակ կարող են լինել ոչ միայն միևնույն լեզվի տարբեր փուլերն ու վիճակները, այլև այլ լեզուներ: (Օրինակ, իրանական որոշ բառեր հայերենին են անցել ասորերենի միջոցով կամ հակառակը, իսկ արդի հայերենի եվրոպական բառերի զգալի մասը տարածվել է սուսերենի միջոցով):

Փոխառութիւնների ուսումնասիրութեան ժամանակ շրջանառութեան մեջ են դրվում նաեւ այլևայլ կարգի դասակարգումներ՝ ըստ կիրառութեան ոլորտների, իմաստային դաշտերի, խոսքի մասերի, իմաստափոխութեան դասեղանումների և այլն: Պարտադիր և նպատակահարմար էլ է փոխառութիւններին վերաբերող այս կամ այն աշխատանքում կատարել բոլոր հնարավոր դասակարգումները, դա կհանգեցնի ավելորդ կրկնութիւնների, եզրահանգումների տարտամութեան: Կարեորը նշութից բխող էական հատկանիշների առանձնացումն է և այնպիսի դասակարգումների կիրառումը, որը պահանջում է ուսումնասիրութեան նպատակը:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆՆԵՐ: ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿՋԲԵԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՍ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ առանձին խումբ են կազմում իրանական լեզուները, որոնք ավելի մոտ լինելով հնդկերենին, կազմում են հնդ-իրանական (կամ արիական) ճյուղը: Իրանական լեզուների գիտական համակողմանի ուսումնասիրությունը սկսում է XIX դ. վերջից, XX դ. սկզբից: Հետագայում իրանական նոր լեզուների հայտնաբերման, լեզվական նոր տվյալների ուսումնասիրության շնորհիվ ընդարձակվում են իրանագիտության շրջանակները, կատարվում մի շարք էական ճշգրտումներ: Ավելի հստակ տեսք է ստանում իրանական լեզուների գիտական դասակարգումը, որը էական է այդ լեզուների պատմության, նրանց պատմական զարգացման տարբեր փուլերի ընդհանրությունների ու օրինաչափությունների բացահայտման համար:

Գիտության մեջ ընդունված է իրանական լեզուները դասակարգել ըստ զարգացման 3 փուլերի՝ հին, միջին¹ և նոր: Այս դասակարգումը պայմանական է, և ինչպես նկատում են մի շարք ուսումնասիրողներ, ավելի շատ հենված է պատմական, մշակութային, ժամանակագրային, քան լեզվական հատկանիշների վրա: Այս շրջանաբաժանման մեջ լեզվական սահմանագծումները որոշակիորեն ուրվագծվում են միայն հին իրանական և մյուս (միջին և նոր իրանական) լեզուների միջև: Իսկ միջին և նոր իրանական լեզուների սահմանազատման գործոնները փաստորեն բացարձակ ժամանակագրային են. նորը ներառում է բոլոր կենդանի լեզուները, միջինը՝ հնից որոշակիորեն տարբերվող մահացած լեզուները²:

Այժմ համառոտակի ներկայացնենք իրանական լեզուները ըստ տարբեր փուլերի, առավել ուշադրություն դարձնելով այն լեզուներին, որոնք աղերսներ ունեն հայերենի հետ:

Հին իրանական փուլը ընդգրկում է մ.թ.ա. II հազարամյակից մինչև մ.թ.ա. IV—III դդ.: Ննթադրվում է, որ մ.թ.ա. II հազարամյակում տեղի է ունեցել արիական լեզվական ընդհանրության քայքայումը և իրանական լեզուների անջատումը (ՕՄՂ, 1979, 28):

Վաղնջական շրջանի իրանական լեզուների մասին գիտությունը հայտնի փաստերը տվելի քան սուղ են: Կարևոր է վկայակոչել միայն համեմատական լեզվաբանության առանձին տվյալներ, որոնցում սակայն ամբողջական պատկերացում չենք կարող կազմել իրանական լեզուների հնագույն վիճակի մասին (հնագույն վիճակ ասելով նկատի ունենք հնդիրանական ընդհանրության քայքայումից մինչև հին իրանական լեզուների առաջին զրավոր հուշարձաններն ընկած ժամանակահատվածը): Այդ ժամանակաշրջանը ընդգրկում է մոտ տասը դար. ժամանակաշրջան, երբ տեղի էին ունենում տարբեր ցեղերի ու ժողովուրդների տեղաշարժեր ու շփումներ, իսկ իրանական լեզուները (բարբառները) բաժանված լինելով արիական հիմք-լեզվից, կրում էին զանազան հնչյունական, քերականական փոփոխություններ՝ ինքնուստինքյան բացառելով միասնական իրանական լեզվի գոյությունը: Ուրեմն, հնարավոր չէ վեր հանել այդ շրջանի ընդհանուր իրանական կամ նախիրանական լեզվական համակարգը. կարելի է խոսել միայն առանձին երևույթների մասին, որոնք որպես հնաբանություններ առկա են հին իրանական գրավոր ավանդված, մասամբ նաև ավելի ուշ շրջանի լեզուներում:

Ասենք, որ հին իրանական փուլ և հին իրանական լեզուներ հասկացությունները համարժեք չեն ինչպես ժամանակագրորեն, այնպես էլ լեզվական հատկանիշներով: Հին իրանական լեզուներից յուրաքանչյուրն արդեն գիտությունը հայտնի որոշակի համակարգ է: Դրանք ֆուրկայանում են իրենց առանձնահատկություններով ու ընդհանրություններով:

1. Ավեստայի լեզուն (ավեստերեն)

Ավեստան կրոնական տեքստերի հավաքածու է, որն իր մեջ ներառում է նաև գիտություն, իրավական նորմեր, լեգենդներ և այլն: Այդ տեքստերի ծագման ու արձանագրման որոշումը փաստորին անհնար է, քանի որ ավեստայի տեքստերը ներկայացնում են տարբեր

դարեր, թերևս նաև իրաճական ուշխարհի տարբեր տարածքներ: Ավեստայի հատվածները երկար ժամանակ հաղորդվում էին բանավոր: Որոշ հատվածներ առաջին անգամ գրի են առվել թերևս մ.թ. առաջին դարերում:

Սասանյանների օրոք, երբ զրադաշտականությունը հայտարարվում է իրանի պաշտոնական կրոն, կատարվում է ավեստայի կարգավորում (կոդիֆիկացիա): Նման կարգավորում եղել է թերևս և առաջ, սակայն կարգավորման ժամանակի և տեղի հարցը առայսօր հստակորեն որոշված չէ: Սասանյանների ժամանակ ստեղծվում է հատուկ այբուբեն՝ այսպես կոչված «գրքային պահլավերենի» հիման վրա, որը տարբերվում է վաղ սասանյան գրություններից: Այդ գրությամբ կաղմըված տեքստերի ժողովածուն ստացավ *apastāg*, ն. պրս. *avistā* անունը: Միջին պարսկերենով տրվում են ավեստայի տեքստերի թարգմանությունները, մեկնությունները (*zand*): Հետագայում ուսումնասիրողների կողմից թույլ է տրվում այս երկու տերմինների ոչ ճիշտ գործածություն, և ավեստա, ավեստերենի փոխարեն շրջանառության մեջ էր գրվում զենդ ավեստա և զենդերեն հասկացությունները:

Թեև ավեստայի կարգավորումը և պաշտոնական գործածությունը, ինչպես տեսանք, տեղի է ունենում սասանյանների օրոք, այսինքն՝ միջին իրանական լեզվափոխում, սակայն ավեստան որպես համակարգ ներկայացնում է հին իրանական փուլը, նույնիսկ լեզվական առումներն տարրեր, կառուց կապակցություններ հանգում են հնդիրանական հանրության շրջանին: Իրանագիտության և հատկապես ավեստայի տեքստերի ուսումնասիրության նվաճումների շնորհիվ, այժմ որոշակիորեն հայտնի են ավեստայի քերականական համակարգի հիմնական գծերը, հին պարսկերենի հետ ունեցած ընդհանրություններն ու յուրահատկությունները:

Ինչ վերաբերում է ավեստերենից անցած հայերեն փոխառություններին, ապա որոշակի բան դժվար է ասել: Փոխառությունների մեջ, իհարկե կան բառեր՝ հատկապես զրադաշտական կրոնին վերաբերող, որոնք բնորոշ են ավեստերենին, բայց անմիջապես ավեստերենից անցնելու հանգամանքը անառարկելի չէ: |

2. Հին պարսկերեն

Հին պարսկերենը գրավոր ավանդված լեզուներից է: Դրավոր վիճակը ներկայացնում են աքեմենյան դինաստիայի (559—331 մ.թ.ա.) սեպագիր արձանագրությունները: Հիմնականները Դարեհի (522—486),

Քսերքսեսի (486—465 մ.թ.ա.), Արտաքսերքես 3-րդի (359—338) արձանագրություններն են:

Ինչպես նկատված է, թեև հին պարսկերեն սեպագիր արձանագրությունների նյութը քանակապես զիջում է ավեստայի լեզվական նյութին, սակայն ուսումնասիրության համար առավել արժեք է ներկայացնում, քանի որ ունի համեմատաբար ավելի ճշգրիտ թվագրություն, տեղագրություն և առավել հավաստի է ներկայացնում որոշակի տարածքի որոշակի լեզվի իրական վիճակը:

Հին պարսկերենի սեպագիր հուշարձաններն են Բիհիսթունի, Նազշե Ռոստամի, Շոշի (Սուզ), Պերսեպոլիսի արձանագրությունները: Սեպագիր արձանագրություն է գտնվել նաև Ռումիսիայում, որը ամենայն հավանականությամբ տեղափոխված արձանագրություն է (OXY, 1979, 237): Պատմական, լեզվական տեղեկությունների հաղորդման տեսակետից արժեքավոր է հատկապես Բիհիսթունյան արձանագրությունը, որը մեծ ծավալից բացի նաև հռալեղու է՝ գրված հին պարսկերենով, էլամերենով և աքքադերենով³:

Երկու խոսք հին պարսկերեն սեպագրերի բնույթի մասին: Այդ սեպագիր համակարգը հատուկ մշակված չէր, չունեի ավանդույթներ ու նախօրինակ և շատերին էլ մատչելի չի եղել: Ենթադրվում է, որ նույնիսկ Դարեհ թագավորը չէր կարող կարդալ իր գործերը փառաբանող արձանագրությունները, քանի որ սեպագրերը եղել են խիստ պայմանական նշաններ, որոնք իմացել են միայն հատուկնստ մարդիկ՝ թերևս միայն փորագրիչները: Աքեմենյան թագավորության անկումով դադարեց և աքեմենյան դերի օգտագործումը, մնացին միայն եղած սեպագիր արձանագրությունները, որոնք ազդեցություն չթողեցին նաև հետագա գրությունների վրա: Սակայն գիտության համար արժեքավորվում է ոչ թե սեպագրերի բնույթը, այլ այդ սեպագրերի միջոցով մեզ հասած պատմական ու լեզվական նյութը: Այդ նյութի ուսումնասիրության մեր հանվեցին հին պարսկերենի հիմնական օրինաչափությունները: (Հին պարսկերենի իրավիճակին վերաբերող շատ հարցեր այսօր էլ լուծված չեն. օրինակ, թեև հին պարսկերենի քրականության և ուղղագրության ուսումնասիրությամբ որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ այն աքեմենյան առաջին արձանագրություններից շատ առաջ գրական լեզու էր, սակայն սա միայն կարելի է համարել որպես վարկած: Պարզ չէ նաև այն, թե հին պարսկերենը եղել է խոսակցական, թե՞ սոցիալական վերնախավի լեզու):

նշենք հին պարսկերենի հնչյունական որոշ առանձնահատկություններ, որոնք այս կամ այն ձևով աղերսվելու են մեր ուսումնասիրության մեջ արժարժվող հարցերին:

Հին պարսկերենի հնչյունական համակարգը հետևյալն է. Կարճ ձայնավորներ *a, i, u*, երկար ձայնավորներ՝ *ā, ī, ū*, ձայնավոր *ɛ*: Ձայնավորական համակարգը նույնական է ավեստերենի հետ. Բաղաձայնական համակարգը ներկայանում է հետևյալ հնչյուններով.

p, b, f, m

t, d, θ, n

č, j

k, g, x

s, š, ç, z

r, l, y, v, h

Բոլոր բաղաձայնները համապատասխանում են ավեստերենին՝ հետևյալ բացառություներով.

(*f*)-ավեստերեն (*X*^v) համա. *vinda, farnah* (հատուկ անուն է)-*x^varə: ō d-* (իր. **z-ից*)-ավեստ.-*z*: *dasta, ավ. zasta*: (*d-իր. *d-ից-ավ. d* (*darga-ավ. darga* Վերկար): Ավեստերենի հետ համընկնող հայրա. *շ*-ն հանդիպում է միայն օտար տեղանուններում և կնիթադրվող մարական տարրերում: Հայրա. *ծ-ավ. s*: *šard-ավ. sarθd* Շտարի):

Կան նաև մի քանի ոչ էական հնչյունական տարբերություններ (տե՛ս ОИЯ, 1979, 243—244):

1-հնչյունը հին պարսկերենում հաճախական չէ (արիական փուլում հնդ. 1 արտահայտվում էր *ɾ*-ով: Հին պարսկական արձանագրություններում առկա է օտար մի քանի բառերում. *Labnana* (Լիբանան), *Halđita* (հայ անուն է) և այլն:

Փաստերը թույլ են տալիս որոշ աղերսներ տեսնելու հին հայերենի և հին պարսկերենի միջև. առաջինը երկու լիզուների տիպաբանական ընդհանրությունն է: Հին պարսկերենին բնորոշ կցականություն ու թեքականությունը՝ վերջինիս աստիճանական թուլացման միտումով, բնորոշ էր նաև հայերենին: Երկրորդը՝ երկու լիզուների բառապաշարային շատ տարրերի ընդհանրությունն է, որը դրսևորվում է ինչպես ընդհանուր հնդեվրոպական բառաշերտով, այնպես էլ հայերենում հին պարսկերեն (բացառված չէ և հակառակը) բառերի առկայությամբ:

Աքեմենյան արձանագրությունները մեզ համար արժեքավոր են նաև հայերի և Հայաստանի մասին հաղորդող տեղեկություններով: Այդպիսի տեղեկություններ կան հատկապես Դարեհի արձանագրություն-

ձերում: նվաճած երկրների մեջ Դարեհը նշում է և Հայաստանը՝ Արմինան (§ 6): Հայ անձնանուններից են Դադարշիշ (§ 26), Արխա, Հալդիտա (§ 49, 52), տեղանուններից՝ Զուգա ավանը (§ 26), Տիգրա (§ 27), Ույամա (§ 28), Աուտիարա գավառ (§ 30)⁵: Սրանք պատմական հավաստի տեղեկություններ են, որ վերաբերում են մ.թ.ա VI—V դդ.:

Ուսումնասիրողները համակարծիք են հին պարսկական արձանագրությունների ոճի՝ ուրարտերենից կրած մեծ ազդեցության հարցում (ասորական կամ բաբելական ազդեցությունները ժխտվում են): Իրեն նախորդող ուրարտական արձանագրություններից վերցրել է կառուցվածքի հենքը, խոսքային բանաձևերը, կերպավորման բացակայությունը, գեղարվեստական արսահայտչամիջոցների, մակդիրների սակավ գործածությունը: Սա նույնպես երկու ժողովուրդների՝ պարսիկների և հայերի վաղնջական աղերսների մի վկայություն է:

Այսքանով ավարտենք հին պարսկերենի վերաբերյալ ընդհանուր դիտողությունները, մանավանդ որ այդ լեզվի որոշ իրողությունների մասին խոսելու ենք նաև հաջորդ բաժնում, նաև ըստ անհրաժեշտության՝ հընթացս այլ հարցերի քննության:

3. Մարերեն և սակերեն

Այս լեզուներով գրավոր հուշարձաններ չեն հղել: Դրանց վերաբերյալ իրանագիտության տվյալները չափազանց սուղ են և սահմանափակվում են միայն մի քանի հատուկ անուններում պահպանված տարրերով, որոնց միջոցով ուսումնասիրողները փորձում են ըստ հնարավորին վերականգնել և ներկայացնել այդ լեզուների հիմնական առանձնահատկությունները:

Մարերենը հին իրանական ցեղերից մեկի՝ մարերի լեզուն է: Ներկայիս Իրանի հյուսիս-արևմտյան մասում մ.թ.ա. VIII—VII դդ. մարերը ունեին հզոր թագավորություն: Մարական մի քանի հատուկ անուններ ու ցեղանուններ պահպանել են ասորական, հունական աղբյուրները, հին պարսկական արձանագրությունները⁶: Մարերենի լեզվական երևույթների վերհանման գործը զրադեցրել է նշանավոր շատ արևելագետների, առանձնապես մեծ է սովետական գիտնական Ի. Դյակոնովի վաստակը⁷: Մարերի պատմության մի շարք կնճռոտ հարցերի լուսաբանման հետ մեկտեղ, գիտնականը փորձում է ներկայացնել մարերենի բառային կազմը, հնչյունական որոշ յուրահատկություններ:

Կազմելով հնդեվրոպական վերականգնված և իրանական մի շարք լեզուների համապատասխան հնչույթների համադրական աղյուսակ (էջ 68), Դյակոնովը գտնում է, որ հնչյունական կազմի տեսակետից մարերենը զգալապես տարբերվում է հին պարսկերենից՝ մերձենալով ավեստերենին և ապա՝ սողդերենին ու խորեզմերենին⁸։ Նման զուգահեռների վրա հիմնված եզրահանգումները թեև կարող են և վիճելի լինել, սակայն արժեքավորվում են նաև այդ ցեղերի ու լեզուների ընդհանրության աստիճանների, մի շարք այլ հարցերի բացահայտման տեսանկյունից։

Վերջին շրջանում աշխուժանում է հայոց լեզվում գործառուղ իրանական տարրի մեջ մարական շերտի տարբերակման միտումը. թե որքանով են արդարանում այդ փաստարկումները, առայժմ դժվար է ասել, նախ և առաջ՝ իրանական լեզուների համակարգում մարական նյութի շտարբերակվածության, ավելի ճիշտ՝ քիչ հայտնի լինելու պատճառով։ Իհարկե, այն հանգամանքը, որ հայերը և մարերը ապրել են հարևանությամբ, ինչպես նաև մարերի վերաբերյալ մեր մատենագրության ու բանահյուսության մեջ ավանդված տեղեկությունները. հիմք են տալիս ենթադրելու նաև հայերենում մարական ազդեցության հնարավորությանը։ Ուսումնասիրողներն էլ, ինչպես կտեսնեք քիչ հետո, հենվում են հիմնականում հայերենում իրանական տարրի դրսևորող առանձնահատկություններից՝ բացահայտելու այլ տարրի մարական շերտը։

Սակերենը կամ սկյութերենը իրանալեզու սակերի (սկյութների) լեզուն է։ Այդ ցեղերը մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերին ընդգրկում էին մի հսկայածավալ տարածք՝ Սև ծովից մինչև Չինաստանի սահմանները։ Արևելքում (Արևելյան Թուրքեստան) գտնված են մեծ քանակությամբ փաստաթղթեր (մ.թ. VII—X դդ.), որոնք որոշ տեղեկություններ են տալիս սակերների վաղնջական վիճակի մասին, իսկ արևմուտքում (Սև և Ազովի ծովերի առափնյա շրջան, հյուսիսային Կովկաս, սակերի (հետագա՝ ալանների) գոյությունը հաստատում են այդ տարածքի որոշ տեղանուններ, հույն և լատին մի շարք հեղինակների հաղորդումներ։ Արդի իրանական լեզուներից օսերենը նույնպես հաստատում է այդ ցեղերի գոյությունը Հյուսիսային Կովկասում։ Ալանների մասին կարևոր են նաև հայ մատենագրության տվյալները (հիշենք թեկուզ Արտաշեսի և Սաթենիկի մասին գողտրիկ լեգենդը)։

Սկյութերենի (սակերենի) ուսումնասիրությամբ զբաղվել են այնպիսի նշանավոր արևելագետներ, ինչպիսիք են Մեյյեն, Բենվենիստը,

Հենինգը և այլք: Այդ բնագավառի նվաճումները անպայմանորեն կապվում են սովետական արևելագետ վ. Աբահի անվան հետ: Օտար տարբեր աղբյուրներում, տեղանուններում ու ցեղանուններում պահպանված սկյութական տարրի հետազոտությամբ, նա առանձնացրել և կադմել է սկյութերենի բառացանկը (մոտ 200 հիմք)՝ դրա հիման վրա ներկայացնելով այդ լեզվի հնչյունական-ձևաբանական, բառակազմական որոշ իրողություններ⁹: Բառացանկի համագործում իրանական լեզուների հետ, վեր է հանում զգալի ընդհանրություններ. միաժամանակ, ինչպես նշում է Աբահը, սկյութական բառապաշարը ենթադրում է մի շարք յուրօրինակ տարբերություններ «ասական» իրանական լեզուներից՝ ավեստերենից ու պարսկերենից¹⁰:

բ) ՄԻՋԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼ (Մ.Թ.Ա. IV—III—Մ.Թ. VIII—X դդ.)

Այս փուլի ժամանակագրային սահմանները համընկնում են Իրանի և իրանական ժողովուրդների պատմության և մշակույթի հետազարնթացքը պայմանավորող երկու կարևոր իրադարձությունների հետ. առաջինը Ա. Մակեդոնացու արևելյան արշավանքն էր, արևմտյան տիրապետության տապալումը և հունական աննախընթաց ազդեցությունը իրանական ժողովուրդների կյանքում, վերջինը՝ արաբների կողմից Իրանի և Միջին Ասիայի նվաճումը, այդ երկրների ընդգրկումը արաբական խալիֆայթի կազմում և իրանական ժողովուրդների իսլամացումը:

Այս փուլում ուժեղանում է իրանական լեզուների տարբերակվածությունը, որն ավելի ակնբախտրեն արտահայտվում էր ժամանակագրային սահմանների վերջում, երբ առկա էին հնչյունական, ձևաբանական- շարահյուսական ցայտուն տարբերություններ դրսևորող մի շարք լեզուներ ու բարբառներ: Ինչպես նկատում է Ի. Օրանսկին, արդեն մ.թ. 6-րդ դարում սողղիացին կամ խորեզմացին իրենց լեզվով չէին կարող բացատրվել իրանական սարահյուսությամ պարսկերեն կամ պարթևերեն խոսողների հետ¹¹:

Միջին իրանական փուլում ավելի էին հստականում այն տարբերակիչ հատկանիշները, որոնք բնութագրում են, այսպես կոչված, արևմրտյան և արևելյան իրանական լեզուները:

1. Միջին պարսկերեն

Արևմտյան իրանական լեզուներից է: Ինչպես ցույց է տալիս անվանումը, ներկայացնում է պարսկերեն լեզվի միջին փուլը, զարգաց-

ման միջին աստիճանը: Միջին պարսկերենը նախապես գործառում էր իրանի հարավ-արևմտյան շրջաններում, որը աքեմենյանների՝ հին պարսկերեն սեպագիր արձանագրությունների ստեղծողների հայրենիքն էր: Միջին պարսկերենը իր հիմնական գծերով ներկայանում է որպես հին պարսկերենի շարունակություն: Ժամանակի ընթացքում ավելի ընդարձակվում են միջին պարսկերենի տարածական սահմանները՝ ներառելով նաև հյուսիսային և արևելյան շրջանները: Այդ լեզվի տարածքային ու գործառական ոլորտների ամենաընդգրկուն ժամանակահատվածը մ.թ. 3—7-րդ դարերն էին, ավելի կոնկրետ 224—651 թվականները, այսինքն՝ սասանյանների դինաստիայի ժամանակաշրջանը, երբ այդ լեզուն հանդես էր գալիս որպես պետության և զրադաշտական կրոնի պաշտոնական լեզու:

Միջին պարսկերենի վարդաքման ընթացքը ուսումնասիրողները բաժանում են երկու փուլի. ա) վաղ (արշակունյաց) և բ) ուշ (սասանյան): Ուշ շրջանի հիմնական հնչյունական առանձնահատկությունները դրսևորվում են միջին և ետձայնավորային դիրքերում խուլերի ձայնեղացմամբ (նույն դիրքում $\text{č} > \text{z}$, $\text{d} > \text{y}$, բառակղբում $> \text{j}$ անցմամբ (ՕԻՅ 1981, 7):

Իրանագիտական գրականության մեջ հաճախ միջին պարսկերեն տերմինի փոխարեն օգտագործվում է պահլավերեն տերմինը. տերմինների այս անհստակությունը երբեմն կարող է որոշ շփոթություն առաջացնել իրանական, հատկապես միջին իրանական լեզուների իրողությունները գնահատելիս, մանավանդ որ պահլավերեն (pahlavi) տերմինը ստուգաբանորեն նշանակում է պարսերեն, որը զգալապես տարբերվում է միջին պարսկերենից, և պարթև ցեղերն էլ նույնական չէին միջին պարսկերենը կրող ցեղերի հետ: Իրենք՝ միջին պարսկերենի կրողները, իրենց լեզուն անվանում էին pārsīg (pārsik): Հետագայում X—XI դդ. այդ տերմինը արաբացված fārsī ձևով կիրառվում և ամրագրվում է նոր պարսկերենի համար, իսկ միջին պարսկերենին՝ վերջինիս հետ չշփոթելու համար տրվում է pahlavi անունը (ՕԻՅ, 1981, 7): Մեր աշխատանքում օգտագործում ենք միջին պարսկերեն տերմինը, իսկ պահլավերեն՝ միայն ուրիշ հեղինակներից կատարված հղումների ժամանակ, եթե հեղինակը կիրառել է այդ տերմինը:

Միջին պարսկերենի ուսումնասիրությունը, որ կարելի է բավարար համարել, հենվում է բազմաբնույթ գրականության ընձեռած տվյալների վրա: Նախասասանյան շրջանի միջին պարսկերենի լեզվական իրողությունների մասին առաջին և միակ (թեկուզ չափազանց աղոտ) տեղե-

կությունները տալիս են մ.թ.ա. երկրորդ հարյուրամյակից հասած դրամները: Սասանյան շրջանից՝ Արտաշիր I-ի (224—241), Շապուհ I-ի (241—272), Ներսեսի (293—303), Շապուհ 2-րդի (309—379), արձանագրուածութիւնները: Դրանցից Արտաշիրի և Շապուհ Առաջինի արձանագրութիւնները եռալեզու են՝ միջին պարսկերեն, պարթևերեն, հունարեն: Մեզ է հասել նաև աշխարհիկ ու կրօնական բնույթի, հարուստ գրականութիւն, որը ծավալուն նյութ է տալիս միջին պարսկերենի ուսումնասիրութեան համար: Կրօնական գրականութիւնից նշանք Բունդահշնը «աշխարհաստեղծում», որ պարունակում է 13000 բառ: Արտավիրաֆ նամակը (մոտ 9000 բառ): Աշխարհիկ գրականութիւնից հիշատակելի են Քարենամակի Արտաշիրի պապական «Արտաշիր պապականի գործերը» (5000 բառ)¹²: Այս գիրքը պատմում է պարթև արշակունիների դինաստիայի անկման և սասանյան իշխանութեան հաստատման մասին, իրադարձութիւններ, որոնք ուղղակի և անուղղակի կերպով աղերսւում են նաև մեր պատմութեան հետ:

Իր ծավալով, ժամանակի իրանական նորմերի ու հասարակական կյանքի այլևայլ կողմերի ներկայացման տեսակետից ուշագրաւ է հատկապէս Մատյան հազար դատաստանաց գիրքը, որ գիտութեան մեջ հայտնի է Սասանյան դատաստանագիրք անունով¹³:

Միջին պարսկերենի հուշարձանները ներկայանում են երկու տարբեր գրութեամբ՝ պահլավական և մանիքեական: Առաջինի հիմքում ընկած է արամեական գրութեան տարբերակներից մեկը: Այդ ալբուբենը սկզբնապէս ընդգրկում էր 22 նշան: Դրանք ժամանակի ընթացքում զգալի փոփոխութիւններ են կրում և արդեն, այսպէս կոչւած, «գրքային պահլավերենում», այդ նշանների թիւը հասնում է 15-ի: Միջին պարսկերենում առանձին նշաններ կային միայն բաղաձայնների և երկար ձայնավորների համար, կարճ ձայնավորները, բացառութեամբ սկզբնական դիրքի, հիմնականում չէին նշւում: Դրութիւնը աջից ձախ էր: Ուշ շրջանում հանդիպում է նաև ուղղահայաց գրութիւն: Պահլավական գրութիւնը հարուստ էր գաղափարագրերով: Բաղմաթիւ բառեր տառային ընթերցանութեամբ կհասկացվէին որպէս արամեերեն, սակայն արամեական այդ տարրերը հանդիս են գալիս որպէս գաղափարագրեր, այլ կերպ ասած, դրանք տառերով չէին կարգացւում, այլ ներկայանում էին որպէս ամբողջական նշաններ, որոնք ընթերցանութեան ընթացքում մեքենայորեն փոխւում էին մայրենի լեզվի համապատասխան բառերի:

Մանիքեական գրութեան հիմքը դարձյալ արամեերենն է (պալմիր-

յան տարբերակ): Սրանք զերծ են գաղափարագրերից: Գրության այս առանձնահատկությունը՝ բավական շատ ձեռագրերի առկայությամբ հնարավորություն տվեց միջին պարսկերենի լեզվական մի շարք իրողությունների բացահայտմանը, մի բան, որ դժվար է պահելավական գրության ղեպգում: Մանիքեական գրականությունը հիմնականում կրոնական բնույթի է: Այն գիտությունը հայտնի դարձավ XIX դ. վերջերից՝ Թուրքիայի հուշարձանների հայտնագործմամբ ու ուսումնասիրությամբ:

2. Պարթևերեն

Մ.թ.ա. առաջին հազարամյակում տարածված էր Միջին Ասիայի հարավային շրջաններում, խորասանում՝ և Իրանական սարահարթի հյուսիսային մասի մի շարք շրջաններում: Աքեմենյանների օրոք պարթևների հայրենիքը ընդգրկված էր իրանական (աքեմենյան) թագավորության կազմում: Պարթևներն արևմտաիրանական խմբի լեզուներից է: (Միջին պարսկերենը հարավ-արևմտյան, իսկ պարթևներն հյուսիս-արևմտյան խումբն են ներկայացնում): Թեպետ պարթևների ու պարթևերենի մասին հիշատակություններ կան վաղնջական շրջանից, սակայն այդ լեզվի հին վիճակի մասին գիտությունը որևէ փաստ չունի: Աքեմենյան շրջանից պարթևական հուշարձաններ չեն մնացել: Ա. Մակեդոնացու արևելյան արշավանքներից հետո՝ Սելևկյանների ժամանակաշրջանում, այդ նահանգներում պաշտոնական լեզուն հունարենն էր: Այսօր պարթևներին վերաբերող գիտությունը հայտնի փաստերը ներկայացնում են այդ լեզվի միջին փուլը: Այդ է պատճառը, որ իրանագիտական գրականության մեջ պարթևներն զիտվում և ուսումնասիրվում է որպես միջին իրանական լեզու:

Պարթևների պետական ինքնուրույնության շրջանը մ.թ.ա. 250—մ.թ. 224 թվականներն են: Արշակունիների հիմնադիր Արշակը պայքար է սկսում սելևկյանների դեմ, իսկ նրա հաջորդ Տրդատը Պարթևստանը և Վրկանիսն ազատագրելով սելևկյաններից, ստեղծում է հզոր պարթևական պետություն՝ ընդարձակված սահմաններով՝ ներառելով Մարաստանը, Ատրպատականը, էլամը, Միջագետքի մի մասը, Հայաստանը: Պարթևական թագավորությունը գոյություն ունեցավ 476 տարի, իր տեղը զիջելով Իրանում պետական և քաղաքական ասպարեզ իջած սասանյան իշխանությանը: Բնականաբար պարթևներին մեղ հասած տվյալները հիմնականում վերաբերում են այդ շրջանին, թեպետ սասանյանների տիրապետության սկզբնական շրջանում պար-

թեքերենը դեռ գործառության մեջ էր, որ հաստատում են հենց սոսանյան մի շարք արձանագրությունների պարթևական տարբերակները: Պարթևերեն ավանդված հնագույն բնագրերը Ավրոմանում հայտնաբերված կալվածագրերն են (մ.թ.ա. 88 թ.): 1948—53 թթ. սովետական հնագետների՝ Նիսայում (Աշխաբադի մոտ) կատարած պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեց մոտ 2000 փաստաթուղթ: Դրանք արամեատառ, գաղափարագրերով լափաղանց հարուստ գրություններ էին, որոնք ուսումնասիրողներին երկր՝ տրանքի առաջ են կանգնեցնում. համարել դրանք պարթևերեն թե արամեերեն՝ պարթևական որոշ բառերի օգտագործմամբ: Բոլոր դեպքերում այդ փաստաթղթերի պարթևական նյութը խթանեց պարթևերենի ուսումնասիրությանը: Պարթևերենի բառապաշարի վերաբերյալ առատ նյութ է տալիս հայերենը, որը պահել է բազմաթիվ փոխառություններ՝ լրացնելով իրանական: աղբյուրներում վկայված պարթևական բառապաշարի բացը:

Ուսումնասիրողները տարբերակում են պարթևերենի զարգացման երկու փուլ. ա) վաղ շրջան, որն արտացոլված է հիմնականում Նիսայի և Ավրոմանի նյութերում, բ) ուշ շրջան, որը ներկայանում է մանիքեյական հուշարձաններով: Երկու շրջանների լեզվական տարբերությունները ի հայտ են գալիս հատկապես հնչյունաբանության մեջ: Սրանց հաշվառումը կարևորվում է հայերենի պարթևական շերտի ուսումնասիրության, հատկապես փոխառությունների ժամանակաշրջանի ճշգրտման հարցում: Դժվարություն է առաջացնում այն հանգամանքը, որ, ինչպես նշում են որոշ ուսումնասիրողներ, պարթևերեն հասկացության մեջ ներառվում են, ըստ երևույթին, մեծ թվով միջին իրանական բառեր՝ ընդգրկելով հորասանը (ներառյալ Միջին Ասիայի հարավարևմտյան մասը), հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան Իրանը¹⁴:

Միջին իրանական փուլը ներկայանում է նաև մի շարք արևելա-իրանական լեզուներով. սրանց անմիջական աղբյուրները հայերենի հետ չնչին են, կամ կարելի է ասել բացակայում են. ուստի կներկայացնենք ավելի համառոտ: Նշենք, որ երբեմն այդ լեզուների ավյալների միջոցով է հաստատվում հայերենում այս կամ այն բառի իրանական բնույթը, որովհետև միշտ չէ, որ միջին պարսկերենը կամ պարթևերենը պահպանել է այն:

3. Սողդերեն

Արեմենյան արձանագրություններում հիշատակվող հին Սողդիայի լեզուն է (Ջարելվան գետի հովիտը և նրա հարակից շրջանները): Մ.թ.ա.

առաջին դարերում ընդարձակվում են սողղերենի տարածքային սահմանները: Չնայած Միջին Ասիայի և Աֆղանստանի տարակազմ բնակչությանը, մինչև մ.թ. IX դ. սողղերենը այդ տարածքի հաղորդակցման և գրագրության հիմնական լեզուն էր: Սողղերենը գիտությանը հայտնի դարձավ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին՝ Միջին Ասիայում և Թուրքանում կատարված հնագիտական պեղումների շնորհիվ: Սողղերենի շարունակությունն է համարվում այժմյան յաղնոբի բարբառը (Սամարղանդի մոտ), որը անհետացող բարբառներից է:

4. Խոտանասակերեն

Գործածվել է Տիբեթի շրջանում՝ Խոտանի օազիսի իրանալեզու բնակչության կողմից: Ենթադրվում է, որ դրանք Հնդկաստան շարժվող սակերի մնացորդներն են եղել (OVIJ, 1981, 233): Պահպանված լեզվական հուշարձաններից (VII—X դդ.) նկատվում է ընդհանրությունը սակերենի հետ: Մ.թ. XI դ. Խոտանը նվաճում են մուսուլման ույղուրները. այդ ժամանակաշրջանից էլ անհետանում են Խոտանական գրությունն ու լեզուն:

5. Բակտրերեն

Գործառում էր պատմական Բակտրիայի տարածքում (Ամու-Դարիայի վերին և միջին հոսանքից մինչև Հինդիկուշի լեռնաշղթան): Գրավոր հուշարձանների թիվը մեծ չէ: Գրությունքը այն առանձնապես է միջին իրանական բոլոր լեզուներից: Հարմարեցված լինելով հունական այբուբենին, բակտրերենում գրվում էին և ձայնավորները: Դիտությունը հայտնի բակտրերեն բառերի քանակը 100-ից չի անցնում:

6. Խորեզմերեն

Հին Խորեզմի լեզուն է (արդի հարավային Ռուրքմենիայի և Խորասանի տարածքում): Գործառել է մինչև XIII—XIV դարերը: Խորեզմերենի վերաբերյալ տվյալները հիմնականում X—XIII դդ. արաբատառ գրություններում պահպանված բառերն ու դարձվածներն են: Նկատված է, որ աղբյուրներ ունի սակերենի ու սողղերենի հետ, զգալի է արաբերենի ու պարսկերենի ազդեցությունը:

գ) ՆՈՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵՃՈՒՆԵՐ

Ժամանակային սահմանները ընդգրկում են մ.թ. 8—9-րդ դարերից մինչև մեր օրերը: Տարածքային սահմանները բավական ընդարձակ են՝ Կովկասյան լեռներից մինչև Պարսից ծոց, Միջագետքից մինչև

Հնդկաստան, Արևելյան Թուրքիստան¹⁵։ Նոր իրանական լեզուների ու բարբառների թիվը հասնում է 40-ի։ Դրանք ըստ տարածքային ու քերականական հատկանիշների, բաժանվում են երկու խմբի՝ արևմտա-իրանական և արևելաիրանական։ Արևմտաիրանական խումբը ներկայացնում են։

Նոր պարսկերենը, Իրանի պետական, պաշտոնական լեզուն է։ Լինելով միջին պարսկերենի շարունակությունը, նոր պարսկերենը աչդ լեզվի նոր վիճակն է՝ ենթարկված ներքին զարգացման մի շարք փոփոխությունների, կրած օտար ազդեցությունների՝ հիմնականում արաբերենից, որ ակնհայտ է հատկապես բառապաշարում։ Գրությունը արաբատառ է։ Նոր պարսկերենով ստեղծված է հարուստ գրականություն։

Տաջիկերենը Տաջիկական ԽՍՀ ազգային ու պետական լեզուն է։ Տարածված է նաև Ուզբեկստանի որոշ շրջաններում։ 1939—1940 թթ. շրջանառության մեջ էր լատինական, իսկ 1940-ից ուսական այբուբենը։ Տաջիկերենը մեծ ընդհանրություններ ունի արդի պարսկերենի հետ։

Քրդերենը գործառույթ է Իրանի, Իրաքի, Սիրիայի, Թուրքիայի քրդաբնակ շրջաններում։ Քրդախոս բնակչություն կա նաև Հայկական, Ադրբեջանական, Վրացական, Թուրքմենական ԽՍՀ որոշ շրջաններում։ Արևմտա-իրանական մյուս լեզուների համեմատությամբ քրդերենում առկա են մի շարք տարբերություններ։ Պատահանություն և ազգային լեզվի բացակայության պայմաններում քրդերենը ներկայանում է մի շարք բարբառներով։ ԽՍՀՄ-ում ապրող քրդերը օգտագործում են ուսական, իսկ արտասահմանում՝ լատինական կամ արաբական այբուբենը։

Փաշաուերենը Ադր. ԽՍՀ և Դաղստանի իրանալեզու բնակչության մի փոքրիկ խմբի լեզուն է։

Թալիշերենը գործառույթ է Ադր. ԽՍՀ հարավային մասի, Իրանի մերձկասպյան որոշ շրջաններում։ 30-ական թվականներից Ադրբեջանում Թալիշական գիր ստեղծելու փորձերը չհաջողվեցին՝ Թալիշների փոքրաթիվ լինելու պատճառաբանվածությամբ։

Բելուջերեն. Բելուջիստան պատմական նահանգի լեզուն է (Իրանի և Պակիստանի տարածքում)։ Բելուջ բնակչության թիվը մոտ 1,5 միլիոն է։ Բելուջները ապրում են նաև Թուրքմենիայում, Աֆղանստանում, Հնդկաստանում։ Բելուջերենի բառապաշարը հարուստ է փոխառություններով։ Քերականական-հնչյունական համակարգը ավելի քիչ նորամուծությունների է ենթարկվել, քան նոր պարսկերենինը։

Արևելյան խումբը ներկայացնում են հիմնականում.

Աֆղաներենը (փուշտու). տարածված է Աֆղանստանում և Պակիստանի հյուսիս-արևմտյան մարզերում: Աֆղաներ կան նաև Իրանում և Բելուջիստանում: Գրությունը արաբա-պարսկական է: Գրական-գրավոր աֆղաներենի հիմքում Ղանդահարի բարբառն է:

Օսերենը *հՍՀՄ* կազմի մեջ մտնող Հյուսիս-օսեթական ինքնավար հանրապետության (ՌեսՍՀ-ի կազմում) և Հարավ-օսեթական ինքնավար մարզի (Վրաց. *հՍՀ*) գրական լեզուն է: Օսերենի գրության հիմքում ընկած է ռուսական այբուբենը՝ ռուսերենում բացակայող որոշ տառերի (հնչյունների) հավելումով: Օսերենում առկա են հին իրանական մի շարք հնաբանություններ, իսկ ընդհանրապես օսերենի բառապաշարը աչքի է ընկնում նորամուծություններով՝ կատարված կովկասյան լեզուներից ու ռուսերենից: Օսերենի բարբառներից են դիգորերենը և իրոներենը:

Արևելաիրանական լեզուներից են նաև յաղնոբերենը, վախաներենը, յագգուլամերենը: Վերջիններս այլ բարբառների հետ կազմում են, այսպես կոչված, պամիրյան խումբը:

Մեր նպատակը չէ երկու խմբի լեզուների ընդհանրությունների ու առանձնահատկությունների մանրամասն վերհանումը: Իրանագիտական գրականության մեջ դրանք քննված են: Ներկայացնենք միայն երկու հատկանիշ: Նկատված է, որ հնչյունաբանության մեջ երկու խմբերի տարբերությունը հիմնականում պատմական կտրվածքով է: Համաժամանակյա հնչյունական տարբերությունները զգալի չեն: Հին իրանական բառակազմի *b, *d, *g պահպանված են արևմտյան խմբում, յ, ճ, չ՝ արևելյանում: Հին իրանական g -ft, *xt խմբերը արևմտյանում ներկայանում են նույնությամբ, արևելյանում՝ -d, չd:¹⁵ Ինչ վերաբերում է բառապաշարին, ապա արևելաիրանական լեզուները քիչ են ազդվել թուրքերենից ու արաբերենից: Սա, նախ և սուաշ, պայմանավորված է աշխարհագրական և պատմական դոժոններով:

Նթե խոսելու լինենք նոր իրանական լեզուների հայերենի վրա ունեցած ազդեցության մասին, ապա պետք է նշել միայն նոր պարսկերենը, մասամբ քրդերենը: Այդ ազդեցությունները ի հայտ են գալիս հատկապես մեր բարբառներում, որոնք գրական լեզվի առկայության պայմաններում դուրս են մղվում հայերենի բառապաշարից:

ա) ՀԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱԶՆԱԳՅՈՒՐՆԵՐ

Իրանական փոխառությունների սկզբնաղբյուրների հարցը

Հայերենի իրանական փոխառությունների առանձնահատկություն-

ները, նաև ուսումնասիրողների դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այդ փոխառությունները ենթադրում են տարբեր սկզբնաղբյուրներ։ Անշուշտ, նորից հարկ չկա ապացուցելու, որ հայերենում գործառուղ իրանական բառաշերտի մեծագույն մասը միջին իրանական լեզուներից է. դա հիմնավորվում է լեզվական նյութի յուրահատկություններով, արտալեզվական գործոններով։ Այժմ արդեն որոշակիորեն դրվում է փոխառությունների տարբերակման հարցը մի կողմից՝ ըստ իրանական լեզուների հին և միջին փուլերի, մյուս կողմից՝ ըստ այդ փուլերի որոշ լեզուների։ Բնականաբար առավել դժվար է հին իրանական լեզուներից կատարված փոխառությունների հարցը, որովհետև այդ լեզուներից մեզ հասած տվյալները բավական սուղ են, և ապա հայերենում գործառուղ այս կամ այն բառի վկայությունը սրևէ հին իրանական լեզվում դեռևս անժխտելի փաստ չէ այդ լեզվից կատարած անմիջական փոխառության հիմնավորման համար, քանի որ այդ կարգի բառերը կարող են անցած լինել միջին իրանական լեզուներից։

Արդյոք հին իրանական լեզուներից հայերենը փոխառություններ վերցրել է, թե՞ ոչ։ Այսօր նույնիսկ ոչ մի փաստ չգտնելու դեպքում էլ պատասխանը պետք է դրական լինի, որովհետև հայերի և պարսիկների միջև սերտ աղերսներ եղել են նաև այդ շրջանից, իսկ քաղաքական, տնտեսական աղերսները անպայման ենթադրում են նաև լեզվական աղերսներ։ Ուրեմն, բնականաբար պետք է դրվի հին պարսկերենից ու մարերենից անցած տարրերի հարցը։

Մարերենի մասին գիտությունը փաստորեն ոչինչ հայտնի չէ. այդ լեզվի որոշ իրողություններ կողմնակիորեն ենթադրվում են այլ լեզուների՝ տվյալների միջոցով։ Հայերենի իրանական փոխառությունների որոշ հնչյունական առանձնահատկությունների հաշվառումով, ուսումնասիրողները փորձում են տարբերակել նաև մարական շերտը։ Անդրադառնալով այդ կարծիքներին ու առաջադրված հնչյունական առանձնահատկություններին Դեռևս Ա. Մեյնե է նկատել, որ հին պարսկերենի մի շարք բառեր՝ վզուկ, գան, ասպ, բազ, մոգ, փառ՝ մարական ծագում ունեն¹⁷։ Եթե սրանք ծագումով իրոք մարական են, ապա ստույգ չէ փոխառության անմիջական աղբյուրը։

Հայերենում գանձ, բրինձ, պղինձ բառերում ձ-ի փոխարեն հիմք է տալիս դրանք համարելու մարական փոխառություններ (Չյուբշյան, Աճառյան)։ Հենինզը այս շարքին միացնում է նաև Գինձ-ը (Asia Major, 1963, № 2, 195—199)¹⁸։ Մարական և համարվում Արտաազգ, Փառհաազ, Մինր հատուկ անունները։

Վերջին ժամանակներս հայերենում մարական ծագմամբ բառերի տարբերակմանը, դրանց հնչյունական օրինաչափությունների բացահայտմանը անդրադարձել է արևելագետ Ա. Փերիխանյանը¹⁹, որի փաստարկումները բավականին ուշագրավ են:

Վաղուց է նկատված, որ իրանական մի քանի բառեր հայերենում ունեն ա-շ տարբերակները: Ինչպես՝ սեաւ-շավ, վաւս-վաւշ (ամակ) և այլն: Անշուշտ, սրանք ենթադրում են փոխառության տարբեր աղբյուրներ: Արևելագետներն էլ համամիտ լինելով այս հարցում, տարակարծիք են փոխառության բուն աղբյուրի որոշման մեջ: Բոլոնիեզին Դ-ով ձևերը համարում է հարավ-արևմտյան բարբառներից (միջին պարսկերենից) անցած, որովհետև նրանք անարդյունավետ ու ոչ հաճախական են պարթևերենի ու-ով ձևերի համեմատությամբ (Le ionti, 24): Բենվենիստի կարծիքը հակառակն է: Սեաւ ձևի ղուգահեռը տեսնելով Շաւարշ և Շաւասպ հատուկ անուններում և սողղերենում Տ' Կ «սև», խորեզմերենում Տ' ԿՏ, , գտնում է, որ «... այս նույն բարբառային աղբյուրներն են, որ հայերենում տվել են Շաւասպ և Շաւարշ հատուկ անունները»²⁰:

Ա. Փերիխանյանը նշված հատուկ անունների համատեքստային ու պատմական քննությամբ գտնում է, որ Շավարշը Կամսարականների (մարացած պարթևական մի ճյուղի) ավանդական անձնանուններից է, իսկ Շաւասպը՝ Արծրունիների, որոնց տերությունը գտնվում էր Մարաստանի անմիջական հարևանությամբ: Նա անդրադառնում է նաև Շաւարշաան տեղանվանը (Արաքսից հարավ), որից հյուսիս ընկած Մարաստան, իսկ արևելքում Մարակեռ տեղանունները հիմք են տալիս շաւ-ը և նրանով կազմված վերոհիշյալ ձևերը մարական համարելու²¹: Ըստ երևույթին հայերենում անկախաբար գործածվելիս է եղել շաւ «սև» բառը, որի ապացույցը կարող է լինել վրաց. շաւի «սև» բառը, որը թերևս հայերենից է անցել: Հայ. շաւ-ը դուրս է մղվել պարթևական seaw-ի կողմից, որն, անշուշտ, ավելի ուշ շրջանի փոխառություն է²²: Այսպիսով, S-Տ — տարբերակներից ելնելով Ա. Փերիխանյանը մարական է համարում շաւ-բաղադրիչով ձևերը, վաւշաւակ, շաւեմ, շաւ, շերտ, շախեն, շէկ (նաև՝ ատրաշէկ)²³ բառերը:

Փորձ է արվում մարական շերտը տարբերակել նաև մեկ այլ սկզբունքով: Ինչպես գիտենք, իրանական ծագմամբ որոշ բառեր ունեն ա կամ ե նախադասվելովածը: Ա. Փերիխանյանը ա-նախադասվելովածով մի շարք բառեր դիտում է որպես մարական: Արաշ միջ. պրս. rōy (rōš), rōyen: ենթադրվում է միջ. մար. *arōš (-t-) ձևից²⁴: Արախ/ Ե-

րաւիս, Արուսեայ/ Երուսեայ գուգաձեւերից առաջինները նույնպէս Ա. Փերիխանյանը համարում է մարական²⁵։

Իրանական *rag* արմատը հայերենում արտահայտւում է արագ և երագ ձևով։ Ուրեմն, վերոհիշյալ սկզբունքով կարելի է ենթադրել արագ-ի մարական բնույթը։ — Ա — նախահավելւածը առկայանում է նաև շիս, սպ հնչյունակապակցութիւններից առաջ. ալդպէս է օրինակ աշխարհ բառում։ Ա. Փերիխանյանը դարձյալ տեսնում է հյ. աշխարհի միջ. մար. *a x š a h r* համապատասխանութիւնը²⁶։ Ինչ վերաբերում է աշխար, աշխատ, բառերին, ապա — ա — ի առկայութեան դեպքում էլ կասկածելի չէ նրանց միջին իրանական բնույթը²⁷։

Ինչպէս տեսանք մարական փոխառութիւնների տարբերակման հատկանիշները առայժմ վարկածային են, հետևաբար կասկածելի է ըստ այդ սկզբունքների տարբերակւած ոչ այնքան ծավալուն բառաշարի իսկութիւնը։ Անդրադառնանք այդ հատկանիշներից մեկին՝ —ա—, —ե— նախահավելւածների հարցին։ Նկատենք, որ հայագիտութեան մեջ վաղուց ընդունւած է այդ նախահավելւածների ու նախահավելման հայկական բնույթը։ Ընդ որում, դրանք առկա են ոչ միայն փոխառւած, այլև բնիկ հայերեն բառերում. (ա)նուն, (ա)ռաւակել, (ա)րջ, (ե)լբայր, (ե)րեկ։ Ոմանք այդ նախահավելւածները դիտում են որպէս հայերենի հնագույն բարբառային արտահայտութիւններ։ Գեղեւ Ն. Ա.— ճառքներ հատուկ ուշադրութիւն դարձնելով հին հայերենի ր կամ ղ-ով սկսւող բառերի սկզբում ավելացած ա կամ ե ձայնավորներին և քննելով այդ գուգաձեւերով բոլոր բառերը, ենթադրում է նրանց բարբառային բնույթը²⁸։ Այս հարցին մեղանում հատուկ ուշադրութիւն է դարձրել նաև է. Աղայանը։ Նա նույնպէս դրանք դիտում է որպէս հին բարբառային տարբերակներ։ Խորանալով հարցի քննութեան մեջ, Աղայանը գտնում է, որ. «Հին հայերեն բարբառների մի խմբում ր-ով սկսւող բառերի սկզբում ավելացել է այն ձայնավորը, ինչ որ եղել է բառի մեջ։ Բարբառների մյուս խմբում անխտիր ավելացել է ե»²⁹։ է. Աղայանը բացահայտում է նաև ր-ով սկսւող բառերի առանց նախահավելւածի հանդէս գալու օրինաւորութիւնը։

Եթե այդ նախահավելւածները իրոք հայկական իրողութիւն են, (իսկ մի շարք բառերի դեպքում դա անժխտելի է), ապա ինքնբոլորական այդ հատկանիշների հիման վրա փոխառութիւնների ըստ տարբեր սկզբնաղբյուրների տարբերակումը չի արդարանում, իսկ եթե հավաստի է իրանական լեզուներում ձ-ով ձևերի առկայութիւնը, ապա այս

դեպքում էլ չի արդարանում անվերապահորեն դրանց համար փոխա-
ռության մարական աղբյուր տեսնելը:

Ի տարբերություն մարերենի, իրանագիտությունը հավաստի տըվ-
յալներ ունի հին պարսկերենի վերաբերյալ՝ շնորհիվ արեմենյան շրջա-
նից մեզ հասած սեպագիր արձանագրությունների: Չենք անդրադառ-
նում գիտության մեջ դեռևս փաստորեն չլուծված այն հարցին, թե
նրբ և որտե՞ղ է հին պարսկերենը դարձել պաշտոա ցեղի լեզուն,
սրանք թեև կարևոր են հայ-իրանական լեզվական աղբյուրների նախա-
հիմքերի պարզաբանման համար, սակայն կարող են մղել գայթակղիչ
սխալների, որովհետև վիճարկելի են ինչպես իրանական ժողովուրդ-
ների (արիական հանրության) կենտրոնի և իրանական սարահարթ
թափանցելու ուղիները, այնպես էլ հայերի և հայերենի կաղամվոր-
մանը վերաբերող մի շարք առանցքային հարցեր:

Հին պարսկական արձանագրություններում վկայված շատ բառեր
առկա են և հայերենում. նշենք մի քանիսը՝ *apadāre* - ապարանք, *aršti* -
աշտեալ, *atar* - սուր, *azdā* - ազդ, *baga* - բադ *draug* > *draujana* - դրուժան³¹,
dasta - դաստ, *dastakari* - դստակերտ, *diṇi* - դպիր³², *paṇu* - դաճու - *gau-*
ša - գոյշ, *framāna* - հրաման, *iraša* - հրաշ, *iramatar* - հրամանատար, *kama* - կամ
(ք), *kaiša* - քարշ, *kapautaka* - կսպույտ, կապուտակ, *magu* - մոդ, *xauda-*
huty, *xratu* - խրատ, *patikara* - պատկեր, *vši* «ձա՛ն» - ուշ, *stana* «տեղ» -
ստան (տեղանվանակիրտ մասնիկ) *duš* (մասնիկ) - դժ (վճ) ժխտական
մասնիկ, *vazraka* - վզուրկ:

Ճշգրիտ ու հավաստի են այս բառերի իմաստները, ակնհայտ են
նաև հայերենի համապատասխանությունների իմաստային ընդհանրու-
թյունները: Դարձյալ առաջանում է այն հարցը, թե վերոհիշյալ բա-
ռերը հայերենին են անցել անմիջապես հին պարսկերենից, թե՞ սովելի
ուշ, միջին իրանական լեզուներից:

Ոմանք ընդհանրապես ժխտում են հին պարսկերենից անմիջական
փոխառության հնարավորությունը: Ահա թե ինչ է գրում Ա. Մեյլեն.
«Հետաքրքրական կլիներ իմանալ, թե արեմենյան շրջանի պարսիկե-
րենը որոշ հետքեր չի՞ թողել արդյոք հայերենում: Եթե գոյություն
ունեն, ապա դրանց թիվը բավական սահմանափակ պիտի լինի. ա-
րեմենյան ժամանակաշրջանում տեղի է ունեցել քաղաքական գերիշ-
խանություն, սակայն այդ ժամանակ երկիրը դեռևս իրանացած չէր,
ինչպես այն կիսով չափ եղավ հետագայում: Այնուհանդերձ գոնև կա
մի դեպք, որտեղ գայթակղվում ենք առաջադրել այդ հարցը. այն ալ-
գինների անունը, որ սիրում էին ունենալ պարսիկ ղեկավա՜շները, տա-

րածվել է հարևան լեզուներում. այն անցել է արամեերենին և նույն-
խսկ հունարենին, որտեղ աստիկյան շրջանից սկսած իր հերթին լայն
շափով տարածվել է παλαιός δαδ. ակով. պարսկերենը դեռևս այն
ուճի pālēz ակով, որտեղ —rd-ի միջին իրանյան զարգացումը հան-
դիսացող 1-ն պարսկական է, սակայն նրա z-ն՝ հ.հ. gh-ի հին իրա-
նական զարգացումը, վկայում է, որ դրա հաստատումը, անշուշտ,
Persi-ից չի գալիս (հայտնի է, որ այս բառի արմատի կոկոր-
դային հնչյունի զարգացումը վկայված է հին պրս. dīdā «ամրոց»
բառում): Ուրեմն, զարմանալի չէր լինի, եթե այդ բառը հայերենի կող-
մից փոխ առնված գտնեինք աքեմենյան ժամանակաշրջանից իսկ. և
անշուշտ հենց այդ է տեղի ունեցել, որովհետև իրանական Ը-ն փո-
խանակ Ժ ակով պահպանվելու, ինչպես մյուս բառերում, ենթարկվել է
հայերենի բաղաձայնական տեղաշարժին և հանգել տ-ի: Համեմատելով
հաղաթիվների՝ հույների xxi.δωλ-ների երկրի անունը, որտեղ Ը-ն նույն-
պես անցել է հայ. տ-ին: Պարտեզ-ի դեպքը եզակի է, և ընդհանուր
առմամբ, պետք է ընդունենք, որ հայերենի իրանական հին փոխա-
ռությունները պատկանում են պարթևական շրջանի տարբեր ժամա-
նակներին»³³:

Թվում է, աքեմենյան շրջանից, ավելի ճիշտ, հին պարսկերենից
միայն պարտեզ-ի փոխառությունը տեսնելը խիստ ծայրահեղություն է:
Պատմական տվյալները հաստատում են հին պարսիկների ու հայերի
սերտ շփումները քաղաքական, տնտեսական բնագավառներում: Պետք է
նկատի ունենալ նաև այն, որ հին պարսկերենից փոխառված բառերը
հետադաշտում կարող էին ենթարկվել ինչպես միջին իրանական լեզու-
ների, այնպես էլ հայերենի օրինչափություններին: Որոշ բառերի հին
պարսկական ծագումը կարելի է փաստարկել նաև լեզվական տվյալ-
ներով: Օրինակ, եթե հպրս. au հայերենի ոչ համապատասխանությու-
նը անմիջապես հպրս.-ի համապատասխան հնչյունախմբի արտացո-
լումը չէ, ապա գոնև այն ակնհայտորեն հին երևույթ է: Իհարկե բա-
ցանված չէ հայ. ոչ միջ. իր. Ծ միջանկյալ օղակը, բայց քանի որ
Ծ-ն տալիս է նաև ո (dōtak - գորակ, kōtak - կոտակ...) կարելի է
ենթադրել, որ հպրս. au միջ. պրս. Ծ — հայ. ոչ(ու) անցման ենթարկ-
վող բառերի գոնև մի մասը անմիջաբար հին պարսկերենից է (անոյշ,
կապոյտ, գոյշ...): Ըստ Մ. Ս. Ղաբեկյանի «Գրաբարյան — ոչ — երկբար-
բառն ունի տարբեր ծագում, որոշ բառերում հ.հ. շրջանից է գալիս,
խսկ իրանական փոխառություններում արտացոլում է հին պրս. au
երկբարբառը (պհլ. Ծ), բայց ոչ երբեք երկար - օ»³⁴:

Հպրս.-ի որոշ բառերի բնային ձայնավորը հայերենում արտահայտվում է որպես բառի հղումիչ. magu-մոգ-ու, (անմիջապես հին պարսկերենից լինելը դժվարանում է ու-ի պատճառով), գահ-ու (gāh-u-hg) քաՍւ — խրատ-ու, Հպրս. bagab- կարելի է ահսնել Բագարատ անվան մեջ: Կարելի է նշել ակամա-ն (միջին իրանականից լինելու դեպքում թերևս սպասելի էր ակամակ: Բայց ման. պրթ. կա g'm'y (aγāmāy) (qhi-lain, 60):

Հին պարսկերենից անցած բառերի մեկ սկզբունք էլ առաջադրում է է. Աղայանը. «Ուր հայերենն ունի բառամիջի է, նույն ստացվել է հին պարսկերեն ai (=սվեստ. ae)-ից: Ընդհակառակն, ուր որ հին պարսկական ai (սվեստ. ae) երկբարբառի փոխարեն ունի ե, ապա դա ստացված է պահլավական e-ից»³⁵: Գիտնականը այս եզրահանգմանն է գալիս նկատելով, որ պահլավերեն e-ի դիմաց փոխառյալ բառերում ունենք է կամ է. ինչպես լեօն—դեն, ցեօ—գէս, ավեր—աւեր, թեօ—շէն, լեօհկան — դեհկան և այլն: Ուրեմն, այս սկզբունքով առաջնորդվելով աշխտ, գաղպէն, դէմ(f), գոմէշ, շէն, պարտէզ, պէս, հանգէս, վէզ, վէմ, գէն, տէգ բառերը կարող ենք համարել հին պարսկերենից կատարված փոխառություն: Այս շարքի մեջ են մտնում նաև հայերենում է<-ի հնչյունափոխության ենթարկված բառերը. պիսակ, նիզակ...: Սկզբունքը հստակ է. և եթե այդ բառերը անմիջապես հին պարսկերենից չեն անցել, ապա անշուշտ ավելի հին են ե-ով ձևերից: Ասարդ, երիտասարդ, նաւասարդ բառերը նույնպես կարող են ենթադրել հին պարսկական ծագում: Բառերի երկրորդ բաղադրիչը իր. sād «տարի» բառն է. որը պարթևերենում sār է, իսկ միջին պարսկերենում՝ sāl: Եթե հայերենի նշված բառերը միջին իրանական այնպիսի բարբառներից չեն, որ պահել են sār, ձևը, ուրեմն, անկասկած դրանց աղբյուրը հին պարսկերենն է³⁶:

Հին փոխառությունների մեջ պետք է զետեղել նաև -ի-ով վերջացող մի քանի իրանական բառեր. արի(f), անարի, ապակի, բշնամի, կարի, հարամանի, նաւականի(f), պատասխանի: Ինչո՞ւ ենք հակված սրանք հին փոխառություններ համարելու: Նախ ասենք, որ -ի-ն տարբեր բնույթ ու թերևս նաև տարբեր ծագում ունի: Հայտնի է, որ վաղ գրաբարում հանդիպում ենք -ի-ով մի շարք բառերի, որոնք հետագայում հանդես են գալիս առանց զրա (արծուի, պատասխանի, հիւսիսի...): -ի-ն ուրեմն, հանդես է գալիս ոչ միայն իրանական փոխառություններում: Ի-ն նաև հին ածականակերտ է. բերի, բարի և այլն³⁷: Հունական փոխառություններում -ի-ն համապատասխանում է

ios, iov, ias ia-ին էxxλῆσῃα—*եկեղեցի*, ἀνδρῶν—*անդրի*, μὲν οὖν—*մեղեդի*, σπλῆνῶν—*սպեղանի*)³⁸;

Իրանական փոխառություններում հանդես եկող -ի-ն թերևս միջին իրանական փուլում բացակայում է։ Ե. Ղենվենիստը -ի- համար ենթադրում է հին iya: Այսինք, արի— հպրս. aīrva (ariya) մարերի maiḥyāīrya պատասխանի-ն էլ թերևս ենթադրում է հին *patlsaxvāniya³⁹: Ուրեմն, -ի-ով վերջացող իրանական փոխառությունների գոնե մի մասը կարելի է համարել հին պարսկական, եթե փոխառության անմիջական աղբյուրն էլ հին պարսկերենը չէ, ապա այդ բառերը փոխառվել են միջին իրանական փուլից կատարված զանգվածային փոխառություններն ընդգրկող ժամանակաշրջանից առաջ։ Նկատենք, որ այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են արի, անարի, հարիմանի, մարերի, հայերին ծանոթ են եղել միջին իրանական փուլից առաջ։

Ավեստերենից կատարված փոխառությունների մասին որոշակի բան չենք կարող ասել։ Թեև Մ. Անդրոնիկաշվիլին ենթադրում է, որ հեշմակ, դոռ, դուխ(ֆ) բառերը բնորոշ են ավեստերենին (էջ 522), բայց դա առարկելի է։ Փոքրիշատե հիմնավոր փաստ չկա հատկապես ավեստերենից անմիջաբար անցած բառերի տարբերակման համար։

բ) ՄԻՋԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԿՋԸՆԱԳՐՅՈՒՐՆԵՐ

Առկա ծավալուն նյութն ու բազմադան հատկանիշները թույլ են տալիս ավելի հստակորեն տարբերակելու միջին իրանական լեզուներից հայերենին անցած բառերը։ Ինչպես գիտենք միջին իրանական լեզուները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ հյուսիս-արևմտյան (NO) և հարավ-արևմտյան (SO)։ Այս բաժանման տակ, հատկապես, երբ հարցը աղերսվում է հայերենի փոխառության աղբյուրներին, նկատի է առնվում պարթևերենը (NO) և միջին պարսկերենը (SO), որովհետև այդ լեզուներն են հայերենի փոխառության հիմնական աղբյուրները։

Գեոևս Ա. Մելին էր փորձում տարբերակել հայերենի իրանական փոխառությունները ըստ նշված երկու լեզուների՝ առանձնացնելով մի քանի բառեր⁴⁰։ Աճառչանն էլ փաստորեն կատարում է նման առանձնացում հիմք ընդունելով մի շարք բառային դուլգեր. աշխարհ-շահր, պաշտպան—փուշտիպան, հրասախ—փարսախ, սպարապետ—ասպահապետ, Արամազդ—Որմիզդ, Վահագն—Վահրամ, Վրկէն—Գուրգէն,

պարթև—պահլավ և այլն⁴¹; Ճիշտ է, Աճառյանի տարբերակումը զուտ ժամանակագրային է (իր տերմինաբանությամբ զույգերի առաջին անդամները արշակունյաց շրջանից են, հետևաբար ավելի հին, իսկ երկրորդները՝ սասանյան՝ ավելի նոր), բայց փաստորեն այստեղ նույնպես կարելի է տեսնել ըստ NO և SO լեզուների (բարբառների) տարբերակման փորձ:

Նշված հարցը առաջադրել և փորձել են նոր փաստեր գտնել նաև ուրիշ հետազոտողներ, սակայն, քանի որ հստակ չէին NO և SO խմբերի լեզվական բնորոշ հատկանիշները, բնականաբար հայերենի՝ իրանական փոխառյալ բառերի սկզբնաղբյուրների հարցն էլ բավարար լուծում չունեք: Այլ է վիճակը այժմ: Պայմանավորված առաջին հերթին իրանագիտության ձեռքբերումներով, արդեն հստակորեն ուրվագծված են պարթևերենի և միջին պարսկերենի հնչյունական համակարգերը, այդ համակարգերի ընդհանրություններն ու յուրահատկությունները, զարգացման, ու փոփոխության օրինաչափությունները, որոնք ներկայացված են իրանագիտական համապատասխան գրականության մեջ: Ուրեմն, հենվելով իրանագիտության ընձեռած հնարավորություններին, նաև հայերենի իրանական փոխառությունների հնչյունական առանձնահատկություններին, փորձենք ըստ հնարավորին տարբերակել բառապաշարը ըստ պարթևական և միջին պարսկական սկզբնաղբյուրների:

Այս բնագավառում առաջին լուրջ քայլը Ջ. Բոլոնիեզիի մի ուսումնասիրությունն է⁴², որտեղ NO և SO խմբերի տարբերակիչ հատկանիշների հիման վրա տարբերակվում են նաև հայերենի որոշ փոխառություններ: Օգտվելով այդ աշխատանքից, ներկայացնենք համապատասխան դասակարգումները՝ լրացրելով նոր օրինակներով, ըստ հարկի հայտնելով նաև որոշ նկատառումներ:

1. Միջձայնավորային և ետձայնավորային դիրքերում NO-ի S-դիմաց SO-ն ունի հ: Հմմտ. պրթ. ('b)n's—միջ պրս. vlnāh: Պրթ. rōbās (rwb's)—միջ. պրս. rōbāh, պրթ. das—միջ պրս. dah: Ըստ այդմ վնաս, պտառւնաս, կարելի է համարել պարթևական, իսկ ցկահ, դահ (ամն), դահագրամ⁴³ միջին պարսկերենից անցած բառեր:

2. Պարթ. d(ð)-ի դիմաց միջ. պրս. y: Ըստ այդմ սպարապետ, սսպար պարթևական են, իսկ սպայ, սպայապետ⁴⁴ միջ. պարսկերեն, միջ պրթ. wyd'n—միջ. պրս. wy'n⁴⁵—հայ. վրան (պարթևերենից), հպրս apadāna—հայ. ապարադնք (եթե փոխառության աղբյուրը անմիջապես հին պարսկերենը չէ, ապա անկասկած պարթևերենն է), պրթ. *apēžā

—հայ. ապիրատ: Բոյր-ը NO-ից է, իսկ նայիրուակ, հրբուակ, հոշի-
բուակ բառերի երկրորդ բաղադրիչը միջ. պրս. bōy-ն է, հետևաբար
այդ բառերն էլ SO խմբից են, ինչպես նաև վարսավիրայ, ռահվիրայ,
որոնց երկրորդ բաղադրիչը պարթևերենում virad է: Հպրս. xauda—
պրթ. xwwd, միջ. պրս. xōy — հայ. խոյր (պարթևերենից) Դաստիարակ-
ավելի համապատասխանում է միջ. լպրս. dastyar-ին, քան պրթ. dst-
d-ին Դաստ-ով կազմությունները հայերենում բավական շատ են:
Ոմանք պարթևերենում այդ ձևի առկայությունը համարում են փոխա-
ռություն միջին պարսկերենից, քանի որ պարթևերենում սպասելի էր
zast: Այս հանգամանքը դժվարացնում է դաստ-ով կազմությունների
փոխառության բուն աղբյուրի հարցը:

3. Իր. rd—պրթ. r(rd?) — միջ. պրս. Լ Պրթ. w'r — միջ. պրս. gul—
հայ. վարդ: Աւսարդ, նավասարդ, երիտասարդ եթե անմիջապես հին
պարսկերենից չեն, ապա ենթադրելի է NO աղբյուր:

4. pat-ով ձևերը բնորոշ են NO խմբին, իսկ SO-ին pay. հմմտ.
պրթ. pdg'm միջ. պրս. paygain, պրթ. pdr'st — միջ. պրս. payrast
և այլն: Ուրեմն, հայ. պատգամ, պատմունքան, պատրաստ, պատկեր,
պատրոյգ... ենթադրում են պարթևական ակունք, իսկ պայման, պայ-
քար, պայազատ, պայուսակ... միջին պարսկական⁴⁶:

5. Հին իր. Ծր-ը NO-ում ներկայանում է hr/h, SO-ում՝ S: Պրթ.
pwhr-միջ. պրս. pus: Հայ. պահ, պահր, պահապան, պահակ... պար-
թևերենից են, իսկ պասանիկ-ը միջին պարսկերենից:

6. Պարթևերենի մի հատկանիշ էլ Բոլոնիեզին համարում է որոշ
դեպքերում v-ի պահպանումը միջ. պրս. a-ի դիմաց, հմմտ. pw'g
ամաքուք — միջ. պրս. նոր պրս. pak: Բոլոնիեզին հայ. զաւր-ի մեջ
հակված է տեսնելու այդ v-ն, հմմտ. պրթ. z'w — միջ. պրս. zōr: Իհար-
կե, դա հնարավոր է, և չժխտելով զաւր-ի պարթևական ծագումը, հայ.
ղրության մեջ ւ-ի առկայությունը կարող եւք համարել օ-ի առ աւ-
տահայտությունը: Ի դեպ, հիմնավորվում է հաւասար-ի պարթևական
ընտելքը, իսկ հասարակ/-ը որ առանց v-ի միջին պարսկերենից է: Այս
երկու բառերը հայերենում համանիշներ են⁴⁷: Կարելի է կարծել, որ
զժուար-ը նույնպես NO-ից է, եթե ընդունենք բարբառային դժար-ի
SO ակունքը:

7. Պարթևական մի քանի բառերում բառավերջի ց-ն միջին պարս-
կերենում ներկայանում է v-ով. հմմտ. պրթ. mog — միջ. պրս. mov,
պրթ. mwrğ — միջ. պրս. murv: Մոգ, մոգայետ ուրեմն, կարելի է դիտել
որպես NO-ից անցած բառեր, մովպետան մովպետ, մովան անպեր-

ձապետ SO-ից: Վերջիններս, իրոք, մեր մատենագրության մեջ հանդես են գալիս որպես սասանյան շրջանի կրոնական տերմիններ: Մոգ-ը հայերենում բացի այդ նշանակությունից ունի նաև «կախարդ, քուրմ» ընդհանրական իմաստը, որը չի վերաբերում միայն զրադաշտական մոգությունը: Հմմտ. «Գտին անդ այր զոմն մոգ՝ սուտ մարգարէ հրեայ» (ՆՀԲ) «Այր ոմն Սիմոն մոգ էր և ապշեցուցանէր զազգն սամարացոց» (Գծ. Ը, 9): Մոգ «կախարդ, քուրմ» իմաստի արտահայտությունն է նաև մոգեմ «կախարդեմ», մոգական և այլն: Մոգ «քուրմ» ոչ տերմինային, ընդհանրական նշանակությունը եղիլ է և իրանական լեզուներում՝ նախքան զրադաշտության պաշտոնական կրոն ճանաչվելը: Ինչպես նշում է Ի. Գյակոնովը. «...միայն այն ժամանակ, երբ սասանյանների օրոք զրադաշտությունը վերջնականապես հաղթանակեց, երբ ավեստայի կանոնները համարյա կամ լրիվ սահմանված էին, քրմերի առտնին, ժողովրդական անվանումները իբրև «մոգեր» կամ «մոգերի պետեր» կարող էին պաշտոնական ճանաչում ստանալ»⁸:

Մի խոսքով, մոգի մով ձևը և մոգ որպես զրադաշտական տերմին փոխառվել է միջին պարսկերենից, իսկ մոգ «քուրմ» ընդհանրական իմաստը և բառածան էլ ավելի հին ակունքներ ունի և ենթադրելի է NO աղբյուր:

8. Բոլոնիեպին մեկ այլ հատկանիշ էլ առանձնացնում է կապված իր. Դ (վանկարար Դ-ի) արտահայտության հետ: Այդ Դ-ն միջին իրանական լեզուներում ներկայանում է իՐ, ԱՐ, ԴԻ հնչյունակապակցությամբ: Որոշ բառերում պրթ. Զ-ի առկայությունը միջ. պրս. Ա-ի դիմաց հմմտ. var—guī, հայ. բարշ—միջ. պրս. ԽՍՏ և այլն, ենթադրել է տալիս, որ Զ-ով ձևերը պարթևական ծագում ունեն (մարգ, վարզ, թերևս նաև պաշտպան՝ ի հուկադրություն փուշտիպանի):

Անշուշտ, հնարավոր է վերոհիշյալ բառերի պարթևական ծագումը, բայց առաջադրված չափանիշը թերևս այնքան էլ համոզիչ չէ: Բանն այն է, որ ուսումնասիրողների մեծ մասը չեն տեսնում իր. Դ—պրթ. ar համապատասխանությունը: Նշվում է հիմնականում իՐ, ԱՐ, ԴԻ համապատասխանությունը՝ բաղմամբիվ օրինակներով: Այդ պատճառով էլ հայ. մարգ, պարիշտ բառերի բուն աղբյուրի հարցը առայսօր վիճելի է: Մարգ-ը, օրինակ, միջին իրանական լեզուներում mar γ (marv) է: Պատահական չէ, որ Բելլին մարգ-ը համեմատում է օսեթ. marg-ի հետ (REA, 1965, 1—2):

9. Պարթևերենի ՏԻ հնչյունակապակցությանը միջին պարսկե-

ընենում համապատասխանում է st: Պրթ. fryštg — միջ. պրս. frestak: Ըստ այդմ հայ. հրեշտակ-ը ենթադրում է NO աղբյուր: Հայ. պարիշտ — միջ պրս. parist զուգահեռից կարելի է ենթադրել, որ պարիշտ-ը հյուսիս-արևմտյան լեզուներից է: Կարելի է համադրել Բուստ և բարբառային կուշտ ձևերը: Առաջինի միջին պարսկական բնույթը հաստատվում է ոչ միայն ստ հնչյունախմբի առկայությամբ, այլև - Ի-ի:

10. Պարթևերենի nd-ն համապատասխանում է միջ. պրս. nn-ին: Հմմտ. պրթ. And'in — միջ. պրս. hannam: Ուրեմն, հայ. անգամ-ի պարթևական բնույթը կասկած չի հարուցում:

11. Հայերենի իրանական մի քանի բառերում - տ -ի առկայությունը նույնպես կարելի է դիտել որպես NO լեզուների հատկանիշ: Հմմտ. պատնէն, ամբաստան — միջ. պրս. pačēn > hampačēn և այլն:

12. j — դիմաց միջին պարսկերենի որոշ բառեր ունեն՝ j. Jawitean, ātagōv, jātūk: Ուրեմն, իր. ջատագով, ջատով, ջուխտ, ջախտեան (խոսքով)⁴⁹ բառերը միջին պարսկերենից են ակունքվում: Նկատենք, սակայն, որ ի հակադրություն j-ի j-ով ձևերը անխտիր չպիտք է պարթևական համարել: Բանն այն է, որ j—j հնչյունափոխությունը վերաբերում է միջին պարսկերենի ներքին զարգացման օրինաչափությանը, և ջ-ով ձևերը ընդգրկում են միջին պարսկերենի ուշ, j-ով ձևերը՝ վաղ շրջանը:

13. Իզաֆետային կազմությունները անխտիր SO-ից են. դենի-մազդեզն, բուհճենիկ, հոշիշբուակ, դարիճենիկ...:

14. Իր. dV-ն հյուսիս-արևմտյան լեզուներում և է, հարավ-արևմրտյանում՝ d: Ըստ այդմ դարապան, դարապաս, միջին պարսկերեն են, իսկ բարապան-ը պարթևերեն:

15. SO խմբին պետք է դասել Բ-ով սկսվող իրանական այն բառերը, որոնք հայերենում ներկայանում են ու-ով՝ առանց նախահավելվածի: Վաղ փոխառություններում r է և անպայման նախահավելված (երազ, արազ...):

16. Թերևս NO — խմբին պետք է դասել nj-ի ձևերը. պահանջ, նահանջ, տանջ(ել), ասպնջ(ական) և այլն: Պարթևերենի nj-ի դիմաց միջին պարսկերենը մի շարք բառերում ունի nz:

17. Հին իր. Sp—NO-ում մնում է sp, SO-ում՝ s: Ման. պրթ. 'spg — միջ. պրս. sak «շուն», պրթ. asp — միջ. պրս. asp նաև՝ asvār «հեծյալ»: Ասպ «ձի» և այդ բառով կազմված ձևերը ծագումնաբանորեն ներկայացնում են NO խումբը, բայց դրանք առկա են նաև միջին

պարսկերենում, ուստի հայերենի փոխառության հարցը հստակ չէ։ Այդպես է և սպիտակ-ը։

18. Միջ. պրս. pēš — պրթ. prw'ն համապատասխանությունը հաշվի առնելով Զ. Բոլոնիեզին պեշոպայ, պեշասպիկ բառերի փոխառության աղբյուրը համարում է միջին պարսկերենը։

19. Բացի նշված հատկանիշների հիման վրա կատարվող տարբերակումից, որոշ բառերի սկզբնաղբյուրը կարելի է որոշել պարթև-վերենում կամ միջին պարսկերենում վկայված ձևերի համադրությամբ. օրինակ, միջ. պրս. xurmā, պրթ. armāv (BSOAS, 13, 645) հայ. արմաւ-ի ակնհայտ զուգահեռը պարթևական ձևն է։ Կամ, ասենք, միջ. պրս. tōhm, պրթ. lwxm ձևերից հայերեն տոհմ-ին համապատասխանում է միջ. պրս. ձևը, եթե պարթևական ձևը h/x հնչյունափոխության արտահայտություն չէ⁵⁰։

Հաշվի առնելով այս հատկանիշները նաև արտալեզվական որոշ տվյալներ փորձենք առանձնացնել հայերենի իրանական բառաշերտը ըստ պարթևական և միջին պարսկական սկզբնաղբյուրների։ Նկատենք, որ այս առանձնացումը որոշ չափով պայմանական է։ Նախ՝ փոխառությունների զգալի քանակություն չի ենթարկվում այս հատկանիշներին, երկրորդ՝ շատ բառեր պարթևերենում ու միջին պարսկերենում նույնական են, երրորդ՝ այդ լեզուների միմյանցից կատարած զգալի փոխառությունների պատճառով, դժվարանում է հայերենի փոխառության սկզբնաղբյուրի որոշման հարցը։

Այդուհանդերձ բառերի որոշ խումբ կարելի է ենթարկել համապատասխան դասակարգման։

ՊԱՐԹԵՎԵՐԵՆ (NO խումբ)

ախորժ
ամբարտաւան
անդամ
անդարձ
աշխատ
աշխար
աշխարհ⁵¹
աշխոյժ
ապարան(ք)
ապիրատ

ՄԻՋԻՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ (SO խումբ)

ակահ
ահաֆագ
ահոկ
անաշահիկ
անդաճ(եմ)
անդերձապետ
(ան)խուէշքարէ
ապարահ
բահուանդ
բանուական

ատրուշան
արագ
արժ
արմաւ
աւճան
աւճառ
աւրհն(եմ)
աւրէն
բագ
բարգաւաճ
բոյր
բուրուառ
գրաւ
գրաւական
գունդ
գուշակ
դաշխորան
դաշն
դաւաճան
դեսպան
դժուար
դշխոյ
դրուատ
դրութ
երազ
երախտ
երակ
երանգ
երաշտ
երաստ
երկ
դար
դոհ
ժահ
ժահր
ժանդ
ժանուար

բարսմ(ունք)
բողպայիտ
բուրճենիկ
գաղերբուակ
գահնամակ
գոմէշ
գոյիբուակ
գով(եւ)
դահլիճ
դաստ
դաստակ
դաստապակ
դաստապան
դաստառակ
դաստիարակ
դարապան
դարապաս
դարապետ
դարիճենիկ
դենիմազդենդն
դենպետ
դժար
դինդակապետ
թուանիկ
խոստակ
խոստակդար
խորբալ
կռգպետ
հրբուակ
հոշիբուակ
ճերմակ
մատեան (գունդ)
մովան անդերձապետ
մովպետան մովպետ
նազ
նաշիբուակ
նուիրակապետ

ժանտ
խոյր
խորան
կաս
կուժ
համբաւ
համաւրէն
համբոյր
հանդերձ
հարազատ
հարկ
հաւասար
հրաւէր
հրիտակ
ճակատ
ճանապարհ
ճիշտ
մարախ
մարգ
մարգարէ
մոգ
մոյր
լաւժ
յազ(եմ)՞
նախարար
նիշ
նուէր
նուիրակ
շէն
շնորհ
պակաս
պաշտպան
պատգամ
պատերազմ
պատիր
պատկեր
պատճէն

շահախոռապետ
շահապետ
շահաստան
շապստան տակառապետ
շարսաղար
պայազատ
պայիկ
պայման
պայմաննամակ
պայտօսակ
պայքար
պահնգ
պէշասպիկ
պէշոպայ
պասանիկ
պատգոս
ջատագով
ջատուկ
ջուրիտեան
ջուրտ
ռազմ
ռամ
ռահլիւայ
ռատ
ռոճիկ
ռոշն(ական)
ռոտաստակ
ռտագէս
սաղար
սակստան անդերձապետ
սանդարամետ
սպայ
սպայապետ
սպասալար
սպո՞ւռ
վարսավիրայ
փուշտիպան

պատմութեան
պատմութեան
պատշաճ

պատուաստ

պատուար

պատուէր

պատուհան

պատուհաս

պատասպար

պատրաստ

պատրոյկ

պատրուակ

պարեկ

պարիշտ

սահման

սեւա

սեպուհ

սպանդարամետ

սպառ

սպարապետ

սպիտակ

ստուար

վարդ

վարդապետ

վարժ

վարմ

վեհ

վէժ

վնաս

վրան

տոյժ

օժիտ

փուշտիպանսողաք,
քուստ

Անկախ փոխառութեան բուն աղբյուրից, փոխառեալ մի շարք ձեւեր
ենթադրուում են ժամանկագրորեն նախորդում կամ հաջորդում: Դա
աւելի ակնհայտորեն է զգացուում հատկապէս լծորդ հնչյունների առ-
կայութեամբ:

Քիչ վերը արդեն նշել ենք, որ միջ. պրս. յ-ով ձևերը ուշ շրջանի երևույթ են՝ յ-ով ձևերի համեմատությամբ. ուրեմն՝ ջ-ով մի շարք բառեր, որոնք առկա են հայերենում նախորդում են յ-ով ձևերին: Այդպես են թերևս և ու-ով սկսող բառերը, որոնք ժամանակագրորեն հաջորդում են բ-ով ձևերին: Եվ ևթև ու-ով և բ-ով ձևերի ըստ միջ. պրս. կամ պրթ. սկզբնաղբյուրի տարբերակումը երբեմն կարող է պայմանական լինել, ապա հստակ է նրանց ժամանակագրային տարբերակվածությունը: Նախ՝ ու-ով բառերի գերակշիռ մասը ավանդված է ուշ շրջանից. ուսագլխ-ը XI դ., ռան-ը՝ IX: Ռան-ով մի շարք կազմություններ (ռահադուռն, ռահական, ռահակից, ռահահաղորդ, ռահկը), նույնպես ուշ շրջանից են: Բացառություն է կազմում ռանվիրայ-ն, որն ինչպես գիտենք սասանյան շրջանից կատարված փոխառություն է, այսինքն նույնպես բ-ով ձևերից ուշ: Երկրորդ՝ նույնիմաստ կամ իմաստով մոտ բառերում բ-ով և ու-ով ձևերի առկայությունը ինքնին վկայում է, Դ-ի հնչյունական նոր որակ, որ հնարավոր է տարբեր ժամանակային կտրվածքներում: Օրինակ, ապարասան և երասանի կողքին ունենք առասան, որոնցում իրանական նույն *rasan «սանձ, պարան» արմատն է: Ռազմ ձևի հետ առկա է (պառե)րազմ, որն ակնհայտորեն հին է: ram-ը առկա է ռամ, ռամիկ նաև երամ բառերում. ԴԾՇ «չույս, օր» արմատն է ռոնիկ և պատրուռակ բառերում՝ դարձյալ բ-ո հակադրությամբ և այլն:

Ավելի նոր են շնչեղ խուլերով ձևերը՝ խուլերի համեմատությամբ: Սկսենք կ—f-ից:

Նախ, ասենք, որ ք-ով ձևերը անհամեմատ քիչ են: Միջին իրանական փուլում, հատկապես վաղ շրջանում k-ն դեռևս շնչեղացված չէր. պատահական չէ, որ Մեյեն չի ընդունում ֆաշ-ի իրանական ծագումը, որովհետև իրանական karš-ից հայերենում սպասելի էր *կարշ, *կարշել (MSL, 8, 280): Իրոք, շնչեղ խուլերի գոյությունը նաև որոշ բառերի զեպքում՝ փիղ, թուր, շաման... կարող է կասկածի տակ զնել փոխառության իրանական աղբյուրի հարցը, բայց փաստ է և այն, որ այդպիսի ձևեր իրանական փոխառություններում իրոք կան: Իր. kan(d) «փորել, քանդել» արմատը հայերենում առկա է կան, կանդ, նաև ֆանդ ձևով: Հմմտ. նկանակ, վկանդել, ֆանդ, ֆանդակ: Քաշկեն «գարեհաց» բառը մեկ անգամ գործածել է Եղիշեն: Նույն արմատն է կասել բառում (s—š հնչյունափոխությունը օրինաչափ է): Տկար, կարող, կարի կարաուր բառերում kar արմատն է. սրա f-ով տարբերակը առկա է պայֆաւ- ֆրտիկաւ բառերում (գործածված է երկու

անգամ՝ Եղիշեի մոտ)։ Այս բառում, ինչպես տեսնում ենք արմատը առկա է և կ-ով և ք-ով։ Ուշ շրջանից ունենք **ԲԱՐՄԱՐ**, որն արդեն նոր պարսկերենից կատարված փոխառություն է։

5-րդ դարից ունենք կեշ և ֆէշ «կրոն»։ Հետաքրքրական են այս բառերի գործածության վիճակագրական տվյալները։ Կիրառել են միայն Եղնիկը և Եղիշեն, որովհետև այդ երկու հեղինակներն են հատկապես անդրադարձել իրանական իրականություններ, իսկ կեշ-ը ղրաղաշտական կրոնին է վերաբերում միայն։ Կեշ 4 անգամ գործածել է Եղիշեն, իսկ Քէշ-ը 8 անգամ՝ Եղնիկը։ Քէշ-ը ամենայն հավանականությամբ ավելի ուշ ձև է։ Ինչպես նշել ենք, է. Աղայանը հաշվի առնելով է-ի առկայությունը Քէշ-ը համարում է հին պարսկերենից կատարված փոխառություն, իսկ կեշ-ը ավելի նոր՝ պահլավերենից։ Մեր կարծիքով Աղայանի դիտողությունը ճիշտ է վերականգնված կեշ-ի դեպքում։ Ք-ի առկայությունը ինքնին ենթադրում է բառաձևի և փոխառության համեմատաբար նոր շրջան։

Պ—Փ։ Այստեղ էլ նկատվում է համարյա նույն օրինաչափությունը։ Փ-ով փոխառյալ ձևերը անհամեմատ քիչ են և տնկասկած՝ նոր։ Արդեն նշել ենք պաշտպան-փուշտիպան զուգահեռը։ 5-րդ դարից ունենք պալիկ «սուրհանդակ», իսկ վալիկը ալեկի հետին ձև է և մեղանում էլ ավանդված է ուշ՝ 13-րդ դարից։

Տ—Թ։ Անցման զուգահեռ օրինակներ քիչ չեն։ Կարելի է նշել տախտ—թախտ. վերջինիս հետին ձև լինելը կասկածից դուրս է։

Ճ—Չ։ Իր. Շ-ով սկսող բառերը գրաբարում ներկայանում են ճ-ով։ Ուշադիր նայելով փոխառությունների ցանկը՝ նկատում ենք, որ չ սովորական բառերը հոգրաբարյան փուլից են (չաղ, չուխայ, չեշմակ...), 5-րդ դարից բարդության մեջ հանդիպող առանձին «ձայն, երգ» բառը (բարգաւաճ, ամբարհաւաճ, նուաճ) արդեն 13-րդ դարից հանդես է գալիս չ-ով՝ առաջ։

Շ-ի դիմաց գրաբարում -չ-ունենք միայն չաման (բուսանուն է) բառում։ «Վայ ձեզ դպրաց և փարիսեցուց կեղծաւորաց. զի տասանորդը զանանուխ և զսամիթ և զչաման...» (Մտթ ԻԶ, նաև Նսայ. ԻԸ, 25, 27, 28)։ Այսպիսի եզակի վկայությունը հիմք չի տալիս իր. Շ—հայ. -չ. օրինաչափությունը արձանագրելու 5-րդ դարում, մանավանդ, որ դաշին հոգրաբարյան փուլի բառը 7-րդ դարում դարձյալ ճ-ով է. (համտ. դաւինենիկ բառի մեջ)։

Ժամանակային տարբեր կտրվածքներ են ներկայացնում նաև ձայնեղ -խուլ հնչյունային հակադրությամբ ձևերը, ընդ որում առաջին-

ները, ավելի նոր են: Անգար «Համարել, մի բանի տեղ դնել» բառը մեկ անգամ գործածել է Եզնիկը: «Եթե յայն միտս ուխտաւորք էին, ապա և կուսութիւնն չէր յանգարի կուսութեան»: Բառը աղերսովում է միջ-իր. angārtan-ի հետ, իսկ իրանական բառի արմատն է kar «անել, կատարել», որը հայերենում կար է: Իր. *par արմատը նպար — *nīpara բառում ավելի հին ձև է ներկայացնում քան ամբար—ում: Հստ երև-վույթին հայ. տագնապ—ը, (եթե, իրոք փոխառութիւնն է) ավելի հին է, քան. միջ. պրթ. tgnbnd⁵²: Կարող ենք նշել նաև կոյս «կողմ» և այդ արմատի զոս ձևը՝ պատգոսապան բառում:

Ձայնեղ -խուլ տարբերակային ձևեր կարելի է համարել և դա-ժան—տաժան—ը: Տաժան—ը Արմ—ում ստուգաբանված չէ: Ոմանք, թվում է իրավացիորեն, դաժ և տաժ արմատը կապում են իր. *daz-ի հետ (տես Արմ. տաժան բառի ստուգաբանության պատմությունը): Նշված երկու բառերի ծագումնաբանական ընդհանրությունը կարող է հաս-տատել նաև դարժան և տարժան ձևերի առկայությունը:

Խուլ-շնչեղ, խուլ-ձայնեղ հնչյունափոխությունները կարող են լի-նել նաև հայերենի հին բարբառային երևույթներ: Հիշենք, որ Դիոնի-սոսի մեկնիչներից Անանունը արդեն արձանագրում է բազուկ բառի բազուկ, պազուկ, վազուկ ուրտասանությունը: Բայց մեր նշած հըն-չյունափոխական օրինաչափությունները պրծելու են փոխառու լեզվում և հայերենը երևի հարադատորեն ներկայացնում է իրանական ձևը՝ գոնե վերը բերված բառերի դեպքում:

Փոխառյալ բառերի շարքում կան մի քանի դուլգեր, որոնք ներ-կայանում են Գ—Ժ տարբերակներով. արգ—արժ, բագ—բաժ, ոյգ—ոյժ, տոյգ—տոյժ: Սրանց՝ ժամանակային տարբեր հատվածներ ընդգրկե-լու, փոխառության տարբեր աղբյուրներից լինելու հարցը հստակ չէ: Թերևս միայն կարելի է համոզված ասել, որ Ժ—ով ձևերը պարթևա-կան ծագում ունեն:

Քանի որ խոսք եղավ հնչյունական որոշ առանձնահատկությունների մասին, ապա այստեղ նպատակահարմար ենք գտնում հայերենի իրա-նական փոխառյալ բառապաշարի տվյալների հիման վրա ներկայաց-նելու փոխառու և փոխառու լեզուների հնչյունական հիմնական օրի-նաչափությունները:

Նախ ընդհանուր գծերով ներկայացնենք միջին իրանական փուլի՝ հայերենի հետ աղերսվող երկու հիմնական լեզուների՝ պարթևերենի ու միջին պարսկերենի հնչյունական համակարգը:

Միջին պարսկերենի ու պարթևերենի ձայնավորական համակարգը նույնական է. երկար *ā, ī, ū, ē, ō, կարճ, a, i, u:* Բաղաձայնական համակարգում նույնպես ղգալի տարբերություններ չկան: Վաղ պարթևերենի բաղաձայնական համակարգը ներկայանում է. խուլ պայթական *p, t, k*, ձայնեղ պայթական *b, d, g* (ճեղքային շփական *β, ð, γ*), պայթաշփական *č*, խուլ ճեղքային *f, s, š, x, xʰ, h* մ. թ. ա. նաև *h*), ձայնեղ ճեղքային *v, z, ž* (ո-ից հետո *j* ենթահնչույթով), *y, l* ունգային՝ *m, n, քրթուռն՝ r*⁵³:

Վաղ պարթևերենի բաղաձայնական համակարգը համեմատաբար քիչ է հեռացել ընդհանուր իրանական վիճակից: Կարելի է նշել հետևյալ փոփոխությունները.

1. (ն) հնչույթը գոյություն է ունեցել ըստ երևույթին մինչև մ.թ. առաջին հարյուրամյակը. մեր թվարկության սկզբին այն սկզբնական դիրքում դարձել է *s*, ետձայնավորային դիրքում՝ *h*: *մր—ք՝ հր*:

2. *ր* վանկարարը վերածվել է ձայնավոր *+r* (*ուր, ևր, րլ*):

3. լայն տարածում է ստանում *ž* հնչույթը՝ զարգանալով իր.

**յ-ից* (տարբեր դիրքերում) և **չ-ից* (ետձայնավորային դիրքում):

4. *յ-ն* պահպանվել է սոսկ որպես *շ-ի* տարբերակ (ո-ից հետո):

5. *ի* հայտ է գալիս 1 հնչույթը, բայց միայն մի քանի բառերում:

Ուշ պարթևերենի բաղաձայնական համակարգի փոփոխություններից նշենք. խուլ պայթական *p, t* ետձայնավորային դիրքում վերածվել է ձայնեղ ճեղքային (*β*), (*ð*) դառնալով *b, d*-ի ենթահնչույթների: *K*-ն ձայնավորից և *ր-ից* հետո ձայնեղացել է, համընկնելով *g*-ին:

Միջին պարսկերենի՝ հին իրանականի համեմատությանը կրած փոփոխություններից նշենք. *մ-ի s* կամ *h*-ով արտահայտությունը, *ր-ի* վանկարար արժեքի կորուստը, *լ-ի* լայն տարածումը: Ավեստերենում 1 չկար, իսկ հին պարսկերենում առկա էր միայն մի քանի օտար հատուկ անուններում: Միջին պարսկերենում այն զարգանում է զուտ իրանական հոդի վրա՝ հիմնականում **rd*-ից և *ձևք* է բերում լիիրավ հնչույթի կարգավիճակ: Հետագայում բուն միջին պարսկերենի համակարգում առաջանում են որոշ փոփոխություններ. խուլ *p, t, k*-ի ձայնեղացումը միջ. և ետձայնավորային դիրքում, նույն դիրքում *č—z* անցումը, *y—j* անցումը: Այս երեք փոփոխությունները կատարվել են սասանյան շրջանում⁵⁴:

Հատակ չէ չ-ի հարցը: Թեև Մակկենդին միջին պարսկերենի համար պայմանականորեն ներառում է չ, սակայն նրա բառարանում իսկ միջին պարսկերեն բառերի տառադարձման ժամանակ երբեք չ չի նշվում:

Այժմ համառոտ ցույց տանք իրանական հնչույթների համապատասխանությունը հայերենում՝ փոխառյալ նյութի տվյալների վրա: Այդ համապատասխանությունները մանրամասն ներկայացված են 2. Աճառյալի «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում (հատ. 1-ին, էջ 238—239), որոշ զուգահեռների էլ անդրադարձել ենք փոխառությունների սկզբնաղբյուրների քննության ընթացքում:

Իր. ā, a—հայ. ա (բոլոր դիրքերում) azāt—ազատ, axt—ախտ, āstar—աստառ: Իր. pat, pall, ձևույթի a-ն հայերենում միշտ տալիս է —ե—, հմմտ. պետ, դարապետ, անդերծապետ և այլն: var—վերջածանցի a-ն որպես կանոն տալիս է ու հմմտ. gahvar—գահաւոր, gaujuvar—գանձաւոր: Այստեղ գործ ունենք ոչ թե ā—ն հնչյունափոխության, այլ մեկ ուրիշ երևույթի հետ. փոխառության շրջանում փոխակցելով var ածանցի բառակազմական իմաստը, հայերենը այն փոխարինել է նույնիմաստ սեփական աւոր ածանցով: Իր. ē, e—հայ. ե, եւ, չ. Աճառյանը նկատում է, որ բառավերջում (վերջնավանկում) e-ն է իսկ բառամիջում՝ ե: Իհարկե այսպիսի օրինաչափություն կա, բայց ինչպես տեսանք երևույթը կարելի է բացատրել նաև տարբեր սկզբնաղբյուրների գոյությունը⁵⁵: Որոշ բառերում ē-ի հնչյունափոխությունը հայերենի հնչունափոխական օրինաչափության արտահայտություն է. nēzak—նէզակ—նիզակ, spētak—ուպետակ—սպիտակ և այլն:

Իր. ī, i—հայ. ի: Բառասկզբում ի ու սկսող փոխառություններ չունենք, (գրաբարում ավանդված բառերից բացառություն է կազմում իշխան-ը, որը մենք իրանական փոխառություն չենք համարում (224—225): Այլ դիրքերում հմմտ. *niš-նիշ, *nišra—նիրհ, dipīr-դպիր: Բառասկզբում բաղաձայն + i հնչունախմբի i-ն շեշտի ազդեցությամբ փոխվում է —ը-ի. հմմտ. vlnās—վնաս, vltar—վտար, nīzār—նզար, nīkār—նկար:

Իր. ō, o—հայ. ոյ, ո: Օրինաչափ օ-ոյ-ն է, բայց կան նաև բացառություններ հմմտ. bōrak—բորակ: Սրանք ենթադրում են փոխառության տարբեր աղբյուրներ: Է. Աղայանը «Հնդեվրոպական օ>հայերեն Ու հնչյունափոխության ժամանակը» շահեկան հոդվածում (ԲՅՀ, 1985, № 2), մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ կատարել է վիճակագրություն և համապատասխան եզրահանգում. «Հր. Աճառյանի իրա-

նական փոխառությունների ցանկից հանելով պահլավական այն բա-
լոր փոխառյալ բառերը, որոնք ունեցել են $\bar{o}$ և առանձնացնելով $\bar{o} > \bar{u}$ -
և $\bar{o} < \bar{u}$ հնչյունական համապատասխանություններն ունեցողները,
ստացել ենք հետևյալ պատկերը. Պահլ. $\bar{o}$ -ն հայերենում դարձել է
Ու միայն 9 բառում, իսկ մնացել է Ո(0) 37 բառում (ընդամենը) 46
բառ): Այս վիճակագրությունը թելադրում է հետևյալ եզրակացու-
թյանը. պարթևական. $\bar{o} >$ հայերենում Ու հնչյունափոխությունն ու-
նեցող բառերը պարթև արշակունիների զինաստիայի առաջին 100—
150-ամյա շրջանի, այսինքն՝ մ.թ.ա. 1-ին դարին նախորդած ժամա-
նակահատվածի փոխառություններն են, իսկ պարթևական $\bar{o} >$ հայ.
Ո(0) համապատասխանությունն ունեցողները մ.թ.ա. առաջին դարից
սկսած մինչև Սասանյանների կործանումը (642 թ.), բայց մեծ մու-
սամբ. Պարթև Արշակունիների օրոք» (էջ 29—30): Է. Աղայանը եզրա-
կացնում է նաև, որ մինչև մ.թ.ա. 1-ին դարը գործում էր նախահին-
հայերենյան $\bar{o} >$ հայերենյան Ու հնչյունական օրենքը:

Իր. $\bar{u}$, $\bar{u}$ —հայ. Ու: arūs—արուսեակ, bānū—բանուական, būn—
բուն, gund—գունդ, uxt—ուխտ Իր. duš/duž—ածանցի $\bar{u}$ -ն հայերենում
սղվում, կամ փոխվում է Ը-ի (դժոյն, դժխև, դժկամ), atur բառը հա-
յերենում հանդիպում է բարդության մեջ՝ ատր ձևով. ատրեանակ,
աարուշան, աարագոյն: Իր. $\bar{u}$ —հայ. ոյ որոշ զուգահեռները (samūr—
սամուր, gūn—գոյն) օրինաչափ չեն և թերևս ենթադրելի է փոխառու-
թյան անպիսի աղբյուր, որ ունենի $\bar{u}$:

Իր. $\bar{b}$ —հայ. բ, լ: Իր. $\bar{b}$ —հայ. բ հանդիպում է բառակերպում, բա-
ռամիջում՝ ձայնորդից հետո և բառակերպում: bānbīšn—բամբիշն, gum-
baθ—գմբեթ, *apastamb—ապստամբ: Իր. $\bar{b}$ -ն բառամիջում՝ միջձայնա-
վորալին դիրքում տալիս է լ-, *labil—տալիղ, varaband—վարաւանդ:
Նկատված է, որ Իր. $\bar{b}$ -ն արևմտյան իրանական լեզուներում տալիս
է $\bar{b}$, իսկ արևելյան լեզուներում՝ (w, v): Հմմտ. հայրս. band, նպրս.
band, ոռւշ. vind, վախ. vand⁵⁶, Իր. $\bar{b}$ —հայ. լ—համապատասխա-
նությունը չպետք է կապել այս երևույթի հետ. այլ դիտել հայերե-
նում -վ-ի արտահայտությունն առանձնահատկություն: Կարելի է կար-
ծել, որ փոխառու լեզվում էլ ետձայնավորալին (b)-ն որոշակիորեն
տարբերվել է ձայնեղ հպական (b)-ից՝ ունենալով ճեղքալին-շվական
երանգ: Հնչական այս առանձնահատկությունն էլ հայերենում գրու-
թյան մեջ արտահայտվել է -ւ-ով բ-ի փոխարեն:

Իր. $\bar{c}$ —հայ. ճ առկա է բոլոր դիրքերում. čakāt—ճակատ, čāpūk

—ճապուկ, naxčir—նախճիր, mač—մաճ: Ճ—չ անցումը գրաբարյան փուլին բնորոշ է:

Իր. d—հայ. դ—՝ բառասկզբում, բառամիջում՝ բաղաձայնից հետո և բառավերջում. dašt—դաշտ, andōh—անդոհ, gund—գունդ: d-ն միջ-ձայնավորային դիրքում տալիս է -p-: Դա փոխառու լեզվի (d-ի տար-բերակ ծ-ն է. mada մար, *haðazat—հարազատ, spādpet—spāḍpet—սպարապետ: Իրանական լեզուներում (ծ)-ի առկայությունը ուսումնա-սիրողներին կարծիքով հաստատվում են նաև հայերենի իրանական փոխա-ռությունների ընձեռած փաստերով: Քանի որ հայերենը չունի օ հըն-չյունը և չկա համապատասխան տառ ավր հնչյունի նշանակման համար, պրթ. ետձայնավորային ծ հնչումը արտահայտվել է p-ով⁵¹:

Իր. ց-ն (նաև չ տարբերակվել) —հայ. —q: gavārs—գաւարս, angām անգամ ծիրāg (ծիրաչ)—ճրագ, moչ—մոգ:

Իր. փ-ն հայերենում ներկայանում է մի շարք հնչյուններով՝ կախ-ված դիրքից և հնչյունախմբից: Սա պայմանավորված է, նախ և առաջ հայերենում (ֆ) հնչյունի բացակայությամբ. farḡāh-farḡ— քաղ: հա-լերենի բարբառներում (հատկապես գրաբարի նման ֆ չունեցող տա-րածքում, փ-ն դարձյալ փ է. kafa «փրփուր» —քափ, Միջ. իր. afsōs—հայ. ափսոս (ուռենք նաև ավսոսալ (տես ՆՆԲ), իր. framān—հրաման ր-հնչյունախմբի. Խր-անցումը օրինաչափ է): Այն կարող է գալ և փո-խառու սկզբնաղբյուրից և լինել հայերենի տառադարձման արդյունք: ֆ—դիմաց և ունենք գրաւշ (drafs), աւճաւ (afčār) բառերում:

Իր. h—հայ. և հաճախական է բոլոր դիրքերում. hamāk—համակ, ahōk—ահոկ: Որոշ դեպքերում h-ն բառասկզբում սղվում է. *harzak—արձակ (եթե վերջինս իրոք իրանական փոխառություն է):

Իր. j—հայ. ջ: jātagōv—ջատագով, tanj—տանջ (եմ): Ինչպես նշել ենք իր. j-ի որոշ բառերում ձ համապատասխանությունը (գանձ, բը-րինձ...) հիմք է տալիս վերջիններս չհամարելու միջին իրանական լեզուներից կատարված փոխառություն, այլ՝ ալվելի հին՝ մարական:

Իր. k—հայ. կ: kapik—կապիկ, karavān—կարաւան, kōtak—կո-տակ: Որոշ դեպքերում k-ի դիմաց p—է: kēš—քեշ:

Իր. l—հայ. լ (ղ): laškar—լաշկար, dahlīč—դահլիճ, sālār—սա-ղար, spahsālār—սպասալար:

Իր. m, n—հայ. մ, ն. māhik—մահիկ, gōmēz—գոմէշ, duškām—դժկամ, naxčir—նախճիր, dēvān—դիւան: Մի շարք բառերում իր. n-ն ներկայանում է մ: anbār—ամբար, anbōh—ամբոխ: (Ինչպես նկատում

է Զ. Մուրադյանը, սա փոխադրեցական հնչյունափոխության արդասիք է)⁵⁸:

Իր. Բ—հայ. Բ, ու rag—(ա)րադ, rainik—սամիկ⁵⁹: Ինչպես նշել ենք, Բ-ն ձևերը ներկայացնում են տարբեր աղբյուրներ: Վաղ փոխառություններում ու-ի ասկայությունը պետք է բացատրել Բ-ի, կամ Բ-ին հաջորդող ու-ի աղդեցությունով: *čurrak—ճուռակ, ավետ. asbarənan—հայ. սպառ, varəna—հայ.—վառ (եթե վերջինս իրոք իրանական փոխառություն է), vaha—čarana—վաճառ, հպրա. parana, parna—հայ. պառաւ, *pati—čarana—պատճառ:

• Իր. s—հայ. ս: *siāv—սեաւ, dastak—գաստակ, spās—սպաս:

• Իր. š—հայ. շ. šapik—շապիկ, rōš—ռոշ(ական), *čāš—ճաշ:

Իր. t—հայ. տ, ք, tap—տապ, ātur—աւոր, dāt—գառ, tang—թանդ tošak—թոշակ, nēmtan—մենթան: tāit—տոթ բառում կարելի է ենթադրել *տաւտ (ւ-ի աղդեցությունով՝ տաւթ, տոթ): vattar—վատթար, եթե ներկորդ տ-ի շնչեղացումը փոխառում լեզվից չէ (երկու խուլերի կողք-կողքի գտնվելը կարող է պատճառ լինել նրանցից մեկի շնչեղացման)՝ (աւրնմանություն), ապա շնչեղացման երևույթը կատարվել է հայերենում: Նկատենք, որ առկա են վաթթար, վաթար վիայություններ:

Իր. v—հայ. վ, ւ: Ինչպես գիտենք հայերենում ւ-ն, երբևէ նաև ու-ն հանդես են գալիս որպես վ հնչյունի գիրքային աւարներով: Վ-ն հանդես է գալիս բառակազմում, նաև ու-ից հետո, ւ-ն՝ միջձայնավորային և բառավերջի ետձայնավորային գիրքում՝ բացի ո ձայնավորին հաջորդող գիրքից⁶⁰, նույն երևույթը ներկայանում է և իրանական փոխառություններում. vāčār—վաճառ, vang—վանկ, gōv—գով (եղ), dusrav—գսրով, avazan—աւազան, gahvar—գահաւոր, fravēš—հրաւէր, grāv—գրաւ⁶¹:

Իր. v—հայ. ու հանդես է գալիս երկբարբառային գիրքում՝ ձայնավորից առաջ, բաղաձայնից հետո. tuvanik—թուանիկ, šahvār—շահուար parvaz—փարուազ, dušvar—դժուար: iva—հնչյունախումբը հայերենում ներկայանում է ուա երկբարբառով. nivaz—նուազ, nivag—նուագ:

Իր. x—հայ. խ, xurtak—խորտակ, axt—ախտ, sox—սոխ (եթե վերջինս իրոք իրանական է):

Իր. y—հայ. յ, yaz—յազ, jašt—յաշտ, *payusak—պայուսակ, hu-māy—հմայ(ել): Բառավերջում յ-ն հիմնականում ձայնավորից հետո է (ոահվիրալ, վարսավիրալ...), որը համապատասխանում է նաև հայկ. րենի հնչյունական օրենքներին:

իր. z—հայ. զ: zōr—զօր, zindan—զնդան, azd—ազդ, gōmēz—գոմէշ:

Հայերենում ք-ից հետո որոշ բառերում շ-ի դիմաց առկա է ձ. an darz—անդարձ, barz—բարձ, marzitan—մարձ(ել)... Թերևս այս բառախմբի համար պետք է ենթադրել փոխառություն մեկ այլ՝ անժանոթ աղբյուր, որտեղ իրանական շ-ն ուներ ձ հնչումը:

Իր. ž—հայ. ժ: Հայերենի հնչյունական համակարգում ժ-ն հանդես է գալիս մեծ մասամբ իրանական փոխառություններում: Ավելին, այժմ հայտնի է, որ ժ ունեցող փոխառյալ իրանական բառերը գալիս են պարթևերենից, կամ համեմատյալ դեպս հյուսիս-արևմտյան բարբառներից: žang—ժանգ, dažan—դաժան, bāž—բաժ: Հիշենք, որ դժ մասնիկը նույնպես իրանական է (ինչպես նաև այդ մասնիկը ներառող շատ բառեր. դժկամ, դժկամակ, դժկերպ...): Է. Աղայանը քննելով դժ-թշ լծորդությունները իրանական փոխառություններում և նկատելով, որ ունենք դժխեմ, դժկերպ, դժուար... մյուս կողմից՝ թշնամի, թշուառ նույն duš-ի դիմաց, եզրակացնում է, որ ժ—շ հնչյունները լրացուցիչ բաշխման մեջ են եղել⁶²: Կարելի է կարծել, որ հայ. դժ-ը գալիս է անմիջապես իր. duž-ից, իսկ թշ-ը՝ 'duš-ից⁶³:

Նշել ենք, որ ni, vi հնչյունախումբը դառնում է ն/ը/, վ/ը/: av-ը հաճախ հայերենում դառնում է ով—dusrav դսրով, Xosrav—Պոսրով, fravartak—հրովարտակ, bavandak—բովանդակ/նաև բաւանդակ/:

Եթե այս երևույթը զուտ հայկական չէ, ապա պետք է ենթադրել իրանական տարբեր աղբյուրներ, մանավանդ, ալթև ով զուգահեռ ձևերի համար⁶⁴:

Իր. x^va-հնչյունախումբը հայերենում ներկայանում է խո/երբմն՝ խա/: x^varh—խոհ, x^varak—խորակ, x^vartik—խորտիկ, x^vastak—խոտտակ, nix^var—նշխար: Ըստ երևույթին այն արտահայտում է իր. x և v^v հնչյունների հարաբերությունը:

Որոշ բաղաձայնական խմբեր հայերենում ենթարկվում են դրափոխության. | xš—շխ. xšēt—աշխէտ, baxš—բաշխ, čarx—ճախր, čarxak—ճախարակ⁶⁵, muhrak—մուրհակ, šnohr—շնորհ: Հայտնի է նաև, որ -hr-կապակցությունը երբեմն ներկայանում է հ. mehrakan—մեհեկան pahr—պահ, vaspuhrakan—վասպուրական:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ ԸՍՏ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐ

Փոխառություններին նվիրված լեզվաբանական գրականության մեջ բազմիցս հաստատված է, որ փոխառյալ բառերի ընդհանուր թվի մեջ գերիշխողը գոյականներն են։ Դա պատահական չէ։ Գոյականները լեզվաբանության առարկաների, երևույթների, հասկացությունների արտահայտությունն են, իսկ վերջիններս ավելի շուտ են փոխառվում։ Գոյականներից հետո գալիս են ածականներն ու բայերը։ Այսպես կոչված, երկրորդական խոսքի մասերը փոխառությունների մեջ չնչին տոկոս են կազմում։ Մեզ հայտնի բազմաթիվ վիճակագրական տվյալներից բերենք միայն մեկը, որ վերաբերում է Ֆրանս-իտալական լեզվական առնչություններին։ 13—20-րդ դդ. իտալերենի՝ ֆրանսերենից կատարած փոխառություններում գոյականները կազմում են 79,7%, ածականները՝ 9,9%, բայերը՝ 10,4%, մակբայները՝ 0,3%, ձայնարկությունները՝ 0,1%¹։ Ֆրանսերենի՝ իտալերենից կատարած փոխառությունների տոկոսային համամասնությունը մոտավորապես նույն պատկերն է ներկայացնում՝ 1221 փոխառյալ բառերի 1005 կամ 82,3%-ը գոյականներ են²։

Հայերենի իրանական փոխառություններում էլ գերակշիռը գոյականներն են։ Դասակարգումներով աշխատանքը չժանրաբեռնելու համար, այստեղ փոխառյալ գոյականների ցանկը չենք ներկայացնում։ Մենք կատարել ենք մեկ այլ դասակարգում (փոխառությունները ըստ դարերի), տրտեղ և երևում է, որ իրոք գոյականները անհամեմատ շատ են մյուս խոսքի մասերից։ Բերենք դարձյալ մեկ վիճակագրական տվյալ։ 7-րդ շ. վկայված յոթ տասնյակից ավելի փոխառ-

յալ բառերի մեջ գոյական չեն միայն անագարմ, համավար, սպումել բառերը:

Անօգտակար չենք համարում ներկայացնելու փոխառյալ գոյականների մի քանի խմբեր ըստ բառակազմական. առանձնահատկությունների: Այլ կերպ ասած, որպես տարբերակման հատկանիշ նկատի են առնվում այն ձևույթները կամ հնչյունախմբերը, որոնք բնորոշ են իրանական փոխառություններին:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ բաժնական շահեր ա) –ակ–ով վերջացող բառերը. ամբարտակ, ապաւանդակ, ասպատակ, արուճանակ, աւազակ, բազմակ, բաժակ, բամբակ, բարակ, «որսի շուն», բորակ, գաղերբուակ, գահաւորակ, գահնամակ, գաւճանակ, գոլիբուակ, գումարտակ, գուշակ, գրտակ, դահանակ, դաշնակ, դաստակ, դաստառակ, դաստիարակ, դարիճակ, դեսպակ, դիպակ, դմակ, դորակ, դրօշակ, երակ, Եանգակ, զուիրակ, ըստօրակ, Թաշկինակ, Թռակ, Ժամանակ, խարակ, խոստակ, խորշակ, կարկանդակ, կշտապանակ, կոհակ, կոտակ, կրպակ, համբարակ, հանգանակ, հեշմակ, հոշիբուակ, հպատակ, հրապարակ, հրբուակ, հրեշտակ, հրովարտակ, ճախարակ, ճանբակ, ճաշակ, ճատրակ, ճարակ, ճիտակ, ճուռակ, մանուշակ, մահակ, մատակ, մորհակ, յաւանակ, յովատակ, յիշատակ, նամակ, նահատակ, նախիբուակ, նապաստակ, նափակ, նեպակ, նիղակ, նշանակ, նուիրակ, շահատակ, շահդանակ, շաշմակ, պահակ, պայմաններմակ, պայուսակ, պառակ, պատմուճակ, պատուիրակ, պատրուճակ, պարեհնակ, պարտակ, պիսակ, պիստակ, ռոտաստակ, սատակ, սկաւառակ, սմբակ, սմնակ, սորհանդակ, ստամբակ, սրուակ, վանդակ, վարձակ, վարձամակ, վիրմակ, վզենակ, վիճակ, վսեստակ, վտակ, վտաւակ, տախտակ, տապակ, տատրակ, փերեղակ, քանդակ, օշարակ, օրինակ:

բ) բառասկզբում պատ բաղադրիչով բառեր. պատասխանի, պատարագ, պատգամ, պատդարակ, պատգոսապան, պատերազմ, պատկանդարան, պատկեր, պատճառ, պատճէն, պատմուճակ, պատմուճան, պատշիր, պատշգամ, պատուաստ, պատուար, պատուէր, պատուիրակ, պատուիրան, պատուհան, պատուհաս, պատրոյգ, պատրուակ, պատրուճակ:

գ) բառասկզբում ապ(ապա) բաղադրիչով բառեր. ապակի, ապահարզան, ապախտար, ապաշաւ, ապաստան, ապարանջան, ապարան(ք), ապաւանդակ, ապաւէն, ապիզար, ապշոպ, ապստամբ, ապուխտ, ապուռ, ապրդում, ապրշում:

դ) հր– հնչյունախմբով բառեր. հրահանգ, հրաման, հրաշք, հրա–

պարսկ, հրասախ, հրաւէր, հրեշտակ, հրոսակ, հրբուակ, (Մի շարք բառեր եւ, ընդ որոնց բառամիջում կամ բառավերջում. աշխարհ, պարհ, ճանապարհ...)

կ) իրանական լեզուներում Բ-ով սկսվող բառեր, որոնք հայերենում հանդես են գալիս ե- նախահավելվածով. երազ, երախ, երախտ, երանգ, երան(ք), երաշխ, երաշտ, երասան, երաստ երիտասարդ³, երկ:

զ) շխ (խշ)-հնչյունախումբ ունեցող բառեր. աշխար, աշխարհ, աշխարաւանդ, աշխէտ, բաշխ, բղշխ:

Կարելի է առանձնացնել դժ(թշ) հնչյունախմբով բառեր (դժնի, դժոխ, թշնամի...), առավել շատ են այս կազմութեամբ ածականները: Բավական մեծ խումբ են կազմում համ- մասնիկով սկսվող բառերը, դրանց մեծ մասը, սակայն կարող է լինել հայակազմություն: Վերջապես պետք է նշել նաև բառավերջում պան/պետ կազմություն ունեցող բառաշարքը: Կրկնությունից խուսափելու համար դրանք այստեղ չենք թվարկում: Այդ բառերի մասին կխոսենք այլ առիթով:

Փոխառություններին վերաբերող գրականության մեջ հաճախ փոխառչալ բառերը դասակարգվում են նաև ըստ կիրառության ոլորտների: Սա, անշուշտ, նպաստում է փոխառչալ բառաշարքի ավելի մանրամասն ու բժախնդիր ուսումնասիրությանը, ինչպես նաև արտաբերվածական որոշ հարցերի լուսաբանմանը: Այդպես է վարվել և Հ. Աճառյանը: Մենք կառանձնացնենք գոյականների կիրառության մի քանի ոլորտ, որոնք ընդգրկում են զգալի նոր նյութ կամ էլ պահանջում քննության նոր հայեցակետ:

1. Կենդանական աշխարհ.

բադ, բադէ, բարակ, բղաք, բէշկ, մշկոյ, գաղան, գրաստ, գոմէշ, խարբուղ, կապիկ, կարիճ, կնգում, կուզ, ճուռակ, մատակ, (մատեան), մարախ, մողես, մուշկ, յաւահակ, յովաղ, յովատակ, նապաստակ, հուփակ, նհանգ, նոխաղ, շահեն, շտրպաղանդ, սլատրուճակ, սամուր, սիրամարգ, վագր, վարաղ, վիշապ, տատրակ, տղրուկ, փալանիկ, փէղ, քուռակ:

Այս շարքի մեջ չենք մտնում սաբեկ-ը, որովհետև այն կարող է լինել և բնիկ հայերեն բառ: Քաթար «բորենի» բառը գրարար մատենագրության մեջ ավանդված չէ և ուռկա է միայն որոշ բարբառներում (Աճառյանի ցանկում սրանք կան):

Վերահիշյալ խմբի բառերի կեսից ավելին վկայված է V դ.: Այժմ էլ գործածական են այն բառերը, որոնք վկայված են այդ դարից:

2. Բուսական աշխարհ.

Աղոխ, անանուխ, անգուժատ, արմառ, բամբակ, բան, բուխճենիկ, բուն, բուրաստան, բրինձ, գաղերբուակ, գաղպէն, գաւարս, գոյիբուակ, դարաստան, դարիճենիկ, դժնիկ, դրախտ, ղուիրակ, ժած, կաղամբ, կանկար, կնդրուկ, կնճիթ, համասպրամ⁴, հիրիկ, հոշիբուակ, հրբուակ, ճանբակ, ճանդան, մանուշակ, մարգ, միրգ, մուրտ, մօրուտ, յասմիկ, նարգէս, նոճի, շահդանակ, շաղգամ, շամղիտակ, շաման, պատուաստ, պահէզ, պարտէզ, պիստակ, պղպեղ, սարոյ, սմնակ, սնդուրեղ, սոխ, սոնիճ, վարդ, վարունգ, փաղանգամուշկ, քրքում, օշինդր, օշնան:

Այս խմբին պատկանող երկու տասնյակից ավելի բառեր (անգուտան, դարապղպեղ, ժիրակ, կարոս, շահճառակ...) վկայւած են միայն բառարաններում կամ ևս պարբարյան փուլում, այդ պատճառով ցանկի մեջ չենք մտցնում: (Սրանք նույնպես զետեղւած են Աճառյանի ցանկում): Գաւարս, ղուիրակ, ժած, ճանբակ, օշնան բառերը մեր մատենագրութեան մեջ վկայւած են 1—2 անգամ: Մի շարք բառեր (բան, բուխճենիկ, գաղերբուակ, գոյիբուակ, դարիճենիկ, հոշիբուակ, հրբուակ, ճանդան, շահդանակ, պիստակ, սնդուրեղ, փաղանգամուշկ) վկայւած են միայն VII դ.⁵ Խորենացուն վերագրվող աշխարհագրութեան մեջ⁵, որոնք ոչ միայն հաղվաղեպ, այլև համատեքստով պայմանավորված բառեր են: Աշխարհագրութեան հեղինակը խոսելով այս կամ այն երկրի մասին, թվարկում է նաև այդ երկրին բնորոշ բույսերը՝ իրանական անվանումներով: Բույսերի այդ տեսակները չկային Հայաստանում, և հեղինակը կամա թե ակամա դրանք ներկայացնում է օտար անվանումներով: Օրինակ, Չինաստանի նկարագրութեան ժամանակ գրում է. «...և է ճինաստան ընդարձակ դաշտս սարածիտ: Լինի ի ճենաց աշխարհին դարիճենիկ և հոշիբուակ և բուխճենիկ և կասիմոն և սրիկոն» (615): Հնդկաստանը նկարագրելիս օգտագործում է ուրիշ օտար բառեր. Հմմտ. «Լինի անդ ոսկի և արծաթ, պղպեղ և սնդուրեղ և ամինայն բովիճայք, հալուէ, փաղանգամուշկ, բափուր, ճանդան...» (ն.տ.): Զգացվում է, որ անծանոթ հասկացությունների դեպքում, հեղինակն օգտագործում է օտար բառեր: Ըստ երևույթին հեղինակը օգտվել է իրանական սկզբնաղբյուրից, քանի որ ինչպես տեսանք որոշ դեպքերում անծանոթ հասկացությունները ներկայացնում է իրանական անվանումներով:

Ակնհայտ է, որ վերոհիշյալ բառերը իսկական փոխառություններ չեն, դրանք հաղվաղեպ հանդիպող անվանումներ են: Սրանք փոխառութեան հասկացութեան հետ առնչվում են լոկ այնքանով, որ վկայ-

ված են մեր մատենագրության մեջ: Եվ եթե վճռականորեն չենք կարող պնդել դրանց և այդ տիպի բառերի՝ փոխառությունների ցանկում չվետեղելը, ապա գոնե պետք է դրանք առանձնացվեն և դիտվեն որպես փոխառությունների յուրահատուկ խումբ, որը փոխառու լինելում դրսևորում է մի շարք սահմանափակումներ (գործառական, բառակազմական, հաճախական, ժամանակագրային և այլն):

Բուսական աշխարհին վերաբերող բառախմբում հիմնականում այն բույսերն են, որոնք ներմուծվել են Հայաստան:

Ինչպես նկատում է Աճառյանը, «բնիկ հայկական 21 բուսանուններից շատը ներկայացնում է վայրի բույսեր կամ անտառային ծառեր, մինչդեռ իրանականներից շատերը մշակական բույսեր են»⁶: Փոխառյալ բուսանունների մի ստվար մասն էլ ծաղկանուններ են, որը հաստատում է, որ ծաղկամշակութունը Հայաստան է մուտք գործել Իրանից, որտեղ այն դեռևս աքեմենյան շրջանից լայն հռչակում ուներ:

Այստեղ նպատակահարմար է նշել նաև ուտելիք և ըմպելիք արտահայտող փոխառյալ բառերը. դրանք են. ամիճ, ապուխտ, գրտակ, խոհ, խորակ, խորտիկ, կասկ, կարկանդակ, կտակ, հրուշակ, ճարպ, ճաշ, նկան(ակ), նշխար, նպար, պաշար, պարէն, քաշկէն, օշարակ: Այս խմբի մեջ գերակշիռ են հացատեսակները կամ ալյուրով պատրաստած ուտելիքներ. հացատեսակ արտահայտող բառերից են ճկաւն-ը, որ ստուգաբանության տվյալներից ելնելով մոխրի մեջ թխած հացն է, փաշկեն-ը գարեհացն է, գրտակ-ը կլորածև հացն է: Անշուշտ, հալերը հաց և հացատեսակներ ունեցել են վաղնջական շրջանից, սակայն Իրանից մուտք է գործել նաև նոր տեսականի՝ համապատասխան անուններով:

3. Մարմնի մասեր.

Անդամ, բադուկ, բաշ, գէս, դանդան, դաստ, դաստակ,, դէմք, դմաէ, երախ, երակ, երան, կուշտ, ճակատ, պառակ, պիսակ, սմբակ, վարս, փիւղ, քաշ:

-Սրանցից միայն դանդան, փիւղ, քաշ բառերն են, որ այժմ գործածական չեն: Դաստ-ը թեև վաղ դարաբարում հաճախական չէր, սակայն նրա բառակազմական ակտիվությունը հաստատում է, որ վաղ շրջանից բառային իմաստը հասկանալի է եղել, հնարավոր է նաև բանավոր խոսքում նրա անկախ, հաճախական կիրառությունը:

Գանձակ «փոր, աղիք» բառիմաստը հավանաբար ձևոք է բերվել հա-

յերենում, ուստի բառը այդ իմաստով փոխառություն չենք համարում: (ՏՆ՝ս էջ 223):

Մարդու և մարմնի մասերին վերաբերող բնիկ հայերեն բառերը մոտ երեք անգամ շատ են:

4. Հագուստ, զարդաբանք.

Աճառ, անդրավարտիք, աշխարաւանդ, ապարանջան, ապրիշում, աստառ, արտախոյր, բալսյան, բահուանդ, բեհեղ, գորշապահանգ, գրապան, դիպակ, դրոշակ, «քղանցք», զանկապան, զոռնաուխտ, ըստօրակ, թագ, թաշկինակ, խոյր, կամար, կերպաս, կշտապանակ, կօշիկ, հանդերձ, ճաճանչաուխտ, ճամբար, «մանյակ», մեհեանդ (կանացի դարդ), մենթան, մոյկ, մուճակ, շապիկ, շատրուան «վարագոյր», շարագոյր, պախճաւանդ, պաստառ, սլարեհնակ, պարտակ, սլսակ, սանդալ, սնդուս, վառ, վարշամակ, վարտիք, վտաւակ, փաղան, փարուսզ, «ժապավեն»:

Այս շարքում կարելի է դնել բարձ, բոք «գորգ», վերմակ, տապաստ, գոյգ բառերը:

Այս խմբավորմանը վերաբերող բնիկ հայերեն բառերը զգալիորեն քիչ են (ըստ Աճառյանի հաշվումների՝ 12 բառ):

5. Սարքավորումներ, գործիքներ.

Անգղ «աման», ասլրդում, ասլուանդակ, առասան, ասպանդակ, բուղմակ, բաժակ, բուրուռ, գահ, գահաւորակ, դանդանաւանդ, դաշխուրան, դաստապան, դաստառակ, դարգիճ, դեսպակ, դոյլ, երասան, դամբիւղ, զանգակ, թակոյկ, թմբուկ, ժանուար, լական, խան «ափսե», խարաղան, կուժ, հաւան, ճրագ, մակոյկ, մահակ, մշտիկ, մոմ, նուագ «բաժակ», շարաւանդ, շիշ, պաղան, պալուսակ, պատգարակ, պատրոյգ, սապատ, «կողով», սկաւառակ, սրուակ, վանդակ, վարագոյր, վարաւանդ, վարմ, վին, տախտ, տաշտ, տապակ, տապան, տալիդ, փեթակ, քաշիկ, քուրձ, քսակ:

Այս խմբավորման մեջ կարելի է առանձնացնել մի քանի ենթախմբեր. ա) նկատելի է, որ շատ են ձիու սրլասքները (տալրդում, առասան, ասպանդակ, դանդանաւանդ, երասան, վարաւանդ): Այս ենթախմբի բառերը աղբրսովում են նաև ռադմական տերմինների հետ, բ) լույսի աղբյուրներ (բաղմակ, ճրագ, մոմ, պատրոյգ, այստեղ կարելի է դնել և պատուհան-ը): գ) Նստելու առարկաներ (գահ, գահաւորակ, դարգիճ, դեսպակ, ժանուար, տախտ): Վերջիններս մի ընդհանուր հաս-

կացութեան (առարկայի) վանազան տեսակներն են, որոնք օգտագործում էին պարսիկները: Դեսպակն ու ժանուարը, օրինակ, ինչպես նշում է Աճառյանը, համփորդական միջոցներ էին: «Լեռնոտ երկրներում և երկարատև ճամբորդութեանց համար սալները անհարմար էին. ձի հեծնելը փոքր մանուկների և աղջկական տիկիներին համար դժվար էր. ուստի հնարել էին դեսպակը և ժանուարը: Առաջինը մի տեսակ հովանավոր կառք և կամ պատգարակ էր, որ ծառաները ձեռքներե վրա բարձած տանում էին: Իսկ երկրորդը (ժանուար) ներկայացնում էր ձիու կամ շորու մեջքին բարձած մի զույգ փոքրիկ սենյակ, հատակը գորգ կամ անկողին փռած և շորս կողմերը վարագույրով պատած: Ժանուարները մինչև այսօր էլ գործածական են Պարսկաստանում և արդի պարսկերենով կոչվում են քեշավա՞: Վերոգրյալ խմբավորման մեջ համարյա չկան հողամշակութեան գործիքներ (միայն ման-ն է, որի իրանական ծագումը ստույգ չէ): Երկրագործութեան այդ ճյուղը մեղանում դարգացման թերևս ավելի բարձր մակարդակ ունի, քան հարևան Իրանում:

6. Շինություն.

Ախեռ, ական, ամբարտակ, տպարանք, ասպաստան, ասպարէզ, սուղան, բագին, դմբեթ, դահլիճ, դաստակերտ, դարպաս, դիւան, զնդան, խան, «խջևան», խորան, կրպակ, ճեմիշ, մաշկապարճեն, պատշգամբ, պատուար, պարխսպ, պարկէն, սրահ, սրսկապան, «ներբին սենյակ», վան(ք), վրան, տաճար, տաղաւար:

Վրանատիպ շինություններ են արտահայտում վրան, խորան, տաղաւար, մաշկապարճեն-ը: Տաճարը սկզբնապես ունի «սյալատ, արքունիք» նաև «անկեկանոց, հիւլանդանոց», հետագայում՝ «աղոթատուն» իմաստը: Նույնը և վան(ք), որը որպես կրոնական հասկացություն, բառիմաստի հետագա զարգացման արդյունք է: Նախապես ունի «բնակարան, հյուրանոց», «օթևան» նշանակությունը: Բագին-ը միշտ էլ հայտնի է որպես կրոնական հասկացություն:

Այս խմբավորման տակ ներկայացվող բառերի զգալի մասը արտահայտում են տուն, շինություն ընդհանրական հասկացության մասնակի դրսևորումներ: Վերոհիշյալ խմբավորման շատ բառեր աղերսվում են պետական, վարչական կյանքին վերաբերող բառերի հետ (ական, պարխսպ, պարկէն, ասպաստան բառերը կարելի է դիտել նաև որպես ռազմական կյանքին վերաբերող բառեր):

7. Ժամանակ ցույց տվող բառեր

Աճեկան, ամանակ, ժամ, ժամանակ, հրոտից, մարգաց, մաբերի, մեհեկան, նաասարդ, տռէ:

Այս խումբը բավական փոքրածավալ է: Նշենք նաև, որ նույնությամբ բերել ենք Աճառյանի ներկայացրած խմբավորումը⁸, բաց թողնելով ասան «առավոտ» բառը, որը մեր կարծիքով հայերենում ընդհանրապես վկայված չէ, (տես էջ 220), և, նախ-ը, որ գոյական չէ: Վերոհիշյալ խմբին անդրադառնում ենք այն պատճառով, որ այդ խումբը ներկայացնող և փոխառյալ համարվող որոշ բառեր մտորումների տեղիք են տալիս:

Այս խմբից երեք բառ՝ ամանակ, ժամ և ժամանակ արտահայտում են ընդհանուր ժամանակի գաղափար, մյուսները ամասնուններ են, որոնք գործածվել են մեր նախնիները: Սկսենք առաջիններից:

Թեպետ հայերենի իրանական փոխառություններին վերաբերող նորագույն գրականության մեջ ժամ բառի իրանական ծագումը կասկածի տակ չի առնվում, և մենք էլ թողել ենք փոխառյալ բառերի ցանկում, այդուհանդերձ այն կարող է լինել և ոչ իրանական բառ: Արմատական բառարանում ժամ-ը կապվում է իր. *žamān*, *žamānak* ձևի հետ: Արտաքուստ թվում է ամեն ինչ ճիշտ է: Բայց ուր մնաց իր. *an* (*anak*) ձևովթ: Իրանական նշված ձևերը ավելի հարմար են մեր ժամանակ բառին:

Ուստի կարելի է ենթադրել ժամ բառի այլ ծագում (զույցն զ+ամ, $\text{զ} > \text{ժ}$ հետագա հնչյունափոխությամբ):

Սուսվել առարկելի են ամանակ-ի իրանական ծագման փաստարկները:

Ուսումնասիրողները իմաստային ընդհանրությունից ելնելով նույնացնում են ամանակ և ժամանակ բառերը: Պատրուբանին, օրինակ, պարզապես նշում է ժ-ի անկումը (բառասկզբի հնչյունը այդքան հեշտորեն կարող է ընկնել): Հյուբշմանը նույնպես կապ է տեսնում այդ երկու բառերի մեջ, թեև որոշակիորեն չի բացատրում ամանակ ձևի ծագումը: Արմատական բառարանում Հ. Աճառյանն էլ անվերապահորեն բառը համարում է իրանական փոխառություն՝ համադրելով պրս. *amāna* ձևի հետ, միաժամանակ նշելով, որ պարսկերենի մեջ այդպիսի բառ չի ավանդված, բայց կա *amān* «ժամանակ, ժամանակամիջոց», որի հետ միասին՝ «հայերենի միջոցով ենթադրում եմ՝ *amāna* պհլ. *amānak* ձևը»: Նախ ասենք, որ միջ. իր. **amānak* պրս-ում սպասելի էր **amāna*, որը, ինչպես նշում է Աճառյանը, գու-

յություն շունի, և ապա պրս. amān-ը ոմանք համարում են արաբերեն: Մերժելով այս, Աճառյանը գրում է, «ինչպես որ պրս. zamān բնիկ պարսկերենն է և ոչ բնավ արաբերենն, ինչպես ցույց է տալիս հյ. ժամանակ բառը, նմանապես և amān բնիկ պարսկերենն է, ինչպես ցույց է տալիս հյ. ամանակ բառը»: Սա, ինչպես նկատում ենք, հիմնավոր փաստարկում չէ:

Ամանակը նվազ հաճախական է: Բառը չի կիրառված V դ. հայ հեղինակների մոտ, թարգմանական շատ գործերում, այդ թվում և Աստվածաշնչում: Վկայված օրինակները հուշում են, որ բառը գործառական նեղ ոլորտ է ընդգրկում և բնորոշ է հիմնականում գիտական ոճին: Հմմտ. «Զաւուրս և զգիշերս, զամիսս և զտարիս և միանգամայն առհասարակ ամանակ ո՞ր արդեօք եցոյց»: Կամ՝ «Բայ է ընդունական ամանակաց» (ՆՀԲ) և այլն:

Կարելի է կարծել, որ ամանակը հյ. բառ է. ամ-ից (հ.ե. *sem), անակ ածանցով, անպայման ժամանակ բառի համաբանությամբ՝ ժամանակագրորեն վերջինից ավելի ուշ ստեղծված, կիրառական ոլորտներով ավելի սահմանափակ: (Նկատենք նաև, որ անակ-ով կազմությունները հայերենին խորթ չեն):

Անդրադառնանք ամսանունների հարցին: Հայոց հին ամսանուններն են. նաւասարդ, հոռի, սահմի, տրէ, քաղոց, արաց, մեհեկան, աբեգ, անեկան, մաբերի, մարգաց, հրոտից: Սրանցից 7-ը՝ նաւասարդ, տրէ, մեհեկան, ահեկան, մարերի, մարգաց և հրոտից համարվում են իրանական: «Տոմարը պարսիկների մեջ էլ այս միևնույն կազմությունն ունեւր,—գրում է Հ. Աճառյանը,—որոնցից էլ փոխառությամբ անցավ հայերենին. ուստի զարմանալի չէ, որ յոթ ամսանուն և մեկ ամսի էլ թարգմանությունը միասին ժառանգած լինեն հայերը»⁹ (աբեգ ամսանունը համարվում է թարգմանություն—Լ. Հ.):

Իրանական օրացույցն ու ամսանունները հայտնի են դեռևս աքեմենյան շրջանից: Դարհհի արձանագրություններում վկայված է ութ ամսանուն, մյուսները վերականգնվում են այլ լեզուների տվյալներով¹⁰: Սասանյան շրջանում համընդհանուր գործածություն գտած օրացույցը արտահայտում էր ոչ թե աքեմենյան, այլ ամենայն հավանականությամբ զրադաշտական եկեղեցու նորմերը: Իրանական հին օրացույցը չնչին փոփոխություններով կիրառվում էր մինչև մ.թ. 651 թվականը, այսինքն՝ մինչև արաբների տիրապետության հաստատումը¹¹:

Հայերն, անշուշտ, իրանական օրացույցին և ամսանուններին ծանոթ են եղել վաղնջական շրջանից, սակայն դժվար է ստուգապես

ենթադրել այն ժամանակաշրջանը, երբ հայերը սկսել են օգտագործել իրանական ամսանունները¹²: Ի դեպ նշենք, որ ըստ ավանդության հայոց մեջ գործածվող հին ամսանունները Հայկի զավակների անուններն են. «Նաւասարդ, Հոռի, Սահմի, և Մեհեկի, Արեգ, Մարերի դրստերը էին Հայկին: Տրէ, Քաղոց, Արաց և Հրոտից որդիք էին Հայկին»¹³:

Մեր ամսանուններից մի քանիսի իրանական բնույթը, իրոք, կասկած չի հարուցում: Այգպես է, օրինակ, նավասարդը, որի երկու բաղադրիչներն էլ իրանական են. մեհեկան, ահեկան և մարերի դարձյալ հնչյունական կաղմով համապատասխանում են իրանական ձևերին:

Կասկածելի է նրոտից, մարգաց և տրէ ամսանունների փոխառյալ լինելը: Առարկելով տրէ ամսանվան ընդունված ստուգաբանության դեմ (պհլ. *tre*, պրս. *tir* «արեգակնային շորտորդ ամիսը» հաշերեն տիրէ-ի -է- վերջավորությունը դիտվում է իրանական մի զավատականի ուղղակի վերջավորություն), է. Աղայանը, տալիս է բառի նոր մեկնություն՝ համարելով այն հայերեն: «Հին հայոց ամսանունները, — նկատում է է. Աղայանը, — սեռական հոլովով են կաղմված, ինչպես Բաղոց, մարգաց և այլն. սեռականով կաղմությունն ամսանունների համար այնպիսի համակարգ է ներկայացնում, որ է. Բենվենիստը հակված է նույնիսկ արեգ ամսանունը, արև բառի սեռականը համարելու: Այսպես պետք է մտածել նաև տրէ ամսանվան մասին և համարել այն սեռական հոլով, ինչպես վարվում է Հ. Հյուբշմանը: Որ հնապույն հայերենը ունեցել է —ե— հոլովիչով հոլովում, դա հայտնի բան է (հմմտ.) որով(հետև, արգարև են): Տրէ ամսանունն էլ, ահա, ներկայացնում է մեր Տիր(կամ Տիր) աստծու անվան սեռականը և նշանակել է Տիրի ամիս: Ուստի և իրանական հիշյալ ձևերի նմանությունը պետք է դիտել որպես պատահական զուգադիպություն»¹⁴: Գիտնականի փաստարկումները համոզիչ են, և այդ ամսանունը պետք է համարել հայկական:

Հրոտից-ը կապվում է *fravārtikan* «Աւելեաց»-ի հետ: Սա փոքր-ինչ անհամոզիչ է, որովհետև հայերենում սպասելի էր աւլան(եկան) վերջավորությամբ բառ, ինչպես ահեկան (**ahrakān-ից*): Հրոտից-ի համապատասխան ձևը վկայված չէ նաև հին պարսկական արձանագրություններում (վկայված չեն 5, 6, 8 և 11-րդ ամիսները): Համեմատելով հին իրանական, էլամական և բաբելական ամսանունները, Ֆրեյմանը վերականգնում է և չավանդված հին իրանական ամսանունները՝ 5-րդը *hura(n)baχšiš* «ջերմություն, պարգևող», 6-րդ՝ *garmabaχšiš* «դարձյալ նույն նշանակությամբ»¹⁵, Հին իրա-

նական ամսանունների բառիմաստը հուշում է մեր հրոտից բառի մեջ տեսնելու «հուր, ջերմություն» իմաստը (հիշենք, որ ըստ անշարժ տոմարի հրոտից-ը սկսվում է հուլիսի 7-ից): Եթե մերժելի էլ համարենք այս ենթադրությունը, ապա հրոտից ամսանվան միայն բառաձևը (ից սեռականաձևը) հուշում է, որ բառը հայակազմություն է, և այն չպետք է գետեղել փոխառությունների շրանկում: Ե. Աղայանը նույնպես ընդունելով բառի իրանական ծագումը, գտնում է, որ իրանականից ստացված նախնական հրոտ ձևը ժողովրդական ստուգաբանությամբ կապվել է հուր բառի հետ: Երկրորդ բ-ի ջնջումով դարձել հրոտ (սեռականը հրոտից) և հայացվել՝ իերախմաստավորվելով ըստ բաղադրիչների՝ հուր+ոտ ածանց: Այդ վերախմաստավորումով էլ վաղնջական ժամանակներից դիտվել է որպես հայակազմ բառ¹⁶: Մարգաց-ը հայկական տոմարի 11-րդ ամիսն է (անշարժ տոմարով հունիսի 7-ից հուլիսի 6-ը): Արմատական բառարանում այն կապվում է հպրտ. *margazana— ամսանվան հետ, որ գործածված է Բիսիթունի արձանագրության մեջ և նշանակում է «թուշունների թուխսի ժամանակը»:

Իրականում, իրանական նշված ձևը գոյություն ունի Դարեհի արձանագրության էլամերեն տարբերակում markazanaš (markašanaš)¹⁷, իրանագետները ենթադրում են, որ margazana-ն նշանակում է կամ թուշունների թուխս նստելու (marg «թուշուն» բառից) կամ էլ խոտահնձի ժամանակ) (marg «մարգագետին» բառից): Նախ՝ նշենք, որ հյ. մարգաց-ի մեջ, բացակայում է zana «մին» բաղադրիչը, որը թերևս բարդության հիմնական իմաստն արտահայտող բաղադրիչն է: Բաղադրիչի բացակայությունը հայերենում, ենթադրում է, որ հյ. մարգաց-ը, եթե իրոք, կապվում է իրանական վերը նշված ձևի հետ, բավականին հեռացել է փոխառչալ ձևից և ենթարկվել է էական փոփոխության:

Ա. Ֆրեյմանը, նկատելով, որ *margazana-ն իրանական շրջույցի 8-րդ ամիսն է և համապատասխանում է հունվար-փետրվարին, որը ոչ խոտահնձի և ոչ էլ թիսսի ժամանակ կարող է լինել, կասկածի տակ է տնոնում այդ ամսանվան բացատրությունը, և քանի որ իրանական լեզուների տվյալներով կատարված ստուգաբանությունները զոհացուցիչ արդյունքներ չեն տալիս, նա առաջադրում է նոր մեկնություն՝ այլ լեզուների տվյալներով:

Հայտնի է իրանական օրացույցի ազդեցությունը բաբելականից: Ֆրեյմանը իր. ձևի համար ենթադրում է բաբել. marahsamna, նկա-

տելով, որ նշված ձևի և markazanaš(markašanaš)-ի կապը այն-
քան սերտ է, որ արդարացնում է բարելավան անմիջական փոխա-
ռությունը հին պարսկերենի կողմից¹⁸: Այն ըստ Ֆրեյմանի հին պարս-
կերենում հնչում էր բարել. *maraxsamna կամ *marxasamna-ի նման
S — խոսով՝ ի հակադրություն էլամական markazanaš-ի z-ի)¹⁹:
նշված ամսանունը թե իրանական և թե բարելավան օրացույցի Ց-րդ
ամսանուն էր, որը ավելի հավաստի է դարձնում արևելագետի դա-
տողությունները: Եթե Ֆրեյմանի այս վերականգնումն ու մեկնությունը
ընդունվում է գիտական շրջանակներում, ապա բնականաբար պետք է
մերժել հայոց մարգազ ամսանվան անմիջական կապը իր. *marga-
zana-ի հետ:

Հյ. մարգազ-ի արմատը, անշուշտ, մարգ բառն է: Ծիշտ է վեր-
ջինս նույնպես իրանական ծագում ունի, բայց մենք մարգազ-ը փոխ-
առյալ միավոր չենք հաշվում: Յուրացնելով փոխառյալ մարգ-ը և ըն-
դունելով որպես սեփական բառ, հայերենը կերտել է նոր բառ, նոր
ամսանուն, որը այդ ձևով չկա իրանական լեզուներում (աց.սեռս-
կան հոլովի ցուցիչը վկայում է դարձյալ բառաձևի հայերեն լինելու
մասին):

Կարող ենք ենթադրել, որ մարգազ ամսանվան մարգ բաղադրի-
չը նշանակում է «մարգագետին», այսինքն՝ նկատի է առնված հնձի
ժամանակը, որովհետև մարգ «թռչում» բառը հայերենում անվախա-
բար չի կիրառվում և հանդես է գալիս որպես բարդություն՝ երկրորդ
բաղադրիչ (լորամարգ, սիրամարգ... և այլն)²⁰:

Այժմ անդրադառնանք այն բառերին, որոնք արտացոլում են պե-
տական-կրոնական կյանքը: Ստորև բերվող բառախմբերը արտահայ-
տում են պետական-կրոնական կյանքի տարբեր հասկացություններ
վերջիններիս բովանդակության, բուն իմաստի և նշանակության վեր-
հանույթ տվյալ ժողովուրդների պատմության, սոցիալ-տնտեսական
ու բաղադրական հարաբերությունների ուսումնասիրության հարց է,
այսինքն՝ պատմաբանի ուսումնասիրության ոլորտ: Իրանագիտական
գրականության մեջ այդ հարցերը բավարար չափով քննված են: Հա-
յերենում դործառույ իրանական տերմինների բովանդակությանը վե-
րաբերող բաղմամբիվ հարցեր նույնպես քննված են ինչպես իրանա-
գիտական, այնպես էլ հայագիտական աշխատություններում (Բեյլի,
Հենինգ, Բենվենիստ, Պատկանյան, Ադոնց, Մանանդյան, Գ. Սարգս-
յան): Առանձնապես պետք է նշել Ա. Փլիխանյանի վաստակը, որը

իրանական նյութի մանրազնին քննության հետ շրջանառության մեջ է դնում ու համադրում հայ մատենագրության տվյալները²¹։

Քննության առնված տվյալների հիման վրա, ընդհանուր գծերով կարելի է նշել հետևյալը. հաճախ իրանական լեզուներում և հայերենում հասկացության բովանդակության շրջանակները շեն համընկնում, հասկացությունների բովանդակությունը բացահայտելու համար երբեմն օգտագործվում են տվյալ տերմինի ստուգաբանական տվյալները, որը միշտ չէ, որ կարող է ճշմարիտ լինել։ Իրանական տերմինների իմաստի բացատրությանը երբեմն օգնում են հայերենի տվյալները. տերմինների բազմիմաստությունը դժվարացնում է նրա նախնական իմաստի բացահայտումը ու իմաստային զարգացման դործընթացի որոշումը ապա նաև անհատականություն է մտցնում այս կամ այն ենթախմբերում դասակարգելու սկզբունքների մեջ։

Ներքոհիշյալ ենթախմբերում բերվող բառերի հետ առնչվող ալլելալ հարցերի հետ կիսոսենք նաև որոշ բառերի իմաստի, ըստ հարկի նաև նրանց իրանական զուգահեռների մասին։

8. Պետական, վարչական բնագավառ.

Այս խմբավորման մեջ մտնող բառերի թիվը բավական շատ է, քանի որ նպատակահարմար է այն ներկայացնել առանձին ենթախմբերով.

ա) տիրոջ, պաշտոն, կոչում

Անդերձապետ, ասպետ, բամբիշն, բանուական, բղեշխ, գամապետ, դահիճ, դաշտկարան, դեհպետ, դեսպան, դերանդերձապետ, դշխոյ, դրանիկ, խոռապետ, խոստակ, կարապետ, կոռզպետ, համարակար, համբարակապետ, մալպետ, մարզպետ, մարզպան, մարզպետ, նախարար, նուկնդ, նուիրակ, նուիրակապետ, շահախոռապետ, շահանշահ, շահասլ, շահրմար, շապտտան աախուռապետ, շարսաղար, սոտիկան, պահակապան, պալապետ, պալիկ, պասանիկ, պատգոսապան, պատմուճակ, պատուիրակ, պարեկ, պարեկապան, պարէտ, պէշասպիկ, շաւիտեան խոսրով, սակստան անդերձապետ, սպասակ։

Այս տիրույթների շարքում երեք բառ՝ բամբիշն, բանուական, դրշխոյ վերաբերում է կանանց՝ «թագուհի, իշխանուհի» ընդհանրական իմաստով։ Այս շարքին կարելի է ավելացնել և քագունի, որի երկու բաղադրիչները թեև իրանական են, բայց բառն ամբողջապես ստեղծվել է հայերենում։ Մյուս բոլոր տիրույթ-պաշտոնները վերաբերում են տղամարդկանց։ Ասպետ-ը Արմ-ում ստուգաբանվում է aspa «ձի և pati տեր»։ Եթե այս ստուգաբանությունը ճիշտ է, ապա մեր ասպետ

բառում, համենայն դեպս «հեծյալ» իմաստը չի գիտակցվում: Այդ տերմինը զգալիորեն հեռացել է իր ստուգաբանական հիմքից: Ասպետը՝ Բագրատունիների՝ որպես թագադիրների, տրվող տիտղոսն է: Գահնամակում, որտեղ ներկայացվում է հայոց նախարարությունների ցուցակը՝ Բագրատունեաց տէր-ի փոխարեն գրվում է միայն ասպետն՝ ա) Սիւնեաց տէր, բ) Ասպետն, գ) Արծրունեաց տէր»³²...: Ուխտանեսի մոտ պահպանված է նույն հերթականությունը³³:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ս. Պետրոսյանը ասպետը համարում է ոչ թե տանուտիրական, այլ գործակալական տիտղոս: Նա առաջարկում է բառի նոր ստուգաբանություն. *արս-պետ ասպետ (*Արս և իղմ, ծայրամաս) հ.հ. *perk'-ty)³⁴:

Մայպետ, մարգպետ, մարգպետ բառերի ստուգաբանական նոր փորձերին այստեղ չենք անդրադառնում: Այդ մասին կխոսենք իր տեղում: Նշենք, որ մեր մատենագրության մեջ ավելի հաճախական է մարդպետ-ը: Հայերենում մարգպետ և մարգպետական տիտղոսները դարձել են Արծրունյաց տոհմի մի ճյուղի արգասնուն (անվանում): Մարգպետությունը դրանց մոտ ժառանգական էր:

Կոռգպետը, ըստ Պատկանյանի, գլխավոր նկարչին տրվող տիտղոսն էր: (Օրնտ..., էջ 21): Արմատական բառարանում՝ «արհեստապետ»: Բառը վկայված է միայն մեկ անգամ: Ավանդված օրինակում բացատրվում է տերմինի իմաստը «...անուն Պուսակ, որոյ աշտիճան իւր կոռգպետ կոչէր, որ թարգմանի գլուխ արուեստագիտաց արքունի» (վկ. Արև. 139):

Պալագատ բառի «ժառանգություն», «ժառանգորդ» իմաստը ակերհայտ է: Ա. Փերիխանյանը տալիս է բառի նոր ստուգաբանություն՝ իր. *upāyazata՝ այդ նույն արմատը տեսնելով Բայապետ հատուկ անվան մեջ²⁵:

Բդեաշի և նախարար տերմինները վկայված են միայն արշակունյաց շրջանի համար²⁶:

Նուիրակպետ բառը հայերենում հաճախ հանդես է գալիս Զիկ նուիրակպետ կապակցության մեջ: Իրանական աղբյուրներում, պետական և պալատական պաշտոնյաների մեջ նույնպես վկայված է zy'k nywdpti: Փալստոսի մոտ Զիկ նուիրակպետը սրտ ժառանգներից մեկն է²⁷:

բ) ռագմական կյանք

Աշտեայ, ահանգ, ապստամբ, ասպաղեն, ասպահապետ, ասպատակ, ասպար, ատրճանակ²⁸, արշաւ, աւար, բանակ, գումարտակ, գունդ, դաշ-

նակ, դաստապան, դարան, դրօշ, դէն, վինդակապետ, զրահ, զօր(ք), թիրախ, թշնամի, լախտ, լաշկար, խիշտ, հազարապետ, համհարդ, հէն, ղակիշ, ճամբար, մատեան, «պարսից անմահների գունդը» մարդիկ, նիդակ, շահատակ, շկահ, պատկանդարան, պատերազմ, պարս, պէշոպայ, ռազմ, սաղաւարտ, սաղար, սպասալար, սպայ, սպահ, սպարապետ, վահան, վաշտ, վարդ, վիրգ, տապար, տէգ, փուշտիպան, փուշտիպանսաղար:

Վերոհիշյալ բառերի ղգալի մասը ղենքի տեսակներ են (աշտեայ, ասպազէն, ասպար, ատրճանակ, դաշնակ, դէն, զրահ, լախտ, խիշտ, նիդակ, շկահ, պարս, սաղաւարտ, վահան, վարդ, վիրգ, տապար, տեգ): Մի քանի բառեր վերաբերում են ղորամիավորումներին (բանակ, գումարտակ, գունդ, լաշկար, ճամբար, մատեան, պէշոպայ, սպայ)²⁹, հրամանատարական կազմին վերաբերող (վինդակապետ, հազարապետ, համհարդ, սպասալար, սպարապետ, փուշտիպան, փուշտիպանսաղար)³⁰:

Վերջիններից հայ իրականությանը վերաբերում են միայն հազարապետը, համհարդը, սպարապետը, որոշ վերապահությամբ նաև սպասալարը:

Համհարդը Աղոնցը համարում է պոլատին կից ղորք (приворотная гвардия): Անշուշտ, համհարդ բառը նշանակում էր նաև ղորք, ղորքի տեսակ, խումբ. հմմտ. «...ղնդբայր թագաւորին լինաց և բաղում լամհարդս նորին ընդ նմին սատակէր» (Նղիշ. 73): Համհարդը պետք է դիտել նաև որպես տիտղոս, աստիճան, որով համհարդները տարբերվում էին սովորական ղինվորից կամ ղինվորների խմբից: Այն թերևս իմաստային աղերսներ ունի վիշտիպան «պահապան, օգնական» բառի հետ. հմմտ. «զամենայն վշտիպանս և համհարդս» (ՆՃԲ):

Սպարապետը ղորքի բոլոր տեսակների գերագույն հրամանատարն էր:

Հազարապետը անշուշտ ղինվորական բարձր կոչում է. «հազար ղինվորների ղլխավորը» կամ ընդհանրապես բարձրաստիճան հրամանատար: Հազարապետը Հայաստանում նաև պետական մեծ պաշտոնյա էր: Հազարապետները թե արշակունյաց և թե մարդպանության շրջանում, վարել են հարկային կտրերը գործը, աջակցել և հսկել երկրի շինարարական աշխատանքներին: Մի խոսքով այն ռազմա-տնտեսական տերմին է, ինչպես և իրանական իրականության մեջ (Վերջինում հազարապետը և հազարապետութունը ավելի շատ քաղաքական-

տնտեսական հասկացություն էր³¹։ Ա. Փերիխանյանը նշում է, որ աքեմենյան իրանում հազարապետությունը հարկային համակարգի, պետական եկամուտների վարչական բարձրագույն հաստատություն է, իսկ հազարապետը այդ հաստատության գլխավորը, և հայերը ռազմաֆինանսական այդ հաստատությունը ժառանգել են արեմենյաններից³²։

Ռազմական կյանքին վերաբերող բնիկ հայերեն բառերը անհամեմատ քիչ են օտար, հատկապես իրանական բառերի համեմատությամբ, (նշենք մի քանիսը. արդն, գեղարդն, գերի, նետ, սլաք), որը բացատրվում է դարևոր շարունակ իրանական ռազմական գերիշխանությամբ, ապա նաև այդ բնագավառի սերտ հարաբերություններով։ Ստորև նշված գրքից (որտեղ ավելի հաճախակի ենք հանդիպում ռազմական բառապաշարի) բերվող մի փոքրիկ հատվածում (երբ պարսից արքան հետաքրքրվում է թշնամու բանակի մասին) ակնհայտորեն ղգացվում է իրանական փոխառյալ տերմինների առատությունը։ Դրանք ընդգծված են։ «... Եւ իբրև լուաւ զթիւ նամարոյ բազմութեան, առաւել ևս փութացաւ ուսանել, թէ քանիք իցեն պարագլուխ քաջ նահատակացն... այլ և զօրշիջ անգամ իւրաքանչիւրոյ տեղեկանայր ի նմանէ. և թէ քանի գունդ զգօսն բաժանիցեն և որ ոք ի նոցանէ սաղաբ լինիցին և որ զօրագլուխ յորմէ կողմանէ յուզմ մտանիցէ և զինչ անուանք իւրաքանչիւր նամուրզացն իցեն և քանի փողհարք ի մէջ գնդին ձայնիցեն։ Ղակիշ գործիցեն արդեօք, եթէ՞՝ արձակ բանակեսցեն։ Ճակատ առ նակատ գործիցեն, եթէ՞՝ նամագունդ ընդ մի տեղի դրդիցեն (96)։

Նկատված է, որ իրանական այս բառաշեղծը դեռևս վաղնջական շրջանից ներթափանցել է այլ լեզուներ։ Հին հնդկերենում գործառուղ իրանական ռազմավարչական բնույթի բառերի մուտքը ենթադրվում է մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերը, երբ արեմենյան իշխանությունը հասավ Ինդոսի ավազանը³³։ Անշուշտ ռազմական կյանքին վերաբերող բառերի մի մասը հայերենին ծանոթ է եղել դարձյալ արեմենյան շրջանից։

գ) տաբաժֆային-վարչական ստորաբաժանում

աշխարհ, ասպարէզ, արկ, արուարձան, դեհ, մարդ, նահանգ, շահաստան, շէն, ռոտաստակ, սահման։ (Առան բառը իրանական փոխառություն չենք համարում, տե՛ս էջ 221)։ Շատ տեղանվանական բաղադրիչը անկախաբար չի գործածվում, այլ հանդես է գալիս որպես երկրորդ բաղադրիչ՝ Աշտիշատ, Արտաշատ... և այլն, ուստի ցանկում չենք ներկայացնում։

դ) հարկային համակարգ

բաժ, բաշխ, բեկար, հարկ, նեպակ, սակ:

Այս տերմինները արտահայտում են հարկ ընդհանուր հասկացություն մասնակի դրսևորումները: Հ. Մանանդյանը չհամաձայնվելով Ադոնցի հետ, որը ենթադրում էր բաժ-ի հողային հարկ լինելը, տարբեր վկայությունների համադրմամբ, նաև իրանական համապատասխան տերմինի քննությունը ենթադրում է, որ բաժը մաքսային հարկ էր³⁴:

Բեկար-ի հնագույն վկայությունը 7-րդ դարից է: Դվինի 645 թ. ութերորդ կանոնում կարդում ենք. «Իսկ եթէ որդեգրեալն արժանասցի քահանայութեան՝ գեղջն վկայութեամբ կամ որ որդեգրացն զնա և չէր անկ նմա քահանայութիւն, սակայն զկէս շնորհին կալցէ յաղագս. ձեռնադրութեան, ազատ ի հարկէ և ի բեկարէ»: Ըստ Մանանդյանի բեկարը արքունի հատուկ հարկ է, որ ավելի շատ կարող է ունեցած լինել հողային հարկի նշանակություն, քան գլխահարկի (102):

Սակն էլ ըստ երևույթին դրամական հարկ է³⁵:

Համադրելով Թ. Արծրունու մոտ նեպակ բառի գործածության համատեքստը Եղիշեի համապատասխան հատվածի հետ Հ. Աճառյանը ենթադրում է, որ նեպակը ինչ-որ չափով նման է կովկասյան մոբեխակոփն (տես Արմ., նեպակ բառի տակ): Ըստ նոր տվյալների, միջպրո. nīpāk-ը ուներ «գրավ», «պատանդ» իմաստները, սողդ. nр'k պարտատու ստրուկ (долговой раб)³⁶:

ե) սոցիալական դիրք, դասային կարգ

ազատ, անաշահիկ, գերդաստանիկ, մշակ, նաժիշտ, նժղեհ, ոստանիկ, պանդուխտ, ռամիկ, սեպուհ:

Այս շարքում անաշահիկ, նժղեհ, պանդուխտ ունեն «օտարական» իմաստը: Իրանական իրականության մեջ anšahrīkān-ը սկզբնապես ստրկացված ռազմագերիներն էին (համաձայն տերմինի պատմական ստուգաբանության): Իրականում այդ կատեգորիայի մեջ ներառվում են ստրուկների խմբեր, ըստ իրենց տնտեսական, իրավական դիրքի. anšahrīkān ստրուկները հիմնականում ընդգրկված էին գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ³⁷: Հայերենում անաշահիկը քիչ է վկայված, սրա համաբանությամբ կաղմված անաշխահիկ-ը հայակաղմություն է և ունի հաճախական գործառություն:

Ազատների ունեոր դասին (նաև սեպուհներին և ոստանիկներին) հակադրվում են ռամիկները և շինականները: (Վերջինիս երկու բառադրիչները՝ շին + ական թեև ծագումով իրանական են, սակայն բառը

փոխառութիւն չէ): Ռամիկները գյուղական և քաղաքային, իսկ շինականները միայն գյուղական բնակչության ստորին խավերն են:

«Աղախին, տան ծառա» իմաստով են գործածվում նաժիշտ, զեր-դաստաճիկ բառերը:

դ) դատական, գրագրական-փաստաթղթային տերմինաբանություն ամբաստան, անդարձ, գահնամակ, գրա(ական), դատ, դատախազ, դատաւտան³⁸, կտակ, համիմաղ, հրովարտակ, մուրհակ, լետկար, նամակ, շահրմար, պայման-նամակ, պատշիր, պատճէն, պարտքաշխի, ջատագով, վկայ, վճիռ, փուրշիսն:

է) կրոն, հալաւտ

ախտարմոլ, ատրուշան, բագին, բախտ, բարսմունք, բողպայիտ, գերեզման, գոմէզ, գուշակ, դեն, դենիմաղդեղն, դենպետ, դեւ, դժոխ(ք), դրուժան, դոհ, կախարդ, կեշտ, համբարու, համակդեն, հաւատ, հեշմակ, հրաշք, հրեշտակ, մաղդեղն, մարգարէ, մեհեան, մոգ, մոգպետ, յաղ, լաշտ, յուշկապարիկ, նդով, պահլավիկ, պարսկադեն, պարիկ, պարտքաշ, պետմոգ, ջատուկ, ռատ, սանդարամետ, սպանդարամետ, վարդապետ:

Այս բնագավառում փոխառույալ բառերի թիվը զգալիորեն գերազանցում է բնիկ բառերին: Վաղուց նկատված է, որ հայերի քրիստոնեական կրոնին վերաբերող բառապաշարը հիմնականում փոխառույալ է իրանականից և ասորականից³⁹:

Կարեւոր է այս կարգի բառերի փոխառութեան բուն աղբյուրի և ժամանակաշրջանի հարցը: Մեկի կարծիքով, իրանական կրոնական-քրիստոնեական տերմինաբանութիւնը բուն ավեստան չի կարող լինել: Սասանյանների պաշտոնական կրոն հանդիսացող Ավեստայի վարդապետութիւնը վերջնականապէս կայունացել է միայն այն ժամանակ, երբ զարգացել է աղգայնական մեծ շարժումը, որ հանդեց Սասանյան հարստութեան հաստատմանը: Հայաստանի կրած իրանական ազդեցութիւնները, որոնք պարթևական ժամանակաշրջանի ազդեցութիւններ են այլ բնույթ ունեն... Եվ թվում է, թե հայերը ոչինչ պարտական չեն բուն ավեստայական վարդապետութեանը»⁴⁰:

Ըստ Մեկի, հայերի քրիստոնեական բառապաշարի լուսաբանմանը կարող են օգնել Իրանի հյուսիսի այն լեզուները, որոնցով խոսում էին արշակունեաց ժամանակաշրջանի քրիստոնեաները: Թեր-

Հս այդ լեղունների տվյալներով կարելի է բացատրել սաբկաւագ, վար-
դապետ, կարապետ, մկրտել, զատիկ բառերը⁴¹:

Եվ իրոք, ոչ միայն քրիստոնեական, այլ իրանական փոխառու-
թյունների մի մասի լուսաբանման համար անգնահատելի նոր նյութ
են տալիս բարբառային նորահայտ տվյալները:

Ինչպես նշեցինք, հայերենի քրիստոնեական տերմինաբանության
մի մասը իրանական ծագում ունի և ենթադրում է փոխառության հին
նախասասանյան ակունք: Դրանք արդեն 5-րդ դարից լայն գործա-
ռություն ունենին: Հնարավոր է, որ քրիստոնեական շրջանում, որոշ
բառեր իմաստափոխության ենթարկվելով ավելի են հեռացել փոխա-
տու լեզվի նախնական իմաստից: Որպես օրինակ կարող ենք բերել
սպանդարամետ (սանդարամետ) բառը: Ըստ էմիլի սանդարամետ կամ
սանդարապետը հին պարսիկների և հեթանոս հայերի մոտ նշանակել է
մաքուր ու հնազանդ հոգի. «Քրիստոնեայ հայոց մէջ բոլորովին ասոր
հակառակ նշանակութիւն մը ունեցաւ: Թէպէտ այս բառով ողի մը
կհասկանային, բայց մաքուր և հնազանդ ըլլալը չգիտնալէն զատ
դժոխային անդնդոց թագաւորութեան շար ոգին կսեպէին»⁴²:

Բառարանները սանդարամետը/սպանդարամետը մեկնում են
«ստորերկրյա վիհ, անդունդ, դժոխային ոգիներ». հմմտ. «Խոլցին
զնա ի դժոխս ընդ իշեալսն ի գուբ և մխիթարէին զնա ի սանդարա-
մետսն...» (Եզեկ, Ա, 16), «Իբրև տօն հասանէր սպանդարամետա-
կան պաշտամանն, տագնապէին զնոսա՝ պսակաւս թաւ ոստօք սպան-
դարամետին կաքաւել» (Բ. Մակ., 7):

Կրոնական (առհասարակ պետական կյանքն արտացոլող) բառա-
պաշարը քննության արժանի է և մի այլ, մեզ թվում է՝ կարևոր հա-
յեցականտից:

Փոխառությունների մեջ կրոնական բնագավառը ներկայացնող
բառերի գերակշիռ մասը վերաբերում է զրադաշտությանը: Դրանք տեր-
մին-հասկացություններ են, որոնք 5-րդ դարում հայ հեղինակը չէր
կարող թարգմանել կամ հարկն էլ չկար: Առանձնացնենք զուտ իրա-
նական (զրադաշտական) իրականությունն արտացոլող բառերը:

Ախտարմու, անպարտքաշ, ատրուշան, բողալայիտ, գոմէզ, դեն,
դենիմազդեզն, դենպետ, կեշտ, համակդէն, հեշմակ, մազդեզն, մոգ,
մովպետ, մովպետան մովպետ, մովան անդերձապետ, յաշտ, պարտ-
քաշ, պետմոգ, ռատ:

Որոշ բառեր նույնիսկ պահել են իրանական լեզուներին բնորոշ
բառակազմական հատկանիշները. (դենիմազդեզն ներկայանում է ի-

զաֆետային կառույցով, մովպետան-մովպետը նույնպես իրանական բառակազմություն է)։

Այս բառերը հայերի համար միշտ էլ ընկալվել են որպես օտար, դրանց բուն նշանակությունը երբեք հասկանալի չի եղել։ Հիշենք միջնադարյան պարսկերեն-հայերեն բառարանը (տե՛ս էջ 16), որտեղ անհասկանալի համարվող և մեկնվող (նաև արտառոց սխալ մեկնություններով) բառերը հիմնականում կրոնական նաև պետական կյանքին են վերաբերում։ Գիտական ուսումնասիրություններում էլ մի շարք բառերի իմաստների վերաբերյալ տրվում են տարբեր, երբեմն իրար լրացնող, երբեմն էլ իրարամերժ բացատրություններ. օրինակ, ցայժմ էլ միասնական կարծիք չկա Եղիշեից ստորև բերվող հատվածում ընդգրծված բառերի իմաստների հարցում։ «Գիտէր և զԱմպարտօման ուսեալ էր և զԲոգպայիտն. ունէր և զՊանկախիկն և զՊարսկաղեմն։ Քսնւլի այս հինգ կեշտք են, որ զրաւեալ ունին զամենայն օրէնս մոգութեանն, բայց արտաքոյ սոցա է միւս ևս այլ վեցերորդ գոր Պետմոգն կոչեն» (144)։ Ընդհանուրը կարծիքների մեջ այն է, որ վերոհիշյալ բառերը համարվում են զրադաշտական տերմիններ, հասկացություններ⁴³։

Նկատենք, որ մի շարք բառեր էլ նվազ հաճախական են և հանդիպում են 1—2 անգամ (տե՛ս էջ 159)։ Որոշ բառերի հաճախականությունը թեև այնքան էլ նվազ չէ, սակայն առկա է մեկ այլ՝ գործառական-համատեքստային սահմանափակություն։ Օրինակ, կրոն բառերի հետ համանիշային հղրեր ունեցող դեն, կեշ, Բէշ բառերը գործառում են մեղանում այնպիսի համատեքստում, երբ խոսք է գնում զրադաշտության կամ իրանական կյանքի մասին ընդհանրապես։ Իրանական կյանքի հետ շաղերսվող զրքերում և հատվածներում դրանք չեն գործառում. օրինակ ընդգծված բառերը չկան Աստվածաշնչում և Կորյունի մոտ։ Եղիշեն 4 անգամ մկիրառում է կեշտ-ը, Եղնիկը՝ 8 անգամ՝ Քէշ (դեն և կեշտ բառերը Եղնիկը չի գործածում)։

Եթե բուն իրանական կյանքն արտացոլող 20-ից ավելի կրոնական բառերին ավելացնենք նաև այդ տիպի պետական կյանքն արտացոլող ներքոհիշյալ բառերը, ապա պարզ կդառնա, որ շնայած հայերենում նմանօրինակ բառաշերտի մեծ ծավալին, դրանց զգալի մասը (մոտ հինգ տասնյակ) գործառական սահմանափակություն ունեցող բառեր են. անդերձապետ, անջիման, ասպահապետ, բարսմունք, դերանդերձապետ, զինդիկապետ, լաշկար, խոռապետ, խորաւարան, կոռգպետ, հաղարաւախտ, համարակար, շահապ, շահապետ, շահա-

խոռապետ, շապստան տակառապետ, շարսաղար, պասսանիկ, պատ-
գոսա:պան, պէշոպա, սակստան, անդերձապետ, սաղար, վզուրկ հրա-
մատար, փուշտիպան, փուշտիպանսաղար:

Անշուշտ, այս տիպի բառերը նույնպէս փոխառութիւններ են:
Սակայն սրանք բնորոշվում են բառիմաստների՝ անհասկանալիութեան
աստիճանի հասնող անհասկութեամբ, նեղ իրադրական կիրառու-
թեամբ. նվազ հաճախականութեամբ ու բառակազմական սուղ հնա-
րավորութեամբ. հանգամանքներ, որոնք հիմք են տալիս շուշուացնելու
սովորական փոխառութիւնների հետ: Սրանց համար կարելի է կի-
րառել օտար բառեր տերմինը⁴⁴:

ԱՇՍԿԱՆՆԵՐ

Ներկայացնենք իրանական ծագում ունեցող ածականները.

Ախորժ, ակահ, ակամայ, ահեակ, ամբարիշտ, ամբարհաւաճ, ամ-
բարտաւան, անապակ, անոյշ, աշխէտ, աշխոյժ, ապական, ապենիազ,
ապիկամ, ապիրատ, ասպաճարակական, ասպլ:ստանիկ, ասպնջական,
ատակ, ատրադոյն, ատրաշէկ, արձակ, արջն, բազում, բարգաւաճ,
բաւանդակ, դաժան, դաւաճան, դժգոյն, դժխեմ, դժկամակ, դժկերպ,
դժնդակ, դժնեա, դժուար, դրուժան, վարտակ, վգոյշ, ըմբոստ, թշուառ,
թուանիկ, ժանտ, ժիր, խամ, խաւար, խուժ, կամակար, կապոյտ, կար-
միր, կոյր, կոտակ, համակ, համասպրամ, համաւար, հանդարտ, հաշտ,
հասարակ, հաւասար, հղօր, հնազանդ, հպարտ, ճապուկ, ճարտար,
ճարտուկ, ճերմակ, ճիշտ, ճշմարիտ, նիազ, նիհար, նպերտ, նուազ,
նուաստ, շատ, շիտակ, շուառ, պատիր, պատշաճ, պատրաստ, պա-
րարտ, պարզ, պարկեշտ, սատակ, սեաւ, սպիտակ, ստամբակ, վատ,
վատախտարակ, վատթար, վարժ, վավեր, վեհ, վեհեր, վզրուկ, փար-
թամ, օժանդակ, օտար:

Մոտ 100-ի հասնող այս բառացանկում մեկ տասնյակից ավելի
բառեր հայ մատենագրութեան մեջ գործածված են 1—2 անգամ: Կո-
տակ «փոքր» ածականը հանդես է գալիս որպէս մականուն. «Ապա յետ
թագաւորեաց խոսրով Կոտակ» (Բուզ. 6): Թովմա Արծրունին նույն
թագաւորին անվանում է խոսրով փոքր: Վզուրկ ստուգաբանորեն նշա-
նակում է «մեծ», սակայն այս բառն էլ ըստ էութեան գործառական
սահմանափակութիւն ունի և դարձյալ տիտղոսի անվանում է. «Յւ ի
պարտել զՎզրրկն որ անուանէր խաբան, նուաճեալ տայ զգոսար իւր

նմա կնութեան» (հոր., 235): «Առ նովիմբք ժամանակաւ այլ ոմն կացեալ վզըրկ հաքան» (ն. տ.): «Եւ ամենայն վզուրկը և պատուական նախարարքն ամաշեցեալ կորանային...» (Եղիշ., 84):

Վատ բաղադրիչով ունենք վատթար, վատախտաբալ փոխառութիւնները: Արմատական բառարանը նշում է նաև վատգոհար «գոհ-հիկ»), վատմիհր «վատ» բառերը: Վատգոհար ձեր վկայված չէ: Ըստ Արմ-ի կա վատգոհարութիւն, սակայն սրա իսկութիւնն էլ ստույգ չէ, ուստի վատգոհարը փոխառութիւն չենք համարում: Վատմիհր-ը գործածել է Թ. Արծրունին. «Նոր ոմն Նաբուզարդան կամ Զամրի յայտնեալ ի յաղանդոյն Նեստորի երեքըջշուտունան վատաշուէր, վատմիհր զա-հագութեանն շարիս ախտացեալ»: Արդոք Արծրունին կիրառել է իրանական բառ, թե՛ Միհրին որպէս շարութեան աստված որակելով ինքն է ստեղծել նոր բառ: Արմատականում Հ. Աճառյանը գրում է. «Բառիս կազմութիւնը նույնն է, ինչպէս արդի դվռ. շարլիանոս-շար Յուլիանոս»: 'Իծկերպ, դժգոյն ձեերը նույնպէս վկայված չեն, սակայն մի կողմից՝ Լուրաբարյան փոխում ալգ բառերի առկայութեանը, մյուս կողմից՝ դժգունել, դժգունութիւն, դժկերպութիւն ձեերը հուշում են, որ դրանք գործածական են եղել և գրաբարում:

Արմատական բառարանում և փոխառութիւնների ցանկում բերված են նաև անարի, առատ, առոյգ, խոսրովային, կունդ, ստանակ բառերը, որոնք սակայն փոխառյալ միավորներ չենք համարում (տե՛ս էջ 209, 220—226):

Ածականների գերակշիռ մասը որակական է: Զգալի թիւ են կազմում անձի հատկանիշ ցույց տվող ածականները (ամբարիշտ, ամբարտաւան, ապարասան, ապիկամ, ապիրատ, դժկամակ, դրուժան, ըմբոստ, թուանիկ, խուժ, հարազատ, հզօր, ստամբակ և այլն):

Հայերենի հիմնական գունանուններից սպիտակ, սեաւ, կարմիր և կապոյտ-ը իրանական են: Գունային տարբեր երանգներ են արտահայտում նաև փոխառյալ աշխէտ, ատրագոյն, արջն⁴⁵, երաշխ, զարտակ, ճարտուկ, ճերմակ բառերը: Սպիտակ, սեաւ, կարմիր, կապոյտ գունանունները մյուսներից առանձնանում են գործածութեան հաճախականութեամբ, վկայված և կայուն կիրառութիւն ունեն մեր լեզվի բոլոր փուլերում, այլև բարբառներում: Երաշխ, զարտակ, ճարտուկ, ճերմակ բառերը գործածված են լոկ մեկական անգամ, այսինքն՝ հաճախականութեան տեսակետից զգալապէս տարբերվում են հիմնական գունանուններից: Բացի դրանից, սրանք դրսևորում են գործառական բնույթի մեկ այլ սահմանափակութիւն՝ արտահայտելով միայն ձիու

գույն: Նույնն է նաև աշխետ-ը՝ գործածության ոչ թե մեկ, այլ մի քանի դեպքերով: Բերենք օրինակներ նշված բառերով. «Այր մի հեծեալ յաշխետ ձի» (Զաքա., Ա 8): Աստվածաշնչում վկայված երեք օրինակներն էլ ձիու գույն են մատնանշում: «Ի ձի երաշխ արիւնագոյն հեծեալ զտէր հոսե տեսանողն» (Մաթ. թղթ. Ժէ 51): «Ահա ձի դարտակ» (Յայտ. 2 7, 8): Ճարտուկ-ը օգտագործվում է հարտուկ հանձնիկն կապակցության մեջ: Հանդիպում ենք միայն Բուզանդի մոտ՝ նույն էջում երկու անգամ. «Նւ էր ձին գունով ճարտուկ ճանձկէն» (43): «Զնոյն նման զնոյն կերպարանս ճարտուկ ճանձկէն գտեալ. առ իշխանն յԱտրպատական առ Վարազն արձակէր» (ն.ա.): «Եւ էր երիւ վարն Մուշեղի ձերմակ ձի մի» (Բուզ., 59): «Եւ հտ նկարել գտաշտ ի պատկեր զՄուշեղ ձերմակաւն» (Բուզ., 159): «Ճերմակա-ձին գինի արբցէ» (ն. տ.): Սրգյոք այս բառերի գործածական սահմանափակությունը հետագա երևույթ է, թե՞ եղել է սկզբնապես: Այլ կերպ ասած, հայերենում է կատարվել իմաստի նեղացում, թե՞ փոխառու լեզուներից անցել են միայն այդ նշանակությամբ: Հավանականը վերջինն է: Զուեներ նշված բառերի այլ կիրառություն օրինակներ նաև բարբառներում⁴⁶:

Տարբեր լեզուների ընձեռած փաստերը հաստատում են, որ իրոք կան որոշակի առարկայի հատկացված գունանուններ: Այսպես, БЕЛЫЙ, БРОННЫЙ գունային անվանումները հնդեվրոպական ժագում ունեն, առաջինը արդի ռուսերենում հաճախական է և սպիտակ գույն մատնանշող հիմնական բառն է: Իսկ հին սլավ. БРОНЫИ-ը նշանակում էր միայն ձիու գույն⁴⁷: Կամ հին սլավ. СНВЪ, ռուս. СНВЫИ, լիտ. šywas «կապտա-սպիտակավուն» նույնպես վերաբերում էր ձիերին⁴⁸: Ուրեմն, կարելի է համոզված եզրակացնել, որ իրանական լեզուներից փոխառյալ աշխետ, երաշխ, զարտակ, հարտուկ, ներմակ բառերը հենց փոխառվել են որպես ձիու գույն արտահայտող բառեր: Ավելին, կարելի է ենթադրել, որ հայերենի՝ իրանական լեզուներից փոխառյալ բոլոր գունանունները սկզբնապես վերաբերել են կոնկրետ առարկայի:

Անցնենք փոխառյալ հիմնական գունանունների քննությանը: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ, յուրաքանչյուր հանրություն ունի աշխարհանաչողության ու աշխարհընկալման իր առանձնահատկությունները՝ պայմանավորված երկրի աշխարհագրական դիրքով, բնակլիմայական պայմաններով, ժողովրդի նախապատմության այլևայլ յուրահատկություններով: Միևնույն երևույթը տարբեր ժողովուրդներին մոտ կարող

է տարբեր ընկալում ունենալ. այդ վերաբերում է նաև գույների ըմբռնմանը: Լ. Ելմսլեր, օրինակ նշում է գույների նշանակության էական տարբերությունները, այդ նշանակման խիստ կամայական ու չպատճառաբանված բնույթը վալլիերենում, անգլիերենում և դանիերենում⁴⁹: Հնդեվրոպաբանության մեջ հայտնի է և այն երևույթը, որը համապատասխան արմատից ծագած գունանունները տարբեր ժողովուրդների մոտ ունեն տարբեր նշանակություններ: Այսպես օրինակ, հ. ե. *k'i, *k'eī — արմատից իրանական լեզուներում sijāh, s:av մատնանշում են սև գույնը, իսկ բալթոսլավոնական լեզուներում մոխրագույն, սպիտակավուն իմաստները⁵⁰: Այս կարգի օրինակներ շատ են բերվում գունային համակարգերին վերաբերող տարբեր կարգի հետազոտություններում: Պ. Թուրնվալդի կարծիքով գունային առաջին նշանակումները եղել են սպիտակ, սև և կարմիր գույները, որովհետև առարկայական իրականության մեջ ամենից հստակը այդ գույներն են, մյուսները ինչ-որ չափով նշված գույների այլևայլ երանգներն են:

Զարմանալիորեն հայերենում հենց նշված գունանունները, նաև կապույտ-ը իրանական բառեր են: Լեզուների պատմության մեջ նմա՞ն-օրինակ դեպքեր շատ կան, երբ այս կամ այն լեզվից փոխառված բառերը (խոսքը գունանունների մասին է) դուրս են մղում բնիկ բառին կամ դառնում նրա համանիշը: Հայերը անշուշտ ունեցել են սև, կապույտ, կարմիր, սպիտակ գույների սեփական անվանումները. այդքան սովորական ու առօրյա հասկացությունների նախաիրանական անվանումների գոյությունը կասկած չի հարուցում, մանավանդ որ ուսումնասիրողների կարծիքով, ակնհայտ է հիմնական գունանունների հընդեվրոպական ծագումը:

Վերջին ժամանակներս այդ հարցին վերաբերող ամփոփ աշխատանք է Լ. Սարաջևայի վերը նշված հոդվածը, որտեղ հեղինակը հարցի պատմության, հարցին աղերսվող մի շարք երևույթների հետ, քննում է մասնավորապես գունային անվանումների համեմատական-տիպաբանական այն ընդհանրությունները, որոնք առկա են հայերենում և հին սլավոներենում:

Բնական է, որ բացի իրանական փոխառություն հանդիսացող գունանուններից հայերենը այդ բառերին ղուգահեռ օգտագործել է նաև համապատասխան նշանակության այլ՝ ոչ իրանական բառեր: Անշուշտ, յուրաքանչյուր բառ թերևս ունեցել է երանգային արտահայտության որևէ ընդգծված իմաստ: Տվյալ դեպքում սա կարևոր չէ, որովհետև, նախ՝ արտահայտում են մեկ հիմնական գույնի նրբերանգները, և

ապա սլաոմական մոտեցմամբ աչնքան էլ հեշտ չէ տարբերակել միև-
նույն գույնին վերաբերող տարբեր անվանումների երանգային կոնկ-
րետությունը, առանձնահատկությունը:

Կարմիր բառի երանգները ըստ Լ. Սարաջևայի արտահայտված են
հետևյալ բառերով՝ բոսոր, ծիրանի, շառ⁵¹: Շառ-ը անկասարար չի
կիրառվում, ուրեմն խոսել այդ բառի հաճախականության կամ գոր-
ծառական այլ առանձնահատկությունների մասին ավելորդ է: Բոսոր-ը
վաղ գրարարում նույնպես հաճախական չէր: Ավելի հաճախական է
ծիրանի-ն՝ վկայված հեթանոսական շրջանից: «Ծրկնէր երկիր, երկնէր
երկին, երկնէր և ծովն ծիրանի»: Մեր կարծիքով, «կարմիր» իմաստը
ունեցել են հուր և բոց բառերը. «Նա հուր հեր ունէր, բոց ունէր մօ-
րուս»: Սրանք սակայն համատեքստային բնույթ ունեն՝ գոյականների
ածականական կիրառությամբ:

Խարտեաշ-ը նույնպես այդ շարքի բառերի մեջ է մտնում հմմտ.
«Մի դարմանեցէ քահանայն վասն խարտեաշ մաղոյն» (Ղեւտ., ԺԳ,
36): Ծ-րդ դարի ավալներով կարմիր հասկացության գաղափարը ար-
տահայտում են հիմնականում կարմիր և ծիրանի բառերը: Առավել
հաճախականը և քնդգրկունը կարմիրն է, թեև ծիրանին գործառու-
թյան հին ակունքներ ունի: Գույնի այդ ընկալումը կապված է ծիրան
մրդի: հետ, որի հայրենիքը Հայաստանն է, կարմիր ածականը վկայ-
ված չէ հին իրանական լեզուներում: Հին պարսկերենում այդ հաս-
կացությունը արտահայտվում էր suxra բառով՝ suk «կրակ» (հմմտ.
հյ. հուր-ը: suxra-ից է և արդի պրս. sorx-ը): Կարմիր բառի համար
ենթադրվում է պհլ. *karmir: Ըստ երևույթին բառը հայերենին է ան-
ցել միջին իրանական լեզուներից և սկզբնապես ունեցել է որոշակի
իմաստ՝ որդան կարմիրը: Հիշենք, որ տարբեր լեզուներում կարմիր
բառը՝ լատ. vermis, ռուս., ուկր. червоный հանդում են հ.ի. *krmi—
«որդ», «կարմիր» արմատին⁵²: Տարբեր լեզուների այդ ընդհանրությունը
պատահական չէ և բացատրվում է նրանով, որ կարմիր ներկը ստա-
նում էին այդ որդից: Հետագայում է, որ կարմիր-ը ընդլայնում է ի-
մաստային ոլորտները:

Սպիտակ հասկացությունն արտահայտող որևէ այլ բառ չունենք:
Ժիշտ է, այդ իմաստը տալիս են արծաթ, ալի(Ք) և ընդհանրապես
լույս հասկացությունն արտահայտող բառերը, բայց դրանց «սպիտակ»
իմաստը մթազնված ձևով ի հայտ է գալիս բարբոթյան մեջ՝ սպի-
տակ գույնի և այդ բառերի նշանակության առարկայական կապի
միջոցով: Անշուշտ, հայերենը ինչ-որ ժամանակ ունեցել է այդպիսի

բառ կամ բառաշարք: Պետք է նկատի ունենալ, որ սպիտակ-ը ավելի շատ գունային դամմաներ է պարունակում, և ոչ սև-սպիտակ հակադրություն միջանկյալ օղակների գունային երանգները, նաև անգույն-ը կարող են ընկալվել որպես սպիտակ գույն, համապատասխան բառային արտահայտություններով: Գրաբարում, օրինակ սպիտակ են համարվում նաև սառույցն ու ապակին: Հմմտ. «նման սպիտակութեան սառին» (Յայտ. Դ, 6): «Յապակի սպիտակ ջուր արկեսալ յարեաւ ունիցիս» (Եզն., 219):

«Սպիտակ» իմաստը կարելի է տեսնել և աղանի բառի մեջ: Հ.հ. *albho «սպիտակ», հյ. աղանի: Հմմտ. է հին սլ., ռուս. лебедь, лбъ, labeledž, նմանապես լիտ. bal—aũcis «աղավնի»⁵³: Ինչ վերաբերում է սպիտակ-ի փոխառության աղբյուրին, այն թերևս ուղղթեերենն է. թեկուզ ն. Աղբալյանը այն համարում է ոչ իրանական, այլ հնդեվրոպական ժառանգություն, սակայն հեղինակի փաստարկները՝ շեշտի, վանկի և արտասանական այլ հատկանիշների քննությամբ, տրամաբանական ու համոզիչ չեն⁵⁴: Ինչպես նշել ենք, ներմակ-ը ունի եզակի կիրառություն և վաղ շրջանի վկայություն վրա հիմնվելով չի կարելի պնդել, որ այդ բառը մատնանշում է սպիտակ գույն:

Կապոյտ-ի համանիշներ քիչ կան: Ռիլը վաղ գրաբարում, նվազ հաճախական է: Ղարաբաղի բարբառում ցայսօր էլ «բաց երկնագույն» իմաստի համար գործածվում է քառ: Այս բառը ըստ երևույթին հընդ-եվրոպական ծագում ունի, կամ փոխառյալ է իրանական լեզուներից. հմմտ. շուգն. tīg, ռուշ. խուփ. tēg բարտանգ. tōg և այլն: Սրանք նշված լեզուներում «սև» երանգ արտահայտող բառեր են: Կապոյտ-ին զուգահեռ գրաբարում կիրառվում է և կապուտակը, որը kapōtak «կապույտ» բառից է ծագում:

Սև գույն արտահայտող բառերից են. սեաւ, մուրք, մուգ, մռայլ, քուխ. կարելի է ավելացնել նաև գորշ, արջն: Մուգ-ը գրաբարում գործածական է: Արդի հայերենում այն նույնպես որպես առանձին գունանուն չի գործառում, այլ մուգ կապույտ, մուգ կարմիր տիպի կապակցություններում: Մուգ-ը ծագում է հ.հ. *smugh-ից: Հնարավոր է այդ բառի՝ ինչ-որ շրջանում անկախաբար կիրառությունը: Ղարաբաղի բարբառում և Աշտարակի խոսվածքում մուգ «սևերանգ», «կարմրավուն» բառը կա⁵⁵: Համոզված կարելի է ասել, որ գրաբարում սեաւ-ի համանիշը քուխ-ն է: Այդ է հաստատում ոչ միայն քուխ-ի հաճախականությունը, որը բնավ չի զիջում սեաւ-ին, այլև այն, որ միև-

նույն նախագասության մեջ դրանք հանդես են գալիս կողք-կողքի որպէս համանիշներ, նաև այն, որ սպլտակ-ի հականիշ հոնդես է գալիս և քուխ-ը և սեաւ-ը: Հմմտ. «Ոչ եթէ ինքեան հակառակ էր, այլ ընկերին որպէս սպլտակ թխոյ» (եղն., 34): «Սպլտակ առնել կամ թուխ» (Մատ. ԺԳ, 37): «Վարսք նորա կուածոյք սեաւ» (Ծբգ. Ե. 11): «Մաղն սպլտակ չիցէ դարձեալ» (Ղևտ. ԺԳ, 3): «Մաղ մի սպլտակ առնել կամ թուխ» (Մատ. Ե. 36): «Թաւ է մարմնով և թուխ է գունով» (Բուզ., 10): Կարելի է կարծել, որ նախքան իրանական *seav*-ի փոխառելը այդ գույնի համար հայերենը գործածում էր քուխը: Ենթադրելի է նաև, որ շնայած սեաւ-ի հաճախական կիրառությանը և կապակցելիական լայն հնարավորություններին, այսուհանդերձ այդ բառը նույնպես փոխառության սկզբնական շրջանում գործառական նեղ ոլորտ է ընդգրկել՝ վերաբերելով միայն որևէ կոնկրետ առարկայի: Մեզ թվում է, որ նախապես սեաւ-ը վերաբերել է ձիուն: Գրաբարում այդ բառի ամենահին վկայությունը հինց այդպես է. «Հեծաւ արի արքայն Արաաշէս ի սեաւն գեղեցիկ» (Խոր., 179): Աստվածաշնչի վեց վկայություններից երեքը դարձյալ այդպես է. «Յորում էին ձի սեաւք» (Ձաբ. 2, 2): «Ի կառսն երկրորդս ձիք սեաւք» (Ն. տ. 2 6): «Տեսի և ահա ձի սեաւ» (Յայտ. 2, 5): Նմանօրինակ փաստեր կան և այլ լեզուներում: Ընդհանուր սլավոններենի բառապաշարում «սև» գույն արտահայտելու համար օգտագործվում էր *СѢНЬ և *VOGN: Վերջինս վերաբերում է միայն ձիերին⁵⁶:

Մի շարք լեզուներում սև և սպիտակ-ը նաև կրոնական սիմվոլիկայի արտահայտության միջոցներ են: Փաստերը ցույց են տալիս, որ գրաբարում կրոնական սիմվոլիկայի ընդգծված արտահայտություն նշված բառերը չունեն: Գրաբարում այդ իմաստով ավելի ցայտուն է բարի-չար հակադրությունը: Սա ևս կարող է վկայել սեաւ-ի սկզբնական նեղ գործառական ոլորտի մասին:

Այստեղ հարկ ենք համարում խոսել գունանուն ցույց տվող բառ-գոյն կազմության բնույթի մասին: Արդյոք կաոմագոյն, կապտագոյն, վարդագոյն, շիկագոյն բարդությունները ամբողջական փոխառություններ են թե ոչ: Իրանագետներից ոմանք Բեյլի, (TPS, 1955, 82), Բենվենիստ (REA, 1964, 36), Փերիխանյան (REA, 1969, 27) նման բառերը փոխառություն համարելու միտում ունեն: Անշուշտ, բառը կամ բարդությունը փոխառյալ համարելու շփանիշներից մեկը նրանց ավանդված լինելն է փոխատու լեզվում: Մեր կարծիքով, վերոհիշյալ բառերի դեպքում այս հանգամանքը էական չէ: Հայերենը փոխառյալ

գունանուններով և գոյն բաղադրիչով կարող է ստեղծել նոր բառեր, անկախ այն բանից, թե առաջին բաղադրիչը հայերեն է թե փոխառություն: Ուրեմն, իրավունք չունենք անվերապահորեն վերոհիշյալ բարդությունները համարելու իրանական: Դրանք կարող են լինել և հայակագետություններ, հայերեն բառեր: Մեզ ավելի ձիշտ է թվում այս սկզբունքը:

ԲԱՅՆՐ

Հրաչյա Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմության» առաջին հատորում ղեռնդված իրանական փոխառյալ բառերի ցանկում կա 62 բայ: Սխալ կլինի կարծել, թե այստեղ ներկայացված են իրանական արմատներով կաղմված բոլոր բայերը. հենց միայն -ա-ով սկսող բառերից կարելի է ավելացնել ազատեմ, ազգեմ, խորոժեմ, աշակերտեմ, ապաշտեմ, ապաստանեմ, ապստամբեմ...: Ուրեմն, նման մոտեցմամբ, բայերի թիվը կկրկնապատկվի, կբազմապատկվի: Յանկեւ մի շարք բայեր (բազմիլ, դիտել, զենուլ) բերված են համապատասխան անվանական ձևի հետ՝ մեկ թվահամարով, այսինքն՝ բայական ձևի մատնանշումը չի ավելացնում փոխառությունների քանակը: Աճառյանի նպատակը այստեղ փոխառյալ արմատները ըստ հնարավորին ամբողջական ներկայացնելն է եղել: 45 բայ ներկայանում են առանձին թվահամարով՝ այս դեպքում ավելացնելով փոխառությունների քանակը: Ահա այդ բայերը. անդանել, աշխատիլ, ապաշխարել, ապարթանել, ապսպարել, արժել, արկանել, բազմիլ, բաժանել, բաշխել, բնակել, բռնել, գովել, դարակել, քասել, իշխել, խոստովանել, կերտել, հանիլ, հանգրիմել, հմայել, հրամայել, նարակել, մարգել, մարձել, յագել, յախիլ, յիշել, նիրմել, նշմարել, պաշտել, պատսպարել, պարմայել, սպումել, սրսկել, վարել, վիրալ, վկանդել, վնարել, վտարել, տանջել, տաշել, փանդել, փարշել, օրհնել:

Ուշագիր նայելով այս ցանկին, նկատում ենք, որ ներկայացված բայաձևերի արմատները անվանական կիրառություն չունեն կամ դրանք կոնկրետ նյութական առարկաներ չեն (նիրհ-ել, նշմար-ել և այլն): Ուրեմն, Աճառյանը բայաձևերը ներկայացնելիս դարձյալ նպատակ է ունեցել ներկայացնելու փոխառյալ արմատները:

Վերոհիշյալ բառերից իշխել-ը իրանական չենք համարում (տե՛ս էջ 224—225), մարգել/մարձել, յիշել/յուշել-ը հույն արմատների հըն-

չյունափոխված ձերեն են՝ ըստ երևույթին տարբեր աղբյուրներից եկող ձևեր:

Դարակել միակ վկայությունը XVII դ. է: Ըստ Արմ-ի ունի «Ճանաչել, զննել» իմաստը: Բառի մեկ այլ տարբերակն է դարանակեմ՝ վկայված XIII դ.: Յախտիլ բառի ծագումը ստույգ չէ:

Իրանական բարձրագույն դասերի կազմված բայերի գերակշիռ մասը ավանդված է V դ. և գործառույթ է արդի հայերենում: Դրանցում առկա իմաստափոխական երևույթները լեզվի բնականուն զարգացման արդյունք են:

Ծառար արձատներով բայերի քննության ժամանակ, առաջին հերթին ծագում է հիմնական մի հարց. արդյո՞ւ այդ բայերը համարել փոխառյալ միավորներ, քե՞ս: Սրանից էլ բխում է մեկ այլ հարց. փոխառյալ արձատներով բայերը ղեռնղե՞լ փոխառյալ բառերը ներկայացնող ցանկում: (Այս կամ այն լեզվի փոխառյալ բառապաշարի ուսումնասիրողները որպես կանոն ներկայացնում են փոխառությունների ցանկը): Ակնհայտորեն տվյալ լեզվին բնորոշ բայական վերջավորությունները (հայերենի դեպքում -ել(ալ-ը) արդեն հուշում են, որ գործ ունենք փոխառությունների նոր տիպի հետ, փոխառություններ, որ բառաձևով նույնական չեն փոխառու լեզվի բայերի հետ: Լեզվաբանական գրականության մեջ այս երևույթը նկատված է: Մեղանում այս հարցին մանրամասն անդրադարձել է բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը՝ առանձին հոդվածով⁵⁷, ապա նաև «Բայը ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ: Քննելով փոխառյալ արձատներով բայերի բառակազմությունը, Ա. Աբրահամյանը գրում է. «Շնորհակալ թե այդպիսի բայերը ամբողջական փոխառություններ են մեր լեզվում՝ միանգամայն սխալ կլինի... այստեղ գործ ունենք բուն հայկական մասնիկավորման հետ, որը տվել է ամբողջական բայական ձևեր, իսկ հայերենի բայական մասնիկավորումը իբրև քերականական-բայակազմական մի ընդհանուր երևույթ հայերենի համար՝ իր յուրահատուկ դրսևորումներով, չէր կարող տառացիորեն նույնանալ սովորական փոխառությունների հետ» (էջ 120):

Փոխառյալ բայերի դեպքում, ինչպես նշում է և Աշ. Աբրահամյանը, փոխառվում է ոչ թե փոխառու լեզվի ամբողջ բառույթը, այլ բայական հիմնական ձևույթը իր իմաստով և հայերենում ձևավորվում է հայերենին հատուկ մասնիկավորումով: Այս երևույթը Ա. Աբրահամյանը անվանում է վերակազմական փոխառություն կամ լեզ-

գլխակա՝ Բերականական փոխակերպում՝ փոխատու լեզվի բայական հիմնական ձևերի օգտագործումով (էջ 121):

Հնդհանրապես բայական փոխառությունների հարցը քննելիս անհրաժեշտ է ցուցաբերել պատմական մոտեցում, շահամանափակվել կարճ ժամանակահատվածի ընձեռած տվյալներով: Պատմական մոտեցում ասելով, բնավ նկատի չունենք լեզվաբանության մեջ վաղուց և այժմ էլ շոշափվող՝ սկզբնապես անվանական կամ բայական ձևերի նախորդման ու հաջորդման հարցը. փոխառությունների քննության ժամանակ սա էական չէ: Էականը պատմական-ստուգաբանական և այլ փաստարկների հաշվառումն է: Բերենք մեկ օրինակ դարձյալ Ա. Աբրահամյանի գրքից: Նշելով արդի հայերենում համար կապի և համարել բառի կիբառությունը, լեզվաբանը նկատում է. «եթե ասենք, որ այդ բայը կազմված է համար կապից, ապա դա կլինի սոսկ ձևական մոտեցում և կադավազվի պատմական իրողությունը» (75): Քանի որ համարել բայը կազմվել է շատ ավելի վաղ և իմաստով սերտորեն կապվում է համար գոյականի հետ (վերջինս իրանական փոխառություն է և վկայված է V դ.): Այսպիսի օրինակներ կարելի է շատ բերել:

Կարելի է նաև առաջադրել այն հարցը, ի՞նչ երբ փոխառու լեզվում առկա է բառի և անվանական և բայական ձևը, ապա որն է որին նախորդել: Այստեղ պատմական վկայությունները կարևոր են, բայց ոչ սպառնիչ: Եթե ասենք, որ ազատել-ը (օրինակը պայմանական է) մեր մատենագրության մեջ ավելի վաղ ավանդված լինի՝ քան ազատ-ը, ապա դեռ այդ փաստը իրավունք չի տալիս եզրակացնելու, որ հայերենը նախապես իրանական ձևերից վերցրել է բայականը (ընդունենք իրանականում բայական ձևի առկայությունը), որովհետև կարող է այն գործածական լինել նախադրային շրջանում, բայց վաղ մատենագրության մեջ ավանդված չլինել: Նրբեմն հաշվի են առնվում փոխառու լեզվի վկայության և ստուգաբանության տվյալները: Քըննելով մի շարք փոխառյալ բառեր, որոնց մեծ մասը իրանական ծագում ունեն (աղատ, գանձ, դատ, դոհ, խաւար, խրատ...) և հենվելով փոխառու լեզվում դրանց անվանական ձևերի առկայության փաստի վրա Աշ. Աբրահամյանը եզրակացնում է. «եթե հայերենում այս կամ այն բայի կազմության հիմքում ընկած փոխառյալ արմատը փոխատու լեզվում բայական նշանակություն չի ունեցել և հայերենում էլ բայի կազմությունից դուրս անկախ բառույթ է, ապա ոչ մի դիպքում մենք չենք կարող ընդունել կամ ենթադրել, որ տվյալ անկախ բա-

ռուլթը նախապես բայական նշանակութիւնն է ունեցել, քանի որ հայերենում նրա բայացումը կարող էր կատարվել համապատասխան մասնիկավորումով և այս դեպքում միայն իմաստային անցումով (էջ 113): Անշուշտ, այս եղրահանգումը ճիշտ է, բայց հարցի լուծման համար դարձյալ թերի է, որովհետև հատկապես հին լեզուներից կատարված փոխառութիւնների դեպքում փոխառու լեզուն ավանդված բառապաշարի ու բառաձևերի տեսակետից երբեք ամբողջական չէ և շատ ձևեր, որ մեզ չեն հասել, փոխառութիւն շրջանում անպայման եղել են (նորից հիշենք, որ իրանական շատ ձևեր վերականգնվում են հինց հայերենի միջոցով):

Մեզ թվում է փոխառյալ արմատներով բայերը քննելիս անհրաժեշտ է վեր հանել համապատասխան արմատով կազմութիւնները, այսինքն՝ այդ արմատի բառակազմական հնարավորութիւնները՝ ժամանակային որևէ կարվածքում:

Ստորև ներկայացնենք փոխառութիւնների ցանկում առանձին թշնամարի տակ տրված, այսինքն՝ փոխառյալ բառեր համարվող բայերի ածանցված ձևերը. կնշենք միայն վերջածանցումները, բայարմատը անկախաբար կիրառվելու դեպքում՝ նաև արմատը (փակագծում որևէ նշում չլինելու դեպքում նշանակում է, որ վկայված է միայն բայաձևը).

Անդաճել (անդաճումն)

աշխատիլ (աշխատ առնել, աշխատաբար, աշխատանք, աշխատութիւն)

ապաշխարեմ (ապաշխարան, ապաշխարող, ապաշխարութիւն)
ապարթանել

ապապարիլ

արժել (արժան, արժանաբար, արժանանալ, արժանել, արժանի)⁸
արկանել

բազմիլ (բազմոց—ուշ շրջանից)

բաժանել (բաժ, բաժան, բաժանորդ, բաժանումն, բաժին)

բաշխել (բաշխ, բաշխական, բաշխիչ, բաշխոյք, բաշխումն)

բնակել (բնակ, բնական, բնականամ, բնակարան)

բռնանել

գովել (գով, գովանք, գովելի, գովեստ)

թասել

խոստովանել (խոստովան առնիմ, լինիմ, խոստովանաբար, խոստովանող, խոստովանութիւն)

կերտել (կերտ, կերտանալ, կերտութիւն)

հաճիլ (հաճ, հաճելի, հաճութիւն, հաճոյ, հաճոյական)

հանգրիճել

հմայել (հմայութիւն, հմայք)

հրամայել³⁹

հարակել «արածել» (հարակ, հարսկաւոր, «խոտաբուտ»)

մարդել (մարդարան, մարդիկ, մարդիչ, մարդումն)

մարձել (մարձիկ)

յաղել (յաղած, յաղումն)

յիշել (յիշող, ուշ շրջանից՝ յիշոց, յիշումն)⁴⁰

նիրհել (նիրհ, նիրհումն)

նշմարել (նշմար, նշմարանք)

պաշտել (պաշտուն, պաշտամունք, պաշտումն)

պատասպարել (պատասպարան, պատասպարութիւն)

պարմայել

սպուժել (սպուժումն)

սրսկել (սրսկումն)

վանել (վանումն)

վիրալ

վկանդել

վճարել (վճար, վճարումն)

վտարել (վտարական, վտարակ, վտարանդի, վտարումն)

տանջել (տանջական, տանջանք, տանջելի, տանջիչ, տանջող, տանջումն, տանջք)

տաշել (տաշ, տաշեղ, տաշածոյ)

քանդել (քանդ, քանդակ, քանդուկ, քանդումն)

քարշել (քարշ, քարշումն)

օրհնել (օրհնիչ, օրհնեալ, օրհնութիւն, ուշ շրջանից՝ օրհն, օրհն-ը հանդես է գալիս նաև մի շարք բարդ բառերի կազմում՝ օրհնաբան, օրհնաձայն, օրհներգու...)

Տեսնում ենք, որ համապատասխան բայը ներկայացնող հիմքով (արմատով) առկա են շատ կազմություններ. եթե ավելացնենք նախածանցումներն ու բարդ բառերը, ապա այդ կազմությունների թիվը անհամեմատ ավելի կմեծանա:

Արդյո՞ք փակագծերում բերված ձևերը հաջորդել են բայական ձևերին: Նախ, ապենք, որ շատ ձևեր՝ բայերին զուգընթաց առկա են V դ., բայց քանի որ դրավոր ավանդված լինելը բառագոյացման ժա-

մանակաշրջանի հստակ շափանիշ չէ, ուստի 5-րդ դարից վերաշված չինելը էական չենք համարում:

Առաջագրի հարցին հնարավոր է երկու պատասխան ա) կարելի է կարծել, որ հայերենը նախ վերցրել է փոխառու լեզվի բայը՝ ներկայացնելով հայերենի համապատասխան վերջավորությամբ և ապա արդեն իրենք համարվող բայահիմքից կիրակի նոր բառեր (Փոխառու լեզվում որոշ բայական ձևեր իրոք առկա են. հմմ. ապսպարել—միջ. պրս. abespādan, պարմայել—միջ. պրս. parimādan): բ) Հնարավոր է նաև, որ հայերենին ծանոթ լինելով իրանական բայարմատի իմաստը, միաժամանակ այդ արմատով ստեղծել է նոր ձևեր՝ այդ թվում և բայական (ժամանակագրորեն բացառելի չպետք է համարել բայական ձևերի հաջորդումը ածանցված ձևերին): Առկա իրանական բայաձևերի կողքին հայերենը ունի նույն արմատով գոյականներ, 'հմմտ. paymōxtan «հագցնել»—հյ. պատմունան «հանդերձ, հագուստ», պատմունակ «հանդերձապետ», իսկ պատմունանմ «ղղեստավորել» արդեն ակնհայտորեն հայակազմություն է: Մի խոսքով, նշված երկու ճանապարհները հնարավոր են, իսկ ընդունել միայն մեկը՝ ժխտելով մյուսը, ճիշտ չի լինի: Այս երկվությունը իր հերթին դժվարացնում է փոխառյալ բառերի համակարգում բայերի կարգավիճակի որոշումը:

Արդ, ինչպե՞ս վարվել: Բայաձևերը համարել փոխառություն, թե՞ ոչ: Մեր կարծիքով, հենց այդ հանգամանքը, որ փոխառու լեզվի բայական միավորը ձևակառուցվածքային էական տարբերություն ունի փոխառու լեզվի համապատասխան միավորի համեմատությամբ՝ իր կազմում ներառելով մայրենի լեզվի ձևույթ, հուշում է, որ բայաձևվերը, չպետք է զետեղել փոխառությունների ցանկում: Եթե մենք աշխատել—ը համարենք փոխառություն անտեսելով —ել— մասնիկը, ապա նույն իրավունքով փոխառյալ միավոր պետք է համարենք աշխատանք—ը, աշխատութիւն—ը, աշխատ առնել—ը, մի խոսքով աշխատով կազմված բոլոր ձևերը, մի բան որ բնավ տրամաբանական չէ: Փոխառություն պետք է համարել և ցանկում զետեղել միայն արմատը. որոշ վերապահությամբ ցանկերի մեջ կարելի է զետեղել այն բայաձևերը, որոնց հիմքերը (արմատները) այլ կազմություններում չեն հանդիպում: Այս գիպքում էլ դարձյալ նշելով, որ փոխառություն է ոչ թե բայն ընդհանրապես, այլ համապատասխան արմատը, որ գտնում ենք տվյալ բայաձևի մեջ: Այս սկզբունքով առաջնորդվելով Աճառյանի ցանկում զետեղված իրանական փոխառյալ բայերից կա-

թելի է թողնել միայն անդամն⁶¹, ապարքանել, քասել, հանգրիմել, հրամայել, պարմայել, սպումել, վկանդել, սրանց ավելացնելով նաև ըստ հտաճառյանական ստուգաբանությունների իրանական համարվող անապարել, անջատել, կասել, հրաժաբել, նշկանել, նուանել, շկապել-ը. կրկնում ենք, փոխառյալ արմատը և ոչ թե բայը ցույց տալու համար:

Ի դեպ, նշենք, որ փոխառյալ բայերի շարքում կան և այնպիսիները, որոնք հայկական բայական վերջավորություններից զատ ունեն նաև այլ հայերենին բնորոշ ձևույթներ: Հմմտ. արկանել. նախ, ստույգ չպետք է համարել –արկ– իրանական բնույթը և ապա –ան– միջաժանցն էլ այստեղ զուտ հայկական է: Ուշագրավ մի հոգվածում վ. Առաքելյանը գրում է. «Մեր խորին համոզմամբ ոչ մի ածանցավոր բայ (խոսքը չի վերաբերում –ա– խոնարհմանը) փոխառություն չի կարող»⁶²:

Այո, փաստերը խոսում են այս ենթադրության օգտին: Բաժ–ան–ել ում նույնպես –ան– միջաժանցը մերն է: Բաժ արմատը, անշուշտ, իրանական է: Հայերենը պահել է իրանական bag և baž տարբերակները: Փոխառելով բաժ արմատը, հայերենը այդ արմատով ստեղծել է և նոր հիմք՝ բաժան, իսկ այդ հիմքով էլ մի շարք նոր բառեր. բաժան, բաժանաբար, բաժանակալ, բաժանակից, բաժանասեր, բաժանող, բաժանորդ, բաժանութիւն, սրանց շարքում նաև բաժանիմ/բաժանիմ–ը: Ավելորդ չէ նշել, որ «հարկ տալ», «հարկ առնել» իմաստով հայերենում կիրառվում է նաև բաժնիմ–ը, որը կառուցվածքորեն էսպես տարբերվում է բաժաննիմ–ից: Ապաշխարել–ում եթե, իրոք, իր. arāxš -ն է, –ար–ը դարձյալ հայերենի մասնիկ է, որ առկա է մի շարք բառերում. մեծ–ար–ել, աստուած–ար–ել...: Էլ չենք խոսում զ–արգ–ան–ալ–ի մասին, որը ներառում է հերք հայերեն մասնիկ: Սրանք, անկախ խոսքի մասային պատկանելությունից, որպես սկզբունք ամբողջական փոխառություն չենք համարում: Խիստ առարկելի է, առհասարակ փոխառյալ բայ տեքմինը: Սրա փոխարեն կարելի է օգտագործել օտար հիմքով (արմատով) բալ, որն ավելի ճշգրիտ է ներկայացնում հասկացության բովանդակությունը⁶³:

ԱՅԼ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԻՆ

Փոխառյալ մակբայները գոյականների ու ածականների համեմատությամբ զգալիորեն քիչ են: Նշենք, որ գրաբարի շատ ածականներ

համատեքստում կարող են մակբայական-պարագայական կիրառությունն ստանալ, նույնը բնականաբար վերաբերում է իրանական ծագմամբ ածականներին: Այս դեպքում գործ ունենք, ոչ թե փոխառյալ մակբայների, այլ հայերենում ածական→մակբայ գործառական փոխանցումների հետ: Հմմտ. «...տես զհայրն կատարեալ և զորդին ճշմարիտ» (Ագաթ.): «Զի ճշմարիտ իցէ բանն առ ի աստուած» (Ժնդ. ԽԱ, 32): Առաջին օրինակում ընդգծվածը ածական է, երկրորդում՝ մակբայ: Ածականների մակբայական կիրառությունը բնորոշ է շատ, այդ թվում և իրանական լեզուներին: Հայերենում այդ երևույթը ավելի քան սովորական է՝ կապված նաև մակբայների և ածականների մի շարք ընդհանրությունների հետ: Առաջին հերթին պետք է նշել նրանց բառային նշանակությունը. երկուսն էլ հատկանշանիշ բառեր են: Հատկանիշ--- Առարկա հարաբերության դեպքում գործ ունենք ածականների, Հատկանիշ--- Գործողություն հարաբերության դեպքում՝ մակբայների հետ:

Նկատենք, որ բոլոր ածականները չեն, որ դրսևորում են մակբայական կիրառություն. օրինակ, տարածական հատկանիշ արտահայտող, կամ ասենք, կոյր, համբ, խոլ և նման կարգի ածականները մակբայաբար ավելի հազվագեղ են կիրառվում, քանի որ սահմանափակ են այդ հատկանիշները գործողության հետ հարաբերելու հնարավորությունները:

Գրաբարում ածականների ու մակբայների փոխկիրառությանը նպաստում է նաև սրանց ձևականորեն շտաբերակվածությունը (ռուսերենում, օրինակ այդպես չէ. հմմտ. ОБСТРЫЙ և ОБСТРО): Մակբայակերտ ածանցներով բառերը կարող են հանդես գալ նաև որոշչային կիրառությամբ, իսկ ածականին բնորոշ ձևային ցուցիչները, համեմատության աստիճանների արտահայտման եղանակները խորթ չեն և մակբայներին: Այս երևույթը վաղուց նկատված է հայ քերականագիտության մեջ: Մ. Զամչյանը հատկապես շեշտում է ածանցավոր և բարդ ածականների մակբայական կիրառությունը: «Գիտելի է զի բազում անուանք ածականք երբեմն իբրև զմակբայ վարին. Զիտտ զիւրաթառա՞ պայծառ զարդարէ. ուր ածական անունս պայծառ եղեալ է և իբրև մակբայ. փխնկ. բառիս պայծառապէս... Այս կիրառութիւնն յաճախ է ի բարդ ածականս. պարզերես կացջիք առաջի աւանդողին: Սոյնպէս ևս ածական անուանք, որք ունին զբաղադրական մասնիկս ա՛ն՝ կամ զբաղադրական մասնիկս գոյն բազում անգամ վարին իբրև զմակբայ: Հարկանեն մեղմագոյնք (դեւք)»⁶⁴:

Ածականների և մակբայների տարբերությունները հանգեցնել մեկի թեքականության մյուսի ոչ թեքականության, դարձյալ ճիշտ չէ, որովհետև, նախ՝ ոչ բոլոր ածականներն են հոլովվում և ապա՝ ածականներն ինքնին հոլովման կարգ չունեն, հոլովման հատկությունը ի հայտ է գալիս առարկայի հետ ունեցած հարաբերությամբ: Եթե ֆաշ մարզ կապակցության հարադրույցում ածականը կարող է հոլովվել, ապա ևաջ իմանալ կապակցության մեջ այն ո՛չ հոլովվում է, ո՛չ էլ խոնարհվում: Ուրեմն թեքականության կարգը ինքնին ածականին բնորոշ չէ. սա ևս ածականների և մակբայների մեկ ընդհանրություն է:

Մի խոսքով, հայերենում ածական→մակբայ փոխկիրառությունը օրինաչափ երևույթ է և իրանական ծագմամբ ածականների մակբայական կիրառությունը հիմք չի տալիս խոսելու փոխառյալ մակբայների մասին, եթե նույնիսկ փոխատու լեզվում ավանդած լինի ածականի մակբայական կիրառությունը: Փոխառյալ մակբայներ չպետք է համարել իրանական արմատով հայերեն ածանցմամբ ու հայերենի հոլովական վերջավորություններով կազմված ձևերը (սրանք հայերենի մակբայակերտման հնարավորություններ են). հմմտ. տակ-աւ, սակ-աւ, ճեպ-ով, դժուար-աւ, ճշմարիտ-իկ, տագնապ-ով: Փոխառյալ չենք համարում և իր. բառ+կյ. բառ, ապա նաև իրանական բառ+իրանական բառ մակբայական կառույցները. այնգունակ, այլսողգ, այժմ, բազում անգամ, բիւր անգամ, ճեպ ի ճեպոյ և այլն: Յոյժ մակբայն էլ ամբողջական փոխառություն չէ, այլ յ+ոյժ կազմությունը: Հայերենի (ս)պէս և սրէն արդյունավետ մակբայական ածանցները ծագումով իրանական են, սակայն այդ ածանցմամբ ձևերն էլ՝ նույնիսկ իր. արմատ+ (այ)պէս, օրէն կազմությունների դեպքում դարձյալ փոխառյալ մակբայներ չեն, քանի որ բառակազմական այդ կաղապարը գործուն և օրինաչափ է հայերենում:

Այդուհանդերձ, գրաբարում կան մի շարք բառեր (մակբայներ), որոնք առանձին փոխառություններ են. կամաչ, ակամայ. սրանց արմատը իրանական է, որից ունենք կամ(ւ), սակայն կամայ, ակամայ-ն թերևս հալակազմություններ չեն, այլ իրանականից վերցված ձևեր: Ակամայ-ի -ա- ժխտականն էլ դարձյալ իրանական է, հայերենում սպասելի էր անկամ: Կարի-ի կար արմատը նույնպես իրանական է. կարելի է ենթադրել, որ -ի-ն մեր մակբայակերտ ածանցներից է հմմտ. բռն-ի, ձր-ի և այլն, բայց իրանական լեզուներում՝ սողդ. kado՛ ձևի առկայությունը խոսում է բառի ամբողջական փոխառություն լինելու օգտին: Կունակ, հաւապագ, միշտ, զուր, յալիտեան, արագ մակբայ-

ները նույնպես իրանական են: Հավանաբար փոխառության շրջանից իսկ այս բառերի հիմնական գործածությունն եղել է մակբայական, ինչպես և փոխատու լեզվում:

Կապեր և շաղկապներ այլ լեզուներից սակավ են փոխառվում: Կապերը որպես կանոն ծագում են նյութական խոսքի մասերից՝ նյութական իմաստի կորստի և քերականական նոր իմաստի ձեռքբերումով:

Այլ խոսքի մաս→կապ անցումը կարող է լինել ա) բնագրով պայմանավորված, երբ տվյալ խոսքի մասը միայն տվյալ համատեքստում է հանդես գալիս նոր՝ կապական կիրառությամբ. այս դեպքում տվյալ բառի խոսքիմաստային պատկանելությունը որոշվում է միայն բնագրով: (Հմմտ. հանդերձ կապը և հանդերձ գոյականը), բ) փոխանցումը կարող է լինել վերջնական և ավարտուն, երբ բառը երկարատև գործածության ընթացքում փոխում է նախկին խոսքիմաստային արժեքը և ձեռք բերում նոր որակ, տվյալ դեպքում դառնալով կապ (հմմտ. գրաբարի առ, քստ, ի, ց նախդիրները):

Պետք է նկատել, որ ոչ բոլոր գոյականները կամ ածականները կարող են կապական կիրառություն ունենալ: Այդ հնարավորությունը դրսևորում են միայն այն բառերը, որոնք բառիմաստային և սրանից բխող գործառական առանձնահատկություններով ներունակ են արտահայտելու սպասարկու բառերին բնորոշ զանազան հարաբերություններ:

Հայերենի իրանական փոխառությունների մեջ կան մի շարք բառեր, որոնք բացի բուն խոսքիմաստային գործառությունից հանդես են գալիս նաև կապական կիրառությամբ: Նշենք, որ այլ խոսքի մաս→կապ անցումը պետք է բացատրել միայն կոնկրետ պատճառներով, որը միշտ չէ, որ հնարավոր է: Ստորև ներկայացնենք իրանական այն բառերը, որոնք միաժամանակ նաև կապեր են:

Որոշ դեպքերում կիորձինք տալ խոսքիմաստային փոխանցման բացատրությունը: Դէմ(Ը)—գոյական է, բայց կո և այդ բառի կապական կիրառության օրինակ. «Հանդէս սոսկալի ցուցէր դէմ Բելիարայ» (ՆՀԲ): Արդի հայերենում դէմ-ը թերևս միայն կապական կիրառությամբ է հանդես գալիս: Մեր կարծիքով նշված բառի գոյական→կապ անցմանը նպաստել է նրա բազմիմաստությունը: Հենց գրաբարում բացի «դեմը» նշանակությունից այն ուներ նաև «աջակողմ», «երևուցող բան», «անձ», «անհատ» իմաստները, նաև քերականական տերմին էր: Իմաստային բազմազանությունն ու նրբերանգները, վերջին

հաշվով ավելի տարտամ են դարձնում բառի առարկայական, նյութական ըմբռնումը՝ հնարավորություն ստեղծելով նրա կապական կիրառության համար: Անշուշտ դէմ(f) բառի կապացումը կատարվել է հայերենում և մենք չենք կարող խոսել դէմ փոխառյալ կապի մասին: Ընդդէմ-ը հայակազմություն է՝ ընդ նախորդ: Յանդիման կապը ունի «դէմ», «դիմացը», «առջևը» իմաստը. «նստէր նա յանդիման տաճարին» (Մարկ. ԺԳ, 3), «Տիգրիս նա է, որ երթայ յանդիման Ասորեստանի» (Ժննդ. Բ. 14): Յանդիման բառաձևը ամբողջական փոխառություն է. միջ. պրս. andēmān, handēmān: Եթե այս ձևերը փոխատու լեզվում կապական կիրառություն են ունեցել, ապա յանդիման-ը պետք է փոխառյալ կապ դիտենք: Ժամ/ժամանակ գոյականները կապական առման դեպքում չեն կորցնում իրենց բառիմաստը, ավելին, հենց վերջինով է թելադրվում կապական գործառությունը: Դրվելով որևէ այլ բառերի հետ, այն մատնանշում է ժամանակային հարաբերություն, կապվող բառի հետ հանդես գալով որպես նախադասության մեկ անդամ՝ ժամանակի պարագա: «Ահա ժամ ճաշոյ է» (Հովհ. է, 14): «Օր և ժամ յայտ առնէր» (Բ. Մակ. Գ, 14): Այս օրինակներում ժամը գոյական է, իսկ ներքոգրյալներում՝ կապական կիրառություն ունի. «Եւ Ստեփանոս ի ժամ մահուան իւրոյ ետես զերկինս բացեալ» (Ագաթ.): «Ի ժամանակս Արքահամու արք Սողոմ զգինին տնօրինութեան» (Ագաթ.): Առհասարակ ժամանականիշ բառերի կապական կիրառությունը հնարավոր է հմմտ. «Եւ յառուսն Սաուղայ արարին պատերազմ ընդ բնակիչն» (Ա. Մն. Ե, 10): Նման դեպքերում ժամանակ ցույց տվող բառերը կորցնում են կոնկրետ ժամանակային միավորի արժեքը և զերուսեորում ժամանակ հասկացության ավելի ընդհանուր ու վերացական արտահայտություն:

Դէպ «պատահմունք», «դիպված» ունի նաև «հարմար», «պատշաճ» իմաստները: Դրաբարում նաև կապական կիրառություն ունի: ՆՁԲ-ն դասական շրջանից ներկայացնում է միայն մեկ օրինակ՝ Եղնիկից. «Յորժամ կշիռ դէպ արեգական պատահիցէ»: V դ. կարելի է բերել այլ օրինակներ. «Փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց» (Խոր.): «Խելացն տեղի դէպ զխոյն» (Փիլ. Բ, 224): Արդի հայերենում սովորական է դեպի կապի գործածությունը:

Բերենք գոյական→կապ անցման այլ օրինակներ: Հանդերձ «հագուստ» գոյականի կապական կիրառությունը հաճախական է. «Երիտասարդօք հանդերձ երթիցուք» (Եկ. Ժ. 9): «Հանդերձ ընկերօք առցին» (Բ. Եզր. Ա, 4): «Տեսին զմանուկն հանդերձ Մարիամաւ՝ մարբն իւրով»

(Մտթ. Բ, 11): Հանդերձ կապի հիմնական գործածությունը նախագուս է, բայց կան և հետագուս կիրառություն օրինակներ .«Դաթուրաւ հանդերձ և ընկերօք նորա» (Եսթ. Գ, 11):

Համար-ը իբրև կապ հաճախական է աշխարհաբարում: Ըստ Ա. Աբրահամյանի «Գրաբարյան շրջանում կարելի է նշել միայն նրա սաղմնավորումը որպես այդպիսին ի-նախդրի հետ՝ ի յամար Մ. Խորենացու «Պատմության Հայոց»-ում ինչպես նաև «Հարանց վարքում», «Մխիթար Գոշի մոտ և այլն»)⁵⁵: Ըստ Ա. Աբրահամյանի համարել բայը և համար կապը առաջացել են համար գոյականից՝ միմյանցից անկախ, մեկը մասնիկավորումով ու խոսքի մասային իմաստի անցումով, իսկ մյուսը առանց մասնիկավորման՝ նյութական իմաստի կորուստով և սպասարկու բառի վերածվելով (ն.տ.):

Կարելի է խոսել պատճառ, սակ գոյականների և համապատասխան կապերի մասին, սակայն վերջիններս ուղիղ ձևով չեն կիրառվում, այլ որոշ հոլովական վերջավորություններով ու նախդիրներով, որը հայակաղմություն է: «Ոչ ի պատճառս ագահության» (Ա. Թեո. Բ, 5), «Ի պատճառս սովոյն» (Ժն.). տես նաև հատուածի պատճառաւ առ պատճառէ (Խոր.): Սակ-ի կապական գործածության նախնական ձևն էր ի սակս (հոգնակի նախդրով հայցական), հետագայում հաճախակա՞ն դարձավ սակս՝ նախագուս և հետագուս գործածությամբ՝ կապվող բառի սեռական հոլովով⁶⁶:

Որոշ գոյականների կապական կիրառությունը անշուշտ նպաստում է այդ բառերի մակբայական կիրառությունը: Ա. Շախմատովի կարծիքով բոլոր կապերը իրենց ծագմամբ հանգում են մակբայների⁶⁷: Այս տեսակետը առարկելի է: Այո, մակբայական կիրառությունը նպաստում է գոյականների կապացմանը, բայց թերևս այն պարտադիր օղակ չէ գոյականների կապի վերածվելու գործընթացում⁶⁸:

Ածական→կապ փոխանցման օրինակներ ևս կան. Առնակ-ի կապական կիրառությունը վկայում է նշՌ-ն. «Առնակ ի երկնէն թիզ մի»: Հաւասար-ը նույնպես հրեմն հանդես է գալիս որպես կապ. է՝ «բան հաւասար մահու» (Սիրաբ. 2Գ, 15): «ղորս ոչ համարէի լինել հաւասար շանց» (Յովբ., 2, 1):

Բրանական փոխառություններից գրաբարում հանգոյն, նման, պէս, վասն բառերի հիմնական կիրառությունը կապական է: Սրանք կամ փոխառվել են որպես կապեր կամ էլ կապացման գործընթացը սկսվել է շատ վաղուց, քանի որ 5-րդ դարում գիտակցվում էին որպես կապեր: Վասն-ը շատ սովորական էր 5-րդ դարի հայերենում,

սրա համանիշներն են յալագս, ալագաւ, սակս, որոնք պատճառի յս. պեր են: Այս հոմանիշներից ամենատարածվածը վասն է, մշուսները Աճառյանի կարծիքով գործածվում են միայն կրկնությունից խոսակելու համար: Հմմտ. «Վասն համբերութեան առաքելոցն, զոր յաղագս Քրիստոսի համբերեցին բազում և մեծամեծ վշտոց»: «Արդ եթէ վասն նորա յաշտ առնէր, զի որդի լինիցի նմա, իսկ Որմիզդ վասն նորա յո՞ր սակս առներ. միթէ կասկած ինչ ուստեք էր նմա և այնր աղագաւ պատուիրէր նմա վասն յաշտ առնել»:

Պէս—հիմնականում ետադաս է. «Գետոյ պէս սահի անցանէ» (Ոսկբ. է 7): «Ուղտուց պէս անհեթեթս վազիցէք» (Ոսկ. Մ. Բ. 23): «Այր մի աստուածայաշտ քո պէս» (Վրք. հրնց. Ա. 12): Ըստ երեսութին պէս-ը բնորոշ է եղել ժողովրդախոսակցական ոճին:

Կամ-ի շաղկապացումը թերևս կատարվել է հայերենում: Համ շաղկապ գրաբարում ավանդված չէ, բայց գործուն է միջինհայերենյան փուլից և հաճախական է արդի բարբառներում: Այս շաղկապի գործածությունն ակունքները թերևս միջին իրանական լեզուներն են: Միջ. իր. ham-ը ծագում է իր. *hama դերանվանական ածականից և իմաստային ընդհանրություններ ունի հյ. համ շաղկապի հետ⁶⁹: Բարբառներում այդ շաղկապի տարածված կիրառությունը նպաստել է նոր պարսկերենը, մասամբ և թուրքերինը, որն իրանական լեզուներից նույնպես փոխառել է այդ շաղկապը: Զ. Բոլոնիզկին, Պիզանիի հեռլուսթյա:մբ, ել-նելով հայերենում այդ և ձի, այրուձի զուգաձևերից (հմմտ. նաև պարսկապարտան, որի պարտ և պատշտն բաղադրիչները իրանական են) այդ տիպի կազմությունների -ու-ն համարում է միջ. իր. -u- շաղկապը (fonti... 63):

Սա, իհարկե, խիստ վարկածային է, և անտեսվում է հյ. և, ու շաղկապների գործառական հնարավորությունները, հայերենի բառաբարգման օրինաչափությունները:

Փարզաստ սակավադեպ հանդիպող ձայնարկությունը նույնպես իրանական է: Թվականներից փոխառյալ են հազար և բիւր-ը: Փոխառյալ դերանուններ չկան: Որոշ ուսումնասիրողներ հայերենի աւա-նիկ, աւասիկ, աւաղիկ, ցուցականները իրանական ձևերի հետ աղերսելու միտում ունեն:

Ա. Մեյեն, Հ. Աճառյանը այդ ցուցակները նաև ահաւասիկ, ահաւաղիկ, ահաւանիկ ձևերը բնիկ են համարում⁷⁰: Ա. Մեյեն դրանք կոչում է ցուցական մակբայներ, Հ. Աճառյանը՝ դերանուններ, Ա. Աբրահամյանը՝ եղանակավորող բառեր⁷¹: Ըստ Գ. Զահուկյանի -իւ-ը նու-

բակազմութիւնն է, իսկ աւ(ա)-ի հարաբերութիւնը իրանական *avā* ցուցական հիմքի հետ հստակ չէ⁷²: Ա. Փերիխանյանը հյ. աւադիկ-ի համար նշում է իր. *avadā* (հմմտ. պրթ. մանիք. 'wwd, միջ. պրս. օօ), հյ. ահաւադիկ՝ իր. **aṇavada* (*aṇa* "lla" †- *avaṇa*), հյ. աւանիկ-իր. **avana* հյ. աւասիկ—միջ. իր. **avās*, որը ցույց է տալիս հին իրանական *ava*-ի մի առանձնահատուկ կիրառութիւնը: Ա. Փերիխանյանի կարծիքով մեր ցուցականները ներկայացնում են միջին իրանական հյուսիսային բարբառային ձևերը⁷³:

Քոլոր դեպքերում չենք կարող անվերապահորեն պնդել մեր ցուցականների իրանական ծագումը, այդ բանը հիմնավ. չելու համար անհրաժեշտ են նոր փաստեր, պարզելու հայերենի և իրանական համապատասխան ձևերի հարաբերութիւնը:

ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

1. ԱՆԿԱՍԱՐՄԱՐ ԶԿԻՐԱՌՎՈՂ ԱՐՄԱՏՆԵՐ

Փոխառյալ մի շարք արմատներ (բառեր) հայերենում հանդես են գալիս միայն ածանցավոր կամ բարդ բառերի կազմում: Ստորև ներկայացնում ենք դրանք¹:

Աշխատ բայահիմքից կազմված են աշխատեմ, աշխատիմ, աշխատեցուցանեմ բայերը, առավել հաճախական է աշխատ առնեմ հարադրությունը: Աշխատ արմատով և համապատասխան ածանցներով կազմվում է դերբայ, մակբայ, գոյական. (աշխատիլ, աշխատաբար, աշխատութիւն...): Առկա են նաև մի շարք բարդ բառեր, որոնք հիմնականում ուշ գրաբարյան են. (աշխատասէր, աշխատախոնջ, դառնաշխատ):

Ապաշխ(ար)-ով ունենք ապաշխարան, ապաշխարեմ, ապաշխարող, ապաշխարութիւն, անապաշխար, անապաշխարան, անապաշխարութիւն: Այս արմատով մի շարք բառեր դործածական են արդի գրական հայերենում, սակայն ի տարբերություն գրաբարի, միայն կրօնական տոռումով:

Ապատ-ը հանդես է գալիս որպես մի շարք հատուկ ածույնների թաղադրիչ: Այն գրարարում և այժմ էլ տեղանվանակերտ ձևով է: Գրարարում ունենք վաղարշապատ, Ներսէհայատ, Պերոզապատ... Ապատ-ը ածանցների շարքում չենք ներկայացնում, որովհետև նրանով կազմված ձևերում թերևս գիտակցվում է «շին, շին տեղ, վայր» իմաստը (իր. āpāt «շին»):

Ապարքան արմատով (հիմքով) ապարքանեմ, «խրոխտանալ, հանդգնել» բայը մեկ անգամ օգտագործվել է Եղիշեն. «Ի վեր քուն զմարդկային բնութիւն ընդվզեալ ապարքանէր» (12), ապարքանակամ

ձևով՝ Ագաթանգեղոսը. «Ապրթանահան... դօրուն վաշտացեալ գըն-
դօքն... ի ջուրսն կորնչել» (268), ՆՀԲ-ն էլ բերում է հենց նշված
ձևը: Ինչպէս նկատում ենք, ապարթան արմատով բառերը դրաբար-
րում խիստ սահմանափակ են: Կարելի է ենթադրել, որ այդ արմատի
և դրանով կազմված ձևերի իմաստները համընդհանուր մատչելի չեն
նդել:

Ապր «ամպ» արմատը վկայված է դարձյալ մեկ անգամ՝ ապրա-
յոյզ (Երեւակ մոլորակը) բառով: ՆՀԲ-ում այս բառը չի ավանդված.
այն գետնդված է Քաջունու բառարանում²:

Ասպ «ձի» բառն էլ գրաբարում զարմանալիորեն անկախաբար
կիրառված չէ, կամ համենայնդեպս նման կիրառութիւն մեզ չի հասել:
Այնինչ, այն հանդիպում է, և բավական հաճախ, որպէս բաղադրիչ.
հմտ. ասպազան, ասպազէն, ասպազինեմ, ասպականի, ասպաճա-
րական, ասպաստան, ասպաստանիկ, ասպատակ... Հնարավոր է,
որ այս բոլոր բառերն ամբողջական փոխառութիւններ են, այս դեպ-
քում էլ, ըստ երեւութին, գիտակցվել է ասպ-ի բառիմաստը:

Ատր «կրակ» արմատն էլ առկա է մի շարք բառերում. ատրա-
գոյն, ատրուշան, ատրճանակ, սրանք ամենայն հավանականութեամբ
ամբողջական փոխառութիւններ են, ունենք նաև հայակազմ ձևեր.
ատրորակ, ատրորակոն, ատրական, ատրաշէկ³, ատրաշիկանայ: Ատ-
րագոյն-ը կարող է լինել թե՛ ամբողջական փոխառութիւն, թե՛ հա-
յակազմութիւն:

Արգ—ունենք անկախաբար չկիրառվող երեք համանուն արմատ
1. արգ «հարգ, արժեք, արժանիք», 2. արգ «գործ, աշխատանք»,
3. արգ «փոր, աղիք»: Վերջինը հ.ե. ծագում ունի, երկրորդը հունա-
բնից կատարած փոխառութիւն է, իսկ առաջինի համար ենթադրվում է
արգ իրանական ձևը, որը բավական զործուն է. այդ արմատով ու-
նենք անարգ, անարգաբար, անարգական, արգաւոր, մեծարգի, մե-
ծարգոյ, մարգարէաճանարգու, հայրանարգու, արգադիր: Հաճախական են
նաև այդ արմատի նախորդով տարբերակային ձևերը (ղ)արգ, զարգանք,
զարգանալ, զարգացումն, (յ)արգ, յարգել, յարգատր, յարգի և այլն:

Արժ-ով ունենք արժեմ արժէք, դանդարժեաց: Արժ-ով կազմու-
թիւնները ավելի շատ են արդի գրական լեզվում: Աճառչանի կար-
ծիրով առանձին փոխառութիւն է արժան բառը, որով ունենք բաղ-
մաթիւ նոր բառեր:

Արշա—բաղադրիչը առկա է արշալոյս (արշալուրջ) բառի մեջ: Այլ
բառերի կազմում այն չի հանդիպում:

Բագ «աստված» արմատը հանդես է գալիս մի շարք հատուկ առնչումների կազմում որպես առաջին բաղադրիչ. Բագարան, Բագաւան, Բագայառիճ, Բագարատ: Իբրև հասարակ անուն ունենք բագին-ը և այդ բառով կազմությունները՝ բագնապետ, բագնագիտութիւն, բագնայարկ, բագնասէր: Գրաբարում կա մեկ այլ ԲԱԳ «բաժին, ժառանգություն» արմատ է: Այս արմատով ունենք բագ արկանել, բագ անկանել «բաժին հանել, բաժին ընկնել» հարադրությունները, բագորդ գոյականը: Բագ արմատը մեկ անգամ վկայված է և անկախաբար. «Զիք իմ ասէ որդեակ. որ ունիցի զբագ և բաժին իմ» (Եփր. Թագ. 402):

Բօս արմատը հայերենում միշտ հանդես է գալիս զ նախորդով, ըստ այսմ փաստորեն կարող ենք խոսել զբօս տարբերակի մասին, որն իրանական արմատ +զ կազմությունն է, այսինքն՝ արմատական ձևը ինքնին փոխառություն չի ենթադրում. զբօս տարբերակն էլ անկախաբար չի կիրառվում, այլ մի շարք բառաձևերում. զբօսանալ, զբօսանիլ (զբօսնուլ), զբօսանք, զբօսուցիկ, զբօսացուցանել, բռնազբօսիկ... և այլն:

Գար-ը հանդես գալով որպես բարդության բաղադրիչ, արտահայտում է «ցավ, հիվանդություն, հիվանդ» նշանակությունը: «Իբրու փախըստական ի խռովեալ քաղաքէ ի մարմնոյն արուարս անկեալ գարաղութիւն և ողորկաղութիւն հասմամբ որովայնին» (ՆՀԲ): Գար արմատը ավելի շատ վերջադաս է. գլխազար, խելազար, միզազար, լեզուազար: Ուշ շրջանից՝ ցավազար, որտեղ արդեն Գարը գիտակցվում է որպես ածանց: Արդի հայերենում էլ Գար-ը ածանցական արժեքով է ընկալվում միայն:

Գոյր «ծածկոց» բաղադրիչը առկա է վարագոյր, շարագոյր, սընգոյր բառերում:

Դան արմատը առկա է միայն ղանամունմ «ձոն, նվեր» բառի մեջ. «Զերեւելի դահամունս մերոց» (Գ Մակ. Գ. 11): «Զպտուղս ձեռաց ձերոց և զդահամունս ձեր» (Թիւք, ԻԸ, 2):

Դաստ «ձեռք» արմատով գրաբարը ունի դաստակ, դաստապան, դաստառակ, դաստիարակ: Սրանք բոլորն էլ ամբողջական փոխառություններ են: Անշուշտ, գրաբարում գիտակցվել է «ձեռք» նշանակությունը, որովհետև երբեմն դաստ բաղադրիչի փոխարեն օգտագործվում է ձեռք բառը⁴: Գրաբարյան փուլում դաստ-ի անկախ կիրառություն մեզ չի հասել: Միջին հայերենյան շրջանից այդպիսի կիրառություն կա. «Իբրեւ զանօթ բրտի փշրել՝ զապստամբեալսն, որ գան ի դաստ» (վկայված է XIII դ.):

Դուխտ «աղջիկ» բառը նույնպես հայերենում անկախաբար չի կիրառվում, այնինչ այն առկա է բազմաթիվ իգական անունների մեջ՝ որպես երկրորդ բաղադրիչ. Սահականդուխտ, Զարմանդուխտ, Որմըզդուխտ և այլն: Բառակազմական նույն կաղապարն է և իրանական լեզուներում. հմմտ. Artax—šatr—duxst, Mitr—duxst և այլն: Նկատելի է, որ վաղ գրաբարում դուխտ—ը հանդես է գալիս այնպիսի բարդ բառերում, որոնց առաջին բաղադրիչը դարձյալ իրանական է: Հայերենը սկզբնապես փոխառել է դուխտ—ով հատուկ անունները, այնուհետև սկսե է գործել ոչ իրանական անձնանուններով դուխտ կաղապարը:

Դրուժ «նենգություն» բառը ՆՀԲ-ն չունի, կա ԱԲ-ում. սակայն բառը անկախաբար չի կիրառվում, այլ միայն որպես բաղադրիչ. ուխտադրուժ, բարեդրուժ, տիրադրուժ, դրժողութիւն...

Երախտ արմատով բարդված ձևերը բավական շատ են. երախտիք, երախտագործ, երախտակոռույս, ապերախտ, երախտաւոր, երախտառու և այլն: Բերենք մի քանի վկայություն. «Զանձինս իւրեանց երախտաւորս համարէին» (Բ ՄԱԿ. ԺԲ, 29): «Վասն երախտեայ առն միոյ տկարի» (Գծ. Դ, 9):

Երաշխ «գրավական» բառը անկախաբար եզակի կիրառություն ունի միայն. «Ահաւասիկ երաշխն իմ թափեալ ձեզ» (ՆՀԲ): V դ. են յերաշխի առնուլ, յերաշխի առնել հարադրությունները. «Այր բարերար յերաշխի առնէ զմերձաւորն» (Սիր. ԻԲ, 19): «Ծառայ քո առեալ է յերաշխի զմանուկդ ի հօրէ իւրմէ» (Ծն, ԽԳ, 9): Երաշխ արմատով գրաբարն ունի երաշխիք, երաշխատուրեմ, երաշխատուրութիւն... և այլն:

Զան «կերպ, տեսակ» արմատը վկայված է փաստորեն միայն զանազան բառում, այլ դեպքերում այն ածանցային արժեք ունի, որի մասին կխոսվի համապատասխան տեղում:

Զեն «զուհ»-ի անկախ կիրառության մեկ դեպք են վկայում բառարանները. «Զինաւ մեզ զեն պատարագ...»: Բանասեր Ա. Վարդանյանը⁵ հայերենը համեմատելով ասորական բնագրի հետ, զեն—ը ուղղում է եզն, ըստ այդմ՝ «եզեն նմա զեզն պարարակ», որը համոզիչ ուղղում է: Այդ արմատից կազմված ձևերից են. զենաժոյ, զենակար զենաւան, զենեմ, զենեկութիւն, զենլի, զենումն, անզեն, անզենլի. զարնագեն, մարդագեն և այլն:

Ժէտ (ժետ) բաղադրիչը գտնում ենք մի շարք բառերում. ախտաժէտ, դիւաժէտ, լուսնաժէտ, նենգաժէտ, ուկուրաժէտ (ուրխն):

է. Ազայանը գտնում է, որ ժէտ, ժետ, ժատ ձևերը սխալագրություններ չեն, այլ հին իրանական ցան «խփել» բայի դերբայական

ձևերը: Ժոտ, Ժուտ ձևերի համար Աղայանը ենթադրում է մի անհայտ ածանց կամ «որը ավելի հավանական է, ժէտ բաղադրիչը իմաստի և ինքնուրույնության մթագնումով վերածվել է ժոտ, Ժուտ ածանցների»⁶:

Իրանական դիրքայնների հետ ունեցած կապը հիմնավոր կլիներ ժէտ, Ժետ, Ժատ ձևերի զգալի բառաշարքի դեպքում, հին իրանական լեզուների հետ ունեցած առնչությունն էլ կասկածելի է - ժ-ի պատճառով: Նկատենք նաև, որ ժոտ, Ժուտ ձևերը հայերենում ավանդված են ուշ շրջանից և ածանցային արժեք ունեն: Է. Աղայանի կարծիքով հին հայերենի այդ երեք տարբերակների գոյությունը ցույց է տալիս, որ հին հայերենում դա եղել է մի կենսունակ բառ, որը պահպանելով իրանական ձայնավորական հերթագայությունը, պահպանել է նաև դրանց միասնությունն ու կապը և կազմել նորանոր բառեր⁷:

Պետք է ասել, որ մեր գրավոր հուշարձանները, այլև բարբառները այլ բան են հուշում, հավաստելով, որ մէտ-ը ինքնուրույն կիրառություն չի ունեցել, կենսունակ բառ չի եղել, այլ փոխառյալ որոշ բառերի համաբանությամբ հայերենը կերտել է մի քանի նոր բառեր, որոնք ընդգրկվում են մեկ իմաստային դաշտի մեջ (հիվանդություն նշող բառեր)⁸: Մեր ենթադրության օգտին է խոսում նաև ժէտ-ի բառաբարդման կաղապարների խիստ սահմանափակությունը (առկա է միայն վերջնահար դիրքում, այն էլ ինչպես նշեցինք մի քանի բառերում):

Խազ «քար» բաղադրիչը առկա է գալլախազ, գալլախազեայ բառերում: Բերենք մեկ օրինակ. «Սուրս քարեղէնս գալլախազեայս» (Յեսու, է, 3): Խազ-ի ծագումը ըստ ԱՐՄ-ի կապվում է պհլ. xāz «քար» բառի հետ⁹:

Խոհ «կերակուր, ճաշ». ունենք մի շարք բառեր. խոհակեր, խոհակերել, խոհակերոց, խոհեակ, խոհանոց, խոհավանառ, խոհապետ: «Այս տունը են խոհակերաց, ուր հասուցանիցեն պաշտօնեայքն տանն զգնելիս ժողովրդեան» (Ա, Թագ. Բ, 23): «Խոհակերոցը շինեալք ի ներքոյ պատշգամացն շուրջանակի» (Նզեկ, ԽԶ, 23): «Զծառայութիւն պարաիդին ու զխոհանոցին ոչ խափանել» (ՆՀԲ):

Խոհ արմատը հանդես է գալիս նաև խահ, խխ, խախ տարբերակներով. հմմտ. «...առեալ զորդին՝ խահագործեաց և եփեալ եզ առաջի առնն» (ՆՀԲ): «Որովայն ի խահակերութենէ ոռոգեալ կերակրուք» (ՆՀԲ):

Խոհ — արմատի անկախ կիրառություն վաղ գրաբարում չկա: Օգ-

տագործել է Գ. Մագիստրոսը. «Վեհ կազմելով զխոհ երախանին բազմազան խորտկաց» (ՆՀԲ):

Խան-ը անկախաբար վկայված է ավելի վաղ (8-րդ դար). «Պատ-րաստել զխահան»: «Էի են խահիւք սեղանք» (ՆՀԲ):

Խոստ—առկա է մի շարք բառերում. խոստանալ, խոստումն, խոստաբանութիւն, խոստաւոր. .: Խոստ լինել, ի խոստ ածել կապակցությունները ետգրաբարյան փուլից են: Խոստ արմատի անկախ կիրառությունը 12—13-րդ դարերից է: Այդ անկախությունն էլ հարաբերական է, որովհետեւ գործառուծ է դարձյալ հարադրության մեջ. խոստ ածեալ, խոստ եկն և այլն:

Խոստ-ի մի այլ տարբերակն է խոստովան-ը, որն նույնպէս անկախ կիրառություն չունի (խոստովան առնիմ, խոստովան լինիմ, խոստովանաբար, խոստովանադուստր, խոստովանական, խոստովանակից, խոստովանեմ):

Խորտակ—անկախաբար գրաբարում վկայված չէ: 5-րդ դարից ունենք խորտակել. խորտակումն:

Խում «սեղան»—հանդիպում ենք միայն խումաւագութիւն բարդության մեջ. «Ո՞ւր մեզ խումաւագութիւն և խոհակերութիւն պիտանացու և ոչ երբեք» (ՆՀԲ):

Կերտ «գործ, շինություն» արմատի առանձին գործածության մի բանի օրինակներ կան միայն՝ այն էլ թիրևս ուշ շրջանից: Ունենք կերտել, կերտանալ բայերը: Դասական գրաբարում կերտ-ը հանդես է գալիս միայն որպէս բարդության երկրորդ բաղադրիչ. աստուածալկերտ, դաստակերտ, ըղձակերտ, ճնարակերտ... Կերտ-ը նաև տեղանվանակերտ է. Խոսուովակերտ, Վաղարշակերտ, Տիգրանակերտ, Երուանդակերտ, Վարազկերտ: Կերտ-ով տեղանուններ են ստեղծվում նաև արդի հայերենում. Ստեփանակերտ, Մարտակերտ:

Հեշմակ «դե, սատանա» բառը դառնում ենք միայն հեշմակապաշտ բարդության մեջ, որ մեկ անգամ վկայված է Եղնիկի մոտ. «Յամհնայն դարս աստուածապաշտք գտանէին, որք յանդիմանէին զհեշմակապաշտն» (Եղն. 239): Աճառյալը ընդգծվածը համարում է սխալագրություն և ուղղում՝ հեշմակապաշտ (տե՛ս Արմ. Նշված բառի տակ): ՆՀԲ-ն համարում է վրացական փոխառություն: Սակայն հայերենի և վրացերենի փոխառության աղբյուրը իրանական լեզուներն են:

Հրաշ արմատը գործածվում է սովորաբար անհզական: Այդ արմատով կազմված բարդ ու ածանցավոր բառերը բավական մեծ թիվ են կազմում ետհինգերորդդարյան գրաբարում: Կան մի շարք կազմու-

թյուններ, որոնցում հրաշ-ը բառի երկրորդ բաղադրիչ է. գեղեցկահրաշ, գերահրաշ, եռահրաշ, երկնահրաշ: 5-րդ դարից հրաշ արմատով ունենք մի քանի բառ միայն. հրաշաղէտ, հրաշակերտ, հրաշագործ: Կան նաև հրաշ-ի անկախ կիրառության դեպքեր, որոնք սակայն հաճախական չեն:

Ճան «նետե՞լ» առկա է թերևս միայն երախնան բառում:

Մահակ «ամսավարձ» առկա է սնամանակ «անվարձ» բառի մեջ:

Նշկահ—հանդես է գալիս բայական ձևով՝ նշկահեմ «արհամարհել, անարգել, նշկահեալ «անարգված»: Ավելի ետին են նշկահումն, նշկահելի ձևերը:

Մարգ «թռուն» արմատը առկա է լուրմարգ, սիրամարգ բառերում: Համանուն մարգ «մարգագետին» գործածվում է անկախաբար:

Շատ արմատը հանդես է գալիս որպես մի շարք տեղանունների երկրորդ բաղադրիչ. Արտաշատ, Աշտիշատ, Երուանդաշատ, Վասակաշատ... Իրանական լեզուներում նույնպես չա՛տ-ով տեղանուններ կան, սակայն, ի տարբերություն հայերենի, այնտեղ այն նախադաս է: Արդի հայերենում էլ շատ-ը գործուն տեղանվանական ձևույթ է, սակայն այն ընկալվում է «բազում, շատ» նշանակությամբ, իսկ գրաբարինը ծագումնաբանորեն կապում են պհլ. Շա՛տ «ուրախ» բառի հետ¹⁰:

Ոյգ—եթե այս արմատը իրոք իրանական ծագում ունի, ապա առկա է միայն առոյգ բառի մեջ:

Պահանջ անկախ կիրառություն ունի արդի հայերենում: Գրաբարում անկախ կիրառություն վկայված չէ, բայց ենթադրելի է: Արդեն 5-րդ դարից ունենք պահանջեմ, պահանջանք, պահանջիլ, պահանջող, պահանջումն ձևերը, այն նաև բարգուծյան բաղադրիչ կարող է լինել. օգեպահանջ, օրէնսպահանջ...

Պաշտ արմատը նույնպես անկախաբար չի կիրառվում: Կան պաշտել բայը, պաշտումն, պաշտակ, պաշտօն, պաշտօնեայ բառերը հաճախական են: Պաշտպանը ամբողջական փոխառություն է: Պաշտ-ի պարիշտ տարբերակը դարձյալ անկախաբար չի կիրառվում. սրանով կաղմված ձևերը զգալիորեն քիչ են պաշտ-ով կաղմություններից (ամբարիշտ, բարեպարիշտ, բերանպարիշտ «մատուլակ», պարշտութիւն):

Պատկան—իր. pakān «նետ» բառը առկա է պատկանդարան «կապարճ»-ում, որը կարող է լինել ամբողջական փոխառություն: Բանասեր Ա. Վարդանյանը բերում է պատկան արմատի մի նոր վկայություն: «Պատկանեցէք ի նա զհամբաւս իբրև զնետս և ձգեցէք ի Յոբ որպէս ի նպատակ» (ՀԱ, 1912, 625):

Ռոշն—առկա է ոռոշնական «լուսավոր», ոռոշնութիւն «լուսավորութիւն» բառերի մեջ: Ետգրաբարյան շրջանում կա ոռոշան «պայծառ»։ «Նոան գինւով զգինին ուաշան, որ քու տեսող նմանեցաւ» (Կ. Երզնկացի), բառարանները վկայում են նաև ոռոշինա (տե՛ս ՆՆԲ):

Ռոտ «գետ» բառին հանդիպում ենք մի քանի տեղանուններում։ Մարգոտոտ, Մարվի ոտոտ, Աղուանդոտոտ, Էաղանոտոտ (նաև՝ ոտտիբաղա, որն իրանական լեզուներին բնորոշ իզաֆեաային կազմութիւն է):

Վտար արմատից գրաբարում հաճախական է վտարել բայը: Այլ կազմութիւններից են՝ վտարակ, վտարանդի, վտարական, վտարանդել:

Սարդ «տարի» ներկայանում է միայն երեք բառում։ Նաւասարդ, Երիտասարդ, աւսարդ: Երեքն էլ ամբողջական փոխառութիւններ են, ծագումնաբանորեն բարդ բառեր:

Վէժ արմատից ունենք վիժել, վիժիլ, վիժուլ բայերը: Վէժ—ը հանդես է գալիս նաև որպէս բաղադրիչ. գահավէժ, դարավէժ, ծովավէժ, ֆարավէժ:

Տար «հեռու» արմատը անկախաբար գործածվում է միայն տարաշխարհ կապակցութեան մեջ. «Տար աշխարհ հարկանիցես, գնաց ի տար աշխարհ» (ՆՆԲ): Ընդհանրապէս, տար—ով կազմութիւնները շատ են. տարաշխարհիկ, տարադիմիկ, տարագիր, տարակաց և այլն: Առկա են տար+գոյ. (տարաբան, տարաբուն), տար+բայ (տարբեր, տարբերել), տար+դերբայ (տարբերող, տարբարիչ) կաղապարները:

Տար—ը նաև ածանցային կիրառութիւն ունի:

Փայ «ոտք» բառը կա Մագիսարոսի թղթերում. «...որ զօրէն լակոնացի վիմացն սահեալք լպրծին փայառական և լինիցին գմեալ իբրու զխաղըն անդամաբեկ» (236—237): (Նկատի ունի բանաստեղծական ոտքը—լ. Հ.): Այդ արմատով դրաբարն տւնի պլայիկ: $\eta < \phi$ եթև հայերենի հնչյունափոխութեան արդշունք չէ, ապա վայ ձևը նոր պարսկերենից կատարած փոխառութիւն պետք է համարել:

Ինչպէս տեսանք, գրաբարում իրանական ծագում ունեցող մոտ 40 բառ (արմատ) անկախաբար չեն կիրառվում, կամ այդպիսի կիրառութեան եղակի օրինակներ են վկայված միայն:

Վերոհիշյալ բառերի հաճախականութիւնը և զուգորդման բառակազմական հնարավորութիւնները տարբեր են: Կան այնպիսիք, որոնք որպէս բաղադրիչ առկա են մեկ-երկու բառերում (խաղ, պատկան, ապարթան, ապր), ընդհակառակը, մի խումբ բառերի բառակազմական

հնարավորությունները ավելի շատ են, կաղապարները՝ բազմազան (դաստ, ատր, կերտ, տար...):

Ապառ, կերտ, բագ, շատ, ոտտ ձևույթները հոմանիշային խումբ են կազմում՝ հանդես գալով որպես տեղանվանակերտ բաղադրիչներ:

Հարց է առաջանում. արդյոք, նախագրային ինչ-որ շրջանում կամ գրաբարում վերոհիշյալ բառերը անկախաբար կիրառվել են, թե՞ ոչ:

Հաշվի առնելով այդ բառերի գործառական յուրահատկությունները, կարելի է կարծել, որ հաճախական և զուգորդման համեմատաբար մեծ հնարավորություն ունեցող բառերը գործածվել են նաև անկախաբար: Թերևս անկախ կիրառության փաստարկ կարելի է դիտել տվյալ արմատից բաշաձեի առկայությունը (արծ-եմ, կերտ-եմ):

Սակայն սա սպառնիչ պատասխան է: Ըստ էության որոշակի բան պնդելը հնարավոր էլ չէ: Բացառելի չէ և այն հանգամանքը, որ երբեք այդ բառերը անկախաբար կիրառված չլինեն: Բաղմաթիվ օրինակներ կան (ոչ միայն վերը նշած բառերով), որ անկախ կիրառությունները ժամանակագրորեն զգալիորեն ուշ են վկայված:

Այս հարցում պետք է հաշվի առնել մի հանգամանք ևս. դա փոխառու լեզվի հասկանալիության խնդիրն է: Հայերի (կամ եթե բառը գրավոր ճանապարհով է անցել, հայ հեղինակի) համար, անշուշտ, հասկանալի են եղել իրանական բառերը, ուստի նա իմանալով, ասենք, խուն, դաստ բառերի նշանակությունը, նրանցով կարող էր ստեղծել նոր բառեր, այս դեպքում պարտադիր չէ, որ այդ և նման բառերը անպայման անկախորեն կիրառվեին հայերենում: Թերևս շատ դեպքերում այդպես էլ եղել է:

2. ՆՈՒՅՆԱՐՄԱՏ ԲԱՌԵՐ

Փոխառությունների շարքում կան այնպիսի բառեր, որոնք ներկայացնում են նույն արմատը (հիմքը) կամ սրանց հնչյունափոխված տարբերակը:

band «կապ»: Սրա անմիջական արտացոլումը հայ. բանտ-ն է (եթե վերջինս համարենք փոխառություն), այդ արմատի լանդ տարբերակով հայերենը մի շարք բառեր է փոխառել: Եթե վիճելի է արգաւանդ, բարձրաւանդ(ակ), սարաւանդ, գահաւանդ, դարաւանդ բառերում լանդ «կապ» բաղադրիչի իսկությունը, ապա ներքոհիշյալ բառերում հաստատապես այդ բաղադրիչն է. աշխարհաւանդ «թագի կապ»,

ապաւանդ(ակ) «պարտն», բաճուանդ, (կանացի զարդ է, բառացի՝ «բազկապ»), մեհեւանդ (զարդ), պախնաւանդ «գոտի», պարաւանդ «ոտքի, ձեռքի կապ», որից՝ պարաւանդել «շղթայել, կապել», դանդաւանդ «սանձ», բառացի՝ «առամանակապ»: band-ի անցյալի հիմքը՝ bast առկա է բաստարան «բանա», նուստ, պատուստ բառերում: d ā t a, dāt «օրենք»: Առկա է դատ, դատախագ, դատաւոր, դատաստան բառերում: Այս նույն արմատն է նաև ապիրատ բառում, որն ի հայտ է գալիս ստուգաբանորեն:

dar «դուռ» արմատն է դարապաս, դարապետ, դարապան, ըստ երևույթին նաև դրանիկ բառերում: Բարապան, բարապետ բառերում էլ, որը փոխառութիւն է պարթևերենից իր. dar «դուռ» արմատն է¹¹: det «նայել»: Հայերենի անմիջական արտացոլումը դէտ-ն է, որից ունենք նաև բազմաթիւ ածանցված ձևեր: Այդ արմատն է նաև պարէտ բառում միջձայնավորային d—ր օրինաչափ հնչյունափոխությամբ:

gar «բռնել, վերցնել»—առկա է պատգարակ, գրաստ ենթադրելի է նաև գրաւական, գրաւ, հանգրուան բառերում: Ոմանք այդ արմատի շ-ով տարբերակն են տեսնում նաև յօժար, նժար, հրաժար(եմ) բառերում: (Բեյլի, TPS, 1956):

gam-ը ներկայանում է անգամ, հանգամ—անհ, գամ, գամապե՛տ բառերում:

Հպրս. gauša, միշ. իր. ցōš «ականջ» հայերենում ներկայանում է գոյշ, «զգոյշ, շինի թե» (հանդես է գալիս հատկապես գոյշքե, գոյշ ուրեմ կապակցությամբ), զուշակ, բանդագոյշ, հանգուշն, մարգանգոշ բառերում: Նշված արմատն է և զգոյշ-ում, որն եթե գ+գոյշ կազմութիւնն չէ, ապա ամբողջական փոխառութիւն է:

Kausa «կողմ»—հայ. կոյս «կողմ» համապատասխանութիւնը ակնհայտ է: Քուստ, պատգոսապան, թերևս նաև անգոսնել բառերում նույն արմատն է՝ հնչյունափոխված տարբերակներով: Կուսակալ-ի առաջին բաղադրիչը նույնպես նշված արմատն է:

Kan «փորել, քանդել» արմատը ներկայանում է բազմաթիւ բառերում. ական «փոս, անցք», նկան, նկանակ, ապական(եմ). իրաւնական անց. հիմքը՝ -կանդ-ձևով առկա է կարկանդակ, վկանդեմ, կ—ք հնչյունափոխությամբ՝ փանդակ, փանդուկ: Այս արմատը առկայնում է նաև a>ē հնչյունափոխությամբ՝ պարկէն «պարսպի շուրջը փորված փոս» (միշտ հանդես է գալիս փոս բառի հետ. պար-

կէն, փոսի, պարկեմաւ փոսի և ալն): Քաշկէն «գարեհաց» բառում արդյոք նույն արմատը չէ՞:

Կար «գործ, անել» արմատով հայերենում փոխառյալ բառեր շատ կան: Իրանական արմատը ներկայանում է մի քանի հնչյունափոխւած ձևերով, որոնք ամենայն հավանականութեամբ զալիս են փոխառու լեզուներից: Կ-ով ունենք Բրտիկար, վնասակար, օգտակար: Վնասակար-ը, ամբողջական փոխառություն է, օգտակար-ը թերևս համարանություն արդյունք է, թեև ենթադրություն կա բառի ամբողջական փոխառություն չինելու օգտին: Անկախ այս բոլորից օգտակար-ի կար բաղադրիչի իրանական ծագումը կասկած չի հարուցում: Եթե նախնական կապ կա ԿԱՐ «գործ» և ԿԱՐ «ուծ, զորություն» արմատների միջև, ապա աճկար, տկար, ապիկար, կարաւոր, կարի բառերն էլ կարելի է զետեղել այս շարքում:

Կարող ենք նշել կտգպետ «արհեստագետ»-ը՝ ր-ռ հնչյունափոխությամբ: Ք-ով պայլար, Բրտիկար, Բարտար, Գ-ով անգար, «համարել, մի բանի տեղ դնել», ա>օ հնչյունափոխությամբ՝ աշակերտ, կերակել, խոնակել, ալօթկեր, պահակեր, պատկեր:

Ինչպես գիտենք, իրանական լեզուներում գործում էր Կ-Շ հնչյունափոխությունը, որը արտահայտվում է նաև վերոհիշյալ արմատի դեպքում, հմմտ. անառ «սարք», նառ, նարպիկ, նարտար, նարտարապետ և ալն: Այդ արմատն է ենթադրվում վանառ բառում:

ՄԱ «շափ» իրանական արմատը (հ.ե. *mē) ի հայտ է գալիս մի շարք բառերում, որոնք ամբողջական փոխառություններ են. համեմատ, համիմադ, պայման: Պարմայել, հրաման բառերի արմատը նույնպես մā-ն է: Ըստ երևույթին ամայի բառում ենթադրելի է այդ արմատը:

ՄՈՍԸ (mōč) «հագնել» արմատն է իրանականից փոխառյալ մունակ, պատմունակ, պատմունան, նաև մոյկ բառում:

Հարս. pāda, միջ. իր. pād, pāy «ոտք»-ը առկա է պայիկ «հետիւտն զինվոր», ավելի ուշ շրջանից փոխառյալ փայիկ «սուրհանդակ» բառերում: Պարաւանդ-ում դարձյալ այդ արմատն է d>ր հնչյունափոխությամբ: Այդպես է թերևս հրապարակ-ը: Պարեկ «պահպան, շրջադետ» բառը Աճառյանը նույնացնում է պահակ, պահակապան բառերի հետ: Պարեկ բառով ունենք պարեկապան, նաև՝ պարակապան «պահնորդ, դետ»: Կարելի է ենթադրել pād, «ոտք» բաղադրիչը, իսկ պարակ ձևի դեպքում էլ ալ (իր. ak) դերբայակերտ

ցուցիչը: Այս դեպքում պարեկ/պառակ-ի համար կարելի է ենթադրել նախնական «ոտքով շրջող» իմաստը:

*pašt (pušt), pas «թիկունք, մեջք» արմատը առկա է պաշտ-պան, պասանիկ «ղինվոր, սպասաւոր», պ—փ հնչյունափոխությամբ՝ փուշտիպան, փուշտիպանսաղար, նաև՝ փաշաման «զվջում» բառերում:

Par—առկա է նպար, պարէն, ամբար, համբարակապետ բառերում:

ram (a)-ով ունենք երամ, երամակ, ոամիկ:

rañ «ճանապարհ»—ապարան, ոսնվիրայ, ոան:

rōk, roč «օր, լույս»—առկա է ռոնիկ, պատրունակ, ռոշն, պատրոյգ բառերում:

sraV «ասել, խոսել, երգել» արմատը հայերենում առկայանում է դրսով, պարսաւ, նաև խոսրով անձանվան մեջ:

tak «վազել, հոսել» արմատից ունենք ասպատակ, յովատակ, շահատակ, վտակ, տագնապ, տանիկ փոխառությունները:

tan «մարմին» գտնում ենք ապարքանեմ «հանդգնել, խրոխտանալ», մենքան «զգեստ» բառերում: Մեզ թվում է պատանի բառի մեջ էլ նույն արմատն է:

tar—առկա է վտար, օտար, նաև տար ձևով՝ տար աշխար կապակցության մեջ: vak(vač «խոսել» պահված է նուագ, նուան, աւաշ բառերում: Այդ արմատն է անշուշտ գրուակ «խոսք, զրույց» բառում: Բարգաւան, ամբարհաւան բառերում ոմանք ենթադրում են դարձալ vač/vak արմատը¹²:

var «ծածկել»: Նուարտան «ծածկոց», սաղաւարտ, վարտիք, անդրաւարտի(f), վերմակ, վերտ, տաղաւար, պատուար, վարագոյր բառերում անկասկած այս արմատն է:

vaēd (vēd) «գիտենալ»-ից՝ հրաւէր, նուէր, պատուէր, պատուիրան:

xʷar «ուտել» արմատով ունենք ախոռ, խորտիկ, ապխոր:

Յագ(եմ) և յաշտ «զոհ» բառերը նույնարմատ են. իր. yaz: Ընդ որում յաշտ-ը յագ-ի դերբայական ձևն է:

Վերոհիշյալ բառերը հիմնականում մաքողական փոխառություններ են: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հնչյունափոխված տարբերակները, որոնք նպաստում են բացահայտելու

ատուգաբանական, հնչյունափոխական օրինաչափությունների, փոխառությունների բուն աղբյուրների հետ կապված մի շարք իրողություններ:

3. ԲԱՐԳ ԲԱՌԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ

Փոխառությունների քննությունը ամբողջական ներկայացնելու միտումով, համառոտակի անդրադառնանք նաև բարդ բառերի կառուցվածքային յուրահատկություններին: Որոշ պայմանականությամբ կսուրող ենք կատարել հետևյալ դասակարգումը.

ա) Բառեր, որոնք բարդ են ծագումնաբանորեն, իսկ հայերենում գիտակցվում են որպես պարզ: Բերենք մի քանի օրինակ. ասպետ, աւաղան, գոմէշ, երիտասարդ, ճշմարիտ, շատրուան, շպետ, պաշտպան, պատասխանի... սրանց թիվը այնքան էլ մեծ չէ:

բ) Բառեր, որոնք ծագումնաբանորեն բարդ են, հայերենում էլ բառաձևից գիտակցվում են որպես այդպիսին, սակայն բաղադրիչները, կամ բաղադրիչներից մեկը հայերենում անկախաբար չի կիրառվում: Քանի որ դրանք հետաքրքրական են նաև բաղադրիչների գործառնության տեսանկյունից, ուստի ներկայացնենք այդ կարգի բառերի քստ հնարավորին ամբողջական ցանկը.

Ախտաբույ, ամբարտաւան, ամպարտքաշ, անդերծապետ, անդրալարտիք, աշխոյժ, ապարահ, ապխոր, ասպաղէն, ասպահապետ, ասպաճարակական, ասպատակ, ասպարէզ, ասպետ, ատրագոյն, ատըրճանակ, ատրաշէկ, ատրուշան, բարապան, բարապետ, բարգաւաճ, բէշկ մշկոյ, բողպայիտ, բուիճենիկ, գաղբբուակ, գաւաղան, գոյիբուակ, գորշապահանգ, գրապան, դանդաճանդ, դաստակերտ, դաստապան, դաստառակ, դաստիարակ, դատախազ, դարապաս, դարապետ, դարիճենիկ, դաւաճան, դենիմազդեզն, դերանդերծապետ, զանկապան, զենակար, զինդիկապետ, խարազան, խարբուզ, խոռապետ, խոստակդար, կամակար, համիմաղ, համհարզ, հեշմակապաշտ, հնաւան, հոշիբուակ, հրբուակ, մայպետ, մաշկապարճէն, մոլպետ, յուշկապարիկ, նայիբուակ, նաւակատի(ք), նաւասարդ, շահրմար, շապըստան, տակառապետ, շարսաղար, շարսաւանդ, շտրպաղանգ, պախճաւանդ, պատգոսապան, պատկանդարան, պարտքաշ, պէշասպիկ, ջատագով, ռահվիրայ, ռոտաստակ, ռստագէս, սակստան անդերծապետ, սաղաւարտ, սանդարամետ, սպանդարամետ, սրսկապան, վաճառգահ, վարաւանդ, վարդապետ, փուշտիպան...

Վերոգրյալ ցանկում կարելի է անանել այնպիսի բառեր, որոնց բաղադրիչները հայերենում անկախաբար կիրառվում են: Սակայն իրականում այդպես չէ, քանի որ դրանք նույնանուն, բայց ոչ նույնիմաստ արմատներ են: Օրինակ, անդրաւարտիմ բառի առաջին բաղադրիչը, անդր-ը իրանական andar «ներքին» բառն է, պատկանդարան-ի պատկան-ը պատկանիմ բայի արմատը չէ, այլ իր. patkan «նետ» բառը և այլն:

Ինչպես նկատվում է, բարդությունները հիմնականում երկբաղադրիչ են: Առկա են նաև հարադրավոս բարդություններ, մի շարք բառեր էլ պահել են իզաֆետային կառույցները՝ դենիմադեզն, գոյիրուակ, որն իր հերթին հաստատում է, որ բարդությունն ամբողջապես փոխառություն է:

գ) Բարդ բառեր, որոնց բաղադրիչները անկախ կիրառություն ունեն: Այս կարգի բառերի ցանկը բավական ծավալուն է: Մեր հաշվումներով դրանց թիվը անցնում է 500-ից: Քանի որ ավելորդ է այդ ծավալուն բառաշարքը այստեղ ներկայացնելը, բավարարվենք միայն մեկ բառով կազմված ձևերը ներկայացնելով, որով և պարզ է դառնում բառարարդման հիմնական կազապարները, կազմության չորհրդատկությունները: Նախօրոք նշենք, որ այս կարգի բարդ բառերի թերեւս մի չնչին մասն է, որ ամբողջական փոխառություն է: Փաստորեն այստեղ գործ ունենք իրանական արմատներով հայակազմ բառերի հետ: Նկատել ենք, որ բառաբարդման, ամենագործուն բաղադրիչը բազում բառն է, որով կազմված ձևերն էլ ներկայացնում ենք ստորև: Բազմարածին, բազմաբաշխ, բազմաբաւական, բազմաբնակ, բազմաբուրհան, բազմագանձ, բազմագոյն, բազմագով, բազմագումար, բազմագունակ, բազմագունի, բազմադարման, բազմադէմ, բազմադէտ, բազմադեւ, բազմադիմակ, բազմադիմի, բազմադրուատ, բազմադանագոյն, բազմազանակ, բազմազգեան, բազմազգութլալի, բազմազօր, բազմաժամանակ, բազմախորտակ(ելի), բազմախորտիկ, բազմախոտ (ութիւն), բազմակամար, բազմակերպ, բազմակոհակ, բազմակոյտ, բազմահազար(ք), բազմահաճ(ոյ), բազմահամար, բազմահանդէս, բազմահանճար, բազմահնար, բազմամբարիշտ, բազմամբոխ, բազմանշանակ, բազմանուագ, բազմանուէր, բազմաշխատ, բազմապատիժ, բազմապատիւ, բազմապատկեր, բազմապարիսպ, բազմապարտ, բազմապետ(ութիւն), բազմալաճառ, բազմավէպ, բազմավիշտ, բազմավտանգ, բազմավրէպ, բազմատանջ, բազմատոհմ, բազմարծանի, բազմաքանդակ, բազմերախտ, բազմերամ, բազմերանգ, բազմօրինակ, բազմ-

օրհնեալ, բազում ժամանակ(եայ): Ինչպես տեսանք, միայն բազում բազադրիչով կա ավելի քան 70 բարդութուն:

Բարդ բառերի մեծ մասը հոգակապով է, որը հաստատում է, որ այն կերտվել է հայերենում: Ամբողջական փոխառություններում, հոգակապը բացակայում է. հմմտ. մոզպետ, պետոմոգ, մարգպան, դեմպետ, դեմպետ:

Ինչպես մի առիթով նշել ենք, զունանուն+գոյն կազմությունը ոմանք համարում են ամբողջական փոխառություն (սևագոյն, վարդագոյն...), որը առարկելի է:

Բառակազմական գործուն բազադրիչներ են նաև գոյն, պետ, նախ, պէս, բառերը: Արևելագետներ Մ. Լեոնարան և է. Բենվենիստը հատուկ քննության են առել պետ-ով կազմությունները: է. Բենվենիստը նկատում է, որ իր. pati > pat-ի համեմատությամբ հայ. պետ-ը ավելի հաճախական է, այն հանդես է գալիս և անկախաբար, մի երևույթ, որ բնորոշ է իրանական լեզուներին (տե՛ս ՀԱ, 1961, 631—639):

Իրանական բառերով բարդությունների գերակշիռ մասը երկբազադրիչ է, դա նաև հայերենի բարդ բառերի առանձնահատկությունն է, կան նաև եռանդամ կազմություններ. բազմազանագոյն, խոհակերպետ, սանդարամետապետ:

Հաճախական են գոյ+գոյ=ած. (աշխարհաբանակ, դայեկատոհմ, դիւագունդ, նկարակերպ) ած.+գոյ.=ած. (ագահակամբ, ազատատոհմ, անուշաբոյս...), գոյ.+գոյ.=գոյ. կաղապարները (սոհմապետ, սպայակոյտ, սպայապետ...):

Հայերենում կայուն գործածություն ունեցող իրանական բառերը, ինչպես տեսանք, հանդես են գալիս նաև որպես հայերենի բառապաշարի հարստացման միջոցներ՝ կազմելով բարդ բառեր:

4. ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՄԲ ԱԾԱՆՅՆՆԵՐ: ԱԾԱՆՅՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՅԻՆ ԵՎ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐՈՒՄ

Քննությունը ցույց է տալիս, որ հայերենում և իրանական լեզուներում առկա են ածանցման զգալի համընկումներ: Այդ համընկումները արտահայտվում են մի կողմից՝ հայերենում իրանական ածանցների ներկայությամբ, մյուս կողմից՝ երկու լեզուներում մի շարք ածանցների և ածանցման ընդհանրությամբ:

Պետք է նշել, որ գրաբարի ածանցների պատմական ու համակար-

գային քննություն առայժմ չկա: Ինչ վերաբերում է գրաբարում գործառուղ իրանական ածանցյեալներին, ապա դրանց ծագման ու գործառուական որոշ առանձնահատկություններին անդրադարձել են մի շարք ուսումնասիրողներ (Բելարդի, Բելլի, Աճառյան, Բենվիլենիստ, Բոլոնիեզի, Լերուա, Ռ. Շմիդտ):

Հարցին անդրադարձել է նաև Ջ. Գրեպպինը, որի աշխատանքը տրոժեքավորվում է նյութի ամբողջական քննությամբ, ածանցյեալների ազգական ու ծագումնաբանական չափանիշների տարբերակմամբ, թիպետ հեղինակը երբեմն հասնում է ծայրահեղությունների՝ թույլ տալով նաև որոշ սխալներ¹³:

Ստորև մեր կողմից քննվող նյութը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ 1. իրանական արմատներ, որոնք հայերենում պահպանում իրենց նյութական ու խոսքիմասային իմաստը հանգես են գալիս նաև ածանցացական կիրառությամբ: 2. գլուտ ածանցյեալ, որոնք հայերենում ու իրանական լեզուներում (նկատի ունենք հատկապես միջին իրանական լեզուները) գրեթե անհետացել են գործառական ընդհանրություններ: Սկսենք առաջիններից:

Գոյն գոյականից ծագած համապատասխան ածանցը հաճախական է գրաբարում: Գոյն բառը բացի հիմնական «գոյն, երանդ» նշանակությունից ունի նաև «տեսակ, ձև, կերպ» իմաստները, որը հիմնական իմաստի լայնացման գրեթե անհերքելի է: Գոյն ածանցը առաջացել է վերահիշյալ երկրորդական իմաստներից կամ թերևս ածանցային իմաստն էլ հայերենը փոխառել է իրանական լեզուներից, որտեղ ես առկա է գոյն բառի իմաստային և կիրառական նմանօրինակ երկատվածություն (տե՛ս Արմ. Գոյն բառի տակ):

Պէս-ը համանիշ է իբրև, հանգոյն, նման բառերին: Պէս ածանցով կազմվում են հատկանիշ ցույց տվող բառեր (Առատապէս, մեծապէս, առաւելապէս, քաջապէս...): Բառակազմական հիմնական կաղապարը ածական+պէս-ն է:

Նշենք, որ վաղ գրաբարում պէս-ի ածանցային կիրառությունը դեռևս հատակ չէր, և պէս-ով կազմությունները, առհասարակ հաճախական չէին: Աստվածաշնչում, օրինակ, կա յոթ օրինակ. դառնապէս, յայտնապէս, նշմարտապէս, մեծապէս, պնդապէս, սքանչապէս, փութապէս: Պէս-ի ածանցային կիրառությունը՝ աչսինքն նյութական իմ.→ածանց անցումը կատարվել է թերևս հայերենի հողի վրա:

Օրէն(ֆ) բառը դարձյալ իրանական փոխառություն է: Ունենք մի շարք կազմություններ, որոնց օրէն-ը մակերայնորեն կամ ածականա-

կերտ ածանց է: Հմմ. մարդկօրէն, յանկարծօրէն, համօրէն, վարագօրէն... Սոհասարակ օրէն-ով ձևերը բավական մեծ թիվ են կազմում: Նկատելի է նաև, որ ուշ գրաբարում արէն-ով մի շարք ձևեր արհեստական են, բնորոշ միայն գիտական ոճին: Օրինակ կարող ենք բերել Արիստոտելի թարգմանություններում հանդիպող գլխաւորօրէն, գծօրէն բառերը, վերջինս օգտագործել է նաև Գ. Մագիստրոսը (տե՛ս ՆՀԲ):

Տար «հեռու, հեռավոր» իմաստի մթագնամամբ բառը ձևեր է բերել նաև ապ, չ, ան ժխտական ածանցի գործառություն: Ինչպես նկատել են ուսումնասիրողները, ետոսկեղարշան շրջանում ընդարձակվում են տար-ի գործածության ոլորտները և այն ձևեր է բերում հուն. ὅλθ, -ε'ν, 'απο— նախամասնիկների արժեք¹⁴: Ահա մի քանի օրինակներ տար-ի ածանցային կիրառությամբ. տարածամ, տարապարտ, տարահանելի, տարապայման, տարօրինակ, տարածայնութիւն և այլն: Տար-ի ածանցային կիրառությունը, անշուշտ, ձևեր է բերվել հայերենում:

Այժմ անդրադառնանք այն ձևույթներին, որոնք հայերենում բացառապես ածանցների են: Դրանք ներկայանում են և որպես նախաածանցների և՛ որպես վերջածանցների: Իրանական ծագում ունեցող նախածանցների թիվը մեծ չէ:

Համ—իրանական լեզուներում han-ը արտադրողական ածանցներից է և արտահայտում է նույնություն, ընդհանրություն. այդ ածանցով վկայված շատ ձևեր կան: Համ ածանցը շափազանց արտադրողական է նաև գրաբարում: Այն կազմում է հիմնականում ածականներ (նաև գոյականներ): Առկա են հետևյալ կաղապարները՝ համ+գոյ. (համաբարբառ, համաբնութիւն, համահայր, համաձայն), համ+բայ (համաբանեմ, համբառնամ), համ+ած. (համաբանական, համաման) և այլն:

Հայերենում համ-ը բազմիմաստ է: Ըստ Արմ.-ի ունի՝ ա) նման, նույն, միևնույն, բ) համայն, ամեն կողմ, բոլորը, ամբողջը, գ) բոլորովին, ամբողջովին, դ) գործածվում է նաև որպես թարմատար: Համ-ը հանդես է գալիս նաև ձևափոխված տեսքով՝ հ-ի կրճատումով, մ-ն հնչյունափոխությամբ (ամբարձումն, ամփոփ, անդորր, հանգէտ, հանդիպութիւն...): Համ-ի տարատեսակն է նաև հոմ-ը (հոմարիւն, հոմազգի, հոմանուն): Համ-ը համարվում է հունաբան դպրոցի կողմից ներմուծված ածանց¹⁵:

Կան շատ բառեր, որոնց երկրորդ բաղադրիչը, իրանական փոխառություն է. համագունդ, համազգի...: Եթե համ-ը իրոք իրանական ծագում ունի, ապա դա դեռևս իրավունք չի տալիս այս տիպի բառերը իրանական փոխառություն համարելու: Ավելի հավանական է, որ սրանք կերտված լինեն հայերենում: Ամբողջական փոխառություն պետք է համարել համ ածանց ունեցող այն բառերը, որոնց երկրորդ բաղադրիչը անկասաբար չի գործածվում և չի գիտակցվում. համաալի, համշիրակ, համակ և այլն: Որոշ դեպքերում էլ կարելի է հաշվի առնել հոդակապով կամ առանց հոդակապի լինելու փաստը. համակդեն, համհարզ (կա նաև համահարզ ձևը):

hām — ծագում է իր. *hama-ից. հմմտ. հպրս. hamapitar «համահայր» (ՕԻՅ, 1981, 198—199): Այս էլ իր հերթին հ.հ. *sem «մեկ, միակ» ձևից, որի ձայնադարձներն են som, sōm, sm, smm: Հստ Արմ.-ի այս բառերը նշանակում են նաև «միասին»: Հ. Աճառյանը հայ. համ-ը փոխառյալ է համարում իրանականից «մասնավորապես ա (փխ. հ.հ. e)-ի և ընդհանրապես ձևական նմանությունների պատճառով» (տե՛ս Արմ. համ բառի տակ): Գուցե շատ բժականդիր չլինելու դեպքում կարելի է և համ-ը բխեցնել հ.հ. sm-ից (Գ. Զահուկյանը նույնպես համ-ը կասկածելով է համարում իրանական (տե՛ս Օպեր-ԿԻ..., 311)¹⁶: Համ-ի մեծ հաճախականությունը, բառակազմական լայն հնարավորությունները, եթե չեն հավաստում նրա բնիկ լինելը, ապա գոնե ցույց են տալիս նրա ինքնուրույն լայն զարգացումը հայերենում:

Դժ-ը ժխտական ածանց է, ծագում է իրանական duš «վատ» ձևից: Նախքան այս ածանցի քննությանն անցնելը համառոտակի անդրադառնանք մեկ այլ հարցի: Գրաբարում ժխտական ածանցներն են. ան, դժ, տ, ապ, չ: Ամենաարդյունավետը սրանց մեջ ան-ն է, որով կազմվում են մի քանի հարյուրի հասնող ածականներ՝ ան+գոյական, ան+ածական կաղապարներով¹⁷:

Համանման մի մասնիկ էլ կա իրանական լեզուներում: Օրինակ, an-ը (a-ի տարբերակը) պարթևերենում կազմում է ածականներ և գոյականներ: an-ը դրվում է ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ. anabyād «մոռացված» հմմտ. abyād «հիշողություն» (ՕԻՅ, 1981, 198): Այդպես է և միջին պարսկերենում. tuvān «կարող», atuvān «անկարող», ayār «օգնական», anayār «չօգնող»:

Մենք, ի տարբերություն որոշ ուսումնասիրողների, ան ածանցը փոխառություն չենք դիտում: Երկու լեզուներում ան ժխտական ածանցի առկայությունը ընդհանրական երևույթ է:

Հայերենը իրանականից փոխ է առել ան-ով ամբողջական կազմություններ, որոնցում ան-ի առանձին ձևույթ լինելը չի գիտակցվում, ինչպես չի գիտակցվում նաև մյուս ձևույթի ինքնուրույն բառային իմաստը:

Հմմտ. անաշանիկ, անոյշ, անապակ: Այլ է դժ-ի հարցը: Սրա իրանական ծագումը անառարկելի է. այդ հաստատվում է ոչ միայն ստուգաբանորեն, այլև նրանով, որ հայերենում դժ-ով բառերի գերակշիռ մասը իրանական ծագում ունի, այսինքն՝ այդ բառերը ամբողջական փոխառություններ են: Հայերենում այդ սասնիկով մոտ մեկ ու կես տասնյակ բառեր կան. դժնեայ, դժնի, դժաբան, դժար, դժխեմ, դժկամակ, դժգոյն, դժկերպ, դժմիտ, դժնդակ, դժոխ, դժուար, դժպատեն, դժպիլ: Այս բառերի մեծ մասում նույնիսկ դժ-ի ձևույթային արժեքը չի գիտակցվում, քանի որ բառարմատները անկախ կիրառություն չունեն: Բացառություն են դժգոյն-ը, և դժկերպ-ը, որոնց զոյն և կերպ արմատները հայերենում վաղուց գիտակցվել են որպես մայրենի բառեր՝ ստեղծելով նորանոր կազմություններ:

Ոչ իրանական ծագում ունեցող բառերում դժ-ը ներկայանում է միայն դժաբան, դժգոհ, դժպատեն, դժմիտ-ում: Գոհ-ի և պատեն-ի ծագումը ստույգ չէ (բառերի արտաքին հնչյունական տեսքը չի բացառում դրանց իրանական բնույթը): Բուն հայերեն բառերի մեջ դժ-ը ներկայանում է փաստորեն միայն դժաբան և դժմիտ բառերում: Դժաբան-ը հաղվաղեպ կիրառություն ունի՝ վկայված 5-րդ դարից ուշ, իսկ դժմիտ-ը (դժնամիտ) V դ. է. «Այր չարահար և դժնամիտ»: «Իբրև լսէր ի դժնամիտ հաղարապետն» (ՆՀԲ): Մի խոսքով, գրաբարում, իրանական -դժ- ածանցի կիրառությունը և հաճախակականությունը խիստ սահմանափակ է: Կարելի է կարծել, որ խոսակցական լեզվում այն չի կիրառվել. դժ-ով կազմությունները թերևս սահմանափակվել են գրավոր լեզվի նեղ ոլորտներում: Ի դեպ, այդ սծանցը անարտադրողական է նաև արդի հայերենում. «Դժ-ածանցը, որ հայերենին է անցել որպես մի շարք բառերի բաղադրիչ, արդի հայերենում գիտակցվում է որպես ժխտական ածանց միայն այն բառերում, որոնց նախատիպը որպես առանձին բառային միավորներ գիտակցվում են՝ դժբախտ, դժգոհ, դժկամ, դժմիտ, դժպատեն, որոնցից մի քանիսն էլ դառնում են նոր բաղադրությունների նախատիպեր... Դժ-ով նոր բառեր չեն կազմվում»¹⁸:

Իրանական ժժ-ը երկու բառում՝ քշնամի, քշուառ, ներկայանում է

—Իշ— ձևով: Նշված բառերում Իշ—ն որպես ածանց չի գիտակցվում: Թշ—ով նոր բառեր չեն կազմվել:

Անցնենք վերջածանցների քննությանը:

Ակ: —Հայերենի իրանական փոխառությունների մեջ բազմաթիվ բառեր ունեն այս ձևովը: Սրանք փոխառու լեզվից անցած ձևեր են, որոնցում ակ ածանցային արժեքը շատ գեպքում չի գիտակցվում¹⁹: Այդ ածանցը բավական արտադրողական էր հատկապես միջին իրանական լեզուներում: Միջին պարսկերենում և պարթևերենում կազմում էր գոյականների՝ բայահիմքերից, թվականներից ու ածականներից, ածականների՝ գոյականներից ու բայանուններից: Հանդիպում են նաև բառեր 0(դրո) և ակ ածանցային հակադրությամբ, որոնց միջև իմաստային և խոսքիմասային տարբերություններ չեն նկատվում: Ուսումնասիրողները նշում են ակ-ի նաև փոքրացուցիչ, փաղաքշական իմաստը: Այդպիսի օրինակներ, սակայն, քիչ են, կամ ավելի ճիշտ, քիչ են վկայված, որովհետև դրանք բնորոշ են խոսակցական-բանավոր լեզվին:

Գրաբարում ակ-ի հաճախական գործառությունը համարվում է նվազական-փաղաքշական կիրառությունը. աթոռակ, բլթակ, նավակ, տնակ, բլրակ, պատանեակ...: Ակ-ի այդ իմաստը պահպանել են նաև արդի իրանական որոշ լեզուներ ու բարբառներ²⁰:

Թյուրիմացություն կլինի կարծել, թե գրաբարի —ակ—ով վերջացող բոլոր բառերը իրանական են: Վերջիններս, այո, շատ են, բայց կարելի է առանձնացնել մի շարք —ակ—ով վերջացող բառեր, որոնք իրանական փոխառություններ չեն. ագարակ, արդարակ, դասակ, իմաստակ, իմաստասիրակ, խնդրակ, կրակ, հետևակ, մորակ, ներհակ, սխալակ, սոխակ, տափարակ, տեսակ, տրոհակ և այլն:

Ակ—ով վերջացող բառերի քննությունը պարզում է, որ այն գործառության ընդհանուր հզրեր ունի իրանական համապատասխան ածանցի հետ: Նրանով ևս բայանուններից գոյական է կերտվում (տրոհ-տրոհակ)²¹: Հայերենում էլ կան ակ/0 բառային ղույզեր՝ առանց իմաստային տարբերակվածության: Արդար բառը ըստ ՆՃԲ-ի ունի «ուղիղ, հարթ», «արդարացի» իմաստները. «Զույգ արդարք և կշիռք արդարք և չափք արդար և կապիճ արդար լինիցի ձեզ» (Ղևտ. ԺԲ, 36): «Զի հարթ պահեցեալ արդար կոչեցուք հաւատարիմ հաւասարութեամբն» (ՆՃԲ): Նույն իմաստն ունի և արդարակ-ը. «Զորս հաստատեաց կացոյց բնութիւնս արդարակ ղուգորդութեան» (ՆՃԲ): «Ոմանք ոչինչ ար-

առաքոյ քան առ մարդիկ արդարակացն՝ բարի ինչ կարծեցին գոլ» (ՆՆԶԲ): Այսպես նաև՝ իմաստասեր-իմաստասիրակ: «Առն իմաստասիրի ուրախ առնի հայր իւր» (Առակ, ԻԹ, 13): «Առ իմաստութիւն ճանապարհն կոչի իմաստասիրութիւն. քանզի իմաստասիրակ է արարչական գործութիւն, իմաստասիրակ է և արքունականն, իմաստասիրակ է աշխարհ» (Փիլ.)²²: Կարող ենք նշել նաև սխալ/սխալակ, ազատ/ազատակ և այլն:

Ակ-ով ձեւերը գրաբարում երբեմն դերբայական իմաստ են արտահայտում. գործակ «գործող», խնդրակ «որոնող», զտակ «գտնող, հնարող»: Հմմտ. «Առաջին մարդ առ ի եգիպտացոց Հեփեսոսս որ և հրոյ գտակ լինէր» (Եհս. Քր. Ա): Բացի ածական+ակ. գոչական+ակ կաղապարներից առկա են նաև բայաւմատ+ակ, քվական+ակ կաղապարները. երևակ, երգակ, դիտակ, երկակ, եռակ, էակ:

Տեսանք, որ ակ-ի հիմնական գործառույթը նվազականություն-փաղաքշականություն արտահայտելու մեջ չէ՝ Ակ-ի գործածութեան մասին է. Թումանյանը գրում է. «փոքրացուցիչ -ակ- ածանցը մի շարք դեպքերում ձեռք է բերում բառակազմական գործառույթուն, արմատապես փոխելով ածանցյալով բառի իմաստային միջուկը, որը ինչպես հայտնի է ընտրու չէ նվազա-փաղաքշական ածանցներին ընդհանրապես»²³: Որպես օրինակ նա բերում է օրինակ բառը՝ օրէնփց:

Երևույթը ճիշտ է նկատված, բերված օրինակը սակայն առարկելի է, որովհետև օրինակ-ը և օրէնփ-ը առանձին փոխառություններ են:

Հայերենի և իրանական լեզուների ընձեռած փաստերը հաստատում են, որ երկու լեզուներում առկա են ակ-ի գործածական-իմաստային լայն ընդհանրություններ: Անշուշտ իրանական ազդեցություն կա, բայց չպետք է մերժել նաև հայերենում ակ-ի որոշ գործառությունների ինքնուրույն զարգացումը՝ նույնիսկ իրանական լեզուներում այդ կիրառությունները առկա լինելու դեպքում: Ըստ Իրեվույթին ակ-ով իրանական ձեւերի փոխառութեան շրջանում գրանք հայերենի համար որպես խորթ ձեւեր չեն գիտակցվել, այդ պատճառով էլ հարազատորեն պահպանվել են՝ առանց հնչյունական փոփոխությունների ենթարկվելու:

Ական-ածանցը գործուն և արտագրողական է հայերենի բոլոր փուլերում: Վաղ գրաբարից այդ ածանցին համանիշ է ային-ը: Սակայն թե հաճախականութեան և թե կիրառական ոլորտների ընդգրկման տեսակետից ական-ը ավելի արդյունավետ է: Դասական գրա-

բարի բնորոշ հատկանիշներից մեկը ուսումնասիրողները համարում են հենց ական-ի գործածությունը: Ական-ով կազմված բառերի թիվը հասնում է 1000-ի, իսկ այլին-ով ունենք մոտ 60 բառ²⁴:

Ական-ը հիմնականում ածականակերտ է: Բնորոշ են հետևյալ կաղապարները՝ գոյ.+ական=ած. (աղագական, ախտական, ամուսնական, անձնական), բայարմատ (բայախիմֆ)+ական=ած. (էական, գիտական, աճական, անհատական «անբաժանելի»), ածական+ական=ածական (անջատական, առօրէական, բացական, իգական): Գործում է նաև դերբայ+ական=ած. կաղապարը (արարչական, դատողական և այլն): Բնականաբար բազմաթիվ կաղապարների հնարավորությունը ենթադրում է ական-ով բառերի մեծ թիվ. և դա, իրոք, այդպես է: Իրանական լեզուներում նույնպես առկա է այդպիսի մի ածանց՝ akān /agān; որը միջին պարսկերենում և պարթևերենում անվանակերտ է: (ОИЯ, 1981, 70, 195): Ծագումը ենթադրվում է իր. aka+ana-(ОИЯ, 1981, 70):

է. Բենվենիստը իր. akān-ը դիտում է, նախ և առաջ, որպես իրանական հայրաբանության (պատրոնիմիկա) արտահայտման բնորոշ ածանց-ձևույթ: Հմմտ. Šāhrpur Papakan, Sasanakān, պրթ. āyazan nanī-tānikān — հայ. նանեական մենեան և այլն: է. Բենվենիստը նկատում է, որ իրանական այդ գործառություն ակունքները գալիս են դեռևս հին իրանական լեզուներից²⁵: Կապված այս կիրառության հետ ական-ը թե իրանական լեզուներում, թե՛ հայերենում նաև տեղանվանակերտ է: Հմմտ. Ատուպատական, Վասպուրական, հայերենում նաև՝ Օշական, Փառական և այլն: Նշելով երկու լեզուներում ական-ի գործառական մի շարք ընդհանրություններ, է. Բենվենիստը եզրակացնում է, որ հայերենը պարթևերենից վերցրել է ոչ միայն ական ածանցը, այլև նրա շարահյուսական գործառությունները²⁶:

Ինչպես նշել ենք, -ական-ի կիրառությունները հայերենում ավելի լայն են: Թեպետ ըստ Բենվենիստի «եթե մեզ հասած պարթևական տեքստերը ավելի ծավալուն ու ամբողջական լինեին, ապա կբացահայտվեին նշված ածանցի գործառական ավելի շատ համապատասխանություններ²⁷», սակայն ամենայն հավանականությամբ հայերենում -ական-ի կիրառության սահմանների ընդարձակումը հայերենի հողի վրա կատարված երևույթ է: Ածանցների շարահյուսության լայն ոլորտների «փոխառությունը» ընդհանրապես չի հիմնավորվում:

Ան-ը գրաբարում հանդես է գալիս հիմնականում որպես դերբայակերտ մասնիկ (ներկա դերբայ)՝ հոմանիշ հանդիսանալով ող,

իշ ձևույթներին: Հմմտ. վիպասան, գովասան... Դրանք, սակայն, դասական շրջանում այնքան էլ հաճախական չէին: Ան-ածանցով կազմվում են նաև գործիքների անուններ (որը գարձյալ դերբայական իմաստի յուրօրինակ արտահայտություն է). կռան, խթան, փական, խեղդան, ուշ շրջանից՝ ոլորան և այլն: Ան-ը մատնանշում է կրողը և առարկան՝ կթան. խոթան, ծորան: Ներկա դերբայի ան ձևույթը Հ. Աճառյանը ծագած է համարում հ.ե. ու-ից (ԼՔՀԼ, 5, 26):

Փաստերը հաստատում են ան-ի գործառական ընդհանրությունները իրանական համապատասխան ածանցի հետ: ձո-ը դերբայակերտ ածանց է միջին պարսկերենում, սողդերենում: Հայերենի և իրանական լեզուների ան-ով դերբայի շատ զուգահեռներ է բերում Ջ. Բոլոնիեզին, ընդ որում իրանական բառերը ներկայանում են *āna* և *ana* ձևերով: Այդ ձևերը վկայված են հին և միջին իրանական լեզուներում (Studi, 6): Մի խոսքով *an* դերբայակերտ ածանցը գործուն է եղել իրանական լեզուների բոլոր փուլերում, առկա է և արդի պարսկերենում: Հայերենի իրանական փոխառությունների մեջ էլ կան ան-ով ձևեր, որոնք ենթադրվում են որպես ամբողջական փոխառություններ. արծան, դրուծան: Ջ. Գրեյպինը հայ. դիզան, դեդ-ձան-ի ան-ը համարում է միջ. իր. *ān* ածանցը (REA, 1973, էջ 4), որը առարկելի է: Ջ. Բոլոնիեզին նկատում է, որ ան ածանցը հայերենում կազմում է նաև գոյականներ, որոնց և նախատիպ բառի միջև իմաստային տարբերություններ չեն դրսևորվում. արշալ-արշալան, հրաւէր-հրաւիրան, դատ-դատան, շուրշ-շրշան և այլն: Նշված բառերից շատերը իրանական ծագում ունեն: Բոլոնիեզին համանման օրինակներ է բերում և միջին իրանական լեզուներից:

Ան-ը նաև տեղ մատնանշող ձևույթ է, ինչպես անոց կամ արան ածանցները:

Արգելան, ապաշխարան, կայան, դիտան... Ջ. Բոլոնիեզին նման կազմություններ է բերում նաև հին իրանական լեզուներից. հմմտ. *Vrkāna* տեղանունը: Հայերենի մի շարք ածանցների քննությանը վերաբերող Բոլոնիեզիի աշխատանքը առաջին հերթին կարևորվում է հայերենի և իրանական լեզուների համապատասխան ձևերի ու իմաստների վերհանման տեսակետից: Սակայն առանձին փաստարկներ առարկելի են: Այսպես, նկատելով հայերեն մի շարք բառերի գոյականական և դերբայական առումները (պատսպարան, խափան), նա գտնում է, որ այդ իմաստները ծագել են իր. համապատասխան *āna* և *ana*-ից (էջ 10—11): Այս հարցում այսպիսի զուգահեռը թեր-

ևս շատ է բծախնդիր և չի արդարացվում: Դժվար թե երկար ու կարճ ձայնավորների հակադրություն չճանաչող հայերենը օտար լեզվի հիշյալ հակադրությունը օգտագործելու բառիմաստների նրբագույն տարբերակման համար: Պատասխարան-ի «պաշտպան, օգնական, պատրաստարկելու տեղ, նեցուկ» նշանակությունները հայերենում կատարված իմաստային զարգացումներ են և ոչ թե իրանական *āna* կամ *ana* շնորհիվ առաջացած իմաստներ:

Ամփոփենք: Ան-մասնիկի հայերենում և իրանական լեզուներում ունեցած գործառական-իմաստային ընդհանրությունը ակնհայտ է: Այդ հանգամանքը սակայն, իրավունք չի տալիս մեզ անվերապահորեն հայերեն ան-ի ծագումը բխեցնելու իրանական լեզուներից, մասնավորապես, որ չի ժխտվում մեր ան-ի անմիջական հնդեվրոպական բնույթը: Ծագած լինելով հ.ե. ու-ից, ան-ը հայերենում և իրանական լեզուներում իմաստային-կիրառական ընդհանրություններ է դրսևորել, սկզբնապես, բնականաբար ավելի սահմանափակ, հետագայում ավելի լայն: Այստեղ արդեն կարելի է չբացառել իմաստային որոշ նրբերանգների պատճենման հնարավորությունը: Հայ. ան-ի կենսունակությանը (պետք է կարծել, որ այն ավելի գործուն է և՛ լեզվի բանավոր խոսքում) վերջին հաշվով նպաստել է և այն, որ համարենույթ մի մասնիկ էլ գործառում էր իրանական լեզուներում²⁸:

Անակ—ածանցը գրաբարում հիմնականում գոյականակերտ է՝ բայահիմք (բայարմատ) նախադիրով. ըմպանակ, եղանակ, վարձանակ, մեցանակ, յաղթանակ: Անակ-ը առկա է նաև փոխառյալ բառերում. գանձանակ, առունանակ «ուրվանկար», ամբողջական փոխառություններ են: Նշանակ «նշան» և վարձանակ «մրցանակ» կարող են լինել և հայակազմություն:

ānag պարթևերենի համար նշվում է որպես ածականակերտ ածանց, որը հաճախական չէ: Ծագում է իր. *ana-ka-ից (ОИЯ, 195): Երկու լեզուներում համապատասխան ածանցի իմաստային-կիրառական տարբերությունները ավելի ակնառու են, քան ընդհանրությունները:

Անդ—Որոշ ուսումնասիրողներ սա ևս համարում են իրանական: and-ը միջին պարսկերենում գոյականակերտ է: Զ. Դրեպպինը վկայակոչում է արգանդ բառը (նշվ. աշխ., էջ 4): Արգանդ բառում անդ-ը որպես ածանց բացահայտվում է ստուգաբանորեն: Հայերենում անդ-ով վերջացող այլ բառերում անդ-ի ածանցային բնույթը պարզ չէ: Աղա-

մանդ-ը հունական փոխառութիւնն է, աղանդ, հիւանդ, նարմանդ, մարմանդ, շրուանդ, պատանդ րառերի ստուգաբանութիւնը վստահելի չէ: (Բացառված չէ սրանց իրանական բնույթը): Մի խոսքով անդ-ի ածանցային բնույթը հայերենում հստակ չէ, ուստի և որոշակի չի կարելի պնդել այդ ձևւոյթի՝ որպէս իրանական ածանցի փաստը:

Անդակ—հազվադեպ հանդիպող ածանցներից է: Դրա իրանական ծագումը նշել է դեռևս Հյուբշմանը՝ սուրհանդակ-ի անդակ բաղադրիչը համարելով իրանական *andak* մասնիկը²⁹: Միջին իրանական լեզուներում դրանով կազմված ձևերը հիմնականում դերբայական նշանակութիւն ունեն: Հայերենում անդակ ածանցին հանդիպում ենք մի քանի բառերում. ասպանդակ, բաւանդակ (բովանդակ), սուրհանդակ: Սրանք ամբողջական փոխառութիւններ են, և այս բառերի հիման վրա խոսել հայերենում անդակ ածանցի գոյութիւն մասին, թերևս ճիշտ չէ: Անդակ ածանցը տեսնում ենք ալլանդակ բառում, օժանդակ-ն էլ ամբողջական փոխառութիւնն է:

(Ս.) րան-ը քմաստային-հնչյունական ակնհայտ ընդհանրութիւն ունի միջ. պրս. *دانه*-ի հետ: Զ. Գրեպպինը նկատում է հետևյալ օրինակները. հալեմ-հալարան, բառ-բառարան, աղօթ-աղօթարան, միջ. պրս. *zēn-zēndan* կարող ենք ավելացնել *ataxš* «կրակ» — *ataxšdān* «կրակարան»: Արան-ի իրանական բնույթը ավելի համոզիչ կլիներ, եթե իրանական լեզուներում էլ առկա լիներ *dan*- ածանցի բովանդակներում զգալի բառաշարք:

Ոմանք հայ. արէն-ը (համտ. փոխարէն) հակված են համարելու իրանական: Հ. իր. **a.šayana* կազմված ավ. *dāy* «տեսնել» արմատից: Հայերենում արէն-ը հանդես է գալիս հիմնականում որպէս որևէ լեզու ցույց տվող ածանց. հունարէն, դադմատարէն...: Եթե ծագումնաբանորեն իրոք հայ. նշված ածանցը իրանական է, ապա հիմնական գործառութիւնը նորամուծութիւնն է:

Ջան գրաբարի մակբայակերտ ածանց է: Հանդիպում է մի շարք բառերում: Նախատիպ բառը կարող է լինել իրանական փոխառութիւն կամ բնիկ հայերեն, կամ էլ այլ լեզուներից կատարած փոխառութիւն: Ահա զան-ածանցով բառերի մի շարք. այլազան, ամենազան, աստուածազան, բազմազան, բաղազան, գեղազան, գեղեցկազան, զանազան, զարմանազան, հիզան, հրաշազան, ոռզան: Ըստ Աճառյանի, դասական շրջանում ավանդված է միայն զանազան-ը (տես Արմ. զան բառի տակ): Մյուս ձևերը թեև հոգատական, բայց համեմատյան դեպս ուշ շրջանից չեն: Հայ. զան-ի կապը իր. *zāna*-ի հետ կասկած չի հարուցում:

Թար—անշուշտ իրանական լաг ձևովն է, որը ածականների համեմատության աստիճանի ցուցիչ է: Թար—մասնիկով հայերենում ունենք ընդամենը մեկ օրինակ. վառքար, որն ամենայն հավանականությամբ ամբողջական փոխառություն է, մասնավորապես որ քար—ը հայերեն բառում համեմատության աստիճանի ցույց տվող ձևով է. գրաբարում վառքար նշանակում է վատ: Ուրեմն, փաստորեն քար—ածանց հայերենում չկա:

Իկ—ը գրաբարում փաղաքական-փոքրացուցիչ ածանց է: Հմմտ. աևասնիկ, հաիկ, հացիկ, ջրիկ, վայրիկ և այլն: Իկ—ը այդ նշանակությամբ գործառել է միջին հայերենում, գործառում է և այժմ: «Տեսականորեն այն բոլոր առարկաների անուններից, որոնցից կարելի է հնարավոր է ֆիզիկապես մեծ ու փոքր տարբերել, արդի հայերենում հնարավոր է -իկ ածանցով նվազական կազմել, չնայած որոշ մասի համար սովորական են -ակ և -ուկ ածանցներով բաղադրությունները»³⁰:

Գրաբարում -իկ— փաղաքական-նվազական ածանցով բառաշարքը մեծ չէ: Իրանական լեզուներում նույնպես առկա է իկ ածանցը: Եղած նյութը դեռևս հնարավորություն չի տալիս լայն ընդհանրություններ տեսնելու հայ. -իկ—ի և իր. իկ—ի գործառությունների միջև: Միջին իրանական լեզուներում իկ—ը հիմնականում բնութագրվում է որպես հարաբերական ածականներ կերտող ածանց՝ բայանուններից ու գոյականներից (ОИЯ, 1981, 69, 195):

Հայերենի պարսիկ, հնդիկ, պահլավիկ, զաւդիկ, խումիկ ձևերը կան և իրանական լեզուներում: Սրանք ամբողջական փոխառություններ են:

Իկ—ով բաղադրությունները ցույց են տալիս նաև նախատիպ բառով արտահայտված իմաստը կրող առարկան: Նման ձևեր առկա են և իրանական լեզուներում: Նախատիպ բառի փոխառյալ լինելու դեպքում կարելի է ենթադրել կազմության ամբողջական փոխառություն լինելը. ռադմիկ, ռամիկ, վաշտիկ, փաչիկ, ասպաստանիկ, տոհմիկ, պաշիկ, դրանիկ, շահրիկ...: Սրանց համաբանությամբ հայերենն ունի նաև այլ բառեր. դրանց մեծագույն մասում բաղադրիչներից մեկը իրանական է (բարդ բառերի դեպքում հնարավոր է, որ երկու բաղադրիչներն իրանական լինեն): Սրանք, սակայն փոխառություններ չեն. փոխառյալ է միայն բառակազմական կաղապարը: Աղատատոհմիկ, անաշխարհիկ, բարետոհմիկ, գերաշխարհիկ, օտարաշխարհիկ, աշխարաւանդիկ, ձեռակերտիկ, պատերազմիկ, գինեվաճառիկ, Հայերեն

բառերով ունենք. երգեցիկ, բնիկ (եթե բուն-ը իրանական փոխառություն չէ), լռիկ, մարտիկ, ամիկ և այլն:

Կար—հանդիպում է մի շարք բառերում. կամակար, վնասակար, օգտակար. ծագում է իր. *kara-ից «անել, գործել»: Մի քանի բառերում կար-ը որպես ածանց չի գիտակցվում, այլ կար «ուժ, զորություն» արմատն է՝ (տկար, անկար, անտկար, կարել, կարող, կարաուոր և այլն):

Կամակար, վնասակար բառերը ամբողջական փոխառություններ են:

ձան—ածանցով առկա են մի շարք բառեր. գինեձան, դաւաձան, երախձան, ճակաձան, ճոխաձան, տիրաձան: Այս բառերում նախ-ը հիմնականում ածականակերտ է, բացառություն է կազմում երախ-նան «սանձ» բառը³¹. Պարթևերենում էլ նման ածանց կա, որ կազմում է ածականներ ու գոյականներ. šād «ուրախալի»—šādčan «ուրախ», kumār «պատանի»—kumārčān «աղջիկ» (ОИЯ, 1981, 197):

Պան—(ա)պան—անշուշտ pan «պահել» արմատից է: Հայերենում հանդես է գալիս միայն ածանցային կիրառությամբ: Իմաստային համանիշ է պան, պետ ձևույթներին: Պան-ով կազմությունները առկա են ինչպես իրանական ծագումով նախատիպ բառերում, այնպես էլ բնիկ կամ ոչ իրանական փոխառություններում. բարապան, դրախտապան, ջրաղացպան: Իրանական փոխառյալ բառ+պան բաղադրությունների ամբողջական փոխառություն կամ հայակազմություն չեն ելու հարցում միշտ չէ, որ կարելի է վճռական բան ասել: Ըստ երեւույթին ամբողջական պեսոք է համարել բարապան-ը, որովհետև բար-ը հայերենում առանձին չի կիրառվում, դրախտապան «պարտիզպան»-ը, քանի որ դրախտ-ը իրանական լեզուներում ունեցած իմաստն է, զանկապանն էլ թերևս իրանական է: Փուշտիպան, վարապան, մարգպան ամբողջական փոխառություններ են: Պան-ը կիրառվում է «պահող, խնամող» ընդհանուր նշանակությամբ. ջրաղացպան, սենեկապան, խանութպան, պանդոկապան, պահապան, թղթապան: Նախատիպ գոյականը, ինչպես այս օրինակներից է երևում, կարող է նշել գործիքների, շենքերի, այլևայլ իրերի անվանումներ, նաև մարմնի մասեր. գլխապան, դաստապան, թաթպան, դանկապան: Արգի հայերենում պան-ով կազմությունները ավելի շատ են: Բավական մեծ թիվ են կազմում այն բառերը, որոնց մեջ որպես նախատիպեր կենդանիների անուններ են. կովապան, իշապան, խոզապան, ուխա-

քապան, շնապան, ձիապան, հավապան, այլև՝ երամակապան, ջոկապան և այլն: Տեսականորեն արդի հայերենում, փաստորեն հնարավոր է կենդանու անուն+պան կազմությունը: Գրաբարում նման կազմությունները քիչ են: Վերը բերված արդի հայերենի օրինակներից և ոչ մեկը գրաբարում ավանդված չէ: Առկա է միայն երամակապան բառը՝ այն էլ ուշ շրջանից:

Պան-ը իմաստային որոշ ընդհանրություններ ունի պետ և պան ձևությամբ հետ. հմմտ. ախոռապան-ախոռապետ, մարզպան-մարզպետ, դարապան-դարապետ: Նրբերանգային տարբերությունը թիրևս այն է, որ պան-ով կազմությունները արտահայտում են «հսկիչ, պահող», իսկ պետ-ով կազմությունները՝ «իշխող, գլխավորող» իմաստները: Այս երկու ձևությունների տարբերությունը՝ հաև այն է, որ պետ-ը սոսկ ածանց չէ, այլ գիտակցվում է որպես ինքնուրույն բառ՝ կազմելով նոր ածանցված ձևեր. պետաբար, պետադոյն, պետական, պետանամ, պետաւոր, պետութիւն... Բառավերջում պետ-ով կազմությունները ավելի շատ են, քան պան-ով ձևերը: Նկատվում է տարբեր բառերի հետ զուգորդելիության տարբեր հնարավորություններ. աշապես, դռնապան, պահակապան, պատգոսապան, բարապան, վարապան, պետ-ով զուգահեռները չկան, իսկ դահնապետ, դևնպետ, մայպետ, հազարապետ, զինդիկապետ, բառերի պան-ով տարբերակները չկան: Սա կարելի է բացատրել այդ ձևությունների իմաստային-նրբերանգային վերը նշված յուրահատկությամբ:

Ստան—ածանցը գրաբարում տեղանվանակերտ է, նաև ցույց է տալիս նախատիպ գոյականի արտահայտած հասկացության հավաքականություն, շատ լինելը: Հմմտ. Հայաստան, Վրաստան, Ասորեստան, Հրէաստան, ալգեստան, մրգաստան, ծառաստան: Այս կիրառության հետ կապված ստան-ը համարվում է հաև հոգնակիակերտ մասնիկ: Անցումը, ինչպես նշում է Աճառյանը, կատարված է, անշուշտ, ալգեստան, ծառաստան և նման բառերից, որոնց մեջ առարկաների բազմությունը մտքով է առնված, որով և հավաքականի է վերածված: Հավաքականի և ստան մասնիկի հարակցությունը կարելի է տեսնել հատկապես Հայք-Հայաստան, Մարք-Մարաստան... և նման բառերի մեջ, որոնցից կարելի է հետևցնել, թե ստան = ք (ԼՔՀԼ, 3-րդ, 713): Հ. Աճառյանի հավաստմամբ ստան մասնիկի, որպես հոգնակիերտի, գործածության հնագույն վկայությունը VII դ. է (ն.տ.): Ստան-ը որպես տեղ ցույց տվող ածանց հոմանիշային եզրեր ունի արևմ, ոց մասնիկների հետ: Նկատելի է, անձ ցույց տվող նախատիպ

բառով ստան զուգորդելիություն ոչ հաճախական լինելը: Ունենք հարս-
նարան, վարդապետարան, եպիսկոպոսանոց, օտարանոց, իսկ դրանց
ստան-ով ձևերը չկան: Եզակի վկայությունը կա միայն օտարստան
ձևը:

Ստան—ածանցը ծագում է իրանական *stana «տեղ» բառից:
Միջին պարսկերենում և պարթևերենում հիմնականում տեղանիշ է.
bodestān «այգի» հմմտ. հայ. բուրաստան, šahrestan «գավառ,
քաղաք», ʾirahangestān «գարոց»: Իմաստի լայնացմամբ ու փոխա-
բերացմամբ նաև dādestān «դատաստան, դատ, դատավարություն»,
dad «օրէնք» բառից:

Ունի—իզականակերտ ածանցը ծագում է իր. uhi(urhi)-ից: Ըստ
Աճառյանի գրաբարում ունի-ով կազմությունները 60 հատ են: Սկզբնա-
պես ունի մասնիկը իրանական ծագմամբ հատուկ անունների բաղա-
դրել էր՝ Զարուհի, Խոսրովուհի, Համազասպուհի, Սմբատուհի, Տա-
ճատուհի: Այսպիսի բառերում ուհի-ն հոմանիշ է իր. դուխտ «աղջիկ»
բառին: Հետագայում հատուկ անունների բաղադրիչ լինելուց զուտ, այն
սկսում է կիրառվել, ընդհանրապես որպես իզական սեռի ցուցիչ. բա-
րեկամուհի, եգիպտուհի, Բամուհի, աբխազուհի և այլն: Ըստ Հ. Աճառ-
յանի V դ. ունի-ով կար ընդամենը յոթ հասարակ անուն. քաղուհի,
Բաբալուհի, Երանուհի, Իմաստուհի, հալաուհի, սաբալուհի, առա-
մեղուհի (ԼՔՀԼ, 3-րդ, 305): Արդի հայերենում ունի-ով կազմություն-
ները ավելի մեծ թիվ են կազմում: Է. Բենվենիստը ենթադրում է, որ
ունի-ն նախապես առկա է եղել քաղուհի՝ մի կարևոր բնութագրական
բառում: Հետագայում միայն այն ընդհանրացվելով դարձել է իզական
անունների ցուցիչ: Բենվենիստը կարծում է, որ քաղուհին ամբողջական
փոխառություն է (TPS, 1945, 74): Սակայն բառը թերևս հայակազ-
մություն է. ճիշտ է, սպասելի քաղաւորուհի-ի փոխարեն քաղուհի-ն
կարող է առարկելի դարձնել նրա հայակազմ բնույթը, սակայն այդ
կազմությունները բնորոշ էին հայերենին (հմմտ. դատուհի «դատա-
վորի կին», «կին դատավոր»: Նաև՝ քաղազուրմ, քաղաժառանգ, քա-
ղալեւալալ—թագաւորակերպեալ, որոնք զուտ հայակազմություններ
են):

Իանդ—այս բաղադրիչով առկա են մի շարք բառեր. աշխարաւանդ,
գաճաւանդ, բաճաւանդ, պաւաւանդ, շաւաւանդ, բաւճաւանդ³², դա-
ւաւանդ, դանդաւանդ, պախնաւանդ, կաւաւանդ, մանաւանդ, սա-
ւաւանդ, վաւաւանդ (նաև որոշ տեղանուններ՝ Բագրեւանդ, Զարա-

ւանդ...): Բնիկ հայերեն բառերում լանդ-ը սակավադեպ է (բարձրա-
ւանդ, սարաւանդ): Իանդ-ի ածանցային իմաստն էլ հստակ չէ:

Իէտ—գրաբարում արտահայտում է հավաքականութուն, մի բա-
նից շատ լինելը. հանդիպում ենք հետեւյալ բառերում. գիմաւետ, (գի-
նեւետ), հացաւետ, ընչաւետ, խաշնաւետ, խոտաւետ, ծաղկաւետ, ծա-
ռաւետ, կենդանաւետ, մեղաւետ, շահաւետ, ուխտաւետ:

Հայ. վետ-ը երբեմն փորձում են կապել հ.ե. -*vent- մասնիկի
հետ: Հ. Աճառյանը նկատելով իմաստային ընդհանրությունը մեր-
ժում է վետ-ի ծագումը *vent-ից՝ ելնելով հնչյունական անհամապա-
տասխանությունից: (ԼՔՀԼ, 3, 115): Է. Աղայանը նույնպես մեր-
ժելով դրանց ծագումնաբանական կապը, հ.ե. *vent-ի հետ կապում է
գիմ ածանցը (ԲԱՀ, 54—55): Իրանական լեզուներում նույնպես գոր-
ծառում է vand, vend ածանց, որ ծագած են համարում իր. *vat: vant
արական և չեզոք սեռի ածանցից (ОИЯ, 1981, 70): Այս ածանցը հայ.
ւետ-ի հետ իմաստային ընդհանրության հզոր ունի: Հմմտ. պրթ.
isprahm «ծաղիկ», Isprahmävend «ծաղկաշատ»:

Իէտ ածանցը, սակայն փոխառություն չենք համարում³³: Նկատե-
լի է, որ իրանական ծագում ունեցող բառերի կազմում վետ ածանցը
այնքան էլ հաճախական չէ:

Իւր-(աւոր) ածանցը չափազանց արդյունավետ է գրաբարում: Նրա-
նով կազմված բառերը մի քանի հարյուրի են հասնում: Աւոր ձևույթի
էական տարրը, ինչպես նկատում է Ա. Մեյնե, -ւոր-ն է, որ հանդի-
պում է մի շարք բառերում. ղինւոր, ջրուոր, վարձւոր (նաև վարձա-
ւոր) և այլն (ՄՀՈւ, 102): Հայերենում ավելի հաճախական է աւոր
ձևը: Ուսումնասիրողների կարծիքով աւոր-ը «կրող» նշանակող մի
ձևույթ է, որը «բերեմ»-ի նկատմամբ նույնն է, ինչ որ հուն. $\varphi\epsilon\rho\omega$ $\varphi\epsilon\phi\omega$
նկատմամբ: (ՄՀՈւ, 102):

Աւոր-ով ձևերը ցույց են տալիս. ա) պաշտոն. դատաւոր, գան-
ձաւոր, սեղանաւոր, մարքաւոր, բ) մի բանից ունեցող, մի բան կրող
անձնավորություն. զրահաւոր, սուսերաւոր, մկնդաւոր, կաոլսնաւոր,
հաւատաւոր, ձիաւոր, գ) նախատիպի նման, նման ձև ունեցող. գիսա-
ւոր, զոգաւոր, զուկաւոր: -Աւոր-ով հատկապես կազմում են ածա-
կաններ (նաև գոյականներ) եկաւոր, երաշխաւոր, երկարաւոր, կա-
մաւոր, կարեւոր, հաղարաւոր, հանդիսաւոր, հարկաւոր, հնարաւոր:

Առկա են գոյ+աւոր, ածակ.+աւոր, բայանուն+աւոր, մակբայ+
աւոր, թվ.+աւոր կաղապարները: Նշված ածանցի հայկական բնույթը
հիմնավորել են մի շարք հայագետներ³⁴:

իրանական լեզուներում -var(-br, -wr) ածանցն էլ իմաստային, գործառական որոշ ընդհանրություններ ունի հայ. ւառ-ի հետ: Մեծավաստակ Հ. Աճառյանը ւառ կազմությամբ մի քանի բառ դիտում է որպես ամբողջական փոխառություններ իրանականից: Բերենք երկու օրինակ. հետեւելով Հյուբշմանին, նա գանձաւոր բառը համարում է ամբողջական փոխառություն՝ պհլ. ganjubar(ganjubar): Նա հայա-կազմություն չի համարում նաեւ ւառ մասնիկի «պետ» իմաստի պատճառով: Բայց սա առարկել կարելի է, որովհետեւ աւոր-ի այդ իմաստը առկա է և մախաւոր, սեղանաւոր բառերում, որոնք իրանական փոխառություններ չեն: Գանձաւոր-ի ամբողջական փոխառություն լինելու դեպքում հստակորեն չի մեկնվում uvar—աւաւ անցումը:

Կոնկրետ գանձաւոր-ի համար հնարավոր է երկու ճանապարհ. կամ այն հայակազմություն է՝ գանձ+աւոր, կամ էլ հայերենը վերցնելով gadjubar, այն ենթարկել է իր օրենքներին և արդեն գրավոր ավանդման շրջանից մեզ է ներկայացրել գանձաւոր ձևով (հայկական բնույթի օգտին է խոսում նաեւ ձ-ի առկայությունը ջ-ի փոխարեն):

Դաւաւոր բառն էլ Արմատական բառարանում փոխառչալ է դիտվում: Պհլ. datavar կամ dātuvar: Սրա դեմ ես կարող եմ առարկել այն փաստարկներով, ինչ գանձաւոր բառի համար: Պետք է ընդունել, որ հայերենը փոխառչալ դատ բառով կազմել է նոր բառ: Հստակ է, քաղաւոր բառում (բառացի՝ թագ կրող) հայերենը սլարոնային թարգմանում է իրանական մի բարդ բառ (ՄՀՈԻ, 103): Մեյնն նշում է նաեւ, որ ւառ վերջահանգով հայերեն բաղաձայնիւ բառեր կազմվել են համապատասխան իրանական բառերի հետեղությունամբ. «Այսպիսով, թեև աւոր-ը բուն հայերեն տարր է և ձևի ու իմաստի տեսակետից հեշտությամբ բացատրվում է հայերենի ներսում, այն կրել է իրանական ազդեցություն. այստեղ կանգնած ենք մի իսկական լեզվական խաչավորման առաջ» (ՄՀՈԻ, 103):

Մեզ թվում է, որ հայ. ւառ-ը իրանական ոչ մի ազդեցություն չի կրել. լինելով հայերենում չափազանց հաճախական, ունենալով ածանցային իմաստների հստակ արտահայտություն, աւոր-ով կերտվել են մի շարք բառեր, այդ թվում նաեւ նախատիպ իրանական փոխառություններով և եթե որոշ դեպքերում իրանական բառն ու հայերենը ձևային ընդհանրություններ են դրսևորում, ապա դա լուրջ փաստ է «ազդեցության» հիմնավորման համար: Մի խոսքով, իրանական փոխառչալ բառ նախատիպով ու ւառ կազմությամբ ձևերը պետք է

հանել փոխառությունների ցանկից, մանավանդ, երբ նախատիպ բա-
ռը անկախ գործածություն ունի հայերենում:

Ամփոփենք: Հին հայերենում գործառուում են իրանական մի քանի
ածանցներ՝ նախածանցներ ու վերջածանցներ: Վերջիններս ավելի շատ
են: Ածանցները առանձնանում են նաև ըստ բառակազմական ու ի-
մաստային հատկանիշների, ըստ խոսքի մասերի կերտման հնարավո-
րության ու նշանակության:

Թյուրիմացություն կլինի կարծել, թե օտար լեզվից անմիջապես
վերցվում է տվյալ ածանցը և կիրառվում: Այդպես չէ: Դրանք տվյալ
լեզուն են ներթափանցում այն փոխառյալ բառերի շնորհիվ, որոնցում
առկա է տվյալ ածանցը և գիտակցվում է նրա իմաստը: Այդ բառերի
համաբանությամբ էլ կիրառվում են նորանոր ածանցավոր ձևեր:

Ածանցները առաջանում են նյութական իմաստ ունեցող բառերից՝
վերջինիս մթազնումով, այլև որոշ հնչյունական փոփոխությունների
շնորհիվ: Ինչպես նշել ենք, փոխառյալ բառերից ածանցային իմաստ-
ներն ու կիրառությունները կարող են ձևոք բերվել փոխառու լեզվում:
Այս դեպքում, ուրեմն, դա չպետք է դիտել որպես փոխառյալ ածանց,
այլ նշել միայն տվյալ ձևի օտար ծագման մասին: Եթե ստուգարանորեն
տվյալ ածանցը օտար ծագում է ենթադրում, ապա ածանցային իմաս-
տը կարող է օտար չլինել:

Մերժելի պետք է համարել այն սկզբունքը, երբ երկու լեզուներում
իմաստային ու գործառական ընդհանրություններ ունեցող ածանցները
անպայման դիտվում են որպես փոխառություն (տվյալ դեպքում իրա-
նական փոխառություն):

Նկատվում է, որ բուն իրանական ծագում ունեցող ածանցները
(դժ, թար, ճան, անդակ) հայերենում իմաստային-կիրառական լայն
ընդգրկում չունեն:

5. ԽԼԱՁ ՀԱՃԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ

Իրանական ծագում ունեցող բառերը հայերենում գործառական
նույն արժեքը չունեն: Կան բազմաթիվ բառեր, որոնք հայոց լեզվում
կիրառվել են 1—2 անգամ: Սրանց առանձնացումը և քննությունը
ինքնանպատակ չէ: Սա, նախ և առաջ, իրանական փոխառությունների
նոր՝ ըստ գործածության հաճախականության սկզբունքի դասակարգ-
ման փորձ է, որը մինչև այժմ չի կատարվել ուսումնասիրողների կող-
մից: Իսկ բառերի գործառական հաճախականության և առհասարակ
կիրառության ոլորտների որոշումը խիստ կարևոր է փոխառու լեզվում

փոխառյալ բառապաշարի լեզվական արժեքի գնահատման հարցում: Ստորև կբերենք իրանական ծագմամբ նվազ հաճախական բառերի ցանկը: Այդ բառերը նույնպես մտնում են իրանական փոխառությունների ընդհանուր թվի մեջ՝ մեծացնելով դրանց տոկոսը՝ բնիկ հայերեն կամ այլ փոխառությունների համեմատությամբ: Այնինչ, դրանք պետք է առանձնացնել և տարբերակել: Ահա այդ բառերը: Փակագծերում տալիս ենք գործածության թիվը, սկզբնաղբյուրը, էջը: Մի քանի բառ միայն հնարավոր չէր ստուգել ըստ սկզբնաղբյուրի. այս դեպքում էլ հղում ենք Արմատական կամ նոր Հայկազյան բառարաններին:

Ազոխի «ազնվականություն» (Գիրք. թղթ. 170, 171), ախարամոլ «աստղագուշակ» (2, հոր. 206), ախանգ «շարք» (Արմ. 1), անաշանիկ «օտարական» (1, Ոսկ. եփես. 833), անգար «հաշիվ» (1, Եզն. 287), անշխման «ժողով» (2, Արմ.), աշղահակ (ծուկ է) (2, Մագ. թղթ. 216), աշխարաւանդ «թագավորական թագի կապը» (1, Բուզ., 207), ապատ «շեն» (ր, Եղիշ., Արմ.), ապարքանել «հանդգնել» (2, Եղիշ., 12, Ագաթ. 288), ապահայիկ (1, Եղիշ. 115), ապիկամ «անկամ ծուլ» (1, Եզն. 269,) ապրդում «ձիու թամբի մաս» (1, Բուզ. 91), ասպահապետ «զորապետ» (2, հոր. 207, 209), ասպանարակական «հովվական» (1, Եւս, բր. ա. 230), ասպաստանիկ (ձի) (1, Արմ, Ա. Մակ. Գ, 39), արկ «ավան» (1, Ուռհ., 135), արունանակ «նկարի ուրվագիծ» (1, Ոսկ. եփես. 873), աւանդ «քաղաք» (2, Արմ.), բագ «բաժին» (1, Արմ.), բահլիկ «զրահ» (1, Սեր. 68), բանուական «իշխանահիներ» (2, Բուզ. 48), բաշխիշ «պարգև» (1, Բուզ. 159), բաստարան «բանտ» (1, Արմ.), բէշկ մշկոյ (կենդանի է) (1, աշխ. 615), բոբ «գորգ» (3, Արմ.), բոգպախտ (կրոնական գիրք է) (Եղիշ. 143), բուիճենիկ (բույս է) (1, աշխ. 616), զանաուր «դեսպակ» (1, ՆՀԲ.), զաւազ «բազեի ձագ» (1, Մագ. քեր. 240), զոմեզ «կովի մեղ» (1, Եղիշ. 52), գոյիբուակ (բուսանուն է) (1, Աշխ. 615), զոսակ «անմազ» (1, Արմ.), դեմպետ «կրոնապետ» (1, Եղիշ. 143), դերանդերձապետ «խորհրդական» (1, Եղիշ. 62), դժկերպ «տգեղ» (1, Արմ.), դժպարտ «հաղթված» (1, Արմ.), դրուժան «խաբեբա», (2, Արմ.), երաշխ «աշխետ» (1, Մագ. թղթ. 51), զառնաուխտ «ոսկեհոս» (1, Եզեկ. ԺԶ, 13), զարտակ «դեղին» (1, Արմ.), զենակար «վնասակար» (1, Արմ.), թուանիկ «հարուստ» (1, Կղն., Արմ.), լաշկար «զորք» (1, Եղիշ. 142), խար. «խոտ» (1, Ագաթ 27), խարբանդակ (1, Արմ.), խարբուզ «իշայծամ» (1, Բ. օր. ԺԴ, 5), խոռապետ, «իշխան» (1, Բ, Բագ. Ը, 18), խոստակ «կալվածք» (1, Կան. Բ. 95,

Արմ.), խորակ «խմորեղեն» (1, Արմ.), կոտակ «կարճ» (1, Բուզ. 6), կոռգայետ «արհեստապետ» (1, Վկ. արև., 139), համալար «հավասար» (1, Արմ., Կղնկ.), համիմալ «դատախազ» (1, Արմ.), համառ. «ողեկից» (1, Արմ.), հեշմակ «ղե» (1, Եղն., Արմ.), հիբիլ (ժաղկի աշնուն) (1, Ելք. Լ. 24), հոշիբուակ «խունկ» (1, Աշխ., 616), հոբուակ (բույս է) (1, Աշխ., 615), դամդայեալ «պճնալած» (1, Բուզ., 120), համբար «մանյակ» (1, Սևբ., 66), հանբակ (բույս է) (1, Սիբ. ԻԴ, 20), հապուկ «շուտ» (1, Եղիշ. 74), հարակ «հաճանգ» (1, Աշխ., Արմ.), ճարտուկ «սպիտակավուն» (2, Բուզ. 43), հեմիշ «գուգարան» (1, Բուզ. 200), հիսմակ (զարդ է) (1, Փարս. 88), մաշկապարնէն «արքայի վրանը» (2, Բուզ. 47, 159), մենթան, «ղգեստ» (1, Ոսկ. ա. Տիմ. 66), մովպետան մովպետ (2, Եղիշ. 62, 181), յախտիլ (1, Արմ.), նանայ «խսիր» (1, Վրք. հրնց. Բ. 12), նաշիբուակ (բույս է) (1, Աշխ. 615), նգար «հիհար» (2, Արմ.), շահախոռապետ (տիտղոս է) (1, Եղիշ. 100), շահղանակ (բույս է) (1, Աշխ. 608), շահրմար «մատոյան» (1, Սևբ. 27), շապստան տախառապետ (3, Բուզ. 133), շկապեյ (1, Խոր.), շուրպաղանգ (կենդանու աշնուն) (1, Աշխ.), պախանհամ «կարկանդակ» (1, Արմ.), պախնաւանդ (զարդ է) (1, Ոսկ. բեր. 554), պառակ «կող» (1, Եղն. 281), պառանիկ «թիկնապահ» (1, Արմ.), պառգոսապան «գորպապետ» (1, Սևբ., Արմ.), պառկան «հետ» (1, ՀԱ., 1912, 625), պառշիր «փաստաթուղթ» (1, Փարս. 114), պարենհակ «շապիկ» (1, Արմ.), պարմայել «տուժեղ» (1, Եղիշ., 26), պարտաշ (1, Եղիշ. 143), րոտաստակ «գլխավոր քաղաք» (2, Ագաթ. 438, Կոր. 60), սակստան աղդեձապետ (տիտղոս) (2, Բուզ. 132, 133), սնգրուեղ (բույս է) (1, Աշխ. 615), վանաղգան «շուկա» (2, Արմ.), վասպուրական «աղնվական» (2, Սիբ.), վատախարակ «գռհհիկ» (1, Եղիշ. 142), վարգ «լախտ» (1, Արմ.), վիրալ «սափրեղ» (1, Բուզ. 59), վահստակ (1, Բ. Մի. Բ 10), վալանիկ «լծված ձի» (1, Մագ. բեր. 241), վաղանգամուշկ (բույս է) (1, Աշխ. 615), վարուազ «ժապավեն» (1, Կղն., Արմ.), ջալիտեան Խոսրով (տերմին է) (2, Սևբ.), փուշիպանսաղար «հրամանատար» (2 Փարս. 128), փուրսիշն «հարցաքննություն» (2, Եղիշ. 136, 159), փրզանդ «զավակ» (1, Մագ. բեր. 241), ֆանդուկ «կարաս» (1, Աշխ. 600), ֆաշկէն «գարեհաց» (1, Եղիշ. 144), ֆաշտի, նավ» (1, Մագ. թղթ. 200), ֆեմուխտ «ողորկեալ կաշի» (2, Խոր. 230, Մագ. բեր. 22), ֆոտիկար «բարի գործ» (2, Եղիշ. 137, 46):

Վերոհիշյալ բառերի մի մասի իրանական ծագումը կամ փոխառյալ լինելը կարելի է վիճելի համարել:

Ազադիք—«քանզի ազտիհդ ձեր և փառաւորութիւն մեծութեամբ հանգերձ ոչ միայն Հայոց աշխարհիդ ինչութիւն է այլ և վրաց» (Գիրք թղթ. 170): Արմ-ում բառը համարվում է իրանական՝ պհլ. *āzallih-ից*: Ավելի համոզիչ է թվում Ն. Բուզանդացու մեկնությունը, երբ բառը կապում է ասոր. եզդհի, եզդանի, «փառավորություն» հետ (ՀԱ. 1909, 820): Նշված համատեքստում, իրոք, ավելի հարմար է «փառավորություն», քան «ազատություն, ազնվականություն» իմաստը (վերջինս ունի իրանական բառը), քիչ հավանական է նաև, որ իրանական բառը հայերենում վկայվեր միայն IX—X դդ.: Իրանական *āzat* ձևից հայերենը արդեն V դարում ուներ բազմաթիվ բառեր, բարդություններ՝ իմաստային զանազան նրբերանգներով և տրամաբանական չէ, որ այդ յուրացված ու գործուն արմատի առկայությունն պայմաններում ուշ շրջանում հայերենը փոխ առներ ազատի՞ն անհարազատ ձևը:

Բահլիկ—«Ապա ի վերուստ իմն հասեալ աւգնութիւն՝ պատառի վերտ և ամուր բահլիկ և կուռ զրահին ամրութիւն արքային Քուշնայց ի. նիզակէն Սմբատայ» (Սեբ. 68): Աճառյանը բառը կապում է պհլ. **bahlīk* «զրահ»-ի հետ: Ավելի համոզիչ է Ստ. Մալխասյանի մեկնությունը՝ «բահլում շինված, ինչպես Դամասկոսի անունով սրերը կոչվում են դամասկյան» (Սեբ. 1939 թ. հրտ. ծան. 48): Դժկերպ—ենթադրվում է կապը իրանական լեզուներում չափանդված **duškerp-ի* հետ, հնարավոր է նաև, որ բառը լինի հայակազմություն:

Քանդուկ—«Լինի ի Բիթանիա հող սպիտակ, զոր մանր աղացեալ և ցանեալ ի քանդուկս ի վերայ ցորենոյ ճճի չուտել» (Աշխ. 600): Արմատական բառարանում ենթադրվում է կապը իրանական *kandūk* կամ *kandu* հետ: Հնարավոր է նաև արդեն հայերեն գիտակցվող ֆանդուկ կազմությունը: Քանդուկ կարող է նշանակել նաև «քանդած տեղ, հոր», իսկ հորերում ցորեն պահելու սովորությունը հարատեսել է մինչև մեր օրերը:

Ապատ—Անկախաբար վկայված է եղիշևի որոշ հրատարակություններում. «Յամենայն տեղիս, յապատս և յանապատս միայնանոցս շինէին» (1859 թ. էջ 46):

Քննական հրատարակության մեջ իրավացիորեն այդ բառը հանված է, որով և ավելի է հստականում նախադասության իմաստը՝ «ամենայն տեղիս անապատս միայնանոցս շինէին»: Ուրեմն, Ասլատը հայ մատենագրության մեջ անկախաբար գործածություն չունի, այն հանդես է գալիս որպես տեղանունների բազադրիչ, հասեալար և որպես առանձին բառ չպետք է դիտել:

Ապարհայիկ (պարսկական գնդի անո՞ւն), Դարձյալ հանդիպում ենք Եղիշեի մոտ. «Իսկ գունդն զապարհայիկ և զկաշտաց և զհոնաց և զգեղաց և զայլ ի մի վայր ժողովէին» (Արմ.): «Անշուշտ իրանյան փոխառություն է,—գրում է Աճառյանը,—ինչպէս ցույց են տալիս նախ իմաստը և երկրորդ պահլավական ի՞նչ վերջավորությունը» (Արմ.): Թիւրաքյանը բառը մեկնում է՝ ապա-րահ-իկ «զարտուղի ճամփաներով թշնամուն հալածող գունդ» (Արմ.): ՆՂԲ-ում բառը վկայված չէ, որովհետեւ բառարանի հեղինակները բառը դիտել են որպէս հատուկ անուն: Եղիշեի քննական բնագրում բառը ուղղված է՝ ապարհացի (113): Նկատենք, որ Ապար աշխարհի մասին հիշատակություններ կան նաև մեր այլ մատենագիրների մոտ: Հմմտ. «Եւ Յագկերտ... Էլեալ յԱպար աշխարհ» (Փարպ. 86): Ուրեմն, եթէ վստահելի է ուղղումը, ապարհայիկ բառը պետք է հանել փոխառությունների ցանկից:

Տաշտակ-ը Արմ-ում դիտվում է առանձին բառ՝ պհլ. *taštak, պրս. tašta «փոքր տաշտ»-ից: Ահա այդ բառով վկայված օրինակը. «Բաժակ էր և արեան անասնոցն զոր ետ զենւոյն առնուին ի տաշտակս և ի բաժակս» (ՆՂԲ.):

Տաշտակ-ի աղերսը իրանական նշված ձևերի հետ կարելի է և առարկել. եթէ պհլ. ձևը ավանդված չէ, սոսա պրս. ձևն էլ նվազ հաճախական է և պարսկերենի շատ բառարաններ վկայում են tašt և ոչ թե tašta: tašta ձևը կարող է նոր պարսկերենյան իրողություն լինել, իսկ ա-ն փոքրացուցիչ մասնիկ: Նկատենք նաև, որ մեր բարբառներում նույնպէս գործածվում է թէշտ բառը, որ զրաբարյան տաշտ-ը չէ, այլ պարսկերեն տե՛շ: Այս փաստերը հավաստում են, որ տաշտակ բառը կարող է հայակազմություն լինել՝ տաշտ+ակ փոքրացուցիչ մասնիկ, իսկ, որ տաշտակը տաշտի փոքր տեսակն է վկայում է նաև օրինակը՝ տաշտակս և բաժակս:

Ինչի՞նչ, անկախ այն բանից, թե այս մի քանի բառերը փոխառություն ենք դիտում թե ոչ, մենք նվազ հաճախական բառերի առանձնացումը կարեւոր ենք համարում: Դրանք հայերենի չլուրացված իրանական բառերն են: Սրանց մուտքը եղել է պատահական՝ որեւէ հեղինակի կամ հետազայում որեւէ գրչի կողմից, որոնց մեծ մասը անհասկանալի է եղել թերեւ և բառի փաստագրման շրջանում, ավելացնենք, որ այդ բառերի գերիշխող մասը չկա և մեր բարբառներում, որը քանավոր խոսքում զրանց չկիրառվելու համոզիչ փաստ է:

Իրանական փոխառութիւնների քննութիւնը համակողմանի ներկայացնելու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում բերել փոխառյալ բառերը ըստ դարերի:

V դար

Աղատ, աղգ, աղոխ, ախոռ, ախորժ, ախտ, ախտարմոլ, ափահ, ակամայ, ական, ահ, ահեակ, ահեկան, աճապար(ել), աճառ, ամբաստան, ամբար, ամբարիշտ, ամբարտակ, ամբարտաւան, ամբոխ, ամիճ, ամպարտքաշ, անապակ, անապատ, անգամ, անգար, անդամ(ել), անգամ, անդերձապետ, անդրաւարտիք, անոյշ, աշակերտ, աշխատ, աշխատ(իլ), աշխար, աշխարաւանդ, աշխարհ, աշխէտ, աշխոյժ, աշտեայ, ապակի, ապահարզան, ապաշաւ, ասաշխար(ել), ասպական, ասաստան, ասարահ, ասարան(ք), ասարասան, ասաւանդակ, ասաւէն, ասենիաղ, ասիկամ, ասիրատ, ասշոպ, ասուխտ, ասուռ, ասսպարեմ, ասստամբ, ասրդում, առասան, ասպաղէն, ասպահապետ, ասպաճարակական, ասպաստան, ասպատակ, ասպար, ասպարէզ, ասպետ, ասպնջական, ատակ, ատրուշան, արագ, արժան, արձակ, արմաւ, արշա, արշաւ, արոյր, արտախոյր, արուճանակ, արուսնակ, արաղակ, արաղան, արար, արարտ, արեր, արսարդ, բադ, բագ «բաժին», բագին, բագէ, բաղմակ, բաղմ(իլ), բաղուկ, բաղում, բաժ, բաժակ, բախտ, բամբիշն, բանդագուշ(անք), բանուական, բաշխ, բարակ, բարակ «որսի շուն», բարապան, բարգաւաճ, բարձ, բարսմուն(ք), բաւ, բաւանդակ, բգեշխ, բժիշկ, բիժ, բիւր, բոզպայիտ, բոյժ, բոյր, բոշխն(ել), բոր բորակ, բուն, բուրաստան, բուրուռ, գազան, գահ, «բարձր տեղ», գահ, գահաւոր, գահաւորակ, գամ «հնար», գանձ, գանձանակ, գար, գաւազան, գաւարս, գեր, «ողբ», գերդաստան, գերեզման, դէս, գէմբէթ, գոմէզ, գոմէշ, գոյն, գոյշ, գոնջ, գով(եմ), գորշապահանգ, գումար, գումարտակ, գունակ, գունդ, գունդ «խումբ», գուշակ, դրապան, դրաստ, դրաւ, դրաւական, գրիւ, գրոհ, դագ, դաժան, դահանակ, դահեկան, դահիճ, դահլիճ, դանկ, դանդանաւանդ, դաշխուրան, դաշն, դաշտ, դաշտան, դաստակ, դաստակերտ, դաստապակ, դաստապան, դաստառակ, դաստիարակ, դատ, դատաստան, դար «բարձրաւանդակ», դարան, դարապան, դարապետ, դարաստան, դարաւանդ, դարգիճ, դարման, դաւ, դաւաճան, դեհկան, դեհպետ, դեն, դենիմազդեզն, դենպետ, դեսպակ, դեսպան, դերանդերձապետ, զև, դէմ, դէպ, դէտ, դժգոյն,

դժխնմ, դժկամ, դժկերպ, դժնդակ, դժնեայ, դժնիկ, դժոխ, դժուար,
 դժպարհիշտ, դժպարտ, դժպհի, դիմակ, դիպակ, դիւան, գղեմակ, դմակ,
 դշխոյ, դորակ, դպիր, դսրով, դրախտ, դրամ, դրոշմ, դրուատ, գրօշ,
 գրօշակ, երազ, երախ, երախճան, երակ, երամ, երանի, երանգ, երաշխ,
 երաշտ, երասան, երխտասարդ, երկ, զամբիւղ, զանգակ, զանկապան,
 զառնառւիտ, զատիկ, զարտակ, զգոյշ, զեան, զեն(ուլ), զէն(ք), զին-
 դակապետ, զմրուխտ, զնդան, զոհ, զուր, զրահ, զօր(ք), թագ, թակոյկ,
 թաշկինակ, թաա(ել), թիւալս, թմրուկ, թշնամի, թշուառ, թշակ, թութ,
 ժած, ժահ, ժամանակ, ժանգ, ժանգառ, ժանուար, ժանտ, ժիր, ժպիրհ,
 լայթն, լաշկար, խամ, խար, խարազան, խարակ, խարբուզ, խաւար,
 խաքան, խոհ, խոյր, խոնաստան, խոռապետ, խոստումն, խորակ, խո-
 րան, խորշակ, խորտակ(եմ), խորտիկ, խուժ, խունկ, խրատ, կախարդ,
 կահ, կաղապար, կամք, կամ, կամակար, կամայ, կամար, կապար,
 կապէնք, կապիկ, կապիճ, կապոյտ, կաս, կասկ, կատակ, կար(ի), կա-
 րաւն, կարկեհան, կարիճ, կարկանդակ, կարշն, «ուժ», կարմիր, կեղտ,
 կերպ, կերպաս, կերտ(ել), կնգում, կնդրուկ, կնճիթ, կնճիթ «սուսամ»,
 կշտապանակ, կոյս «կողմ», կոյր, կոյտ, կոտակ, կուղ, կուժ, կուշտ,
 կռուպետ, կտապ, կտակ, կօշիկ, հազ(իւ), հազար, հազարապետ, հա-
 կիրճ, հաճիլ, համակ, համակդին, համասպրամ, համատոհմակ, հա-
 մար, համարակար, համբարակ, համբարակապետ, համբարապան,
 համբարու, համբաւ, համբոյր, համեմատ, համհարզ, համօրէն, հան-
 գամանք, հանգանակ, հանգոյն, հանգուշն, հանգրուան, հանգրիճ(ել),
 հանգարտ, հանդէս, հանճար, հաշտ, հասարակ, հարազատ, հարկ,
 հաւասար, հաւատ, հեշմակ, հզոր, հէն, հիրիկ, հմայ(ել), հնազանդ,
 հնար, հպատակ, հպարտ, հրաժար(եմ), հրահանգ, հրամայ(ել), հրա-
 ման, հրաշք, հրապարակ, հրապոյր, հրասախ, հրաւէր, հրեշ, հրեշ-
 տակ, հրիտակ, հրոսակ, հրովարտակ, հօրոտ, ճախարակ, ճակատ,
 ճամբար, ճանապարհ, ճանբակ, ճանկ, ճաշ, ճաշակ, ճապուկ, ճար,
 ճարեւ, ճարպ, ճարտար, ճարտուկ, ճեմ, ճեմիշ, ճեպ, ճերմակ, ճի-
 տակ, ճշմարիտ, ճրագ, մազդեկն, մակոյկ, մահ, մահակ, մահիկ,
 մայպետ, ման, մանաւանդ, մանուշակ, մաշկապարճեն, մատակ, մա-
 տակարար, մատեան, մար, մարախ, մարգ, մարգարէ, մարերի, մարզ,
 մարզ(եմ), մարզպան, մարզպետ, մարձ(ել), մեհհան, մեհեկան, մե-
 հեանդ, մենթան, միրգ, միշտ, մշտիկ, մողէս, մոմ, մոյկ, մոյր, մով-
 պետ, մովպետան մովպետ, մուրտ, յազ(եմ), յանդիման, յաշտ, յա-
 միկ, յաւանակ, յաւէժ, յաւէտ, յիշատակ, յիշել, յովազ, յուշկապարիկ,
 նաժիշտ, նախարար, նախճիր, նահանջ, նահապետ, նահատակ, նա-

մակ, նապաստակ, նարգես, նաւաղ, նաւակատիք, նաւասարդ, նաւթ,
 նաքարակիտ, նզար, նզով, նժար, նժղեհ, նիւազ, նիզակ, նիհար, նիր-
 հ(ել), նկան, նկանակ, նկար, նկուն, նհանգ, նման, նշան, նշանակ,
 նշաւակ, նշխար, նշկահ, նշմար, նշտիր, նոխազ, նոճի, նպար, նպերտ,
 նուագ, նուագ «անգամ», նուագ «բաժակ», նուազ, նուաճ(եմ), նռաստ,
 նռարտան, նռէր, նռիրակ, նռիրակսպետ, նպաստ, նպար, շահախոռա-
 պետ, շահապ, շահսպետ, շահաստան, շահատակ, շամբուշ, շամդիտակ,
 շապիկ, շապստան տակառապետ, շատ, շատրուան, շար, շարագոյր, շէկ,
 շէն, շիշ, շկապ(եմ), շկօթակ, շնորհ, շպետ, շտապ, ոյժ, ոստան, ոս-
 տիկան, ուխտ, ուշ, շաման, շուառ, պախաճճամ, պախճաւանդ, պակաս,
 պահ, պահակ, պահսկեր, պահանջ, սյահապան, պայտազատ, պայիկ,
 պայման, պայուսակ, պայքար, պանդուխտ, պանիր, պաշար, պաշտ(ել),
 պաշտպան, պառակ, պառաւ, պաստառ, պատասխանի, պատարագ,
 պատգամ, պատգարակ, պատերազմ, պատիր, պատիւ, պատկան, պատ-
 կանդարան, պատկեր, պատճառ, պատճէն, պատմութեան, պատմութեան,
 պատշաճ, պատշգամբ, պատշիր, պատուաստ, պատուար, պատուէր,
 պատուիրակ, պատուիրան, պատուհաս, պատսպարել, պատուանդան,
 պատուհան, պատրաստ, պատրոյգ, պատրուակ, պատրուակ, պա-
 րար, պարարտ, պարաւանդ, պարեկ, պարեհնակ, պարզ, պատշիր,
 պարէն, պարէտ, պարիկ, պարիսպ, պարկեշտ, պարկէն, պարմայ(եմ),
 պարմանի, պարս, պարսաւ, պարտ, պարտաս(իւ), պարտքաշի, պտր-
 տէղ, պարտքաւ, պետ, պետմոգ, պէշսպարիկ, պէս, պէտ(ք), պիսակ,
 պիհ, պղինձ, պղպեղ, պողովատ, պսակ, ջատագով, ջատուկ, ջոկ, ռահ-
 վիրայ, ռաղմ, ռամիկ, ռատ, ռոճիկ, ռոտաստակ, սակ, սակստան ան-
 դերձապետ, սահման, սաղար, սաղաւարտ, սամոյր, սանդալ, սան-
 դարամետ, սապատ, սատուակ, սեւաւ, սարոյ, սեպուհ, սիկ, սիրամարգ,
 սկաւառակ, սմբակ, սմնակ, սնգոյր, սնդուս, սոթ, սոխ, սով, սուգ,
 սուրհանդակ, սպառ, սպաս, սպարապետ, սպիտակ, ստամբակ, ստաշ-
 խըն, ստուար, սրահ, սրսկապան, սրսկեմ, վագր, վախճան, վահան,
 վաճառ, վան(եմ), վան(ք), վանդակ, վաշի, վաշտ, վառ, վասն, վատ,
 վատախտարակ, վատթար, վարագոյր, վարաղ, վարապան, վարդ, վար-
 դապետ, վար(եմ), վարժ, վարժ, վարժակ, վարմ, վարշամակ, վարունգ,
 վարս, վարսուիրայ, վարտի(ք), վաւեր, վեհ, վեհեր, վղուրկ, վէգ,
 վէժ, վէմ, վիճակ, վին, վիշապ, վիր(աւ), վիրգ, վկայ, վկանդ(եմ),
 վհուկ, վճար(եմ), վճիռ, վնաս, վսեստակ, վստահ, վտակ, վտանգ,
 վտար(եմ), վտաւակ, վտաւան, վրան, վրէպ, տագնապ, տախտ, տախ-
 տալ, տակ, տակառ, տաղաւար, տաճար, տաճիկ, տանջ(եմ), տաշ(եմ),

տաշտ, տապ, տապակ, տապան, տապաստ, տապար, տատրակ, տա-
րազ տաւիղ, տզրուկ, տէգ, տոհմ, տոյժ, տօթ, փաղան, փաշաման,
փառք, փարգաստ, փիղ, փիւղ, փշիտ, փուշտիպան, փուշտիպանսա-
ղար, փուտ, փուրսիշն, քանդակ, քաշ, քարշ(եմ), քեմուխտ, քէշ,
քուրձ, քսակ, քրտիկար, քրքում, օծանդակ, օժիտ, օշաբակ, օշնան,
օտար, օրէն(ք), օրինակ, օրհն(եմ):

Ծ-րդ դարից վկայութիւն չկա:

VII դար

Ախտարք, ահոկ, անազարմ, անդարձ, անջիման, ապախտար, ու-
պաղարէ, ապրիշում, բամբակ, բան(բույս), բէշկ մշկոյ, բուիճենիկ,
բրինձ, գազերբուակ, գազպեն, գոյիրուակ, գոհար, դանդան, դարա-
պաս, դարիճենիկ, դեհ, երաստ, զառիկ, ըստօրակ, թուանիկ, լատուն,
խիշտ, համագունակ, համավար, հոշիրուակ, հրբուակ, հրիտակ, ճամ-
բար «մանյակ», ճանդան, ճարակ «նահանգ», մանեւոր, մարզանգոշ,
մուշկ, յետկար, նալիրուակ, նաւիակ, նուենդ, նպիրտ, շահդանակ,
շահուար, շահրմար, շարաւանդ, շաքար, շտրպաղանգ, պայմաննա-
մակ, պատգոսապան, պէշոպայ, պիստակ, քնգրուեղ, սպուժ(եմ),
վաճառգահ, վասպուրական, փաղանգամուշկ, փարուազ, քանդակ, քա-
փուր:

VIII դար

Պարտակ, վարզ:

IX դար

Աւանդ, բազպան, կոհակ, նեպակ, շահան շահ, ռահ, սպասալար,
վատմիհր:

X դար

Ահանգ, գահնամակ, խոստակ, ճուռակ, յովատակ, նուաստ, սլա-
ճոյճ:

XI դար

Աշդահակ, բզաք, գաւազ, գրուակ, դարիճակ, երաշխ «աշխետ»,
ժժան, լական, մատեան «էդ ձի», նկահ, շիփ, ռստագէս, վերմակ, փա-
լանիկ, փրզանդ, քաշտի:

Ինչպես նկատելի է, իրանական փոխառութիւնները վկայված են
հիմնականում 5-րդ դարից: Այդ շրջանից վկայված բառերի գերակշիռ

մասը գործածվել է մեր լեզվի բոլոր փուլերում՝ հարստացնելով լեզվի հիմնական բառաֆոնդը: 6-րդ դարում նոր փոխառությունների բացակայությունը պայմանավորված է այդ դարից մեզ հասած մատենագրական աղբատիկ ժառանգությամբ: 7-րդ դարի վկայություններից մի քանի բառ են միայն, որ շարունակում են գործածվել նաև մեր օրերում: Այդ դարից ավանդված շատ բառերի հանդիպում ենք միայն «Աշխարհացույցում»: Դրանք կենդանիների անուններ են, բուսանուններ, որոնք հաճախական չեն և թերևս միշտ էլ գիտակցվել են որպես օտար բառեր (հմմտ. գաղերբուակ, նայիրուակ, շտրպաղանգ...) VIII—X դդ. վկայված բառերի թիվը խիստ սահմանափակ է:

Հարկ է նշել, որ մի շարք բառերի վկայության ստույգ ժամանակաշրջանը հնարավոր չէ որոշել կամ այդ անելու համար անհրաժեշտ է մանրակրկիտ բանասիրական ու տեքստաբանական աշխատանք: Այդ բառերը ավանդված են բառարաններում կամ այնպիսի գրքերում, որոնք ներկայացնում են տարբեր դարերի գրություններ («Վարք Հարանց», Կանոնագրքեր և այլն): Բերենք նման կարգի մի շարք բառեր. ագուռ, աղտիհ, անգղ, անուշադր, ասպանդակ, արբոն, բոր, գուժան, գրտակ, դամ, դարապղպեղ, զենակար, լեղակ, խափշիկ, կաղամբ, կանկար, համռահ, մուճակ, նաճայ, շարսաղար, պասանիկ, սմպատակ, սոնիճ, փերեղակ, քաշիկ...:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կան դեպքեր, երբ բառը վկայված է ուշ շրջանից, իսկ նրանով կազմված բարդությունը՝ ավելի վաղ: Օրինակ, գոնջ վկայված է հազարաբարյան փուլում, իսկ V դարից ունենք գոնջութիւն. մագղ, նարմ, ֆեմուխտ բառերը ավելի ուշ են վկայված քան մագղեսութիւն, նարմաշարժ, ֆեմխտապատ բարդությունները, ռան—ը IX դ. է, իսկ ռանվիրայ—ն՝ V դ.: Ամենայն հավանականությամբ ռան և վիրայ բաղադրիչների իմաստները V դ. չեն գիտակցվել և բարդությունը ամբողջապես փոխառված է: (—Վիրայ-ի համար հմմտ. նաև վարսաւիրայ), դաստ բառը նույնպես V դ. անկախաբար չէր կիրառվում (համենայնդեպս այդպիսի օրինակ չկա), բայց ունենք դաստակերտ, դաստակ, դաստապան... բարդությունները: Խորենացին դաստակերտին զուգահեռ օգտագործում է և ձեռակերտ համանիշը: «Քաղցր է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի: Վասն ձեռակերտի, որ կոչի Երուանդակերտ»: Նշանակում է V դարում իրանական կերտ—ը ընկալվել է որպես հայերեն բառ, իսկ դաստ—ը՝ ոչ:

Փոխառությունների վկայության ժամանակաշրջանը երբեք չպետք է

նույնացնել փոխառման ժամանակի հետ: Վերջինիս որոշումը այնքան էլ հեշտ չէ՝ երբեմն նաև անհնարին է: Քանի որ իրանական փոխառությունների գերակշիռ մասը վկայված է V դարում, ապա դրանց մասին կարող ենք ասել, որ վկայված բառերի մեծ մասը փոխառվել է ավելի վաղ և գործածվել նախադրային շրջանից: Ինչո՞ւ ենք այդպես կարծում: Նախ, V դարի քաղաքական իրադարձությունները նպաստովոր չէին լեզվական սերտ շփումների համար: Քաղաքական, կրոնական հակասությունների պայմաններում հազարվ թե հայերը բառերի այդքան մեծ քանակություն փոխառեին: Երկրորդ, վկայված բառերի զգալի մասը գործառության հաճախականության, բառակազմական հնարավորություններով նաև հնչյունական կազմով արդեն հանդես էին գալիս որպես «յուրացված» բառեր և թերևս չէին էլ գիտակցվում որպես փոխառություններ: Պետք է նկատի ունենալ նաև մեկ այլ հանգամանք. V դարում հայ մատենագրության ծաղկման շրջանում օտար բառեր քիչ էին փոխառվում: Ինչպես նկատում է Վ. Առաքելյանը «V դարի հայ թարգմանիչները ջանացել են օտար լեզվի ամեն բառ հայացնել, այդ է պատճառը, որ փոխառությունները այդ դարում քիչ են: Փոխառվել են թարգմանվող լեզվից միայն այն բառերը, որոնք չեն հասկացվել կամ համապատասխան հայերենը չի հղել, ու եղածը չի արտահայտել այն յուրահատուկ հասկացությունը, որ տվյալ դեպքում անհրաժեշտ էր արտահայտել»³⁵:

Ավելացնենք, որ օտարաբանություններից խոսասփելու միտումը բնորոշ էր նաև ինքնուրույն գործերին: (V դարի երկրորդ կեսերից որոշ հեղինակների մոտ նկատվող լեզվական օտարամիտությունը, խոսքը վերաբերում է հունաբան հայերենին, այլ հարց է):

7. ՊԱՏՃԵՆՈՒԾՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻՑ

Լեզվաբանական աշխատություններում պատճենման երևույթը, սովորաբար քննվում է օտար ազդեցություններին կամ փոխառություններին վերաբերող բաժնում: Դա բնական է, որովհետև պատճենման դեպքում գործ ունենք սունվազն երկու լեզուների կամ համակարգերի հետ: Լեզվական ազդեցությունները միայն բառային փոխառություններով չեն արտահայտվում, այլ՝ նաև տվյալ լեզվի ձևաբանության, շարահյուսության, բառաբարդման կաղապարների ընդօրինակմամբ, որն իր բնույթով ղգալապես տարբերվում է փոխառություններից: Պատճենման դեպքում շրջանառության մեջ են դրվում ոչ միայն օտար, այլև

մայրենի լեզվի հնարավորությունները: Բառապատճենման ժամանակ փոխառվում է ոչ թե օտար բառը, այլև նրա իմաստը, «ներքին ձևը», որը առկայանում է մայրենի լեզվանյութի միջոցներով:

Լեզվաբանական գրականության մեջ պատճենման միասնական և լիակատար սահմանում, կարելի է սսել, դիռևս չկա: Դա պայմանավորված է երևույթի առանձնահատկությամբ, նրա ծավալայնությամբ, հարակից մի շարք հասկացությունների (թարգմանություն, իմաստի վերարտադրություն... և այլն) հետ ունեցած սերտ առնչությամբ, նրանցից տարբերակելու սկզբունքների ոչ միասնականությամբ ու այլ կարգի դժվարություններով: Բոլոր դեպքերում, առկա սահմանումների մեջ, հիմնական են համարվում ոչ թե բառի, այլ հասկացության, իմաստի փոխառումը, ընդօրինակումը: Հայ լեզվաբանների աշխատություններից բերենք պատճենման իրողությունը բացահայտող երկու օրինակ. ըստ է. Աղայանի բառապատճենումը այն է, երբ փոխառվում է ոչ թե բառը, այլ նրա հասկացությունը, «այսինքն օտար լեզվի բառը ուղղակի թարգմանվում է»³⁶:

Լեզվաբանական բառարանում պատճենում համարվում է այն երևույթը, երբ որոշ բառեր կամ արտահայտություններ կազմվում են օտար լեզվի համապատասխան բառերի կամ արտահայտությունների ընդօրինակումով, պատճենմամբ: Այդ կատարվում է տվյալ բառի կամ արտահայտության բաղադրիչ մասերի մեխանիկական թարգմանության միջոցով³⁷: Ամեն մի սահմանում, ինչպես նշել ենք, ունի ընդգրկման իր սահմանները, դրանց թերությունները կամ առավելությունները ի հայտ են գալիս կոնկրետ նյութի ուսումնասիրության ընթացքում, կապված նաև այն հայեցակետի հետ, որ հիմնականն է տրվյալ ուսումնասիրության նպատակադրման մեջ:

Լեզվական պատճենումների մանրազնին ու ամբողջական քննությունը, անշուշտ, կարևոր է լեզվի համակարգային ուսումնասիրության համար, սակայն երբեմն գերազնահատվում է պատճենման դերը: Ֆրանսիացի լեզվաբան Շ. Բալլին պատճենման և բառափոխության դերի մասին խոսելով, գրում է.

«Բառերի փոխառությունը լեզվական ազդեցության սոսկ կոնկրետ արտահայտություններից մեկն է, այն էլ զգալիորեն փոքրածավալ, քան պատճենումը: Պատճենման երևույթը կոչված է նոր թափ հաղորդելու բառագիտական ուսումնասիրություններին: Հիսուն տարի անց նույնիսկ անհնարին կլինի պատկերացնել որևէ ստուգաբանական բառարան, որը չարտացոլի բառիմաստների զարգացումը կամ շամփոփի թարգմանու-

թյան միջոցով լեզվում ներմուծված բառերի համակարգային վերլուծությունը³⁸:

Մեզ թվում է հակառակը, բառապաշարի ուսումնասիրության համար էականը փոխառությունների՝ տարբեր հայեցակետից կատարված ուսումնասիրությունն է:

Պատճենման իրողությունների լիակատար քննությունը առարկայական և երբեմն էլ անհաղթահարելի դժվարությունների հետ է կապված, որովհետև հաճախ հնարավոր չէ տարբերակել պատճենումը թարգմանությունից կամ պատճենումը մայրենի լեզվի հարազատ բանից:

Բերենք մեկ-երկու օրինակ. Հ. Աճառյանը «Բարդ բառեր, որոնք կազմությամբ և նշանակությամբ համապատասխանում են ճիշտ ու ճիշտ պարսկերենին» դասակարգման տակ բերում է նաև հետևյալ բառերը. աշխաբակալ, ամօթահաւ, սրաթև³⁹ և այլն: Արդյոք սրտնք իրանական համապատասխան ձևերի պատճենումներ են, համապատասխան բառերի թարգմանություններ, թե՞ զուտ հայկազմություններ, հայերեն բառեր. սպառիչ պատասխան սալ ըստ երևույթին հնարավոր չէ:

Կան նաև այլ կարգի դժվարություններ: Թերևս այդ է պատճառներից մեկը, որ մեզանում պատճենման վերաբերյալ ամփոփ աշխատություն առայժմ չկա: Մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ ուշագրավ գիտողություններ ունի Ա. Բարլեզիզյանը⁴⁰, նա պատճենման տարբերակման համար առաջարկում է երեք հիմնական շափանիշներ. կառուցվածքի կրկնօրինակում, իմաստի վերարտադրում և օտար միավորի ազդեցությամբ ստեղծված լինելու որոշակիություն⁴¹:

Այս շափանիշները իրոք կիրառելի են հատկապես օտար սկզբնաղբյուրի և պատճենման ժամանակաշրջանի որոշակիության դեպքում:

Որևէ լեզվում պատճենումների ստեղծումը կարող է լինել մտավորականության, առանձին անհատների աշխատանքի արդյունք: Գրական, գիտական գործերի թարգմանության ընթացքում թարգմանիչը հաճախ ստիպված է լինում պատճենել օտար շատ հասկացություններ:

Վերջին շրջանում հայերենում ակտիվ գործածություն ձեռք բերած այնպիսի բառեր ու բառակապակցություններ, ինչպիսիք են տիեզերանավ, տիեզերագնաց, լուսնագնաց, կոմունիստական աշխատանքի բրիգադ և այլն պատճենումներ են ռուսերենից, որոնք լեզվի մեջ կայունացել են գրավոր շրջանառությամբ: Այս կարգի պատճենումների առանձնացումն ու ուսումնասիրությունը ավելի հեշտ է՝ պայմանավոր-

ված փոխառու լեզվի, փոխառության կոնկրետ աղբյուրի, բառի կամ հասկացության օգտագործման ու պատճենման ժամանակաշրջանի ու կիրառության ոլորտների որոշակիությունը:

Պատճենումներ կարող են կատարվել նաև ժողովրդական լայն խավերի կողմից: Այս դեպքում էականը երկու ժողովուրդների ու լեզուների աղերսներն են, պատմական իրադարձություններն ու շփման հարատևությունը: Սա կարող ենք անվանել բանավոր ճանապարհով կատարված պատճենումներ, որովհետև փոխառություններն ու պատճենումներ կարող են կատարվել նաև այն դեպքում, երբ ավյալ ժողովուրդները շունեն գիր ու գրականություն (հայերենի դեպքում կոնկրետ մինչև մ.թ. 5-րդ դարը), մյուս կողմից էլ երկու ժողովուրդների հարեանության կամ երկլեզվության դեպքում գիր ունենալը այս հարցում այնքան էլ էական չէ, որովհետև լեզվական շատ ազդեցություններ կարող են լի հայտ գալ և տարածում ստանալ բանավոր խոսակցական լեզվում, նոր միայն թափանցել գրավոր լեզվի մեջ:

Այժմ անդրադառնանք հայերենում իրանական լեզուներից կատարված պատճենումներին, որը հենց վերոհիշյալ ուղին է ենթադրում:

Հայերենի բառապաշարի վրա իրանական լեզուների ունեցած մեծ ազդեցությունը, որը վերջին հաշվով երկու ժողովուրդների սուր... —ըն չակցության հետևանք է, ենթադրում է նաև հայերենում իրանական բառերի, կապակցությունների ու ոճերի պատճենման առկայությունը: Նշենք միջին պարսկերենից ու պարթևերենից քաղված մի շարք միավորներ, որոնց կառուցվածքային և իմաստային ընդհանրությունները առկա են նաև հայերենում:

Միջ. պրս. kadag—bānūg հյ. տանտիկին, kadak—x^vatay—հյ. տանտեր (տանտեր), nemrōz—հյ. կեսօր, marg—aržan—հյ. մահարժան, bahrī duxtih—աղջկա բաժին: Պրթ. hazār—čašm հյ. բիւրակն, čuhrbād—հյ. չորքոտանի ճանապարհ bagpuhr աստուածորդի, razmyōz—ռազմատենչ, šarg—zādag առիւծածին, burdišnōhr (burd «տանիւ, վերցնել կրել»)—շնորհակալ, noxzād—նորածին... և այլն:

Իրանական լեզուներից կատարված պատճենումների հարցը հետազոտողների կողմից հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի եղել:

Կան միայն առանձին դիտողություններ ու օրինակներ: Առաջինը թերևս Հ. Աճառյանն է, որ հայերենի իրանական բառաշերտի ուսումնասիրման ընթացքում փորձել է առանձնացնել նաև պատճեն-

ված ձևերը (այս տերմինը հեղինակը չի օգտագործում): Այդ նյութը զետեղված է նրա «Հայոց լեզվի պատմության» առաջին հատորի 309—315 էջերում: Բնականաբար բոլոր օրինակներին մենք չենք անդրուդառնա: Նշենք միայն, որ համոզիչ է օրինակների մի մասը: Այլ դեպքերում ընդհանրությունը առկա է նաև ուրիշ լեզուներում հմմտ. *aznav* նորից, *ի նորայ*, *de nouveau...*, որը արդեն հայերենի տվյալները իրանական պատճենում չհամարելու փաստարկ է: Աճառչանի մոտ հստակորեն տարբերակված չեն պատճենումները թարգմանություններից, ինչպես նաև օրինակները քստ լեզվական փոփոխի: (Երբեմն երկու լեզուներից վկայակալվող փաստերը վերաբերում են նոր շրջանին, որը տվյալ դեպքում մեզ համար հետաքրքրության չի ներկայացնում): Այս բոլորով հանդերձ, անմիտելի է գիտնականի վատակը հենց միայն ներկայացվող նյութի տեսակետից:

Պատճենման հարցերին անդրադարձել են նաև նշանավոր իրանագետներ Բոլոնիելին և Բենվենիտորի⁴²: Բաղմաթիվ օրինակներ է բերում Ա. Փերիխանյանը մի շարք հոգվածներում և հատկապես «Սասանյան դատաստանագրքի» բառարանում: Քննությունը ցույց է տալիս, որ պատճենված օրինակներում գերակշիռ են բարդ բառերն ու կապակցությունները: Պարզ բառերը անհամեմատ քիչ են: Վերջիններից կարելի է նշել հ. Ներթի⁴³ բառը, որը թեև ղուտ հայերեն բառ է, բայց ինչպես նկատում է Ա. Մեյեն⁴³ բառիմաստը ենթադրել է տալիս իր. *andar* «ներս» բառի պատճենման փաստը: Ա. Մեյեն բերում է նաև մի շարք բառեր, որոնցում նկատում է իրանական պատճենման հնարավորություն: Աշխարհակալը—*xšādra—dāra, կուսակալ—պրս. *dast-yar*, ազգատոհմ—ը քստ Մեյենի անմիջականորեն հիշեցնում է իր. *mita—tauxm: Հայ. ղոնապան կաղմության համար կարող էր հիմք ծառայել իր. բարապան—ը և այլն⁴⁴:

Արևելք բառը նույնպես պատճենում է դիտվում իր. *xʿar*—*asax*-ից (ՄՀՈՒ): Արևելքի համաբանությունը՝ նաև *արևմուտ* (ՄՀՈՒ, 90): .

Բարդ բառերից կարելի է նշել հետևյալները: Միջին իրանականում վկայված է *aγdēn* (Cydx. 432) բառը: Հայերենում այդ բառի համարժեքն է ալլահաաաա—ը: Հմմտ. «Ձոր կապիցես յերկրի զանսուրբս և զալլահաաաա» (ՆՀԲ): Ընդգրկված բառը կարող է լինել *aγdēn*-ի ուղղակի պատճենումը, թեև բացառված չէ և բառի ղուտ հայակաղմություն լինելը: Իսկ ալլադեն «ալլահաաաա, ալլաիրոն» արդեն ամենայն հավանականությունը պատճենում է:

«Զի մի այլադեմին, ասեմ, եկեալ բառնալցեն դոցա» (Եղիշ. 17⁹): Այստեղ գործ ունենք մի բառի հետ, որի մեկ բաղադրիչը իրանական է, մյուսը հայերեն: Նման օրինակներ կան: Գրաբարում հոմանիշներ են դաստակերտ և ձեռակերտ բառերը: Առաջինը ամբողջապես իրանական է, իսկ երկրորդ բառը պատճենում-թարգմանությունն է, որի կերտ բաղադրիչը իրանական է (5-րդ դարում այն գիտակցվում է որպես հայերեն բառ), իսկ ձեռն-ը՝ հայերեն:

Գործակալ բառը (հմմտ...«կալալ զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց պարսիկ գործակալօք») ըստ Փերիխանյանի պարսկերեն kardar(an) բառն է⁴⁵: Այս դեպքում էլ ուրեմն առկա է պատճենման փաստը: Մեծամեծ բառը, հատկապես հոգնակի ձևով, կիրառվում է որպես տիտղոս. (չշփոթենք այն մեծամեծ ածականի կամ մեծ ածականի գերադրական աստիճանի նշանակության հետ): «Հաճոյ թուէր առաջի թագաւորին և ամենայն մեծամեծացն» (Եղիշ., 19): «Արդ եկն ել դահճապետն և մատեսու առաջի ամենայն մեծամեծացն» (137): Դարձյալ ենթադրվում է այս տերմինի պատճենումը իրանական vazrgan-ից⁴⁶:

Ջերբակալ «կալանավոր, գերի» իմաստը և կազմոթւյունը նույնն է, ինչ որ միջ. պրս. clast groß, dasgîr (TPS, 1945, 77—78) պրթ. Ֆա: -mzad հայ. ամոթահար (Ֆարմ «ամոթ», zân «խփել»):

Արֆայից արֆայ բառը պատճենված է իրանական šahān-šāh-ից: Եվ շարադասական և հռոմական համապատասխանությունները ակնհայտ են: Հայերենում սպասելի տիկնանց տիկին ձևը կարող է լինել կամ արֆայից արֆայի համաբանությամբ կամ ինչպես ենթադրում է Բենվենիստը իրանական *bānbisnān banbišn ձևերից⁴⁷: Գրաբարում ավանդված է մովպետան մովպետ (մոգպետան մոգպետ) բառը: «Ես գրեմ և ցուցանեմ ի դուռն մովպետան մովպետի» (Եղիշե, 62): Մովպետ և մոգպետ ձևերը ենթադրում են փոխառության տարբեր աղբյուրներ: Մովպետան մովպետը պատճենում չէ. այստեղ գործ ունենք զուտ իրանական կառույցի, այսինքն՝ զուտ իրանական բառի հետ: Պատճենման դեպքում սպասելի է մոգպետաց մոգպետ կամ մովպետաց մովպետ ձևը: Փարպեցու մոտ հանդիպում ենք իրանական մի տիտղոսի՝ մովան անդերձապետ ձևով (հմմտ. «մնացեալ անդ պահապանացն ըստ հրամանի Դենշապհոյ և մովան անդերձապետի և Ջնիկանայ մայպետի» (102): Իսկ նույն տիտղոսը Բուզանդի մոտ մասնակիորեն պատճենված է: «Եւ սպանանէին անդ զմոգաց անդերձապետն» (134):

Ա. Փերիխանյանը իրանական Šāhān Šāh baḡdak կապակցության հյ. համարժեքը համարում է արֆայից արֆայի ծառայ (Суд. 525):

«Զի ոչ իշխէ արֆայից արֆայի ծառայ ի կայսր խրախուսէ» (Նդիշ. 252): Սա նույնպէս պատճենում է: Նախ, գործ ունենք ոչ թե ծառայ սովորական հասկացութեան հետ, այլ՝ տերմինի, մյուս կողմից՝ եթե շքնդուները որպէս պատճենում, ապա սպասելի է ծառայ արֆայից արֆայի կառուցվածքը: Ուրեմն և՛ շարահյուսական առանձնահատկութունը, և՛ տերմինային արժեքը հավաստում է արֆայից արֆայի ծառայ կապակցության պատճենման փաստը:

Կարելի է գուգահեռ անցկացնել արֆայից արֆայ, տիկնանց տիկին... կազմությունների և գրաբարում ածականների գերադրական աստիճանը արտահայտելու այն միջոցի հետ, երբ հատկանիշը սաստկացնելու համար տվյալ բառը գործածվում է հոգնակի սեռականի հետ: Զալբխյան-Այտրնյանի հայտնի դասագրքում արձանագրված է այդ փաստը:

«Երբեմն գերադրական կը ձեւանայ գոյականի մը քով իւր յոգնակի սեռականն աւելցընելով: Ամեն պարծանաց պարծանք խոնարհութիւն է: Ունայնութիւն ունայնութեանց: Ոհ, կարի է առասպելս և առասպելաց առասպել»⁴⁸: Իհարկե, այսօրվա քերականագիտական շափանիշներով վերոգրյալ օրինակները ածականների գերադրական աստիճաններ չեն և ոչ էլ պարծանքը կամ ունայնությունը ածականներ: Էականը դա չէ, այլ այն, որ գրաբարում որևէ հատկանիշի կամ երևույթի սաստկացման համար գոյություն ունեւ մտածողության և դրան համապատասխան լեզվական արտահայտության ուրույն ձև, որը քերականորեն համարժեք է մի շարք տերմինների պատճենված ձևերին: Արդյոք որևէ կապ կա՞, մի կողմից, առասպելաց առասպել-ի, մյուս կողմից՝ արֆայից արֆայ-ի միջև: Քերականական կապը, ինչպէս նշեցինք, ակնհայտ է: Կարելի է ենթադրել, որ հայերենի «գերադրական աստիճան» արտահայտող վերոհիշյալ ձևի առկայությունն է, որ հնարավորություն է տվել, հեշտորեն ընկալել և պատճենել արֆայից արֆայ և նման տերմինային ձևերը: Գերադրականության վերը նշված ձևն էլ իր հերթին, սակայն բնորոշ չէ հայերենին. ուրեմն պետք է ենթադրել նրա օտարամուտ լինելը: Եթե դա այդպես է, ապա հնարավոր է դարձյալ, որ այն իրանական լեզուների ազդեցություն է: Այժմ որոշակիորեն չենք կարող պնդել այդ թեզը, բայց իրանական որոշ լեզուներում նմանատիպ կառուցքի առկայությունը խոսում է մեր ենթադրության օգտին⁴⁹:

է. Բենվենիստը այս անուն գրաբարի կապակցությունը, այսինքն՝ անուն+տնորոշ դերանուն կառույցը (հմմտ. «Երթայք ի քաղաքն առ այս անուն և ասացէք զնա») (ՄՏԹ, ԼԶ, 18) համարում է զուտ իրանական: Իրանական մի շարք լեզուներից (պահլավերեն, քոթաներեն, խորեզմերեն) բերելով նույնատիպ ձևերը⁵⁰:

Պատճենում կարելի է դիտել և գրաբարում շատ տարածված օրէն-տօմ. բայ կառույցը: Հմմտ. միջ. իրանական *aṣṣēn but*:

Յավտէանս յափտեմից—ըստ Արմ-ի նույնն է ինչ-որ ղնդ. *ya-vaēca yavaetātācā* հաճախակի գործածվող բանաձևը (տե՛ս յաւէտ բառի տակ):

Համեմատաբար շատ են բայական հարադրություններով կազմված ձևերի պատճենումները: Ըմպեմ բայով հարադրություններից Բենվենիստը⁵¹ որպես պատճենում առանձնացնում է գան ըմպել կապակցությունը. Բերենք հայերեն մեկ երկու օրինակ: «Քանզի եթէ որդի ուրուք մտավարժ իցէ, գան ոչ ըմպիցէ» (Ծգն, 82): «Յորժամ յերանուր կամ յալլ անդամս միս խաղայցէ նշանակ հեծանելոյ ուրուք է ասեն... կամ գան ըմպելոյ» (Անդ, 176): Այս կապակցությունը պատճենված է համապատասխան գոյ+*xurdan* կառույցից: Բենվենիստը հայերեն վերոհիշյալ կապակցությունը համարում է կես-փոխառություն, կես-պատճենում, գան-ը համարելով իրանական փոխառություն: Սա, ըստ մեզ, առարկելի է, և միանգամայն համոզիչ է գան-ի հնդեվրոպական ծագման փաստարկումը: Իրանական ձև կարող ենք համարել և մեր բարբառներում օգտագործվող երգում ուտել (պրս. *savgand xōrdan*) կառույցը: Թուրքական մի շարք լեզուներ (օրինակ ազերեշաներենը) նույնպես համապատասխան հասկացությունը պատճենել է պարսկերենից *and ičmek*) բառացի երգում խմել, ընդ որում թյուրքական լեզուները իրանական *xurdan*-ի երկու իմաստներից՝ «ուտել» և «խրմել», վերցրել են երկրորդը:

Ժողովրդա-խոսակցական լեզվում նման օրինակներ շատ կան, որոնց անդրադառնալը մեր նպատակից դուրս է, քանի որ հիմնականում ուշ շրջանից պատճենում-ազդեցություններ կարող են լինել:

Գեր «աղբ, լաց» բառը (վկայված է միայն Արմ-ում): Գեր գործել հարադրությունը հավանորեն պատճենում է իրանականից հմմտ. պրս. *غری کردن* «լալ, ողբալ»:

Բայական հարադրության պատճենման մի շարք օրինակներ գտնում ենք Բուլոնիեզիի վերը նշված գրքում: Հարադրության բայական անդամները հիմնականում երբալ, արկանել, ևարկանել, ունել,

առնել, լինել, ապա բառերն են: Բերենք օրինակներ: Քնել իմաստը գրաբարում արտահայտվում է նաև ի բուն երբալ կապակցությամբ: Նմանօրինակ կաղմություն կա և պարսկերենում՝ *ḥax'ab raftan*: Համեմատաբար շատ են արկանեմ (հարկանեմ) բայերով հարադրությունների իրանական համարժեքները:

Հուր արկանել—«...հուր արկանել սկսան ի բանակի» (Ա, ՄԿԲ, Գ, 20): Այստեղ բնդգծված կապակցությունը ունի «կրակ վառել» իմաստը, կամ՝ «Ամենայն ծառ, որ ոչ առնէ զպտուղ... հատանի և ի հուր արկանի» (Ղուկ., 9, 10): Պարսկերենում համապատասխան արտահայտություն ունենք *ātaš zadān* **ձևով**:

Դեռևս Ա. Մեյլին փող հարկանել կապակցությունը պահլավականից պատճենված ձև է դիտել (պհլ *zatan* բայից):

Բանակ հարկանել իմաստը հայերենում արտահայտվում է նաև բանակիմ պարզ բայով. հմմտ. «...ղի հասեալ մոծեալ բանակէին ի դաւառն Բասենայ» (Բուղ., 118):

Բանակ հարկանել-ը (հմմտ. «Զօրօքն հանդերձ բանակ հարկաներ») իրանական հարադատ ձև է, որը շարունակվում է նոր պարսկերենում *urdū zadan* **ձևով**:

Հայերենի խորան հարկանել «զի էր հարեալ ղխորանն ի ձոր յունջ բերդին» (Բուղ. 109) իրան. համարժեքն է նոր պրս. *čadur zadan* կապակցությունը: Հյ. սանձահարել բարդ բառը Բոլոնիսզին համեմատում է պրս. *afsār zadan*-ի հետ, ենթադրելով, որ այն նույնպես պատճենում է մանավանդ, որ հայերենում համապատասխան իմաստը արտահայտում է և սանձեմ բայը:

Մեր պահ ունել կապակցությունը (հմմտ. «իշխանքն, որ ղերանելին զՍահակ ի պահ ունէին») իր ղուգահեռն ունի իրանական լեզուներում հմմտ. պրս. *pās dāštan*: Դատեմ-ի կողքին դատ առնել-ի իրանական համապատասխան ձևը *dād kardan*-ն (Դատ արացել Աստուած ընդ իս և ընդ քեզ) (ծն. ԺԶ, 5):

Ազատեմ, աղաղակեմ, հոչակեմ, հեռանամ, վնասեմ, այցելեմ, ֆարկոճեմ, վուքամ բայերին ղուգահեռ գրաբարում կիրառվում են նաև սրանց հարադիր ձևերը՝ համապատասխան բայարմատ+այլ բայ կառուցվածքով: Հմմտ. «Կարաց զնա ազատ առնել ի կասկածանաց» (Եղն., 137): «Աղաղակ արացել վասն նոցա» (Եսայ. Ե, 30): «Իսկ նորա... զաղաղակ հարկանէին» (Բուղ., 138): «Եւ նա ելեալ սկսաւ քարոզել յոյժ եւ հոչակ հարկանել ղբանն» (Մարկ. Ա, 45): «Մի հեռի առնե՛ր ղօգնականութիւն»: «Վնաս առնէ անձին իւրում» (Առակ. Ի, 2): «Դա-

րեհ թագաւոր այց արար» (Բ., Եղր. 2, 1) «Քարկոծ կամէին առնել զնա» (ՆՀԲ):

Պարսկերենում առկա են համապատասխան ձևերը ազատ առնել āzad kardan, ազադակ (հարկաճել, առնել) faryād zadan, հեռի արկանել (dur kardan, փոխթ առնել (tavavgūh kardan, վնաս առնել gunah kardan):

Ավելացնենք ևս, որ հրաման տալ, պատասխանի տալ կապակցութիւնները նույնպէս կիրառվում են պարսկերենում (framan dadan, pasux dadan)

2. Բոլոնիեզին նկատում է նաև մի այլ ընդհանրութիւն: Բայական կապակցութիւններում առնեմ-ով կազմված ձևերը ներգործական սեռ են արտահայտում, իսկ դրանց կրավորականը դրսևորվում է լինիմ բայով: Պարսկերենում նույնպէս այդ հակադրութիւնը կա՝ արտահայտվելով kardān/šudan ձևերով:

Դրաբարյան ակն ունիմ կապակցութեան Ս. գրքում վկայված օրինակների հունարեն համապատասխան բառերի համադրումով, 2. Բոլոնիեզին հետաքրքրական զուգահեռներ է պարգևում, գտնելով նաև, ոչ հայ. ակն ունիմ արտահայտում է նաև «սպասել, ակնկալել» իմաստը. ինչպէս պրս. čašm dāštan-ը (ՀԱ. 1961, 657—663): Հայերենի և պրս. համապատասխան կապակցութեան բաղադրիչների նաև կապակցութեան նույնութիւնը, ինչ խոսք դիտարժան է: Բոլոնիեզին հակված է այս ևս դիտելու որպէս պատճենում:

Ակնհայտորեն պատճենումներ են համա-նախածանցով մի շարք բառեր. համահայր, համամայր (հմմտ. հին պրս. hamapitar, hamamatar) համատոհմ, համատոհմիկ... և այլն:

Կարելի է բերել այլ օրինակներ, երբ հայերենն ու պարսկերենը դրսևորվում են ձևա-իմաստային ընդհանրութիւններ: Բայց ճիշտ չէ, բոլոր դեպքերում անվերսպահորեն պնդել հայերենի իրանական լեզուներից պատճենման փաստը: Նույնը կարելի է ասել և վերագրյալ որոշ օրինակների վերաբերյալ: Շատ դեպքերում հայերենի պատճենում համարված ձևը գտնում ենք միայն նոր պարսկերենում, որը դեռևս գրաբարի համապատասխան ձևը իրանական համարելու լիարժեք փաստարկում չէ. եթե բավարարվենք ժամանակային այդ կտրվածքով, ապա կարելի է պնդել և հակառակը՝ նոր պարսկերենի՝ հայերենից կատարած պատճենման փաստը, մանավանդ որ գրաբարում ավանդված ձևերը ժամանակագրորեն ղգալիորին առաջ են նոր պարսկերենից: Մենք իհարկե, այդ չենք պնդում: Ասենք. սակայն, որ հայերենի համապատասխան ձևերի առկայութիւնը կամ ենթադրական առ-

կայությունը. հին կամ միջին իրանական լեզուներում դարձյալ պատ-
ճենման երևույթ արձանագրելու հզրակացություն հիմք չի տալիս:
Օրինակ, գրաբարում կարելի է գտնել տասնյակ հարադրություններ
առնեմ, արկանեմ, ունեմ, տամ բաղադրիչներով, զգալիորեն շատ են
և կալ, հար-ով բարդությունները, դա նշանակում է, որ մեր լեզվին
բնորոշ երևույթներ են դրանք: Նույնիսկ իրանական լեզուներում և
հայերենում առկա ընդհանրություններն էլ կարելի է բացատրել ոչ
թե ազդեցությամբ կամ պատճենմամբ, այլ երկու լեզուների, կամ
որ նույնն է, երկու ժողովուրդների լեզվամտածողության ընդհանրու-
թյամբ, մասնավոր, որ այդ ընդհանրությանը նպաստող արտալեզ-
վական և ներլեզվական գործոններ շատ կան:

Նկատենք, որ նմանատիպ բայական հարադրությամբ կազմված
որոշ ձևեր առկա են նաև այլ լեզուներում, այլ ժողովուրդների մոտ,
որոնք հայերի կամ պարսիկների անմիջական հարեանները չեն: Պար-
զպես այսպիսի դեպքերում գործ ունենք սեփական լեզվամտածողու-
թյան հետ, ինչպես հայերենում ու իրանական լեզուներում: Իհարկե,
բնավ չենք ժխտում իրանական լեզուներից կատարված պատճենումների
գոյությունը: Դրանք, անշուշտ, կան: Հաստատապես պատճենում կա-
րելի է համարել այն հասկացությունները, որոնք վերաբերում են ի-
րանի պետական-տնտեսական-քաղաքական կյանքին, այլ կերպ ա-
սած, այն բառերն ու կապակցությունները, որոնք լրիվ կամ որոշ չա-
փով տեղմինային արժեք ունեն (հմմտ. արքայից արքա, գործակալ,
բանակ հարկանել, կրակատուն... և այլն): Առօրյա հասկացությու-
նների ու երևույթների դեպքում ձևա-իմաստային ընդհանրությունները
դեռևս տվյալ միավորը պատճենում համարելու բավարար հիմք չեն
տալիս:

8. ՀՈՄԱՆԻԶՈՒԹՅՈՒՆ

Հոմանիզությունը տարբեր լեզուներում դրսևորվում է տարբեր
չափերով ու առանձնահատկություններով՝ պայմանավորված ինչպիսի
արտալեզվական իրողություններով, այնպես էլ տվյալ լեզվի զարգաց-
ման ներքին օրինաչափությամբ: Բառային հոմանիզության առկայու-
թյունը տվյալ լեզվի բառապաշարի ճոխության ու հարստության ար-
տահայտությունն է: Հոմանիզությամբ արտահայտվում են միևնույն
հասկացության նրբերանգային կողմերը, հոմանիշ բառերը նաև հու-

զականությունն, արտահայտչականությունն են հաղորդում արտահայտվող մտքերին, խոսքը դարձնում են ավելի կոնկրետ ու հստակ, հումանիշ- ների կիրառությամբ հնարավոր է դառնում խոսափել խոսքի միօրի- նակությունից, անհարկի բառային կրկնությունից:

Հայոց լեզվի բառային հումանիշությանը տարբեր առիթներով անդ- լարարձեւ են մի շարք ուսումնասիրողներ, բայց հարցի խոր և հա- մակարգային քննություն կատարվել է միայն վերջին ժամանակներում², խոսքը վերաբերում է արդի հայերենի հումանիշության քննությանը: Խսկ գրաբարի հումանիշությունը առաջմ կարելի է շուսումնասիրված համարել: Գրաբարի հումանիշության վերաբերյալ զգալի նյութ են տալիս միայն գրաբարի բառարանները: Սակայն բառարանները տա- լիս են հումանիշությանը վերաբերող նյութը ոչ ամբողջությամբ: Նույ- նիսկ բառարանների ընձեռած նյութն էլ առաջմ ուսումնասիրված չէ:

Ի՞նչ են հումանիշ բառերը: Ի՞նչ է հումանիշությունը: Այս հար- ցերի մանրազնին քննությունը, նոր սահմանում տալը կամ եղածների մանրամասն վերլուծությունը մեր նպատակը չէ: Նշենք միայն, որ արտասահմանյան և հատկապես սովետական լեզվաբանության մեջ ստեղծված է ծավալուն գրականություն, որտեղ քննվում են հո- մանիշության հետ առնչվող շատ հարցեր:

Ուսումնասիրողների մեծ մասը հումանիշներ են համարում ի- մաստով նույնական բառախմբերը, մեկ այլ մասը՝ իմաստով մոտ բառերը: Բոլոր դեպքերում իմաստային կողմը էական է դիտվում: Ոճական քննության տեսակետից երբեմն էական է համարվում հա- մատեքստում հումանիշների փոխադարձ փոխարինելիության հնա- րավորությունը: Նկատենք, որ այն հատկանիշները, որոնք էական կարող են լինել իմաստաբանական և ոճական տեսակետից, էական կարող են չլինել քերականական և տրամաբանական հարաբերություն- ների տեսակետից:

Ուրեմն, լեզուների բառապաշարի, այդ թվում և հումանիշության քննությունը կարելի է կատարել տարբեր հայեցակետերից, օգտա- գործելով տարբեր մեթոդներ: (Օգտագործում ենք նաև համանիշ և հո- մանիշ տերմինները):

Հումանիշ խմբերը առկա են լեզվի և համաժամանակյա և տար- ժամանակյա կտրվածքներում: Բնականաբար ժամանակային փոքր կտրվածքի դեպքում հումանիշ անդամների քանակական կողմը ավելի նվազ է և ուսումնասիրության համար առաջադրվող հարցերն էլ՝ սահ- մանափակ:

Հոմանիշության քննության ընթացքում ի հայտ են գալիս մի շարք գրանորոմներ.

ա) հոմանիշ անդամները կարող են պատկանել տվյալ լեզվի նույն կտրվածքին.

բ) հոմանիշ անդամները կարող են պատկանել տարբեր կտրվածքների (փուլերի).

գ) հոմանիշ միավորները կարող են ընդհանուր լինել լեզվի զարգացման բոլոր փուլերին⁵³.

դ) հոմանիշ անդամներից մեկը կարող է լինել գրական-նորմատիվ, մյուսը՝ բարբառային.

ե) հոմանիշ անդամներից մեկը կարող է լինել օտար փոխառություն.

զ) հոմանիշ անդամները կարող են լինել փոխառություններ:

Այս թվարկումը բնավ էլ ամբողջական չէ և կարելի է շարունակել՝ ներառելով հոմանիշության բազմազան այլ դրսևորումներ:

Մեր նպատակը գրաբարի հոմանիշության այն խմբերի քննությունն է, որոնց անդամները իրանական լեզուներից կատարված փոխառություններ են: Կաշխատենք հայոց լեզվի գրաբարյան փուլի ընձեռած նյութի տվյալներով բացահայտել հոմանիշ փոխառված միավորների նրբմաստային, գործառական-ոճական, առանձնահատկությունները: Քանի որ մեր քննությունը գրաբարի բառային հոմանիշության թեկուզ և մասնակի հարցի պարզաբանման առաջին փորձն է, ուստի երբեմն դուրս գալով մեզ հետաքրքրող խնդրի շրջանակներից, հաշվի կառնենք նաև ուշ շրջանի փոխառությունները (եթե նրանք լրացնում են հոմանիշ խմբերը), ինչպես նաև առանձին դիպքերում համեմատության մեջ կդնենք հոմանիշության տվյալ խմբի բնիկ հայերեն կամ օտար, բայց ոչ իրանական փոխառության եղրը:

Պետք է նշել, որ ընդհանրապես լեզուների հոմանիշության համակարգում միևնույն լեզվից կատարված փոխառությունների թիվը մեծ չէ: Հայերենն էլ այդ հարցում բացառություն չէ: Բայց քանի որ հայ-իրանական հարաբերությունները եղև են անընդհատ ու սերտ, որի լեզվական հետևանքը բազմաթիվ իրանական փոխառություններն են հայերենում, ուստի առանձնանում են և զգալի հոմանիշային խմբեր:

Իրանական փոխառված միավորների լեզվական արժեքը ըստ ամենայնի ներկայացնելու միտումով բառերի խմբատային (հոմանիշային) ընդհանրությունները վեր հանելուց զատ, կաշխատենք ցույց տալ դրանց

գործառական, բառակազմական, ծագումնաբանական, հնչյունափոխական նկատվող առանձնահատկությունները: Նշենք, որ հոմանիշ միավորներ կան տարբեր խոսքի մասերի համակարգում, բայց որովհետև գերիշխողը գոյականներն են, ուստի սկսենք գոյականներից:

ա) Գոյականներ

Ազգ⁵⁴—տոհմ. իմաստները ընդհանուր են «ցեղ, սերունդ» հասկացությունների արտահայտման դեպքում: Հմմտ. «Յազգէն Գեթունեաց զարմանալի Տաճատ» (Եղիշ. 119): «Ի տոհմէն Մոկաց Արտակ անուն» (Եղիշ, 43): «Միանգամ ամուսնաւորաց և մահկանացուաց ազգ է տոհմ աստուածոց նոցա» (Եզն., 143): «Իսկ ազգն Համաղասպայ որ է տոհմ Մամիկոնեան» (Ագաթ. 170): Ազգ-ը ունի «ազգություն», «ժողովուրդ» իմաստները. հմմտ. «Բազմասցին ազգ հայոց» (Եղիշ. 52), իսկ տոհմ հալոց կապակցությունը սպասելի է: Առաջինը ունի նաև «տեսակ», «կերպ» իմաստները: Իմաստային լայն շրջանակներն են պայմանավորում ազգ-ի հաճախական կիրառությունները: Բառակազմական կաղապարներով դարձյալ դրանք ընդհանրություններ ունեն: Ազգական //տոհմական, ազգային//տոհմային, ազգակից//տոհմակից, ազգապետ//տոհմապետ: Իհարկե, կան նաև յուրահատուկ ձևեր, տոհմաւոր, տոհմիկ, (ազգ բաղադրիչով նման ձևեր չկան), ազգահաւ... և այլն: Այս բառերի հետ հոմանիշություն է կարող ունի նաև բնիկ հայերեն ցեղ բառը, որը նվազ հաճախական է և ավելի շատ հանդես է գալիս անձնանունների կապակցության մեջ: Հմմտ. «Անթան ցեղին կացին նահապետք արք արդարք» (Ագաթ. 152): «Մատուցաւ ցեղն Յուդայի ըստ տոհմից» (Յեսու, է 14): «Յեղին Արտաշիսի» (Խոր. 205): Ազգ, տոհմ բաղադրիչներով կազմվում են բազմաթիվ բառեր, որոնք վկայում են, որ այդ բառերը գործածության հին ակունքներ ունեն և արդեն 5-րդ դարում նրանք հայերենի կողմից «յուրացված» էին:

Ախոռ—ասպատան. Առաջինը 5-րդ դարի մատենագրության մեջ ավանդված է: Բայց ախոռապետ ձևի վկայությունը ենթադրել է տալիս նաև ախոռ-ի գործածությունը: «Ախոռապետն արքային Պարսից նստէր ի ներքս ի տան ասպատանին» (Բուզ., 106): «Եկն եմուտ թագաւորն Հայոց Արշակ շրջել զասպատանաւ միով զարքային Պարսից» (Բուզ., 106): Երկուսն էլ նվազ հաճախական են: Ըստ երևույթին դրանք գիտակցվում էին որպես օտար բառեր: Պետք է կարծել նաև, որ ասպատան-ը ավելի նեղ իմաստ ուներ և նշանակում էր ձիերի գոմ (ասպ=ձի)+ստան, իսկ ախոռը՝ «գոմ» ընդհանրապես: Հմմտ. «Որ

կացութիւնների արտահայտման գեպքում: Հմմտ. «Յազգէն Գնթունեաց որ կամի դիւրաւ մտանէ յախոսս գոցա և լուծեալ տանի ղյաւանակս» (Վրբ. է):

Ժամանակ—ժամ. Որոշ գործառութիւններում նկատուող իմաստային ընդհանրութիւնները առաջին հերթին պայմանավորված են միևնույն բառարմատի առկայութեամբ: Հակադրութիւններ էլ կան: Ժամ—ը հիմնականում հանդես է գալիս որպէս ժամանակային միավոր: Օրինակ. «Գիտակ էր ոչ միայն աւուրն, այլ և ժամուն» (Ագաթ., 232): «Խսկ իբրև ժամ էր երեք ի վերայ անցին...» (Նղիշ., 156): «Ժամանակ-ի գործառական մի առանձնահատկութիւն նկատել է դեռևս Ա. Մեյլն. ժամանակ բառը եզակի թվով կիրառւում է որոշակի իմաստով, բայց ժամանակային տարբեր մասեր ընդգրկող և անորոշ ամբողջութիւն արտահայտելու համար հաճախ դիմում են հոգնակիին. Հմմտ. «...լցան ժամանակի ծնանելոյ» (Ղուկ. Ա, 57)⁵⁵: Առասան—երասան—դանդաղանդ: Այս բառերի գործառութեան մեջ առկա են «բանձ, կապ, սպառն» իմաստները: Նկատենք առասան (երասան-ի յուրահատկութիւնները: Ծագումնաբանորեն սրանք նույնական են պճլ. *rasan «պարան սանձ»: Հայերենում իմաստային ընդհանրութիւնը ներկայանում է «կապ, պարան» նշանակութիւններով: Հմմտ. «ընդունեա ի սանձս կապոյ երասանաց ըմբռնման ղցնդեալ մտացս վայրագութիւն» (ՆՀԲ): Առասան երեքկի՞ն՝ ոչ վաղվաղակի խզեսցէ (Ժող., Դ, 12): Նկատելի է նաև, որ հիշյալ բառերը չունեն «երիվարի սանձ» նշանակութիւնը: Այս կիրառութեամբ հանդես է գալիս երասանակ ձևը: «Ապա սպասեալ Յոհաննու բուն հարկանէր զերասանակաց ձիոյն» (Բուզ., 226): «Դարձուցեալ այնուհետև զերասանակս երիվարացն՝ զնացին և նորա ղհետ փախստէիցն Հայոց» (Փարպ., 135): Հավանորեն իր. *rasan արմատից հայերեն (ե)րասանակ բառը սկզբնապէս ունեցել է սանձ (երիվարի) նշանակութիւնը: Մեր մատենագրութեան մեջ ավելի հաճախական է հենց երասանակ ձևը «սանձ», «կապ» իմաստով: Առասան/երասան-ը հայերենում բառակազմական մեծ հնարավորութիւններ չեն դրսևորում: Կան առասանակ/երասանակ զուգաձևերը, առասանեմ բայական ձևի դիմաց առկա է երասանակեմ-ը: Հանդիպում ենք երասանակագանց, երասանական, երասանակոծեմ բարդութիւններին, որոնք առասան⁵⁶ բաղադրիչով վկայված չեն: «Սանձ, կապ» իմաստն է արտահայտում նաև դանդաղաւանդ-ը, որը բառացի նշանակում է «ատամնակապ»: Բայց V դարի ինքնուրույն գրականութեան մեջ վկայված չէ, բայց կա Աստվածաշնչում և այլ թարգմանութիւններում: Բերենք, մեկ օրինակ. «Ի սանձս և ի դանդաղաւանդս ճմլեսցես զերեկս

նոցա»։ (Սաղ., ԼԱ, 12)։ Այս օրինակը հենց վկայում է սանձ (դանդա-
նաւանդ) հոմանիշութեան մասին։ Վարավանդ «սանձ» բառը առանձին
չի գործածվում, որպէս բարդ բառի բաղադրիչ վկայված է 5-րդ դա-
րկց. «Արշակ թագաւորն... բազում նժուշգս արքունական ձիոյ՝ ար-
ժանի օճառովք ոսկիւարանանդ ապրդմովն տայր նմա» (Բուզ., 91)։

Ասպար-վահան։ Նույնսնիշեր են։ Հմմտ. «Ունելով նիզակ և աս-
պար» (Բ. Մն., ԻԵ, 5)։ «...Վահանս և նիզակս» (Բ. Մն., ԺԱ, 12)։
«Սրով և գեղարդեամբ և ասպարաւ» (ՆՆԲ)։ «Երևեցան ամենեքեան զի-
նեալք և սաղաւարտեալք, սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին...» (Նդիշ.,
58)։ Բառակազմական որոշ կաղապարներով, ինչպէս նաև համապա-
տասխան բառաձևերով արտահայտված իմաստների ընդհանրութեամբ,
սրանք դարձյալ շփման եզրեր ունեն։ Հմմտ. Վահանակիր/ասպա-
րակիր, վահանաւոր/ասպարաւոր, վահանափակ/ասպարափակ և այլն։

Ասպար-ը նվազ հաճախական է։ Օրինակ, Ագաթանդեղոսի, Կոր-
յունի, Եզնիկի, Խորենացու, Բուզանդի մոտ այդ բառը կիրառված չէ։
(Վերջինիս մոտ բառաբարդված ձևն է)։ Բառիմաստների, գործառու-
թեան ոլորտների, բառակազմական որոշ կաղապարների ընդհանրու-
թեանը, մյուս կողմից վահան-ի հաճախական կիրառութեանը, դրա-
նով բարդված ավելի շատ բառաձևերի առկայութեանը հիմք են տալիս
եզրակացնելու, որ վահան-ը ավելի հին փոխառութեանն է։

Անաշխարհիկ-նմոյեմ-պաւնդուստ։ Ունեն «օտարական» իմաստը։ Ա-
ռաշինը, սակայն կիրառված է միայն մեկ անգամ (տե՛ս Արմ), որը
թերևս անաշխարհիկ «օտարական» բառի աղավաղված ձևն է։ Ընդ-
գծվածի արմատը իրանական է՝ xšatr > xšahr > šahr > աշխարհ.
սակայն բառն ամբողջութեամբ հայակազմութեան պիտք է դիտել, մա-
նավանդ, որ համապատասխան ձևը իրանական լեզուներում վկայված
չէ։ Ունենք նաև օտարաշխարհիկ ձևը. «Այդ եթէ ի բուն դայեկութիւնն
վասն պատուական օրինացն ոչ խնայեաց ի նա, ո՞րչափ ևս առաւել
ի ձեզ օտարաշխարհիկսդ...» (Նդիշ., 162)։

Նմոյեմ-ի հետ հոմանիշ խումբ են կազմում անաշխարհիկ, պան-
դուստ, մասամբ և օտարական բառերը։ Անառյանը նկատում է, որ
պանդուստ-ի և նմոյեմ-ի «տարբերութեանը այն է, որ նմոյեմ շեշտում է
օտար երկրի մեջ բնակութեան, իսկ պանդուստ օտար տան մեջ բնա-
կութեան»⁵⁷։ Այս տարբերութեանը սակայն հստակ չէ։ Հմմտ. «Նւ յա-
րեաւ Աբրամ ի մեռելոյ անտի իւրմէ ևս խօսեցաւ. Պտնդուստ եմ առա-
ջի քո, նմոյեմ և անցաւոր, որպէս ամենայն հարք իմ» (ՆՆԲ)։ Նմոյեմ-ը
նույնպէս նվազ հաճախական է։ Կարելի է կարծել, որ վերջինս հոմա-

նիշային վերահիշյալ խմբի մեջ է մտել ալեկի ուշ շրջանում՝ «օտար-երկրացի» իմաստով («deh» երկիր, գավառ)։

Բերենք այլ օրինակներ նաև անաշխարհիկ բառով. «Կին և որդիք... անաշխարհիկ եղևալ յարքունիս երթիցեն» (Եղիշ. 171)։ «Եւ կապեալս ևս ածին բազում լիկութեամբ և շարչարանօք իբրև զանաշխարհիկս» (Գ. Մկր. է, 3)։ «Այր մի օտարական և անաշխարհիկ՝ եկիր յարեցար ի մեզ...» (Ագաթ., 30)։ «Ոչ էք օտարք և պանդուխտ» (Եփր., Բ. 19)։

Ասարդ-պառաւ։ «Եւ ոչ զաղջկանս միայն, այլև զաւարդս, այլև զուգահասակս» (ՆՃԲ)։ Երկուսի իմաստային ընդհանրությունը այն է, որ նրանք ոչ միայն արտահայտում են «ծեր» իմաստը, այլև «ծեր կին»։ «Պառաւ»-ը երբեմն արտահայտում է նաև «ծեր» ընդհանրապես, որն անշուշտ իմաստի հետագա լայնացում է։ Բերենք այդ բառով օրինակներ. «Այլ ամենայն առասպելք են և պառաւաց զրոյշիւնք» (Եղն., 99)։ «Նստէին ծերք և պառաւունք» (Զաքա, Ը, 4)։ Ասարդ-ը հալոց լեզվի պատմության և ոչ մի շրջանում հաճախական գործածություն չի ունեցել։ Նրա նախնական գործածությունը կարելի է բացատրել հայերենի մեջ լայն ու կայուն գործածություն գտած երիտասարդ բառի համաբանությամբ։ Հոմանիշության այս խմբին են պատկանում բնիկ հայերեն ծեր, ծերունի բառերը, որոնց հիմնական նշանակությունը «ծեր մարդ», «ծեր այր»-ն է։ Ծերունին, ինչպես նկատում է ՆՃԲ-ն, արտահայտում է «ալեկի ծեր», «ալիկի տարիքոտ» նշանակությունը։ Ծեր, ծերունի՝ մի կողմից և պառաւ, աւարդ զույգերը, մյուս կողմից, սկզբնապես ունեցել են սեռային հակադրություն, որն հետագայում անհետացել է։

Բաժ-սակ-հարկ։ Այս շարքի հիմնական անդամ կարելի է համարել հարկը։ Ամենահաճախականն էլ հարկ-ն է՝ վկայված V դ. և գործուն հայերենի բոլոր փուլերում։ Ահա V դ. վկայված երկու օրինակ. «Անկեալք ի ծառայութիւն տամք հարկս» (Նեեմի, Թ, 37)։ «Արժան է մեզ կայսեր հարկս տալ» (Ղուկ., Ի 22)։ Բաժ-ը և սակ-ը հարկի տարբեր տեսակներն են։

Սակ և բաժ-ը իրանական գրականության մեջ հաճախ են հանդիպում և մեծ մասամբ միասին։ Այդպես է նաև Եղիշի մոտ. «Նա և բնաւ ով իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մոտից և սակից, բաժից և հասից լերանց և դաշտաց և մայրեաց» (Եղիշ. 23)։ V դ. վկայված տվյալներով դժվար է զանազանել այդ բառերի բուն նշանակությունը։ Բաժ(սակ)հարկ—իմաստների տարբերակումը կատարվում է պատմական, բանասիրական քննությամբ։ Սրանք իրանական լեզուներում

վկայված են միջին իրանական փուլից, ուստի հայերենի փոխառութեան աղբյուրն էլ միջին իրանական լեզուներն են:

Հարկի տարբեր տեսակներ են արտահայտում նեպակ և բեկար իրանական ծագմամբ բառերը, որոնք վաղ գրաբարում վկայված չեն և ընդհանրապես հաճախական չեն:

Բազմակ-նրագ: Առաջինը ՆՀԲ-ն մեկնում է՝ «ճրագ՝ որ բազմի ի վերայ աշտանակի կամ ճրագարանի. մոմ, լապտեր, դամպար»: Երկրորդը՝ «լոյս վառեալ յիւղոյ և ի պատրուգէ. լայնաբար. ջահ, լոյս, մոմ, լապտեր, կանթեղ»: Արմ-ում բազմակը մեկնվում է «ճրագ», իսկ նրագը՝ «ջահ, լոյս, մոմ»:

Երկու բառերի իմաստային ընդհանրությունը ակնհայտ է: Այդ են հաստատում նաև օրինակները: Հմմտ. «Բազմակացն արծաթիչ լուսոյն՝ ձէթ ի վերայ արկանել» (ՆՀԲ): «Ձէթ ի ձիթենեաց ի լոյս. զի եղիցի նրագ հանապազորդ» (ՆՀԲ): Կարելի է եզրակացնել, որ բազմակ-ը, որն ի դեպ նվազ հաճախական է, առօրյա լեզվում գործածական չի եղել: Այս ենթադրությունը անուղղակի կերպով հաստատվում է այն փաստարկումով, որ բազմակ-ով բարդված ձևերը մյուսի համեմատությամբ զգալապես քիչ են. Ունենք միայն բազմակալ, բազմակակալ, բայց՝ նրագաբերան, նրագալոյց, նրագակալ, նրագակիր, նրագաձև, նրագաչան, նրագարան...: Ճրագ բառը ցայսօր էլ մեր լեզվում ակտիվ գործածություն ունեցող բառ է: Մոմ-ը նույնպես իրանական է՝ «մեղրամոմ» նշանակությամբ, «լուսատու» իմաստով բառը չի կիրառվում:

Բաժակ-նուագ: Իրանական լեզուներում սրանք վկայված չեն: Իմաստային նույնանիշներ են: Բերենք օրինակներ: «Առ զբաժակ գին-ւոյս անապակիս» (Երե. ԻԵ, 15): «Ունելով բաժակ ոսկի ի ձեռին» (Յայտ., Ժէ 4): «Տարգալ ունել Էսկի և պտտառաքաղ և ոսկեղենօք ըմպել նուագօք» (Խոր., 174): «Բազում նուագս ոսկիս կորուսեալ» (ՆՀԲ):

Ընդգծված բառերը ունեն «ըմպանակ», «գավաթ», իմաստը: Առաջինը ավելի գործածական է: Ըստ երևույթին սրանք փոխառվել են լեզվական տարբեր աղբյուրներից՝ տարբեր ժամանակներում:

Բանտ⁵⁸-բաստարան-զնդան: Բոլորն էլ ունեն «բանտ», «արգելա-րան» իմաստը: Բաստարան-ը վկայված է լոկ մեկ անգամ. «Մատնեաց զնա ի բաստարանին՝ (Նփր. Թգ. 446): Ձնդան-ը նույնպես նվազ հաճախական է: 5-րդ դարի մատենագրության մեջ ավանդված է դարձյալ մեկ անգամ: «Տարան ետուն յայն զնդան, ուր կային մա-

հապարտքն» (ՆՃԲ): Ուշ շրջանի մատենագրության մեջ հանդիպում ենք այս բառի մի քանի կիրառությունների.

Բանտը (այլ գրութչամբ բանդ) տարածված ու կայուն կիրառություն ունի, բազմաթիվ են և բանդ բաղադրիչով բարդ բառերը (միայն ՆՃԲ-ն տալիս է 15 բարդ բառ) զնդան-ով կազմված են միայն զըն-դանեյ և զնդանարգել ձևերը:

Սրմատական բառարանում բոլոր երեք փոխառյալ բառերի աղբյուրը համարվում է պահլավերենը: Բասառաան-ը թերևս պատահական գործածություն ունի. այն, ինչպես ասացինք, վկայված է լուկ մեկ անգամ. չկա միջին հայերենում, բարբառներում ու արդի դրական հայերենի երկու տարբերակներում, չկա նաև իրանական լեզուներում. ամենայն հավանականությամբ Եփրեմի հայ թարգմանչի կերտած բառն է, որը ծանոթ լինելով իր. bast արմատին (հիմքին) արանածանցով կերտել է նոր բառ: «Ջնդան» իմաստով գրաբարում գործածվում է և դղյակ բառը (տես Արմ., հտ. 4, էջ 625—626), որը նույնպես իրանական փոխառություն է:

Բամբիշն—ղշխոյ: Վկայված են 5-րդ դարից: Համեմատելով բարբառային ձևերը, Բենվենիստը եզրակացնում է, որ բամբիշը զուտ պարսկական տիտղոսի արտահայտություն է, որ թերևս šahan—šah-ի իգական համարժեքն է⁵⁹: Հայերենում բառն ունի «թագուհի», «իշխանուհի» իմաստները: Բերենք մի քանի օրինակ. «Եւ առին զկապուտ քանակին և զկանայս թագաւորին և զբամբիշն...» (Բուղ., 48): «Եսթեր եղև բամբիշ ի տեղի վասթեայ» (ՆՃԲ):

Նկատելի է, որ բամբիշ «թագուհի» իմաստով, երբ խոսքը վերաբերում է հայ թագուհիներին կամ իշխաններին, չի կիրառվում, իսկ որպես անձնանուն այն արդեն 5-րդ դարում կիրառվում էր: Հմմտ. «Մօր սորա Բամբիշն անուն քոյր արքային Տիրանայ» (Բուղ., 58): Դըշխոյն նույնպես նշանակում է թագուհի Ահա վկայված օրինակներից մի քանիսը. «... դշխոյն հարաւոյ յարիցէ» (Մատ. ԺԲ, 42, Դուկ. ԺԶ, 31): «Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ... դարձոյց զնա անտի» (Խոր., 129): «Նա և ոչ դշխոյն Փառանձեմ գնաց ի կոշ ամեն իւրոյ» (Խոր., 299): «...վառեալ ի Կղեոպատրայ դշխոյն եգիպտացոյց» (Խոր., 136): Ինչպես նկատում ենք, բամբիշն/ղշխոյ զույգերը ունեն իմաստային և գործառական մեծ ընդհանրություններ. տարբերությունը թերևս այն է, որ դշխոյն վերաբերում է նաև հայ թագուհիներին, այլ կերպ ասած՝ այն նաև հայկական տիտղոս է: Բենվենիստը համադրելով բառի հայերենի, իրանական լեզուների և հունարենի համապատասխան կիրա-

սուբյուկտները, գտնում է, որ դշխոյ-ն նշանակում է «գերագույն իշխան-նուհի»⁶⁰: իմաստային այս նրբերանգը գուցե զգալի է գշխոյ (թագուհի, տիրուհի, կին թագաւորի) համադրութեան մեջ, բայց գշխոյ/բամբիշն զույգում այդ չի զգացվում:

Փահ-գանատաւակ-դարգին-դեսպակ-տախտ-ժանուար: Ընգհանդա-նում են «նստարան, նստելատեղի, պատգարակ» իմաստով: Պահ և գանատաւակ-ը առանձնանում են նաև «թագաւորի կամ իշխանավորի աթոռ» նշանակութեամբ: Վերջին կիրառութեան հետ կապված գան-ը ձեռք է բերել «պատիվ, իշխանական աստիճան» իմաստները: Հմմտ. «Զայր այր յիրաքանչիր գահ հրամայէր մատուցանել» (Գ. ՄկԲ, է., 8): «Արութեամբ և գահու ի վեր...» (ՆՀԲ):

Դարգինը թերևս երկաթե նստարան կամ մահճակալն է. իմաստային այս նրբերանգով բառը հակադրվում է գան/գանատաւակ-ին, նույնա-նում պատգարկ-ին, որը բառարաններում մեկնվում է «մահճակալ», «հիվանդի մահճակալ» և տախտ-ին, որը նույնպես ունի «մահճակալ» իմաստը. հմմտ. «Եղեալ եղև տախտս փղոսկրեայս և արկին ի նմա անկողինս» (ՆՀԲ): Սակայն տախտը հիմնականում կիրառվում է «գահ, աթոռ, թագավորական գահույք» իմաստով. «Օրէնք էին՝ զի թագաւորն Պարսից և թագաւորն Հայոց ի միում տախտի բազմէին և ի միում գահոյս» (Բուզ. 142):

Ինսպակ և ժանուարը հաճախական չեն: Ժանուարը վկայված է Բու-զանդի մոտ. «Որ արծակեաց զկանայս թագաւորին Պարսից Շապ-հոյ հանդերձ ժանուարօք և վաշտկանօք» (163): «Խնամուտ գիւղ ժա-նուարօք արծակեաց զնոսա զհետ Շապհոյ» (199): Ժանուարը փոխա-դրամիջոց է, ըստ երևույթին կանանց համար, որ և հաստատում է բառի ստուգաբանութիւնը՝ jāna «կին»: Ժանուարի նպրս. ձևն է žanvar, որ բառարանները նկարագրում են. «Զչորս փայտս քառա-կուսի կապեալ, զմէջ նորին հիւսեն շուանաւ կամ կապեն ի նմա զմասն ինչ գորդի, այսինքն կապիրտի և կամ զմասն ինչ մորթոյ և այնու տանին և կրեն այսր անգր զաղիս, զցեխ և զաթար» (տես. Արմ. Ժանուար բառի տակ):

Ուշ գրաբարում՝ XVII դ., ժանուար բառին հանդիպում ենք նաև Զաքարիա Քանաքեռցու մոտ: Հեղինակը հավանորեն օգտվել է Բու-զանդից և բառը օտար ու անհասկանալի գիտակցելով, թարգմանել է նոր պարսկերեն համապատասխան համարժեքով. «Եւ ի մտանել նո-րա ի ժանուարն, որ է քաճաւայ, հարկանէին զնա անողորմ»⁶¹:

Պետական «պատգարակ» իմաստն էլ ակնհայտ է. վկայություններ կան Կորյունի, Կաղանկատվացու մոտ, Սերերիանոսի թարգմանության մեջ: «Նլանէին ի դեսպակս և ի կառս արքունատուրս և բազում վայելութեամբ ունէին զճանապարհս արքունականս» (Կոր. 68): «Եւ քանզի միշտ ընդ իւր առեալ կրէր զնշխարս երանկեացն՝ հրամայէր զԵսպակս առնել յանուն սրբոցն» (Կղն. 153):

Վերոգրյալ 6 բառերը ունեն ընդհանրություն և հակադրության ելքեր: Իմաստային ակնհայտ ընդհանրություններ ունեն մի կողմից դեսպակն ու ծանաւորը, մյուս կողմից զան, զահաւորակ, տախտը: Ինչպե՞ս նշել ենք, բոլոր բառերը չէ, որ հաճախական են: V դ. դեսպակը կիրառված է մեկ անգամ (Կորյուն) ծանուարը՝ 2 (Բուզ.), գահավորակը՝ (8 (Ագր.՝ 6, Ագաթ.՝ 1, Նղիշ. 1), տախտը՝ 3 (Բուզ.): Ամենահաճախականը գահն է՝ 33 (Ագր.՝ 20, Բուզ.՝ 4, Ագաթ.՝ 2, Նղիշ.՝ 3, Փարպ.՝ 18, Խոր. 6): Պահի գործածության մեծ հաճախականություն պատճառը անպայման բառի բազմիմաստությունն է:

Դանհամունկ-նուէր: Նրկուսն էլ վկայված են 5-րդ դարից: Առաջինում փոխառյալ է միայն դան արմատը: Դանհամունկը ունի «ընծա, նվեր» (հատկապես ուտելիքներով) իմաստը. «Զպատարագս իմ և զպահամունկս իմ» (Թիւ, ԻԸ, 2): «Մատուցիք և զպահամունկս» (Բ. Որ. ԺԲ, 11): Նուէր-ը իմաստային ավելի շատ նրբերանգներ ունի. «ընծա, զոհ. ձոն», նաև երախայրիք, աստծուն ձոնելու համար կաթիլցրած գինի...» և այլն: Բերենք մի քանի օրինակ. «Հարկ է զնոսա ողորել զոհիւք և նուիրօք» (Եղն., 12): «Եւ առցես ի խոյէ անտի զճարպն և զշմակն... և նուիրեսցես զայն նուէր առաջի տեառն» (Նլք, ԻԹ, 26—28): «Եւ գինի ի նուէր զսրբորդ գորակին առնիցէք» (Թիւ, ԺԲ, 5): (Տես նաև Գ. ԹԳ, Ժէ 12, ԻՄ. ԺԲ, 4, ԺԴ, 15):

Նուէր բառի նախնական իմաստը թերևս եղել է կրոնական (այդպես էր և փոխատու լեզվում): Նուէր-ը գրաբարում հաճախական է, քան դանհամունկը: Վերջինս մեկ տասնյակի հասնող գործածություն ունի, իսկ միայն Աստվածաշնչում նուէր կիրառված է 94 անգամ: «Նվիր» իմաստն է արտահայտում նաև պատարագ բառը. հմմտ. «Տարաք առնն պատարագս՝ ռետին և մեղր և խունկ» (ՆՁԲ): Պատարագ-ի «զոհ» իմաստը նույնպես ակնհայտ է. հմմտ. «տալ պատարագ զոյգս տատրակաց»: «Պատրաստել զմարմինս ձեր պատարագ կենդանի» (ՆՁԲ): Ի դեպ նուէր-ն էլ ունի «զոհ»-ի իմաստը, զոհելու գաղափարը իր մեջ ներառում է նաև նվիրելը: Այդ երկու իմաստային նրբերանգները առկա են հենց պատարագ բառի կիրառություններում: Փիլոնի-

թարգմանության մեջ հուն. «զոհ, նվեր» արտահայտող համապատասխան բառը ներկայանում է գենլի պատարագ կապակցությամբ, իսկ ՍԳՐ-ում անխտիր գոն է:

Թերևս պատարագի առավել հաճախական լինելու պատճառը նաև քառի իմաստային բազմազանությունն է (միայն ՍԳՐ-ում վկայված է 228 անգամ):

Դարապան-բարապան-դարապետ-բարապետ: Իմաստային տարբերակվածություն սրանց միջև թերևս գոյություն չունի: Նույնիսկ պան և պետ ձևությունների իմաստային առանձնահատկությունները բարդությունների մեջ չեն դրսևորվում: Բերենք մի քանի օրինակներ ընդգծված բառերով: «Դարապանաց՝ որդոցն կորխայ» (Ա. Մն. ԻԶ, 19): «Աղաղակեցին բարապանքն» (Բ, ԹԳ, է, 11): «Առ դահճապետն... և երիս բարապանս» (Երեմ, ՄԲ, 24): «Բարապետն զուարթ մի յաղթահարեսցի ի քնոյ» (ՆՀԲ): «...Դարապետ քնասէր...» (ՆՀԲ): Բոլոր շորս ձևերն էլ վկայված են 5-րդ դարից: Բառ և դառ ձևերը հնթադրում են փոխառության տարբեր աղբյուրներ, քանի որ դրանք հայերենում անկախաբար չեն կիրառվում, ապա, հավանորեն բարդություններն ամբողջական փոխառություններ են:

Վերոհիշյալ հոմանիշային խմբի մեջ է մտնում նաև հյ. դուռ-պան (պահ) կազմությունը: Դռնապան, դռնապան (դռնապետ ձևի չենք հանդիպում): Այս բառերն ավելի հաճախական են, քան սրանց իրանական ծագմամբ հոմանիշները: (ՍԳՐ-ում օրինակ՝ դռնապանը գործածված է 36 անգամ, իսկ բարապանը՝ 4):

Դեհկան-դեհալետ «կուսակալ, իշխան»: Առաջինը վկայված է միայն մեկ անգամ՝ դեհկանութիւն ձևով. «Եւ սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն. աշխարհաշէն աշխարհատարած դեհկանութեան, շինականաշէն ազգն գնունեաց» (Բուզ., 56): Մյուսը ավելի գործածական է (նաև դեհալետ ձևով). «Միոյ աշխարհի երկու դեհալետո՞ ոչ լինին» (Նդիշ. 33): Իսկ առհասարակ սրանք անհամեմատ քիչ գործածական են, քան հոմանիշային միևնույն խմբին պատկանող ոչ իրանական ծագմամբ կուսակալ, գալառապետ բառերը:

Դեն-կեշտ (Քէշ) «կրոն, աղանդ»: Առաջինը բացառապես վերաբերում է զրադաշտական կրոնին՝ մոգությունը. օրինակներ. «Հրաման հատուն մոգաց... Նամակ մի գրել ըստ ձախողակի դենին իւրեանց» (Նդիշ., 24): «Թագաւորեցուցաք ձեզ Խոսրով ոմն ի դենէ ձերմէ» (Խոր., 311): Երկրորդը դարձյալ մոգությանն է վերաբերում, նաև նրա տարբեր աղանդներին: «Քանզի այս հինգ կեշտք են, որ զրաւեալ ունեին

զամենայն օրէնս մոգութեանն» (Եղիշ. 144): «Եթէ նոյն քէշ է երկու-
ցունց, ընդէր ատիցեն մոգք զզանդիկն» (Եզն., 116): Եւ որ բազում
կեղտօք են ի կողմանս, կողմանս աշխարհին պարսից» (Եղիշ. 61):

Այս բառերը մտնում են փոխառութիւնների այն խմբի մեջ, որն
արտացոլում է միայն իրանական իրականութիւնը, տվյալ դեպքում՝
կրօնական կյանքը:

Արժե նշել, որ Սուրբ գրքում, վերոհիշյալ բառերը կիրառված չեն:
Իսկ Բուզանդի, Եղիշի, Եզնիկի գրքերում, որտեղ իրանին վերաբերող
ծավալուն հատվածներ կան, այդ բառերը արդեն գործածվում չեն:
Այս շարքին կարելի է միանցել և հաւստ-ը: Բառի գործածութիւնը
մեծ մասամբ աննշան է: Բացի «հավատ», «կրօն»-ից ունի նաև
«հավատարմութիւն», «պայտուց», «փաստ», «ստուգութիւն», «աշխիք» ի-
մաստները: Այսինքն՝ ակնհայտ է իմաստային լայն ընդգրկումը դէն:
և վէշտ բառերի համեմատութիւնը: Որպես կրօնական հասկացու-
թիւն հոմանիշ է կրօն բառին: Հմմտ. «Յաղագս կրօնից քրիստոսա-
կանաց» (Խոր., 246): «Ջանայր շրջուցանել զհաւատ քրիստոնէու-
թեանն» (Խոր., 271): «Գլխակ իսկ ես ամենայն կրօնից» (Գործ.,
ԻԶ, 3): «Եւ այլոր թէ մի է տէր և մի հաւատ» (Եզն., 169):

Երանգ-գոյն: Երկուսն էլ կայուն գործածութիւն ունեն հայոց լեզ-
վի բոլոր փուլերում: Գոյն-ի իմաստային ընդգրկումները ավելի լայն-
են, բացի հիմնական «գոյն, երանգ», «ներկ» նշանակութիւնից նաև
«տեսակ, ձև, կերպ», որը նույն իմաստի զարգացումներն են (տես.
Արմ.): Արմ.-ում այդ արմատի հետ են կապվում նաև գունակ, դժգոյն,
հանգոյն, հանգունակ բառերը, որոնք դիտվում են իրանական լեզու-
ներից փոխառյալ ամբողջական ձևեր և ոչ թե հայակազմութիւն:
Բարբառային ռանգ-ը, անշուշտ ծագումնաբանական կապ ունի *rang-
(ե)րանգ-ի հետ: Բայց բարբառային ձևը անշուշտ նոր պարսկերենի,
կամ թուրքական լեզուներից կատարված փոխառութիւն է: Գրաբարի
վաղ շրջանից ավելի հաճախական էր գոյն-ը: Բերենք օրինակներ.
նշված բառերով. «յերփն երփն զերանգսն շրջեն ըստ սաստկու-
թեան ծփանացն» (Ագաթ., 2): «Ծաղկօք զերկիր զարդարէ ի գունա-
գոյն երանգս» (Ագաթ., 140): «Վասն յիշատակի քաջութեանն զպատ-
կերն երանգօք ի նկարու հանէին» (Եզն., 206): «Պէս պէս քարանց և
ի գունից զարդարեալս» (Խոր., 33): «Մի գոյն թխութեան փսիրայիցն
և մի գոյն սեւութեան սնարից բարձիցն» (Եղիշ., 200):

Վերոբերյալ բառերը, անշուշտ, հայերենին են անցել շատ հին
ժամանակներից, որովհետև արդեն 5-րդ դարում գոյն հասկացության

հայերեն բառը չկար: Այդ կարևոր հասկացությունը արտահայտվում էր իրանական ծագում ունեցող բառերով: Գոյն—ը հաստատապես գիտակցվում է որպես հայերեն, մանավանդ, որ իրանական լեզուներում արդեն «գոյն» նշանակությունը մթագնվում էր կամ բառի հիմնական նշանակությունը չէր: Երանգ—ի հնությունն օգտին վկայում է —ե— ածականի առկայությունը, որը դարձյալ հին երևույթ է:

Յոռան—վրան—տաղաւար—մաշկապարհեն: Սրանց հոմանիշությունը հաստատում են բառարանները: Այսպես, ՆՀԲ-ն խորան—ը մեկնում է «վրան, տաղաւար», նույնն է Արմ—ում: Վրան—ը ըստ Արմ—ի «հիւղ, վրան, մացառով շինված խրճիթ», ըստ ՆՀԲ-ի նույնը, նաև «օթարան, խորան, վրան, հովանի»: Գրաբարի ընծեռած օրինակները նույնպես հաստատում են իմաստային կիրառական ընդհանրությունները: Բերենք օրինակներ. «Արտաշիսի հասեալ ի յԵրուսնդայ շրջապատեալ առագաստն, ի կաշեայ... էջ և ի խորանի նորա բնակեցաւ» (Խոր., 172): «Թողլով նոցա զգանձս և խորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մազապուր» (Խոր., 126): «Ապա հրաման տայր թագաւորն Շապուհ զկէս հատակին իւրոյ խորանին հարկանել ի բերեալ հողոյն Հայոց» (Բուզ., 141): «Ի տաղաւարս բնակեսցիք զեօթն օր» (Ղևտ. ԻԳ, 42): «Իբրեւ զտաղաւար աչգուշ...» (Եսայ, Ա, 8): «Նա էր հայր աչնոցիկ, որ բնակեցեալ են ի վրանս խաշնարածաց» (Մն, Դ, 20): «Եւ առ ետեղ թողին զխորանս և զվրանս, զկահ և կարասի» (Բուզ., 114):

Ընդհանրականը վրան հասկացության ներառումն է: Ընդհանրություններ կան նաև բարդված ձևերի մեջ, հմմտ. վրանակից, խորանակից, տաղաւարակից, վրանայարկ, խորանայարկ, վրանեայ, տաղաւարեայ... և այլն: Այսպիսի դուգածները սովորաբար հատկապես խորան և վրան—ի դեպքում: Քննության առարկա բառերը, անշուշտ, ունեն նաև իմաստային—կիրառական առանձնահատկություններ: Ըստ Արմ—ի խորան—ը փոխաբերաբար ասված է նաև երկնից կամարի, տաճարի սեղանի, Հրէից վկայութեան խորանի, արքունի դահլիճի, որն է հարկի, տան համար: Համապատասխան օրինակներ շատ կան, այդ թվում 5-րդ դարից:

Ըստ երևույթին տաղաւարը ի տարբերություն խորանի և վրանի անալոգիական պատրաստվում էր փայտից (ճյուղից, թփերից և այլն) մի բան, որ հաստատվում է ստուգաբանորեն: Ամենից հաճախականը խորանն է: (ՍԳԲ—100-ից ավելի, Բուզ. 15, Ագաթ. 11, Փարպ. 8, Խոր. 3, Կոր. 4, Եզն. 0, Եղիշե 0): Վրան (ՍԳԲ 34, Բուզ. 2, Եզն. 1,

կոր. 0, հոր. 0, փարպ. 0, Եղիշ. 0, Ագաթ. 0): Տաղավար (ՍԳԲ 16): Վերոհիշյալ մյուս հեղինակների մոտ այս բառը վկայված չէ: Խո-
րանի մեծ հաճախականությունը, նախ և առաջ, նրա բազմիմաստու-
թյան արդյունք է: Նկատենք, որ նույն պատճառով նրանով բարդված
ձևերը ավելի շատ են: (Խորան+ալլ բառ կազմությունները ըստ ՆՀԲ-ի
տվյալների 20 հատ են, իսկ մյուս բառերով կազմված ձևերը 10-ի շեն
հասնում:

Մաշկապատենն-ը վկայված է աղավաղված ձևերով. մաշկապատենան,
մաշկապատենե, մաշկաւարդան... և այլն: ՆՀԲ-ն ներկայացնում է
մաշկապատեն և մաշկաւարդան գլխաբառերով: ՆՀԲ-ի մեկնությունը՝
«մաշկ կամ սերտիւ ուսեալ», «աւագանի մաշկազգեսց», «համարա-
գիր», ընդունելի չէ: Արմատական բառարանում ներկայացված է Մաշ-
կապատենն «պարսից թագաւորական վրանը»: «Վրան» իմաստից զատ
ներառել է «կանանոց, կանանց վրան» իմաստները: Հմմտ. «Եւ առեալ
զամենայն զօրս իւր բինիւ աղիսիւ և ամենայն մեծաւ կտրաւանաւ...
անթիւ վաճառօք և բնին մաշկապաճենօքն... եկն եհօսս ի սահմանս
Հայոց» (Բուզ., 47): «Լմբռնէին զտիկնանց տիկին հանդերձ աչլովք
կանամբք և զամենայն մաշկաւարդան ի բուռն արկանէր Մուշեղ սպա-
րապետն» (159):

Կտակ-անդարձ: Անդարձ-ը բառարանները մեկնում են «կտակ», «կտա-
կի թուղթ»: Վկայված օրինակները հաստատում են երկու բառերի ի-
մաստային ընդհանրությունը: «Քանզի ուր կտակ է, հարկ է զմահ ի
մէջ բերել զկտակագրին, զի կտակ յետ մահու հաստատումն է, ապա
թէ ոչ զիա՞րդ իցէ հաստատուն մինչ կտակագիրն կենդանի է» (Երբ.
Թ, 17): «Դրոշմեաց զկտակս մկրտութեան լուսոյ» (Փարպ. 3): «Սա-
հակ կաթողիկոս գրէ զվերջինս բանից իւրոց յանդարձի առ զօրավարն
Իսմայելի» (Ղեւոնդ, 29): «Քահանայն գրէ ի թղթին զբան անդարձի
նորա» (ՆՀԲ): Կտակը գրաբարում անհամեմատ ավելի հաճախական է,
քան անդարձը, այն նաև ունի «դաշինք, թուղթ», «աստծո ուխտ», ի-
մաստները: Վերջածանցմամբ և բարդմամբ առկա են մի կողմից՝
կտագիր, կտակագրեմ, կտակաւոր, կտակապահ, կտակատուն, մյուս
կողմից՝ անդարձագիր, անդարձանի (այս երկուսն էլ ուշ գրարարյան
ձևեր են):

Ի տարբերություն գրաբարի, միջին իրանական լեզուներում ավելի
գործածական է (h)andarz-ը, բայց կտակի հասկացությունն ընդգրկող
փաստաթղթի համար օգտագործվում է նաև GT¹K-* gitaḥ տերմինը⁶²,

Կօշիկ-Մոյկ-Մուսակ: Առաջին երկուսը վկայված են V դ.: Նույն հասկացութեան նույն շրջանում երկու տարբեր անվանումների առկայութեամբ փոխառութեան նույն աղբյուրի դեպքում, ենթադրել է տալիս, որ դրանք նույն առարկայի տարբեր տեսակներ են, թեև վկայված օրինակներից այդ չի հասկացվում. «Իսկ զվարտիսն զգեցեալ և մոյկս ագուցեալ...» (Բուզ., 171): «Մոյկ մի դերծեալ յոտանէն թաղեալ մնայր անդէն» (Փարպ. 66): «Լոյծ գկօշիկս քո յոտից քոց» (Եւք. Գ, 5): «Գեղեցկացան գնացք քո կօշկօք» (Եր., է, 1): Կօշիկի և մոյկի գործածութիւնը հարատեւել է մինչև մեր օրերը. Մոյկ-ը գործածական է միայն արդի արեւմտահայերէնում: Մուսակ-ը վկայված է միջինհայերէնյան շրջանից, առկա է դարձյալ արեւմտահայերէնում, բայց անշուշտ նոր պարսկերէնից կատարված փոխառութիւն չէ: Թեև գրաբարում չի ավանդված, բայց ենթադրում է փոխառութեան հին ակունքներ:

Հնշմակ-Դեւ: «Չար ոգի, սատանա»: Առաջինը հայ մատենագրութեան մեջ գործածվում է մեկ անգամ, այն էլ բարդութեան մեջ: «Յամեհնայն դարս աստուածապաշտք գտանէին, որք յանդիմանէին զհնշմակապաշտսն» (Եւն. 230):

Հնարավոր է և բառի անկախ կիրառութիւնը, մանավանդ որ վրացերէնում այն հաճախական գործածութիւն ունի: Դեւ-ը դրսևորում է նշանակութեան ու բառակազմական ձևերի բազմազանութիւն, և գործածութեան հաճախականութիւն:

Ճար-հնար: Ավանդված են V դ.: Հմմտ. «Զի այսպես իմն զելս իրացն հնարէր յարդարել, զի ապրելոյ ճար լիցի Տիգրանուհեայ» (Խոր., 81): «Եւ այն է նիւթ կատարման խորհրդոյս և հնարք որոգայթիցս, գեղեցիկն ի կանայս և խոհմն, քոյր նորա Տիգրանուհի» (Խոր., 78): Հնար-ը ավելի հաճախական է: Այսպես, Խորենացու մոտ գործածված է 8 անգամ, Եղեղիկի մոտ՝ 18, ՍԳԲ-ում 13: Ճարը կա միայն Խորենացու մոտ (1 անգամ), հնար-ով կազմված են -հնարք, -բար, -գէտ, -ութիւն, գիւտ-, գրծ, կերտ-, պէս-, ատր բարդութիւնները: Այս կաղապարները ճար բաղադրիչով չեն կազմվում: Այս շարքին կարելի է միացնել նաև ավելի ուշ շրջանից ավանդված նաւակ-ը՝ դարձյալ «հնար» իմաստով: Սրա գործածութիւնը հաճախական չէր:

Յազ-լաշտ-զոհ-պատարագ: Յազ արմատը անկախաբար չի գործառւում: Կիրառութիւնը բայական է: «Զի վաղիւ անդ Մովսէստան Մովսէս ուտ յազէր» (Եղիշ. 181): «Վասն որոյ և մոգքն Խախ յազեն և ապա սպանեն» (Եւն., 220):

Յաշտ-ը և զոհ-ը ունեն գոյական և բայական կիրառություն. «վահե-վանեան մեհեանն մնացելալ է յերկրին Տարօնոյ... յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց մեծաց» (Ագաթ., 222): «...զԱփրոդիտեայ զպատկերն... հրամայեաց կանգնել յաշտից տեղիսն» (Խոր., 128): «կանգնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց, մեծապէս զոհիւր պատուէ» (Խոր., 50):

Բառային իմաստներն ընդհանրութեամբ հանդերձ, դրանց միջև առկա է իմաստների նրբերանգային տարբերակվածություն:

Յազեմ-ը վերաբերում է բացառապես որոտաշատական ստատոլոթյան:

Յաշտ-ը՝ զրադաշտական ու ընդհանրապես հեթանոսական (ոչ քրիստոնեական) ծես է: Նախաքրիստոնեական հայերի մասին խոսելիս մեր պատմիչները հաճախակի կիրառում են Յաշտ. յաշտ առնել-ը: Բերենք մեկ օրինակ: «Յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց Մեծաց, ի սնարս լերինն Քարքեայ ի վերայ գետունն Եփրատայ... որ անուանեալ ըստ յաճախաշատ պաշտաման տեղեացն՝ Յաշտիշատ» (Ագաթ. 422): Յաշտ-ը հեթանոս հայերի համար սովորական, առանին գործածական բառ է եղել. իսկ յազ-եմ-ը հայերենում շրջանառության մեջ է մտել համա-նորեն սասանյան շրջանից՝ այն էլ ինչպես նշեցինք, ունենալով գործառական սահմանափակվածություն՝ վերաբերելով միայն զրադաշտական ծիսակատարությանը:

Յազեմ-ին հանդիպում ենք բնականաբար այն գործերում, կամ այն հատվածներում, որոնք վերաբերում են զրադաշտական Իրանին: Աստվածաշնչում, օրինակ այդ բառը չկա: Միայն Մակաբույցվոց գրքում մեկ անգամ կիրառված է, այն էլ դարձյալ արտահայտում է օտար արարողություն «ոչ սուրբ, անմաքուր կենդանի զոհելու» գաղափար: «Ապականել զսրբութիւնն և նուիրեալ սեղանս կանգնել երեւցուցանել անդս մեհենից, յաղել զխոզս և խառնակ զանասունս» (ՄկԲ, I, 49—51):

Ձոհ(եմ)-ը հոմանիշային շարքում ամենատարածված ու ընդհանրական կիրառություն ունի: «Սկսաւ բաշխել մոզս ի տունս նախարարացն... զոհել պատրուճակս» (Եղիշ., 64): «Ձուստերս և զզստերս իւրեանց՝ դիցն հեթանոսաց զոհէին» (Ագաթ. 171): Քրիստոնեական ծիսակատարությունների համար կիրառվում է դարձյալ զոհեմ-ը:

Հալերենի ալանդած օրինակներից կարելի է տեսնել նաև Յազեմ-ի իմաստային մեկ այլ առանձնահատկություն: «...Մոգքն նախ յազեն և ապա սպանեն» (Եղն. 222): «Պատրուճակք մի՛ մեռցին անյազ, Լթլ յօղեաց իցէ և եթէ յայծեաց» (Եղիշ. 52): Այս օրինակները հիմք են

տալիս ենթադրելու, որ յազնմ—ը զոհնմ—ի հետ նույնական չէ, այլ վերջինիս նախորդող մի արարողություն: Ըստ Բենվենիստի յազնլը զոհին՝ (զոհելու, մատաղի կենդանուն) խփել-գցելն է⁶³: Յազնմ—ի իմաստային այս նրբերանգը չի նկատված գրաբարի բառարաններում: Պատարագ «նվեր»-ի մասին խոսել ենք: «Զոհ» իմաստով գույական ու բայական կիրառություն ունի հինգերորդ դարից: «Մաշեայ զփայտն և զողջակէզս պատարագացն» (Բ. Մակ. Բ, 10): «Ընդ առաջ զնաց նմա մեծաւ պատարագաւ (խոր., 223): «Երևի աստուած Աբրահամու առ ի պատարագել զփորձական զոհն զԻսահակ» (Ագաթ., 157): Հոմանիշային այս շարքում կարելի է զետեղել և զեն(սմ/նմ) բառը: Սակայն սրա հիմնական նշանակությունը «մորթել»-ն է: Հինգերորդ դարի մատենագրության մեջ հաճախական է միայն Աստվածաշնչում (61 անգամ): Ոչ թարգմանական գործերում բառը նվազ հաճախական էր: Բերենք վկայված օրինակները Եղիշեից ու Եղնիկից. «Անդ ասէ. զեն և կեր զամենայն անասունս և զթռչունս ուտելիս» (Եղն., 279): «Տեսանէր... և զզենումն անմահին» (Եղիշ. 107): Զոհելու կրոնական արարողություն հետ բաղիմաստը չի աղերսվում:

Նկան-նկանակ: Արմատական բառարանը նշում է միայն նկանը՝ «մի տեսակ հաց» բացատրությամբ: ՆՀԲ-ն երկու ձևն էլ նշում է, բայց մեկ բառահոգվածի տակ՝ «Բլիթ հացի, պան բաղարջոյ, գրտակ»:

Մեր մատենագրության մեջ նկանակ-ը ավելի հաճախական է, քան նկան-ը: ՍԳՐ-ում օրինակ, նկանակ-ը օգտագործված է 29 անգամ, իսկ նկան-ը՝ 3: Դասական շրջանի ոչ թարգմանական գրականության մեջ նշված բառերը սակավադեպ կիրառություն ունեն: Ագաթանգեղոսը մեկ անգամ գործածել է նկանակ բառը: «Աւուրն նկանակ մի արարեալ պատրաստական ընկենուլ ի ներքս» (72):

Այս բառերի ոչ հաճախական կիրառությունը պետք է բացատրել սրանց հետ իմաստային ընդհանրություն ունեցող հաց բառի ակտիվ և կայուն գործածությամբ՝ իմաստային ավելի լայն ընդգրկումով: Հաց-ի և նկան (նկանակի) միջև առկա հիմնական տարբերությունը այն է, որ առաջինի «կերակուր, ճաշ, սեղան» իմաստային նրբերանգները նկան-ը կամ նկանակ-ը չի արտահայտում: Ընդհանրությունը դրսևորում է «հաց, հացի զանգված» իմաստների առկայությամբ:

Չնայած նկան-ի հազվադեպ գործածությանը, հենց նկանի և նկանակի միջև կարելի է տեսնել իմաստային-գործառական առանձնահատկություններ: Այդ բանը առաջինը նկատել է Բենվենիստը⁶⁴: Նկան-ը հացն է ընդհանրապես, իսկ նկանակը հացի որոշակի ձևն է, տեսա-

կը: Բերենք օրինակներ: «Նկան գարեղէն արկեալ կերիցէս» (Եզեկ. Դ, 12): «Եփեցին զհայան, զոր հանին յեգիպտոսէ նկանս բաղարջս, քանզի ոչ խմորեցաւ» (Եւթ, ԺԲ, 39): «Առ երկերիւր նկանակ» (Ա. Թագ. ԻԵ, 18): «Գինք կնոջ պոռնկի որչափ նկանակի միոջ» (Առակ, 2, 28): Նկանի և նկանակի միջև նշված իմաստային տարբերությունը նկատվում է նաև հաց բառի հետ նրանց կապակցելիության հնարավորութեամբ: Ի տարբերություն նկան-ի, նկանակ-ը կարող է դառնալ հաց բառի որոշիչ. հմմտ. «...հինգ նկանակ հացի...» (Ա. Թագ. ԻԱ, 3): «Նկանակի իմոյ հացի» (Ա. Թագ. Բ, 36): «Տային նմա աւուրն նկանակ մի հաց» (Երեմ, ԼԵ, 20):

Պաճեղ-պարտէզ. Առաջինը վաղ գրաբարում ավանդված չէ (չի ավանդված և ՆՆԲ-ում: Բառին հանդիպում ենք Վարդ Հարանցում և Շապուհ Բագրատունու պատմության մեջ (էջմիածին, 1921): Ահա այդ օրինակները:

«է մի ոմն և կատաղի է նա և է արտաբոյ և սրբէ զպահէզս ի փշոյ և ի խոտոյ» (Վրբ., 496): «Ոչ կարեմ դալ. լաւ համարիմ զսակաւ պահէզս իմ քան զթագաւորութիւն Հռոմոց» (Պատմ. էջ 3):

Որոշակիորեն չենք կարող նշել պաճեղի առաջին վկայութեան ժամանակաշրջանը (դարը). պայմանականորեն կարելի է ընդունել V դ. (եթե, իրոք Շապուհի պատմությունը գրված է այդ դարում): Ըստ վկայված օրինակների պահէզ-ը ունի «բանջարանոց» իմաստը: Իսկ պարտէզը «բանջարանոց, այգի, ծաղկաստան»: Պարտէզը վկայված է 5-րդ դարից: Առկա է միայն Աստվածաշնչում. օգտագործվել է 29 անգամ: Բերենք մի քանի օրինակ. «Ուռոգանեն ոտիւք իբրեւ զպարտէզ բանջարոյ» (Բ. օր. ԺԱ, 10): «Եւ թաղեցաւ ի պարտիգի տան իւրոյ» (Դ, Թագ. ԻԱ, 18): «Արարիր ինձ պարտէզ և դրախտս» (Ժող. Բ, 5):

Երկու բառերի իրանական ծագումը վիճարկելի չէ: Պարտէզ-ը անշուշտ փոխառվել է շատ վաղուց, հավանորեն հին պարսկերենից, իսկ պաճեղ-ը թերևս միջին իրանական որևէ բարբառից, որը հաճախական ու կայուն գործածություն չի ստացել: Ավելացնենք նաև, որ եթե պաճեղ-ով բարդված ու ածանցված ձևեր չկան, ապա ունենք պարտիզպան, պարտիզապան, պարտիզապանական, պարտիզարար, պարտիզաբար, պարտիգիկ, պարտիզպան: Պաճեղը այժմ դիտվում է բարբառային ձև: Պարտէզ-ի հետ հոմանիշային եզրեր ունի և դրախտ-ը. հմմտ. «Թաղեցին զնա ի դրախտի տանն» (Բ. Մն. ՀԳ. 20): «Արարին ինձ պարտէզս և դրախտս» (Ժող., Բ, 5): Դրախտի նախնական իմաստն

է «ծառ, ծառաստան, պարտեզ, այգի», (իր. draxt «ծառ»), փոխաբերական իմաստը ձեռք է բերվել հետագայում: ՄԳՐ-ում վկայված 30 օրինակները թերևս ունեն «այգի, պարտեզ» իմաստները, որոշ դեպքերում ներառելով նդեմական վայր, երկնային դրախտ հասկացությունը:

Պատերազմ-ռազմ: Երկուսի արմատը իրանական razin-ն է: Ռազմ-ը զգալիորեն քիչ է կիրառվում, բարդված ձևերն էլ ուշ շրջանից են: Բերենք օրինակներ այդ բառերով. «Առանց զործոյ պատերազմի սիրով մարդասիրութեամբ նուաճեցաք զամենայն երկիրն» (Եղիշ., Գ): «Գիշերանց պատրաստեցան ի պատերազմի» (Ա., Մակ. ԺԲ, 28): «Ռէքանի գունդ զզօրսն բաժանիցեն և որ որ ի նոցանէ սաղարք լինիցին և որ զօրագլուխ զորմէ կողմանէ յռազմ մտանիցէ» (Եղիշ. 96): «Անցանէր բաւանդակէր ամենայն ամենայն զօրօք իւրովք, ռազմ արարեալ զբոլոր մեծութիւն դաշտին ի ներքս փակէր» (Եղիշ. 75): Ռազմ-ը թերևս նշանակում է ոչ թե «կռիվ», այլ «ճակատամարտ»: Պատերազմ-ը ավելի լայն նշանակություն ունի: Պատերազմ, մարտ, կռիւ, ռազմ հոմանիշներից ամենահաճախականը առաջինն է: Այսպես, Աստվածաշնչում այն կիրառված է մոտ 500 տեղում, կռիւ՝ 24, մարտ-ը՝ 68, իսկ ռազմ-ը (0):

Սպարապետ-ասպանապետ-ասպարապետ: Ըստ Արմ-ի առաջին երկուսը միևնույն բառի տարբեր ժամանակներում կատարված փոխառություններ են. Առաջինը Արշակունյանց, երկրորդը՝ Սոսանյան շրջանից: Իմաստային առումով սրանք սակայն հոմանիշներ չեն: Ասպահապետ-ը իր սակավաթիվ կիրառություններում արդեն «զորագլուխ, հրամանատար» իմաստը չունի: Այն ցեղանվան անվանում է: Հմմտ. «Իսկ նոցա ոչ առեալ յանձն, յառաջացեալ ցեղիցն, որ Ասպահապետ Սուրենեան անուանի» (Խոր., 209): «Քոյր նոցա ասպահապետի պահլաւ. քանզի ի վերայ զօրաց էր այլն նոցա» (ՆՃԲ): Մի խոսքով ասպանապետի՝ բառարանում ներկայացվող «զօրապետ, սպարապետ» իմաստները կասկածելի են. Համենայնդեպս հայերեն ավանդված օրինակներում այդ չի գիտակցվում: Սպարապետի հետ հոմանիշային ավելի սերտ աղերս ունի ասպարապետ բառը: Հմմտ. «Որ ի ժամուն ասպարապետ էր Անտիոքայ: Մուշեղ ասպարապետն Հայոց» (ՆՃԲ):

Վարս-Գէս «մազ» ըստ էության նույնանիշներ են: Առաջինը գործածվում է հիմնականում հոգնակի թվով: «Ձի և մազ մի անգամ ոչ շարժեալ լինէր ի վարսից նորա» (Ագաթ., 98): «Վարսս մերկացեալ

գոյժ առեալ» (Գ., Մակ. Դ, 6): «Ելից ի գիտոյ հերաց իւրոց» (Եսթ., ԺԴ 2): «Իսկ կինն սպանելոյն Փառանձեմն զհանգերձսն պատառեալ, զգէսս արձակեալ, մերկատիտ ի մէջ աշխարանին կոծէր» (Բուզ., 102): Բառաբարդված որոշ ձևեր [Վարս (գէս) + աւոր, ագեղ] ընդհանուր են: Դրսևորվում են նաև տարբերություններ. Դիսագերծ, գիսարձակ, վարսակալ, վարսավիր և այլն: Հոմանիշային խումբը ամբողջացնում են ոչ իրանական ծագմամբ հեռ, մազ բառերը: ...«զհերսն գանգրագեղս զվայելուչ թագագանգուր վարսիցն... ի բաց խզեալ հրամայէր» (Բուզ., 59): «Ոչ անկցի ի հերոյ նորա մազ մի» (Գ. Թագ. Ա 52): Բոլոր չորս հոմանիշներն էլ գործածված են V դ.: Դէս-ը և հեռ-ը վերաբերում են մարդուն, իսկ մազ-ը նաև կենդանիներին:

Վարագոյր-պատրուակ-սրահակ-նուարտան բառերի հիմնական նշանակությունը «ծածկ, վարագույր, բող»-ն է: «Վարագոյր դրան խորանին» (Ելք, ԼԹ, 40): «Եցել զպատումճանն իւր և զվարագոյր տաճարին» (Եզն., 248): «Արկ պատրուակ գերիսօք իւրութ» (Ելք, ԼԴ, 33): «Արասցես սրահակ դրան խորանին» (Ելք, ԻԶ, 36): «Սրահակն որ ծածկէր զտապանակ» (Ելք, ԻԶ, 34): «Ծածկեսցես վարագուրան զտապանակ» (Ելք, ԻԶ, 34): «Արասցես պսակ սեղանոյն և զնուարտան նորա» (Ելք, Իէ, 3): «Նուարտան կապուտակեայ...» (Թիւք, Դ, 25):

Փոխառու լեզվում նշված բառերը թերևս ունեցել են իմաստային նրբերանգներ, որը դժվար է հաստատել: Ինչ վերաբերում է հայերենին, ապա ավելի ակնառու են իմաստային ընդհանրությունները՝ ի դեմս «ծածկոց» հասկացության, բան զանազանությունները:

Կարելի է կարծել, որ վարագոյրը ուներ «մի բանից կախովի ծածկույթի իմաստը», որը, ասենք, նուարտան-ը չունի, պատրուակ թերևս նախապես նշանակել է «երեսի ծածկոց» (այդպիս է հենց վերը նշված օրինակում: ՍԳՐ-ում 8 վկայություններից երեքը այդ բնույթի են)⁶⁵: Սակայն V դ. ընձեռած օրինակներով կիրառական սահմանների ու իմաստային նրբերանգների ստույգ սահմանազատումը չի արդարացվում:

Նշված բառերը հիմնականում վկայված են Աստվածաշնչում: Վարագոյրը 45, սրահակը՝ 8, պատրուակը՝ 8, նուարտան՝ 13: Վարագոյրը V դ. ոչ-թարգմանական գործերում միայն մեկ անգամ է վկայված (Եզնիկ): Սրահակը (Բուզ. 2, Եղիշ. 1, Ագաթ. 1), պատրուակը (Եզն. 2),

Հոմանիշային այս խմբին կարելի է միացնել Շաբագոյր և պատրուակ բառերը, որոնք վկայված են ուշ շրջանից «...ծածկեալ շարագու-

ըով դիպակի»։ «Դաստակով և շարագուրով պահել զգիրս» (ՆՀԲ)։ «Կեղ-
ծաւոր կրօնաւոր՝ պարտակ է սատանայի» (ՆՀԲ)։ (Վարք Հարանցում
վկայված այս թեւավոր խոսքի ակունքները գալիս են դեռևս V դ.։ Նույն
միտքը գտնում ենք և Եզնիկի մոտ, որը պարտակ-ի փոխարեն կիրա-
ռել է պատրուակ (Եզն., 301)։

Տապ-տօք։ Առաջինը Արմ-ում մեկնված է «տաքություն, ջերմություն»,
իսկ տօք-ը «սաստիկ տաքություն»։ Նշենք, որ շատ օրինակներում
սաստիկ տաք և տաք հակադրությունը չկա։ Երկու բառերն էլ ար-
տահայտում են «ջերմություն» իմաստը. իսկ «սաստիկ, շատ տաք»
իմաստները արտահայտվում են համապատասխան ածականների մի-
ջոցով։ Բերենք օրինակներ նշված հոմանիշներով «Թէ ոչ քրտնեացի
մշակն ի տապ խորշակի ջերմոյն արեգակնէզ լինելով» (Ագաթ. 63)։
«Ոչ որ իցէ որ թաքիցէ ի տապոյն նորա» (Սաղ., ԺԸ, 7)։ «Ջուրն Նե-
մերիմայ ի տապ խորշակի եղիցի» (Երեմ, ԽԸ, 34)։ «Յուրտ և սօթ,
քաղց և մարաւ» (Եղիշ. 171)։ «Եթէ ոչ սօթ ջեռուցանէր զանդաս-
տանս, պտուղք ոչ հասանէին» (Եզն., 70)։ «Այն կամ ի շատ ուտելոյ
և յրմպելոյ լինի... կամ յոյժ ի սօթի աշխատելոյ» (Եզն., 81)։

Տօք-ը ավելի հաճախ նշանակում է օդի, արևի ջերմություն։ Հմմտ.
«Եղիցի հովանի ի սօթոյ» (Եսայ. Դ, 6)։ «Ջտօթ զովացուցանէ ցօղ»
(Սիրաք, ԺԸ, 16), իսկ տապ-ը՝ ջերմություն՝ ընդհանրապես։

Հոմանիշային շարքի մեջ են մտնում նաև ոչ իրանական ծագ-
մամբ շոգ և ջերմ բառերը։ Առաջինը նվազ հաճախական է հատկա-
պես վաղ գրաբարում, իսկ երկրորդը կայուն ու հաճախական կիրա-
ռություն ունի բոլոր ժամանակաշրջաններում։

Ներքոգրյալ մեկ-երկու օրինակներում ակնհայտորեն զգացվում է
ջերմ, տապ, տօք բառերի իմաստային նույնությունը։ «Ոչ քրտնեացի
մշակն ի տապ խորշակի արեգակնակէզ լինելով» (Ագաթ., 63)։ «Գուրտ
լինել և կամ ջերմ» (Յեսու, Թ, 12)։ «Տագնապէր ջերմամբ մեծաւ»
(Ղուկ., Դ, 39)։

Փուշտիպան-պաշտպան։ Բառի առաջին բաղադրիչները իրանական նույն
արմատի հնչյունափոխված ձևերն են։ Փուշտիպան ավելի ետին շըր-
ջանից կատարված փոխառություն է և հայերենում «պաշտպան» ի-
մաստը չունի։ Այն ղինվորական կյանքին վերաբերող տերմին է։ Հմմտ.
«Յանդգնեցան և ևս կանայք փշտիպանացն յաւուր կիրակէի անցու-
ցանել...» (Եղիշ. 65)։ «Եւ ի մնացեալ մոգացն և ի փշտիպանացն, որք
ի կապանսն ապրեալ էին» (Եղիշ. 133)։ Պաշտպանի նախնական իմաս-
տը հայերենում մթազնված է։ Պաշտպանի հետ հոմանիշային ավելի

մեծ ընդհանրություններ ունի պահապան-ը, որը նույնպես իրանական ծագում ունի: Հմմտ. «Ոչ ոք է, որ պաշտպան լինի աղգիս» (Յուդիթ, Թ, 19): «Կացուցից տան իմոյ պաշտպան» (Զաքա., Թ, 8): «Մի ննջես-ցէ պահապան բո» (Սաղ., Ժի, 3): «...այլև զհետևակս պահապանս բաղաբացն» (Խոր., 303):

Կան նաև հոմանիշ այնպիսի բառեր, որոնց անդամներից մեկը ամբողջական փոխառություն է, մյուսի մեկ բաղադրիչն է իրանական: Օրինակներ. Ամբար-պահեստ, դաստակետ-նեւակետ⁶⁶, նաւակ-նաւորդ-նաւավար, նաւատի⁶⁷ և այլն, որոնց չենք անդրադառնում:

• • •

Հոմանիշային խմբեր կարելի է առանձնացնել նաև այլ խոսքի մասերից.

Արագ-ներագ: Իմաստային նույնանիշներ են: Ավելի հաճախական է առաջինը: Երկուսն էլ հանդես են գալիս բաղմամբիվ բարդություններում՝ կազմելով նոր ածականներ: Բառակազմական կաղապարներով ևս սերտ ընդհանրություններ են դրսևորվում: Օրինակներ. Կէսքն յամրագնացք և կէսքն արագագնացք...» (Եզն., 213): «Երագագնաց ընթացք մերոյ գիտութեանս...» (ՆՂԲ): «Արեգակն իւրով արագընթաց գնացիւքն...» (ՆՂԲ): «Երագընթաց է արեգակն» (Ա. Եզր., Դ, 34): Բազում-շատ: Մատենագրության մեջ առավել դործածական է բազումը: Նղիշի մոտ, օրինակ շատ-ը կիրառված է 8 անգամ, իսկ բազումը՝ մի քանի տասնյակ: Կորյունի մոտ համապատասխանաբար՝ 1 և 25, Եզնիկի մոտ՝ 3 և 36: Նկատվում է տարբեր խոսքի մասերի հետ կապակցելիության հնարավորության տարբերություններ: Այս տեսակետից շատ-ը ավելի-արդյունավետ է: Այսպես, հնարավոր է շատ+գոյ., շատ+մակբ., շատ+բայ բառակապակցական կաղապարը: Հմմտ. «Հայոց մեծաց ողջոյն շատ» (Նղիշ. 24): «Եթէ շատ մատուցանեմք նմա զկերակուրն յոյժ քաղցնու» (Նղիշ. 176):

Հաճախական է բազում+գոյ. բառակապակցական կաղապարը: Հմմտ. «Եւ եթէ... բազում աստուածք և ի միջոցէ Աստուծոյն ելիալ իցին, ընդէ՞ր ոչ բազում աշխարհք իցեն և ոչ բազում երկիրք և ոչ բազում արեգակունք և ոչ բազում երկիրք» (Եզն., 227), իսկ բազում+բայ չենք հանդիպում:

Ժիր-աշխոյժ: Դասական մատենագրության մեջ ավելի հաճախակու է ժիրը, որի «լավ», «աշխատասեր» նրբիմաստը աշխոյժ բառում հստակ է: Տեսեալ զտիտանեանն զայն վիթխարի և աշխոյժ (ՆՂԲ): Հապա, ժիր

լերութ, պինդ կացեք (Ա. Մկր., 32): Ի մեծութենէ վատք կարօտ լինին, իսկ որ ժիրքն են հաստատին մեծութեամբ (Առակ. ԺԱ, 16): Անգործ մեղու լավ է, քան ժիր պիծակ (Եզն., 310):

Ճերմակ-սպիտակ: Դասական մատենագրութեան մեջ սպիտակ-ը ունի հազարավոր կիրառութիւն, իսկ ներմակը գործածում է միայն Բուզանդը՝ 3 անգամ: Բացի քանակական սահմանափակութիւնից ներմակը կիրառութեան որոշակի ոլորտ ունի, այն արտահայտում է ոչ թե «սպիտակ» հասկացութիւնն ընդհանրապէս, այլ միայն ձիու գույն: Ահա վկայված օրինակները: «Եւ էր... երիւարն Մուշեղի ճերմակ ձի մի» (Բուզ., 159): «Եւ ետ նկարել զտաշտ ի պատկեր զՄուշեղ ճերմակաւն» (Ն. տ.): «Ճերմակածին գինի արբեցէ» (Ն. տ.): Ձիու գույնի համար կիրառվում է նաև սպիտակը, հմմտ. «Տեսի ահա ձի սպիտակ» (Յայտ. 2, 2): «Որ հեծեալն էր ի ձի սպիտակ» (Ն. տ. ԺԹ, 19): Սպիտակ/ճերմակ հոմանիշութիւնը ի հայտ է գալիս այս համատեքստերում: Փաստորեն արդի հայերենի ներմակ «սպիտակ» բառի միջոցով ենք ենթադրում ճերմակի նախնական իմաստը:

Յաւէժ-յաւէտ: Ընդհանրական են «միշտ», «հավիտյան» իմաստները: «Որոց տեսուչ յաւէժ Աստուած է» (Եսթ. Ժ2, 4): «Աստուածն... զամենայն ինչ զիւր մշտնջենաւորութեամբ ունի. որպէս գլխութիւն, նոյնպէս և զյաւէժ կենդանութիւնն» (Եզն., 143): «Ի փառաբանութիւն Աստուծոյ յաւէտ և միշտ պարապելով» (ՆՆԲ):

Յաւէտ-ի «առաւել, շատ, ուժեղ» նրբիմաստները, յաւէժ-ը չունի: Ուշ գրաբարում յաւէտ գի կապակցութիւնը ունի «մասնավանդ որ» շաղկապային կիրառութիւնը: Յաւէտ-ով կազմվում են յաւիտեան, յաւիտենական, յաւիտենադիր, նախայաւիտեան ձևերը: Յաւէժ-ով՝ յաւեծութիւն, յաւեժակայ, յաւեժաբար: Հոմանշային խմբի մեջ է մտնում նաև յաւերժ-ը, որը կիրառվում է նաև արդի հայերենում՝ ի տարբերութիւն նախնական յաւէժ ձևի:

Պարար(պարարտ)-պարարակ: Ընդհանուր են «գեր, շաղ» իմաստներով: Հմմտ. «Ձպարարակ իմ զենեալ է» (Ագաթ. 48): «Ձենէր դմա զեզն պարարակ» (Ղուկ., ԺԵ, 30): «Պարարտն և գերն եւ սպիտակն գնաց ի քէն» (Յայտ., ԺԸ, 14): «Արգավանդ, բերրի» նշանակութեամբ պարարակ-ը չի գործառում: Այդ իմաստով գործառում է պարարտ-ը: Հմմտ. «Այլն անկաւ յերկիր բարի և պարարտ» (Ղուկ., Ը, 8): «Եւ յարօտս պարարտութեան արածեսցին ի վերայ լերանցն» (Եզեկ., ԼԴ, 14):

14)

Որպես կապային հոմանիշներ նշենք նման և պէս-ը: Առաջինն ալիկի հաճախական է: Այն հանդես է գալիս նաև ածականական կիրառությամբ, որպես ստորոգյալի բաղադրիչ: Հմմտ. «Տան օրինակին՝ որ ոչ նման է» (Նզն., 199): Բերենք օրինակներ այդ բառերի կիրառությամբ: «Որպէս ոչ որ եղև նման քեզ ի թաղաւորս» (Գ. Թագ., Գ, 13): «Նման նոցա եղիցին որք արարին զնոսս» (Ագաթ., 37): «Գէտոյ պէս սահի անցանի»: «Աղօթս առնէ ի Վերայ նոցա՝ աղբատայ պէս» (ՆՀԲ): Պէս-ը թեև գրաբարում հաճախական չէ, սակայն կիրառության ակունքները հին են: Այսօրնյանը պէս-ի ետադաս գործածությունը համարում է ուսմական⁶⁸: Այո, թերևս պէս-ը ալիկի բնորոշ է եղել խոսակցական լեզվին:

Իմաստային-քերականական ու բառակազմական ընդհանրություններ ունեն նաև մի շարք ձևույթներ: Այսպես, ա-ան, դժ(թշ), ապատ/շատ, որոնց մասին խոսել ենք ածանցների քննության ժամանակ:

Գերիշխողը տարարմատ հոմանիշներն են, թեև կան նաև նույնարմատներ (Յաւետ-յաւեժ, պարարտ-պարարակ և այլն): Ինչ վերաբերում է հոմանիշների իմաստային առանձնահատկություններին, ապա նկատելի է, որ շարքերում նույնանիշներ քիչ կան: Նույն լեզվից նույնանիշների փոխառումը քիչ հավանական է, մյուս կողմից էլ հայերենում երկարատև գործածության ընթացքում դրանք ձևոք են բերել նոր իմաստներ ու իմաստային նրբերանգներ: Նկատելի է, որ գրաբարի փոխառյալ բառերի հոմանիշային համակարգը նույնական չէ արդի հայերենի հետ. որոշ բառեր այժմ չեն գործածվում, իսկ առկա շարքերում էլ փոխված են հոմանիշային հարաբերությունները:

9. ՀԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

Համանուն բառերի ուսումնասիրությունը կարևոր է իմաստաբանության, պատմական բառագիտության, լեզվի բառապաշարային շերտերի փոխհարաբերության և ընդհանուր լեզվաբանության մի շարք հարցերի լուսաբանման տեսակետից: Արդի հայերենի համանունների համակողմանի ուսումնասիրությունը սկսվել է միայն վերջին ժամանակներս⁶⁹: Գրաբարի համանունությունը դեռևս պատշաճ մակարդակով ուսումնասիրված չէ: Ստորև կանգրդառնանք գրաբարի իրանական փոխառությունների համանունության քննությանը: Նյութը քաղել

ենք ՆՃԲ-ից, Արմատական բառարանից և Գ. Զահուկյանի «Համանուն արմատներ և արմատական բառեր» ցանկից⁷⁰:

Լեզվաբանական գրականության մեջ տարբերակվում են համագիր (գրութչամբ նուշնական, արտասանութչամբ տարբեր) և համահունչ (արտասանութչամբ նուշնական, բայց գրութչամբ տարբեր) բառերը: Գրութչամբ և արտասանութչամբ նուշնական բառերը կոչվում են լիակատար, իսկ գրութչամբ կամ արտասանութչամբ չհամընկնողները՝ մասնակի համանուններ: Ուսումնասիրողներից ոմանք միայն համահունչ բառերն են դիտում որպես համանուններ, մյուսները՝ ընդհանրապես, համանուններ են համարում միայն համագրութչաները: Ո՞ր մոտեցումն է ճիշտ: Մեր կարծիքով այս հարցում միասնական ու պարտադիր ըմբռնումը էական չէ: Այս կամ այն սկզբունքը կիրառելիս պետք է հաշվի առնել ուսումնասիրվող լեզվի առանձնահատկությունը (արդյոք լուրջ տարբերություններ կա՞ն գրութչան և արտասանության միջև), քննության համաժամանակյա կամ տարաժամանակյա բնույթը, այլ և քննության նպատակը և էլի մի շարք գործոններ: Արդի հայերենի համանունութչանը նվիրված ուսումնասիրություններից մեկում կարդում ենք. «Համագրութչաները չի կարելի դասել համանունների թվին, քանի որ այդ բառերը արտասանութչամբ չեն համընկնում, համընկնում են միայն գրութչամբ... գրութչունը համանունների բնորոշման համար հիմք հանդիսանալ չի կարող»⁷¹: Պետք է ասել, որ արդի հայերենի դեպքում այս մոտեցումը ինչ-որ չափով ծայրահեղ է, բայց կիրառելի է: Գրաբարի համանունների ուսումնասիրության ժամանակ կիրառելի պետք է համարել միայն համագրութչան սկզբունքը (օրինակ, համանուններ չենք դիտում զեն «զենք», և զեն «զոհ» բառերը): Արտասանական կողմը պետք է երկրորդական համարել, մասնավորապես երբ գործ ունենք պատմական և ավանդական արտասանության գործոնի հետ:

Համանուններին վերաբերող ուսումնասիրություններում հանդիպում ենք բազմաթիվ դասակարգումների, որոնց հիմքում դրվում է այնպիսի հատկանիշ, որը էական է համանունների համար և բխում է ուսումնասիրության նպատակներից: Քանի որ մեզ հետաքրքրում է համանունների միայն որոշակի մի խումբ, և ընդգրկվող բառերի թիվն այնքան էլ մեծ չէ, ուստի խույս տալով ավելորդ դասակարգումներից, կառանձնացնենք միայն համարմատ և տարբարմատ համանունները, կամ այլ կերպ ասած, նուշնիմաստ և տարիմաստ արմատներով կաղմբված բառաշարքերը: Ասենք, որ այս դասակարգումն էլ այնքան

հատակ շի կարող լինել, որովհետև երբեմն դժվար է ստուգապես պընգել, թե տվյալ համանունը նոր արմատ է ենթադրում, թե՞ նույն արմատի (բառի) իմաստափոխության արտահայտությունն է: Ցայժմ լեզվաբանության մեջ գոյություն չունեն բառերի սահմանների տարբերակման, ավելի կոնկրետ՝ համանունության և բազմիմաստության սահմանազատման հատակ չափանիշներ: Այն, որ մեկի կողմից դիտվում է համանունություն՝ նոր բառ, մյուսը կարող է դիտել որպես նույն բառի իմաստային զարգացում:

Տարարմատ համանունների խմբում քիչ հետո բերվող որոշ բառեր նույնպես կարող են լինել բազմիմաստության արտահայտություններ: Կաշխատենք ըստ հնարավորին դրանք նշել:

Ինչպես նշել ենք, կանդրադառնանք միայն իրանական փոխառությունների համանունությանը: Քննությունից պարզվում է, որ մի քանի համանուններ բնիկ հայերեն են, կամ ոչ իրանական փոխառություն, ուստի դրանք պետք է հանել իրանական փոխառությունների ցանկից (համանունների ուսումնասիրությունը նաև այդ նպատակն է հետապնդում): Համանունների շարքում չենք նշում բնիկ հայերեն կամ այլ լեզուներից փոխառված համանուն միավորները: Չենք քննում նաև այն բառերը, որոնք ակնհայտորեն նոր փոխառություններ են: Օրինակ, Բեշ «նետի կապարձ» բառի վկայությունը XVII դ. է, իսկ Բեշ «կրոն»-ը՝ V դ.: Պարզ է, որ առաջինը՝ հետևաբար համանունության այս խումբը դուրս է մնում ուսումնասիրության ոլորտից: Չենք քննում նաև միայն բառարաններում ավտոդված բառերը: Այսպես, V դ. ունենք նամակ «գրվածք» բառը, Երեմիա Մեղրեցու բառարանում կա նամակ «տեր» բառը: Իսկ այդպիսի օրինակներ եղակի չեն. Օրինակ, Երեմիան ունի համար «ժառանգություն», Քաջունու բառարանում կա սարոյ «կանացի զգեստ» (սարոյ «ժառի տեսակ» վկայված է վաղ շրջանից): Սրանք չեն քննում, որովհետև համաստի չեն բառիմաստները, հայտնի չէ և վկայության ժամանակը (եթե իրոք այն կիրառվել է):

Այժմ բերենք համանուն բառերի շարքը ըստ տարբեր դասակարգումների:

ա) տարարմատ համանուններ

Բազ (1) «բաժին»—բազ (2) «աստված»: Երկուսն էլ վկայված են հինգերորդ դարից: Երկրորդը անկասաբար չի կիրառվում: Բերենք վկայություններ. «Վասն զի չիք ոք՝ որ յիշէ զանուն իմ, զի չիք իմ

ասէ որդեակ՝ որ ունիցի զբազ և զբաժին իմ» (Եփր. Թագ. 402): Ի գիւղն զոր Բագայառիճն կոչեն (Ագ., 1905 թ., 482): Բագ «աստւլած» արմատն է և բագին բառում:

Բարակ «նուրբ» — Բարակ «որսի շուն»: Առաջինը կապւում է «barik ձկնի, իսկ երկրորդը՝ հպրս. bar «արագ շարժվել»-ի հետ: «Եւ ի վերայ բեմբին երևէր տետրասկեղ յոսկւոյ... ծածկեալ բարակ կտաւոր» (Փարպ. 25): «Սպառնցան բարակ որսկանք» (Եղիշ. 203): Այս շարքին կարելի է միացնել և բարակ «nitrum», որի ճիշտ ձևը բուրակ է, բայց կիրառւում է նաև բարակ, բուրակ, բաւրակ ձևերով:

Դունդ «գնդաձև մարմին» — գունդ «խումբ, բազմություն»: «Յորում և գունդ սինաձև ճառագայթածիգ և մէգ պատեալ» (Ագաթ. 159): «Մի գունդս կազմեսցես՝ հանելոյ զհէնն յաշխարհէ» (Եզն. 162):

Այս զույգը դրել ենք տարարմատ համանունների շարքում, հիմք ընդունելով արմատական բառարանը: Այդուհանդերձ իմաստային կապն ու անցումը՝ հնարավոր է թվում: Դժվար է միայն որոշել, թե գունդ (2) իմաստը հայերենում է առաջացել, թե՞ այն եղել է նաև իրանական լեզուներում:

Դաշտ «հարթավայր» — դաշտ «երաժշտական տերմին»: Վերջինը (գրվում է նաև տաշտ) կիրառւում է համեմատաբար ուշ շրջանից (Վաստակոց գիրք) և հաճախական չէ:

Երաշխ «գրավական» — Երաշխ «աշխեստ»: Երկրորդը գործածվել է միայն մեկ անգամ՝ XI դ. «Ի ձի երաշխ արիւնագոյն հեծեալ զտէր ետես տեսանողն, երբեմն ի սպիտակափառն և երբեմն ի կառս լծեալ տեսանէր» (Մագ. Թղթ. Ժէ, 51): Առաջինը V դ. է ուղիղ ձևով նվազ հաճախական, բարդությամբ կամ ածանցված հաճախական (յերաշխի տոնուլ, երաշխաւոր, երաշխաւորել և այլն):

Կննիթ «խոզի, վարազի քիթ, փղի կնճիթ» — կննիթ «բուսանուն»: Երկուսն էլ վկայված են V-րդ դարից:

Մատեան «գիրք» — մատեան «էգ ձի»: «Անդ էր այնուհետև քննելի մատեանքն մարգարէականք» (Ագաթ., 196): Երկրորդը Արմ-ի հավաստմամբ հիշված է 11-րդ դարից: Այս շարքում պետք է դնել նաև երրորդ անդամը՝ «պարսից անմահների գունդը», որի ստուգաբանությունը հըստակ չէ: Մարգ «մարգագետին» — մարգ «թուղուն»: «Եւ խնդրեցին սպառ սպառ զվրէժ արեան եղբօրն իւրեանց ևս դարձան ի մարգն Յորդանան գետոյ» (Ա. Մակ. Թ. 42): Մարգ «թուղուն» բառը անկախաբար չի գործառնում. հմմտ. լորամարգ, սիրամարգ:

Մարգ առանձին անգործածական արմատը (մարգումն, մարգիչ, մարգիկ) համանուն է մարգ «Երկրամաս» բառին:

Մարգպան «կուսակալ» — մարգպան «չափի միավոր»։ «Արդ դու որ մարգպանդ ևս աշխարհիս» (Եղիշ. 61)։ «Լից ի կարասն ի յարն մարգպան մէկ» (ՆՀԲ)։ Վերջինը ՆՀԲ-ն ռամկական բառ է համարում։ Հետին գործածություններում հանդես է գալիս մարգպան, մարգման, մարգպան և այլ ձևերով։

Նուազ «երգ, երգի եղանակ» — նուազ «գավաթ, բաժակ»։ «Հինքն Արամազենայց ի նուագս փանդոան և յերգս ցցոյց և պարուց զայսորիկ ասեն յիշատակաւ» (Նոր. 27)։ «Տայ և առնն քաջի և պատուկանի Արգամայ զխոստացեալ գահն երկրորդական... տարգալ ունի ոսկի և պատառաքաղ և ոսկեղինոք քմպել նուագօք» (Նոր. 174)։

Գրարարում նուազ նշանակում է՝ նաև «անգամ, հեղ», որը առաջացել է նուազ «երգ, եղանակ» իմաստի զարգացումից։

Շատ «առատ» — շատ «բաղաք»։ Վերջինս անկախաբար չի կիրառվում, այլ բաղադրվելով կազմում է տեղանուններ. Արատշատ, Երուանդաշատ...

Վան «քշել» — վան «բնակություն, բնակարան»։ Առաջինը դարձյալ անկախաբար չի կիրառվում։

Տակ «հատակ, խորք» — տակ «շարք, մարգարտաշարք»։ «Ի տակս երկրին իջանեն զոսկին բրել» (ՆՀԲ)։ «Զկրտսէր մարգարիտն երեք տակեան վարսակալ ածեալ... շրջիցի» (Նոր. 110)։

բ) Նույնարմատ համանուններ

Այս խմբի յուրաքանչյուր շարքի անդամները մտնում են իմաստային նույն դաշտի մեջ, այլ կերպ ասած՝ ընդհանրություններ ունեն ոչ միայն հնչյունական կազմի՝ բառաձևի, այլև բառիմաստի տեսակետից։ Ուստի, ինչպես նշել ենք, դժվարանում է բաղմիմաստություն համանունությունից հստակ տարբերակումը։ Բերենք իրանական ծագում ունեցող նույնիմաստ արմատներով համանունները՝ համապատասխան օրինակներով։

Բուն «ծառի բուն», «բուն նորայ ի հոտոյ ջրոյ ծաղկեսցի» (Յոբ., ԺԴ, 8)։ «Ծառ յորժամ կտրի ի բնէն» (ՆՀԲ)։ Այս բառը ձեռք է բերել նաև «կոթ» իմաստը (նիզակի, խաչի և այլն)։ Բուն «իրական, իսկական»։ «Քանզի մի բուն հայր լինէր որդուց և միան գողունի» (Նդն. 37)։ «Նախ առաջին և բուն զՔրիստոսի յարութիւնն» (Եզն. 292)։

Դարան «պահարան» — դարան «խաբստոց»: «Յերկրորդում էստե-
նիցն պատմական դարանի» (ՆԶԲ): «Դարան հրամայեաց գործել թըշ-
նամեացն ի վերայ իւրոց զօրացն» (Բուզ. 17): «Երկու իմաստներն էլ
կան իրանական լեզուներում:

Դրուժ «ննգություն». առանձին չի գործածվում, այլ բարդության
մեջ. ուխտադրութ, դրժողություն և այլն: Դրուժ «դև». վկայված է բա-
ռարաններում:

Դրօշակ «դրոշ» — դրօշակ «քղանցք»: Մերձեցաւ ի դրօշակ հանդեր-
ձի (ՄՏԹ. Թ. 20):

Խան «իջևան» — խան «սեղան»: «Երուանդ ձիովն իւրով բովանդակ
ասպարէզս անցեալ՝ Ելանէ ի խանս կարգեալս ի բանակէն իւրմէ ի
քաղաքն իւր» (Խոր. 172): «Թուշուք ուտէին զնա ի խանէ անտի» (Ժն.
Խ., 17):

Ճամբար «մանյակ» վկայված է մեկ անգամ 7-րդ դարից. «Ձար-
դարէ ի չքնաղս, ի գտակ և ի պատմութեանս բեհեզեայս յոսկւոյ աւծեալ,
մեծացուցանէ ահագին պատուաւք ի ճամբար ականակապ և ի գումար-
տակ և ի գահս արծաթիս» (Սեբ. 66): Ճամբար «բանակ, բանակաւո-
ղի»: Ըստ Աճառչանի այս վերջինն էլ čambar «շրջանակ» բառից է,
որը կա և ճամբար «մանյակ» բառում: Կարելի է ենթադրել, որ երկ-
րորդ իմաստը բառը ձևով է բերել հայերենում, սակայն, Աճառչանը
ենթադրում է, որ այդ իմաստը ունեցած պիտի լինի և փոխատու լե-
զուն: Այս ենթադրությունը պետք է հավաստի համարել, քանի որ հին
հայերենի ռազմական տերմինաբանությունը հիմնականում իրանական է:

Ճարակ «անասնակեր» — ճարակ «երկիր, նահանգ»: «Ոչ գոյր ճա-
րակ խաշանց ծառայից քոց» (Ժն. Խէ. 4): «Ձայրեալ գոտեան անցին
ի հարաւոյ կոյս և զազգն զայն ճշգրտեցին և զսահմանս ճարակաց նո-
ցա շափեալ»: Իմաստային զարգացումը կարող է կատարված լինել
հայերենում, այս դեպքում, ուրեմն, ճարակ «երկիր»-ը փոխառյալ միա-
վոր չպետք է համարել: Կա և ուշ շրջանից վկայված ճարակ «հնար»,
որը ըստ Երևույթին ճար+ (ակ) կաղմությունն է:

Պայուսակ — համար Արմ-ը ունի մեկ բառահոգված՝ երկու տար-
բեր իմաստների մատնանշումով: Լիվելի ճիշտ է ՆԶԲ-ն, երբ դրանք
դիտում են որպես տարբեր բառեր: Պայուսակ «պարկ, քսակ» կի-
րառությունը ուշ շրջանից է և հաճախական է նաև արդի հայերենում:
«Չափ, միավոր» իմաստը վկայված է V դ.: «Եւ իցէ թե աշարացի
կշռովք անօրէն ևւ պայուսակաւ կշռոց ննգութեան» (Միքէ. 2, 11):
«Քսակ և դրամական շափ իմաստային անցման հնարավորությունը

ըստ Արմ-ի հավաստվում է թրք. *kise* «քսակ» և «հինգ հարյուր դուրուշ» օրինակով:

Տապաստ «գետնին փոված». Գործածվում է հարադրությամբ. «Տապաստ չերկիր արկանէր արս ընտիրս և քաջս ի մանկանցն Վաղարշակայ» (Խոր. 107): «Այլ ամենայն ղօրքն Հայոց ի լանջակողմանս Ակոռայ տապաստ անկեալ դիակնացան» (Փարպ. 125): Տապաստ ունի նաև «օթոց, գորգ, սփռոց» իմաստները, V դ. ունենք տապաստակ «աթոռ»: Ըստ երեսնյթին տապաստ-ի երկու իմաստների միջև ընդհանրականը «փովել, տարածվել» նրբիմաստն է: ՆՀԲ-ն նշում է նաև տապաստ «հիվանդութուն, ժանտախտ»: Արդյո՞ք նույն արմատն է. եթե այո, ապա իմաստային անցումը թերևս տեղի է ունեցել «ընկնել, կանգնել չկարողանալ» նրբիմաստի միջոցով: Նույնարմատ համանունների քննության ընթացքում հաճախ դժվար է որոշել, թե այդ իմաստներից որն է նորը, կամ բոլոր իմաստները կայի՞ն փոխառու լեզվում: Քըն-նությունը ցույց է տալիս, որ մի շարք համանուններ չպետք է փոխառյալ միավոր համարել: Մեր ասածը հաստատելու համար բերենք մեկ երկու օրինակ:

Անարի «չափազանց մեծ, անճոռնի, վիթխարի». «Նա և որ զանարի հսկայն ջարդեաց...» (Ագաթ. 102), կամ՝ «եւ այլ ոչ են վիշապք... կամ ձկունք անարիք ծովականք» (Եղն. 104): Արմատական բառարանում «անճոռնի, մեծ, հսկա» իմաստները բխցվում է Անարի «արիաց ազգից դուրս, ոչ արիական» բառից: Իմաստային այդ կապը բացատրվում է հետևյալ կերպ. «Ազգերը սովորություն ունին իրենցից դուրս գտնվող ազգերին «վայրենի, բարբարոս, այլանդակ» համարելու և նրանց անունը այս նշանակությամբ կամ ուրիշ վատ իմաստով իբրև ածական գործածելու. հմմտ. հայերենում խուժիկ, խուժան, խուժադուժ, խաղտալուր...»: Սա, ինչ խոսք, ճիշտ մեկնություն է, բայց կա և հակառակը, որի լեզվական ապացույցն են պարսե, հսկա բառերի սովորական դրական իմաստով կիրառությունը:

Անարի բառին Գ. Ղափանցյանը վերագրում է այլ ծագում. «Ըստ իս հայոց անարի բառը ածանցված է *anar* բառից, ի վերջնածանցով ինչպես աղի, երկաթի, ջրի... իսկ *anar*-ը փոքրասիական մի բառ է «հզորություն» իմաստով, որից կան բազմաթիվ ածանցյալներ... իսկ հզոր իմաստը կարող է հասկացվել իբրև չափազանց մեծ»: Այդ անարի ածականով Եղնիկը հորջորջում է ծովի ձկներին կամ խորենացին «նիզակ անարի ի ձեռքին իւրում...», ուր խոսվում է Հայկի հզոր նիզակի մասին»⁷²:

Եթե ճիշտ է Ղափանցյանը, ապա բառը պետք է հանել իրանական փոխառությունների շարքից, իսկ եթե ճիշտ է Աճառյանի բացատրությունը, ապա դարձյալ պետք է վարվել նույն կերպ, որովհետև անալի «անճոռնի, հսկա» իմաստը ստեղծվել է հայերենում, դա հայերեն նոր բառ է, որ չկա փոխառու լեզվում:

Բազուկ «թև» ակնհայտորեն իրանական փոխառություն է: Իրանական փոխառություն է համարվում նաև բազուկ «ճակնդեղ» բառը: Աճառյանի կարծիքով «նույն բազուկ, թև» բառն է, որ հատկացված է այս բույսին իր երկար թևերի պատճառով: Բազուկը (2-ը) հայերենում ունի նաև «ոստ, ձիւղ, ուռ» իմաստները: Համանունությունը և բազուկ (2)-ի բազմիմաստությունը ստեղծվել է հայկական հողի վրա:

Պանն «ինչք, հարստություն» — զանն «եկեղեցական երգի տեսակ» բառիմաստները այնքան հեռու են իրարից, որ սրանք պետք է դիտել տարարմատ համանուններ: Արմատական բառարանում այս երկուսը առընչվում է ցառյ-ի հետ, որը բացի «զանն» նշանակությունից, նշանակում է նաև «մի խումբ պարսկական երաժշտական եղանակներ»: Այս վերջին իմաստը միջին իրանական լեզուներում վկայված չէ: Այն ամենայն հավանականությամբ նոր-պարսկերենյան իրողություն է: Հայերենի զանն «եկեղեցական երգի տեսակ» բառի իրանական ծագումը համոզիչ չէ: Նախ՝ առարկելի է «ինչք, փող, հարստություն» և «երգ, երաժշտություն» իմաստային կապը: Երկրորդ՝ ուշ շրջանում հայերը իրանական բառը հազիվ թե գործածեին որպես եկեղեցական տերմին: Քրիստոնեական եկեղեցին ոչ քրիստոնյա ժողովուրդներից, այն էլ մահմեդական-պարսիկներից դժվար թե փոխառեր ալդպիսի մի բառ: Եկատենք նաև, որ նոր իրանական փոխառության դեպքում սպասելի էր զանք ձևը: Ամենայն հավանականությամբ զանն-ը ենթադրում է այլ ծագում, որը և հիմնավորում են որոշ ուսումնասիրողներ. Դեռևս 1906 թ. Մ. Պոտուրյանը գրում է. «Պանն բառը եկեղեցական երգերու տրուած՝ կիլիկեան շրջանին մէջ արթնացած բառ մէ՛կ երգ իմաստով: Կիլիկեան շրջանին մէջ մենք լատին եկեղեցիէն շատ բառեր փոխառած ենք: Պատարագի վերջին Աւետարանէն սկսեալ մինչև Մեծ Պահոց սև վարագոյրը: Այսպէս ալ կարծեմ զանն-ը նոյն լատիններէն մտած է, որոնք իրենց ժամասացութեան մէջ՝ ունին *canticum* կոչմամբ երգեր, մեր գանձերուն ոճով գրուած»⁷³: Գ. Տեր-Մկրտչյանը, ինչպես վկայում է Արմ-ը, զանն-ը համարում է իտալերենից փոխառություն. *canzona* «երգ» բառից:

Ուրեմն, բազուկ «ճականդեղ», անարի «մեծ», գանձ «երգ» բա-
ռերը իրանական փոխառություն չեն: Եւ ընդհանրապես փոխառու-
թյունների տարբերակման ժամանակ պետք է հաշվի առնել նաև ի-
մաստային յուրահատկությունները:

Այժմ այբբենական կարգով ներկայացնենք իրանական փոխա-
ռությունների համանուն խմբերը:

բագ «բաժին»

խան «իջևան»

Բագ «աստված»

խան «սեղան»

բարակ «նուրբ»

կնճիթ «քիթ, կնճիթ»

բարակ «որսի շուն»

կնճիթ «բուսանուն»

գունդ «գնդաձև մարմին»

ճամբար «մանյակ»

գունդ «խումբ»

ճամբար «բանակատեղի»

դաշտ «հարթավայր»

ճարակ «անասնակեր»

դաշտ «երաժշտական տերմին»

ճարակ «նահանգ»

դարան «պահարան»

մատեան «էգ ձի»

դարան «թաքստոց»

մատեան «մատեան գունդը»

մատեան «գիրք»

դրուժ «խաբեբա»

մարգ «թռչուն»

դրուժ «գե»

մարգ «մարգագետին»

դրօշակ «դրոշ»

մարդ «երկրամաս»

դրօշակ «քղանցք»

մարդ «մարդ-եւ-ի արմատը»

երաշխ «աշխետ»

մարդպան «չափ»

երաշխ «գրավական»

մարդպան «կուսակալ»

նուագ «երգ, երգի եղանակ»

վան «վան-եմ-ի արմատը»

նուագ «բաժակ»

վան «բնակավայր»

նուագ «անգամ»

շատ «առատ»

տակ «հատակ»

շատ «քաղաք»

տակ «մարգարտաշար»

սլայուսակ «պարկ»

տապաստ «գետնատարած»

սլայուսակ «չափի միավոր»

տապաստ «բաղմոց»

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

(Բառաբանական-ստուգաբանական հետազոտություն)

Նախորդ գլուխներում քննության առանք իրանական փոխառություններին վերաբերող մի շարք հարցեր: Անդրադառնանք փոխառությունների քանակական կողմին: Ընդհանրապես, փոխառություններին վերաբերող աշխատանքներում ուսումնասիրվողի կողմից տրվող ցանկը դառնում է աշխատանքի յուրատեսակ ամփոփում, ակնառու դարձնելով հետազոտության արդյունքն ու պորձնական արժեքը: Հենվելով հայագիտության ու իրանագիտության նվաճումների, ինչպես նաև մեր դիտարկումների ու եզրահանգումների վրա, կիրառելով փոխառությունների տարբերակման մեր կողմից առաջադրված ու օգտագործված մի քանի սկզբունքներ, փորձենք ավելի ճշգրիտ ներկայացնել V—XI դդ. գրաբարի իրանական փոխառությունների քանակական բնութագիրը:

Հարցի նորույի քննությունը հաստատում է, որ իրանական փոխառությունների՝ Հ. Աճառյանի կողմից բերված ցանկը էական ճշգրտման կարիք ունի՝ հետևյալ հայեցակետերից.

1. Մի շարք բառեր համարվում են փոխառություններ, այնինչ դրանք կարող են դիտվել բնիկ հայերեն բառեր: 2. Նախկին ցանկում ընդգրկված են հազարաբարյան փուլից վկայված բառեր: 3. Մի շարք բառեր պետք է հանվեն փոխառությունների ցանկից: 4. Ցանկը պետք է համալրվի նոր բառերով:

Հիմնավորենք մեր նկատառումները համապատասխան օրինակներով.

1. Իրանագիտական նոր նյութի և եղածների բժախնդիր ուսումնասիրությամբ ի հայտ են գալիս իրանական լեզուներում և հայերենում ձևա-իմաստային ընդհանրություն ունեցող մի շարք բառեր: Անշուշտ, սա նորություն չէ, և այդ երևույթը նկատված է վաղուց, նույնիսկ համեմատական լեզվաբանության կազմավորումից առաջ: Մեր

նկատառումը այլ է. բանն այն է, որ մի շարք հետազոտողներ, հատկապես իրանագետներ, նման դեպքերում հարցը լուծում են հօգուտ իրանականի՝ համարելով դրանք իրանական փոխառություններ. Բերենք օրինակներ.

Աւետ (Աւէտ): Արմատական բառարանում չի ստուգաբանված: Ահառյանը իրավացիորեն մերժում է մի շարք իրանական զուգահեռներ: Ա. Փերիխանյանը համամիտ լինելով որոշ արևելագետների հետ, բառը համարում է իրանական փոխառություն՝ վկայակոչելով միջ. պրս. aβyāt, պրս. yad «հիշատակ», մանիք. պրթ. aβyāt բառերը, հայերենի համար ենթադրելով պարթևական աղբյուր: Հյ. *աւետի, պրթ. *aβyati (REA, 1968, էջ 27): Ի. Դյակոնովը համաձայն լինելով Ա. Փերիխանյանի հետ, բառը համարում է ակնհայտ պարթևիզմ (ՊԲՀ, 1981, № 1, 57): Նկատենք, որ իրանական զուգահեռների և հայերենի համապատասխան իմաստային կապը սերտ չէ, մյուս կողմից այնքան էլ չի արդարանում բառի բնիկ լինելը կասկածի տակ առնելը: Մեր բառը կապվում է հ.հ. *aud «խոսել»-ի հետ, որի ածանցված aueid, aueid ձևերից օրինաչափորեն ստացվում է աւետ և աւէտ:

Դան: Դեռևս Լագարդից սկսած բառը համարվում է բնիկ: Է. Բենվենիստը, սակայն, կողմնակից է իրանական ծագման (BSL, 1957, 60—61)՝ հետևյալ փաստարկումներով. ա) բառը վկայված է իրանական լեզուներում, բ) հաճախական զան ևսարկանել հարադրությունը բնորոշ է իրանականին, գ) եթե զան-ը շարունակությունն է հ.հ. *gh^hono-ի, ապա սպասելի էր *զոն կամ *զուն: Նա բերում է նաև այլ փաստարկներ, որոնք ինքնին հետաքրքիր են, բայց հիմք չեն տալիս անվերապահորեն զան-ը համարելու իրանական, որովհետև այն ներկայացնում է և հ.հ. *gūh ni կամ *gūh-y-ni (Ջահուկյան, СГАЯ, 55, 125): Նույն հոդվածում (60) Բենվենիստը ՄէԳ և ՄէԶ-ն էլ է համարում իրանական. ալ. maēya և maēza: Հնչյունական համապատասխանության համար վկայակոչում է տէգ, դէւ, վէմ, դէգ, պէս փոխառյալ բառերը: Սրանք դարձյալ ուշադրավ զուգահեռներ են, ի դեպ նաև վաղուց նկատված, որոնք, սակայն չեն կարող անառարկելիորեն ժխտել հ.հ. *meig^hha—մէգ և meig^h—մէգ կապը: (СГАЯ, 49):

Մեկ այլ՝ «Պարթևերենի տարրերը հայերենում» հոդվածում (REA, 1964, 1—39): Բենվենիստը իրանական աղբյուր է ենթադրում իր «առարկա», հաս, սամի(f), սաստ, սուրբ բառերի համար: Իհարկե, միջ. պրթ. 'y^r (-īr) «առարկա» զուգահեռը դիտարժան է, բայց ինչո՞ւ անտեսել հ.հ. *k^ui-го զուգահեռը: Հաս-ի համար նշվում են միջ.

պրթ. has «տարիք» has Եւրոպ. «սկզբնական» դուզահեռները (էջ 2), բայց հայերենում հասարակական բազմիմաստությունը. «ժամանում հասնել, տուրք, հարկ, հարմար, պատշաճ, հասունանալ, աճել» ենթադրում է հին ակունքներ, նաև իմաստային զգալի տարբերություններ իրանական ձևից, իսկ հ.ե. nk—(enek'—nek'—enk-ի) հետ կապը վաղուց է նկատված (տես Արմ. հասարակական տակ): Կամ միջին ասիական sasar «բռնապետ» sasta «հեղինակություն» վկայությունները կարող են մերժել k'astl—uam աղերսը: Սուրբ-ը ավանդաբար համարվում է բնիկ հայերեն՝ հ.ե. k'u —bh—ro-ից: Իրանական լեզուներում բառը ավանդված է, բայց ըստ Բենվենիստի ինչպես *nidra-ից ունենք նիրն, այնպես էլ ենթադրյալ իրանական *subra-ից՝ սուրբ:

Եթե հնարավոր է ավ. samya և հյ. սամի(f)-ի կապը, ապա նույնքան հնարավոր է կապը հ.ե. *k'amīja-ի հետ²:

Հյ. երգ կապվում է իր. ark, arg, համար. զրդշտ. պհլ. āljs «երգել» (Բեյլի, prolexi s 18), բայց առարկելի է հ.ե. erk u (СГАЯ, 68) հյ. երգ կապը³:

Թել-ը ըստ Բեյլի իրանական է. օսեթ. tel «լար», խոտ. ttila «հրաժշտական գործիքի լար»: Իմաստային ընդհանրություն, անշուշտ, կա (որպես վաղ փոխառություն կասկածելի է —թ համապատասխանություն): Գ. Զահուկյանը քել-ոյ-ի համար ենթադրում է *tek «գործել, հյուսել»՝ կազմված *tek-lo նախաձևից: («Լրաբեր», 1973, № 6, էջ 19):

Դերձ արմատը անկասաբար չի կիրառվում, այլ դերձակ, դերձան, հանդերձ, հագուստ բառերում: Ումանք նկատի առնելով իրանական լեզուներում նշված արմատի գոյությունը, պհլ. darzik, պրս. darzi «դերձակ», պրս. darz, darza «կար», նաև դերձ-ի հետ ունեցած հնչյունական համապատասխանությունները դերձ-ը համարում են իրանական (նաև այս արմատով կազմված ձևերը): Սակայն նույնքան հնարավոր է բառը բխեցնել հ.ե. dherg'h-ից որը հայերենում տվել է դարձ «դառնալ» և դերձ «կարել» (տես Արմ. Դերձակ բառի տակ): Ինչ վերաբերում է —ակ-, —ան-, —համ- ածանցներին, ապա դրանք բնորոշ են և՛ հայերենին, և՛ իրանական լեզուներին: Ուրեմն դերձակ, դերձան, հանդերձ բառերը կարող ենք համարել և հայերեն: Ի դեպ, Արմատական բառարանում դերձակ-ը գրված է բնիկ բառերի շարքում:

Շերտ-ի կապը իրանական *sār դերբայական ձևի հետ, եթե հնարավոր է (Փերիխանյան, REA, 1968, 25), ապա հնարավոր է և կապը հ.ե. škhed—ri-ի հետ: (СГАЯ, 66):

Իրանական լեզուներում այս կամ այն ձևի վկայությունը կամ հնարավոր գոյությունը միշտ չէ, որ հայերեն համապատասխան բառը իրանական փոխառություն համարելու փաստարկ կարող է լինել: Օրինակ, շուգնարենում առկա *VOŋ*⁴ «արու ձի» բառը չպետք է մեր *орд-ի* բնիկ լինելը կասկածի տակ առնի հ.հ. **org'lh*—*org'hlij*-ից, Կամ, ասենք, պամիրյան լեզուներում *lž*-ի⁵ վկայությունը հիմք չի տալիս հ. իծ-ը համարելու իրանական:

Ճշմարտությունը այն է, որ շատ հաճախ հնարավոր չէ ստուգապես որոշել վերոհիշյալ և նման կարգի բառերի բուն աղբյուրը: Դրանում համոզվելու համար բերենք Գ. Զահուկյանի նկատառումները սրունի բառի վերաբերյալ: Բառը Արմատականում համարվում է բնիկ, Գ. Զահուկյանը այն նույնպես համարում է բնիկ (СГАЯ, 56), ծանոթագրության մեջ նշելով, որ հնդեվրոպական ծագումը որոշ կասկածներ է հարուցում (էջ՝ 218), իսկ հոգվածներից մեկում նկատելով հ.հ. համապատասխան ձևի հետ համեմատության առաջ բերած դժվարությունները, գրում է «եղած դժվարությունները կվերանան, եթե ընդունենք սրունի-ի իրանական ծագման վարկածը հ.հ. 'k'lon—n | նախաձեռնից՝ հ. հնդ. s'rōn | ավեստ. sraoni «հետույք, գավակ, աղդր, զիստ» այլև միջ. պրս. sargēn, «հետույք», ն. պրս. surun «հետույք, գավակ»: Այս դեպքում էլ դժվարություն է հարուցում իմաստի տարբերությունը, և, թերևս, կարելի է ենթադրել բուն հնդեվրոպական և փոխառյալ ձևերի փոխադրություն, (ԲՆՀ, 1981, № 2, 27—28): Ավելի ուշ, Երևանում կայացած միջազգային հայագիտական գիտաժողովում կարդացած ղեկուցման մեջ, նշում է, որ առայժմ հնարավորություն չունենք ճշգրտելու նաև, սրունի և այլ բառերի աղբյուրը, դրանք կարելի է համարել և բնիկ՝ բխեցնելով անմիջապես հ.հ. աղբյուրից կամ համարել իրանական փոխառություն (ՄՀԳ, 153):

Այո, վերոհիշյալ բառերի բուն աղբյուրի որոշումը չափազանց դժվար է, երբեմն՝ անհնարին: Նման դեպքում կարևորվում է ուսումնասիրողի սկզբունքը: Ավելի տրամաբանական կլինի, եթե այդ կարգի բառերը համարվեն բնիկ, բայց քանի որ սա էլ կարող է առարկությունների տեղիք տալ, ուստի առայժմ պետք է խուսափել անվերապահ եզրակացություններից և պարզապես վերոհիշյալ՝ աեւո, գսն, դերձ (դերձակ, հաւդերձ, դերձան), երգ, իծ, իր, հաս, շերտ, որձ, սամի(հ), սաստ, սրուն(հ), սուրբ բառերը շահմարել իրանական փոխառություն: Այս սկզբունքով առաջնորդվելով, մի քանի բառեր էլ, որոնք ավանդաբար համարվել են իրանական փոխառություն և ղետեղված են

Աճառյանի ցանկում, փոխառություն չենք համարում:

Ազգ փոխառյալ է համարվում պհլ. azg «ճյուղ» բառից՝ հ.հ. *azgho — «ճյուղ»: Եթե նշված բառի իրանական ծագումը հավաստվում է միայն պահլավերենում համապատասխան բառի առկայությամբ և վերջինիս ու հ.հ. *azgho-ի իմաստային ընդհանրությամբ, ապա ազգի բնիկ լինելու օգտին է խոսում այն, որ չունի պհլ. «ճյուղ»-ի իմաստը: (Հնարավոր է որ azg «ճյուղ» իմաստը ժառանգած լինի, բայց նաև կորցրած կամ մթազնած, մանավանդ, որ արդեն 5-րդ դարում բուրբ ենթարկված է իմաստային լայն տեղաշարժի, իսկ այդ ժառանգումը կարող էր լինել թե իրանականից և թե անմիջապես հ.հ. *ozgho ձևվից)՝:

Դայեակ-ի իրանական համարելու հիմնական կոմանդ -եակ վերջավորությունն է (տե՛ս Արմ.), որը լուրջ կոման չէ: Գ. Զահուկյանը դիմ, դայեակ, դալլ ձևերը բխեցնում է հ.հ. dhidēl—mi (lo)-ից՝:

Մանգ/մանկ «խորամանկ»: ենթադրվում է պհլ. *mang, պրս. mang «նեղություն»: Իրանական բառերը ծագում են հ.հ. mang արմատից. լատ. mango իռլ. meng «խաբեություն»: Հ.հ. *mang-ը հայերենում տալիս է մանգ/մանկ: էլ ինչո՞ւ բառը համարել իրանական փոխառություն:

Սարեակ/սարիկ: Թեև բառը համարվում է իրանական՝ պհլ. sarik պրս. sari, sar (տե՛ս Արմ.), բայց հ.հ. k'ēr k'or—k'ēr-ի սպասելի է հյ. սար(եակ, իկ): Ի դեպ, հայագետ Զ. Գրեպպինը ենթադրում է որ «սարիկ և սարեակ տարբեր թռչուններ են հ.հ. *k'ēr արմատից, ընդ որում սարիկ-ը փոխառյալ է իրանականից, իսկ սարեկ-ը «սև սարյակ» կարող է ուղղակիորեն ժառանգած լինել հնդեվրոպականից՝:

Բանդ/բանտ, որից ունենք մի շարք կազմություններ, բանտակալ, բանտական, բանտապան, բանտապահ և այլն: Արմատական բառաբանում Հ. Աճառյանը գրում է. «պհլ. *band բառից, որը թեև չէ ավանդված գրականության մեջ, բայց նույնն էն հաստատում պաղենդ. band «կապ», սրս. band «կապ, շղթա» և այլն»: Իրոք, իրանական լեզուներում բավական գործուն է այդ արմատը՝ կազմելով նորանոր բառեր: Հայերենի հետ ունեցած հնչյունական ու իմաստային կապն էլ ակնհայտ է: Դրանով հանդերձ, անվերապահորեն բառը փոխառություն համարելը ճիշտ չէ: Իրանական և հնդեվրոպական մի շարք լեզուների համապատասխան ձևերը ծագում են հ.հ. bhandh—bhndh-ից: Հայերեն բանտ-ն էլ օրինաչափորեն ներկայացնում է այդ ձևը: Անմիջապես իրանականից փոխառվելու անժխտելի փաստ չի կարող լի-

նեկ և այն հանգամանքը, որ բառը պահել է «բանտ, արգելափակյալ» իմաստը: «Կապ, կապանք»→«բանտ» իմաստային զարգացումը կարող է կատարված լինել հայերենում, մասնավանդ, ինչպես նկատվում է բանտ հասկացությունը հաճախ արտահայտվում է տուն բանտի (այսինքն՝ «կապարան») կապակցությամբ, որտեղ բանտ բաղադրիչի մեջ կաբեի է նշմարել «կապ, կապանք» իմաստը: Ումանք բանտ-ի իրանական բնույթի փաստարկ են համարում և մեր պինդ բառի առկայությունը: Ահա թե ինչ է գրում Աճառյանը. հ.հ. bendh կարող է տալ հայ. բանդ, բայց որովհետև ունենք հայ. պինդ, որ հ.հ. bendh ձևի կանոնավոր ներկայացուցիչն է (հմմտ. հայ. պինդ) և հարազատ հայերեն, և որովհետև «բանտ» իմաստը իրանյանի մեջ է միայն, ուստի հայ. բանդ. փոխառյալ է իրանյանից, որի հարազատ հայերեն ձևն է պինդ (տե՛ս Արմ., բանդ բառի տակ): Բանտի իմաստի և հնարավոր իմաստային զարգացման մասին արդեն խոսեցինք: Ինչ վերաբերում է պինդ-ին, ապա իրանական նորահայտ աղբյուրներում այդ բառը վկայված է՝ խոս. pirāda (Բեյլի, TPS, 1955, 76): Վկայության փաստը, անշուշտ, հետաքրքիր է, բայց հետաքրքիր է և այն, որ եթե առաջ հայ. պինդ բառի առկայությամբ, որպես բնիկ բառ, փորձում էին հաստատել բանդ-ի իրանական ծագումը, ապա այժմ էլ հայերեն պինդ-ն են համարում իրանական: Այստեղ դարձյալ ավանդական այն մոտեցումն է, որ իրանականում վկայված լինելու դեպքում հայերեն բառը համարվում է փոխառություն՝ հաշվի չառնելով բուն հնդեվրոպականից ժառանգելու հնարավորությունը:

Ամփոփենք: Առայժմ փոխառություն համարելու անհերքելի փաստեր չլինելու պատճառով, կասկածելի պետք է համարել ազգ, բանտ, դայակ, մանկ, սարեակ բառերի իրանական բնույթը:

2. Ինչպես նշել ենք, Աճառյանի մոտ հստակ չեն փոխառության ժամանակագրային սահմանները: Ճիշտ է, նա առանձնացնում է հին և նոր փոխառությունները՝ վերջինները իր «Հայոց լեզվի պատմության մեջ» ներկայացնելով սովորական տառատեսակով, իսկ հները՝ շղատառով, բայց որոշակի չեն հենց հին և նոր սահմանադատմանը, մի շարք բառեր, որ համարվում են հին փոխառություններ վկայված են ուշ շրջանից՝ միջին հայերենյան փուլից: Հին փոխառություն հասկացության մեր ըմբռնումը այլ է. դրանք այն բառերն են, որոնք վկայված են գրաբարյան փուլում՝ 5—11-րդ դդ.: Այս սկզբունքից ելնելով, հետևյալ բառերը, որոնք Աճառյանի մոտ հին փոխառություն են

համարվում, հանում ենք V—XI դդ. հատկացվող փոխառություններին ցանկից:

Անգուծատ, անգուտան, անխուէշքարէ, անուշադր, ապիզար, բը-
զուկ, գաղ, գոսակ, դարապղպեղ, դոն, զամբեղ, զառքաշ, զարտա-
գոյն, զուիրակ, ժահր, ժիրակ, լեզակ, խարպիզակ, խորբալ, խոր-
տակ, կանեփ, կարագ, համշիրակ, համռահ, համսայեակ, մաշ, մուշ-
տակ, նարգիլակ, շահասպրամ, շահթառակ, շաւաշարին, շաղգամ,
շաշմակ, սագ, «կտուր», վիզն, վրին, փարտայ, փերեզակ, փող «դրամ»,
քաւթար, քուռակ:

Եթե վերոհիշյալներին ավելացնենք հասարակ տառատեսակներով
գլխավորները, ապա ավելի քան 450 բառեր դառնում են ետգրաբարյան
փուլի վկայություններ, որոնք ավանդված են միջին հայերենում, որոշ
բարբառներում ու բառարաններում: Սրանք պետք է քննվեն միջին հա-
յերենի բառապաշարի ուսումնասիրության ժամանակ, սակայն թուո-
ցիկ հայացքից իսկ նկատելի է՝ ա) ժամանակագրային սուանձնահատ-
կությունները՝ դրսևորվում են ոչ միայն գրաբարում ավանդված ձի-
նելով, այլև փոխառության օղորտում: Այդ բառերի մեծ մասը փոխառ-
ված է հիմականում նոր պարսկերենից: բ) Սրանց գերակշիռ մասը
չի մտել հայ գրական լեզվի բառապաշար և միշտ էլ գիտակցվել է
որպես օտար: գ) Սահմանափակ են այս բառաշերտի ընդգրկման ո-
լորտները. մոտ 150-ը բուսանուններ են, 70-ը զանազան կենցաղային
իրերի ու հագուստների անվանումներ: դ) Մի շարք բառեր բարբա-
ռային տարբերակներ են. դաստա/տաստա, դրախտ/տրախտ և այլն:

3. Աճառյանի ցանկում և նախորդ ուսումնասիրողների մոտ մի
շարք բառեր համարվում են փոխառյալ միավորներ, որոնք, սակայն,
իրականում փոխառություններ չպետք է դիտվեն: Առանձին-առանձին
այդ բառերի մասին խոսել ենք աշխատանքի համապատասխան բա-
ժիններում: Ստորև ներկայացվող յուրաքանչյուր բառի համար կրկնվող
բացատրություններից ու հիմնավորումներից խուսափելու նպատակով
անհրաժեշտ ենք համարում նորից նշել այն սկզբունքները, որոնցով ա-
ռաջնորդվելով տվյալ բառը հանում ենք փոխառությունների ցանկից:
ա) Այն բառերը, որոնք համատեքստում բերվում և բացատրվում են
որպես իրանական, բ) երբ բառը տվյալ իմաստը ձեռք է բերել հա-
յերենում, գ) սխալագիր ձևերը՝ վկայված ճիշտ ձևերի կողքին, դ) բա-
ռեր, որոնց մեկ բաղադրիչը հայերեն է կամ ոչ իրանական փոխառու-
թյուն, ե) երբ բանասիրական քննությամբ հաստատված է, որ այդպիսի

բառ չի ավանդված, զ) ստուգաբանական նոր ապացույցներով իրանական փոխառությունների խմբի մեջ չմտնող բառեր:

1. ՓՈՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԿԿԻՆ ՑԱՆԿԻՑ ԴՈՒՐՍ ՀԱՆՎՈՂ ՐԱՌԵՐ

Աքաշ: Արմատական բառարանում համարվում է իրանական փոխառություն՝ «իբրև անուն Հրոյ Պարսից»: Բառը պահպանվելով ունի ātaxš, պարսկերենում ātaš ձևը: Թվում է, կասկած չկա հայերենում վկայված ձևն էլ փոխառություն դիտելու Ասենք, որ բառը հաճախական չէ. այն կիրառել է Սեբեոսը: Բերենք վկայությունը. «Առաւ և Հրատն, զոր ընդ ինքեան շրջեցուցանէր թագաւորն հանապազորդ յազնականութիւն իւր, որ մեծագոյն համարեալ էր քան զամենայն կրակ, որ կոչէր ի նոցունց (իմա՝ պարսիկների կողմից—լ. Ն.) աթաշ», (Սիւս., 1939 թ., էջ 28): Օրինակից էլ հստակորին զգացվում է, որ հնդկական էլ բառը համարում է պարսկերեն՝ բացատրելով արաշ-ի իմաստը: Ուրեմն՝ արաշ-ը փոխառյալ միավոր չպետք է համարել:

Անարի «անճոռնի»: Բառիմաստը ձեռք է բերվել հայերենում: Նրման բառ՝ վերոհիշյալ նշանակությամբ իրանական լեզուներում գոյություն չունի: (Մանրամասն տե՛ս համանունների քննության մեջ):

Աշկարայ «հայտնապես»: Հին մատենագրության մեջ վկայված է միայն մեկ անգամ՝ Եղիշեի մոտ (որոշ ձեռագրերում ու հրատարակություններում). «Բազումք ի նոցանէ զգիրս սուրբս ուսեալք էին ի մանկութենէ, զի զանձինս մխիթարէին և զընկերս քաջալերէին և աշկարայ զպաշտօնն ունէին և բազմեցուցանէին» (Վինետ. 1859, 18), Եղիշեի մի շարք ձեռագրերում և հրատարակություններում այն չկա: Այսպես, Վենետիկի 1859 թ. հրատարակության մեջ (էջ 18) ծանոթագրվում է, որ մի քանի ձեռագրեր ունեն իբրև աշտարակ զպաշտաւունէին կամ իբրև աշտարակ լուսոյ: Իրավացիորեն աշկարայ չկա և Եղիշեի քննական բնագրում, որտեղ վերոհիշյալ նախադասությունը ճշգրտված է՝ «Մանաւանդ զի բազումք ի նոցանէ զգիրս սուրբս ուսեալ էին ի մանկութենէ, զանձինս մխիթարէին և զընկերս քաջալերէին և իբրև աշտարակ լուսոյ զպաշտօնն ունէին և բազմացուցանէին» (էջ 21):

Ուրեմն՝ աշկարայ-ն հին փոխառություն չենք համարում, իսկ արդի բարբառներում գործածական այս բառը անշուշտ փոխառություն է նոր պարսկերենից:

Ապալեպ: Վկայված է մեկ անգամ: ՆՂԲ-ն բառը համարում է

անստույգ, ըստ Աճառյանի պհլ. lab, պրս. lab «շրթունք» բառից է: Վեցօրեայի քննական բնագրում բառն ուղղված է՝ ապալեր¹⁰:

Ապաղարէ «շրի աման»: Վկայված է VII դ.: Սխալագրություն է: Ճիշտ ձևը ապխսր կամ արխսր-ն է:

Ապիմակ: Մեկ անգամ հանդիպում ենք Նզնիկի մոտ: Սխալագրություն է: Ճիշտ ձևն է ապիկամ:

Ապրայոյգ: Բառը շունի ոչ նշբ, ոչ Ա.Ք-ն: Այն գտնում ենք միայն Արմ-ում: Այստեղ էլ վկայակոչված է Քաջունու բառարանը, որտեղ Saturn բառի մեկնության մեջ կարդում ենք. «Նրեակ, Արտախոյր և առ Շիրակացիս Ապրայոյգ»¹¹:

Մեկ չհաջողվեց պարզել, թե ինչ համատեքստում է կիրառված այն: Օրինակը չկա և Արմատական բառարանում, որտեղ ապրայոյգ-ը ստուգաբանվում է «պհլ. apr, abr, պրս. abr «ամպ»-յոյգ բառերից, իբրև ամպայոյգ, անձրևաբեր»: Առարկություն շունենալով այս ստուգաբանության դեմ, առարկելի ենք համարում բառը փոխառությունների ցանկում զետեղելը, որովհետև ոչ յոյգ բաղադրիչը, ոչ էլ ապրայոյգ բառը չկա և չի կարող լինել իրանական լեզուներում:

Առատ: Արմատական բառարանում կապվում է պհլ. rāt «վե հանձն, բարեբարո»—հետ: Պ. Բեդիրյանը նկատելով հայերենի և իրանականի իմաստային անհամապատասխանությունները, նաև հիմք ընդունելով ատոմ բառի նոր ստուգաբանությունը, հյ. առատ-ի արմատը համարում է հ.ե. *sad առ նախդիրով (ՊԲՀ, 1966, № 2, 219): Նկատենք, որ առատ հնագույն բառը իր. rāt-ից լինելու դեպքում սպասելի էր *(ա)րատ: Իր. r > հյ. r համեմատաբար նոր երևույթ է:

Առոյգ: Միայն ոյգ բաղադրիչն է իրանական, բառն ամբողջությամբ հայակազմություն է՝ առ նախդիրով, իրանական լեզուներում առոյգ բառ չկա¹²:

Ասան, «առավոտ»: Թեպետ Աճառյանը իրանական փոխառություն է համարում, բայց ըստ էության հայերենում այդպիսի բառ ավանդված չկա: Սերեոսի պատմության մեջ (1879 թ.) գրված է. «Ծագեց ապաշաւեմ, ասէ, այլ վաղիւ քանզի լինի առ Սասանայ, ցուցանեմ ձեզ փիղս» (38): Այս հատվածը Մուշեղին հասցեագրված Վահանի նամակից է: Թ. Արծրունու մոտ համապատասխան հատվածում առ Սասանայի փոխարեն վաղիւ առաւօտուն է. «Գրէ դարձեալ թուղթս երկրորդս և ասէ. գրեցի ձեզ ի բաց կալ յայդմանէ, ուրեմն ոչ կամեցարուք լսել, ես զձեզ ապաշաւեմ ասու: Քանզի վաղիւ առաւօտուն ցուցանիլ ձեզ փիղս վառեալս» (1852, էջ 95, 1887, 87): Այս զուգահեռի հաշ-
220

վառումով Սերեոսի հրատարակիչները առ Սասանյայի փոխարեն դնում են՝ վաղի առաօտում: Այդպես է և քննական բնագրում (1939, 39, 1979, 78): Փաստորեն առան բառաձև մեղանում վկայված չէ: Իսկ ինչ մնում է առան, «առավոտ» իմաստին, ապա այդ ենթադրում է Հ. Աճառյանը՝ դարձյալ հիմք ընդունելով Արծրունու նշված հատվածը, ենթադրելով միջ. պհլ. *asan «առավոտ» համեմատելով պրս. xurasān «արևելք» (տե՛ս. Արմ. ասան բառի տակ):

Արբուն «կանխավճար»: Գործածված է երկու անգամ՝ «Վարք Հաբանց»-ում (Բ, 149): Պրս. arbōn «կանխավճար» թերևս բառի իրանական ծագման ապացույց չէ: Հունարենում, արաբերենում բառի առկայությունը հուշում է այլ ծագում, մանավանդ, որ ըստ Արմ-ի հին և միջին իրանական լեզուներում նման բառ չկա:

Արդու (չափ է): Գործածված է միայն Աստվածաշնչում՝ 11 անգամ: Բերենք մեկ օրինակ. «Եւ ելանէր նմա ոռճիկ արուր միող նաշիհ՝ երկոտասան արդու և քառասուն ոշխար» (Դան. ԺԳ, 2): Աճառյանը նկատում է, որ հույն մատենագիրների մոտ ավանդված հպրս. a'p:αβη-ից սպասելի էր *արտառ (արմ.): Ուրեմն՝ բառի համար ենթադրելի է ոչ իրանական աղբյուր:

Աւան: V դ. վկայված այս բառին վերագրվում է իրանական ծագում: Արմատական բառարանում նշվում է հպրս. āvahanā «գյւղ, ավան», որ պահլավերենում պիտի տար āvahan որից հյ. *աւահան, աւան¹³:

Որոշ ուսումնասիրողներ հյ. աւան-ը կապում են նաև ուրարտական ebanī-ի հետ¹⁴: Այստեղ էլ հնչյունական համապատասխանությունը ակնհայտ է: Ուրարտերեն և հայերենում տալիս է ւ, իսկ e կարող է տալ ե կամ ա¹⁵:

Գ. Ղափանցյանը կապ է տեսնում մի կողմից հյ. աւան, մեզրել-abanī «տեղ» և քարթվելական ušan «թաղամաս», մյուս կողմից՝ խեթ. umene «քաղաք» բառերի միջև: Ասորական-իրանական ձևերը նա փոխառություն է համարում հին ասիանիկ լեզուներից (ն.տ.): Այստեղ էականը սա չէ, այլ այն, որ հիմնավոր ձևով կասկածի տակ է առնվում աւան բառի իրանական ծագումը: Ընդհանրապես, բառի ստուգաբանությունը ավելի հավաստի է դառնում այն ժամանակ, երբ հնչյունական-հնչյունափոխական օրինաչափություններից զուտ հաշվի են առնվում նաև արտալեզվական սովորները, վկայություն չուրահատկությունները, գործառական առանձնահատկությունները և այլն:

Աքեմենյան արձանագրություններում āvahana-ն կիրառված է լուկ երկու անգամ: Երկու անգամ էլ բառը վերաբերում է ոչ իրանական բնակավայրերին, մեկ դեպքում այն գտնվում է էլամի տարածքում, երկրորդում՝ Զուզա ավանն է՝ Հայաստանում (նախկին Ուրարտուի տարածքում)¹⁶: Այն, որ āvahana-ն գործածվել է միայն օտար տեղանուններ նշելիս, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ բառն էլ սլավոսկիների կողմից գիտակցվել է որպես օտար: Այսօր էլ օտար անվանումները օտար բառով ներկայացնելը բնորոշված երևույթ է (հմմտ. ռուսական խուտորներ կամ այսինչ խուտորը, հունական պոլիսներ, լեռնային աուլներ և այլն): Ըստ երևույթին, արձանագրող փորագրիչին ծանոթ է եղել ուրարտական բառը, որը օգտագործել է՝ տալով հարս. հնչյունական դրսևորում: Հիշենք, որ հարս. սեպագրերը պետական գրագրության մեջ չեն կիրառվել, դրանք հասկանալի են եղել սակավաթիվ մարդկանց¹⁷: Այս պայմաններում նման «լեզվական» մեղանշումների հնարավորությունը ավելի է մեծանում: Իսկ ուրարտական մշակութի և հատկապես արձանագրությունների ազդեցությունը արքեմենյան մշակութի վրա, վաղուց է ապացուցված: Մի խոսքով, ներլեզվական և արտալեզվական տվյալները ավելի շատ հավաստում են առաջ Բաղրատական, քան իրանական բնույթը:

Արամազդ: Արամատական բառարանը մեկնում է «մի տեսակ թըռչուն, Արամազդ սասունժոյ անունից, որ պարսիկ փոխառություն է»: Այն Հյուբշմանի իրանական փոխառությունների բառացանկում չկա: Բառը հաճախական կիրառություն չունի և վկայված է միայն Վարդան Այգեկցու առակներից մեկում. «Ժողովեցան արայմազդ թռչունքն և լուսուցեցան յեզեր ծովուն զի դիցեն զգեղեցիկն իւրեանց թագաւոր, և ճաչեկն սեւագոյն է. քաղեաց զպայծառ փետուրն, որ թափեցաւ ի լուանալն... և պայծառ երևեցաւ... և զայն տեսեալ արամազդքն աւժին զնա: Թագաւոր»¹⁸:

Մեր կարծիքով արամազդը հենց այս բնագրում էլ թռչունի անուն է, այլ հիշատակվում է Արամազդ աստվածը: Արայմազդ ձեր թերևս սխալագրություն է և պետք է լիներ առ Արամազդ՝ «ժողովեցան առ Արամազդ թռչունքն...»: Այսպես լինելու դեպքում երկրորդ՝ արամազդքն ձեր, պարզ է, չէր կարող լինել: Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ առակի մեկ այլ տարբերակում կարգում ենք. «Արամաստ շաստուածն սասուց թէ հաւքտ ամհնայն էկեալ...»¹⁹, որը հաստատում է մեր ենթադրությունը:

Ընդհանրապես, առականերում թռչունների թագավոր ընտրելու, ամենագեղեցիկ թռչունին որոշելու թեման շատ հին է և գոյություն ունի մի շարք ժողովուրդների մոտ: Առականերում այդ ընտրությունը անում է Զևս-Յուպիտեր-Արամազդ աստվածք: Այդպես է, օրինակ, V դ. վկայված Նոնոսի մեկնություն մեջ. «Ընտրություն էր ասէ, յաղագս գեղեցկութեան հաւուց և Զևս էր քննիչ ընտրութեան»: Ուրեմն, Այգեկցու առականերում հանդիպող արամազդն էլ ոչ թե թռչունի անուն է (առականում ուղղագրական աղավաղումները ակնհայտ են), այլ Զևս-Արամազդն է: Արամազդ թռչնանունը վկայված չէ ոչ իրանական լեզուներում և ոչ էլ հայ մատենագրության մեջ, ուրեմն բոլոր այդ իմաստով որպես պարսկերենից փոխառյալ միավոր համարելը ճիշտ չէ:

Բագուկ «ճականդեղ»: Բառիմաստը՝ ձեռք է բերվել հայերենում. այնպիսի է հայերեն բառ համարել՝ անկախ ծագումից (մանրամասն տե՛ս համանունների քննություն մեջ):

Բաստարան «բանտ»: Արմատականի վկայությամբ կիրառված է լուի մեկ անգամ. «Մատենաց զնա ի բանտ բաստարանին» (Եփր. Թագ. 446): Հայ թարգմանիչը բաստ իրանական բայահիմքով և արան ածանցով կերտել է նոր բառ, որը չկա իրանական լեզուներում: Նույնիսկ արան-ի իրանական ծագում ունենալու դեպքում էլ բառը պետք է դիտել հայակազմություն:

Գանձ (եկեղեցական երգի տեսակ): Այս բառի կապը պրս. ganj բառի հետ անհամոզիչ է: Ննթադրելի է փոխառության այլ աղբյուր (տե՛ս էջ 210):

Գանձակ, «փոր, ընդերք»: Ըստ Արմ-ի պհլ. ganjāk ձևից է, «որ բոլորովին կորած է, կա պրս. ganjæ, որ նշանակում է «բակեղեթ, քսակ» և երկրորդական «ընդերք» նշանակությունը կորած է»:

Ամենայն հավանականությամբ իմաստափոխությունը կատարվել է հայերենում. ուստի բառը՝ «փոր, ընդերք» իմաստով փոխառություն չենք համարում (ըստ Աճառյանի մեղանում բառի հնագույն նշանակությունն է «քսակ, պահարան»):

Գանձաւոր: Առանձին փոխառյալ միավոր չենք դիտում աւոր-ի պատճառով (մանրամասն տես աւոր ածանցի քննության մեջ):

Գուրգասաւ: Բառը կիրառված է մեկ անգամ՝ որպիս մականուն, այսինքն՝ գործ ունենք հատուկ անվան հետ, մյուս կողմից՝ հենց տեքստում բառը դիտվում է պարսկերեն և տրվում հայերեն թարգմանությունը. «Որ էառ կին ի պարթևաց՝ Սահակդուխտ անուն ի

Պարտաւայ, որ ... հաւատաց ի Քրիստոս և ետ նմա զաւակ՝ Զվախ-տանգ, որ և Գուրգասար կոչեցաւ, որ է գալլագլուխ ի պարսից բառն»²⁰:

Խաճաղրամ: Վկայված է VII դ. աշխարհացոյցում՝ 1 անգամ: Թեպետ բառի երկու բաղադրիչներն էլ իրանական են, բայց փոխառ-յալ միավորը չենք համարում, քանի որ համատեքստում բերվում է որպէս պարսկերէն բառ՝ թանկարժեք քարերի (գոհարների) իրանական դրա-մական արժեքի անվանում: Ահա օրինակը... եօթներորդ հաթաղրամ (պրս. հաթ. «յոթ» և դրամ—Լ. Հ.), ութներորդ հաշտաղրամ (պրս. հաշտ «ութ»), իններորդ նոյնաղրամ:

Դատաւոր: Աւոր-աժանցը հայերէն է: Բառը փոխառյալ միավոր չենք համարում:

Զամբել «կնգուղ»: Ըստ Արմ-ի վկայված է Հայսմավուրքում: Իրա-կանում սա իրանական նոր փոխառյալ միավոր չէ, այլ զամբիւղ բա-ռի իմաստային տարրերակը՝ այն էլ ավանդված ուշ շրջանից:

Թշնամսն: Թշնամ արմատը անառակելիորեն իրանական է, բայց ինչու՞ փոխառյալ բառ համարել և թշնամսնը: Անք-ը հայերենի բա-ռակազմական ձևութներից է, և սրանով կազմված բառերը չեն կա-րող գոյություն ունենալ այլ լեզվում, եթե դրանք հայերէնից կատար-ված փոխառություններ չեն:

Ժոյժ «տոկալու, համբերելու ուժ, կարողություն»: Զ+ոյժ կազ-մությունն է, ուրեմն՝ բառը փոխառյալ չէ:

Իշխան, իշխել: Արդեն V դ. հաճախական բառեր են: Միայն Աստ-վածաշնչում կիրառված են ավելի քան 700 անգամ: Արմատական բա-ռարանում իշխել-ը դիտվում է իրանական փոխառություն xšī «իշ-խել» ձևից. զնդ. xšī «իշխել, տիրել», հպրս. xšāyadīya «թագա-վոր» xšatra «պետություն» և այլն: Ուսումնասիրողները (Ն. Մար-տիրոսյան, Հ. Աճառյան, Գ. Ղափանցյան), նկատել են նաև հյ. իշ-խան և խեթ. iśha-ի կապը: Գ. Ղափանցյանը նշված բառերի կապը համարում է առերևութ, պատճառաբանելով, որ խեթերեն արմատը կարելի է կարգաւ ešha կամ esha: Ըստ Ղափանցյանի, եթե բառը նույնիսկ կարդացվի Տ-ով և ոչ թե S-ով, ապա այս դեպքում էլ կապ պետք է տեսնել կապադոքվիական, ավելի կոնկրետ լուվիական ašh—u «պետ, տեր» բառերի միջև, որ պահպանված է մի շարք հատուկ ա-նուններում²¹: Վերջապէս, Գ. Ղափանցյանը չի անտեսում նաև բառի ի-րանական ծագման հնարավորությունը: Գ. Զահուկյանը նույնպէս են-թադրում է կապը խեթ. iśha-ի հետ, լուվ. ušša «տեր»՝ չժխտե-լով նաև իրանական աղբյուրի հնարավորությունը²²: Բառի քննությանը

անդրադարձել է և Զ. Գրեպպինը (AnAl, հտ. 3, 1982, 57—59): Նկատելով հայ-խեթական հնարավոր աղերսը, նա ավելի հավանական է համարում բառի իրանական բնույթը՝ հատկապես ածանցումը հոմաբերելով իրանական:

Մեզ թվում է, բառի խեթական կամ համեմայնդեպս անատոլիական ծագումը ավելի հավանական է: Նախ՝ ուծանցման վերաբերյալ Գրեպպինի փաստարկը խիստ առարկելի է: -Ան- (գոյականական-դերբայական) ածանցը և ածանցումը բնորոշ է նաև հայերենին և հին ակունքներուն (հմմտ. վիպասան, կռան, որսկան...), ուրեմն՝ -իշխ- արմատից հայերենը հեշտությամբ կկազմի իշխան գոյականը: Եվ, թերևս հայերենը նախապես վերցրել է այդ արմատը և ոչ թե իշխան բառը, այլևապես բայական ձևի համար երևի կունենայինք՝ իշխանի: Երկրորդ՝ արդեն 5-րդ դարում իշխան, իշխել-ի համախական գործածությունը հուշում է բառի հին ակունքների օգտին: Երրորդ՝ խեթական ծագման օգտին է խոսում նաև բառակազմի -ի- ձայնավորը: Զիշտ է, չճ հընչունախումբը բնորոշ է իրանական լեզուներին (որպես կանոն հայերենում տալիս է -շխ-), բայց օրինաչափորեն, և դա մեր կարծիքով պետք է հական համարել, -շխ-, Վ-ով սկսվող իրանական բառերը հայերենում ներկայանում են -ն- կամ -ա- նախահավելվածով (արագ, երագ, աշխատ, աշխատ...): Ուրեմն՝ իշխան, իշխել-ում -ի-ն նախահավելված չէ, այլ ի ճիճ -արմատի -ի-ն, իսկ այդ արմատը ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների, առկա է խեթերում իճիճ «աեր», որից՝ իճիճ - ճիճ: «տիրուհի» (ճիճա-ն իգական սեռի ցուցիչ է):¹³

Ոմանք պարթևերենում տեսնում են i/e նախահավելված (REA, 1966, 24): Համեմայնդեպս, հայերեն փոխառություններում իր. -ի- նախահավելվածով փոխառություններ չունենք: Իսպառ, իսպառագեն բառերում, ամենայն հավանականությամբ գործ ունենք «ի», նախդրի հետ: Այդ է հաստատում նաև ի սպառ, ի սպրու, ի սպառագեն անջատ գրությունը, որն օրինաչափ է:

Խորավարան: Վկայված է մեկ անգամ (VII դ.). «Եկեալ առ սպարապետն, զոր խորաւարանն կոչեն» (տե՛ս Արմ.): «Պարսից սպարապետական մի աստիճան». այսպես է մեկնում Աճառյանը՝ ավելացնելով «անշուշտ սլրս. է, բայց մայր ձևը անհայտ է»:

Ինչպես տեսնում ենք, իրանական ծագումը հիմնավորող լուրջ փաստարկ չկա: Ավելացնենք նաև, որ մի շարք ձևագրերում բառը խորբարան է, ուրեմն խորաւարան բառի գոյությունն իսկ կասկածելի է,

իսկ հիմն ընդունենք էլ բառի իրանական բնույթը, ապա համատեքստում այն թերևս հատուկ անուն է:

Խոսրովայի՞ն «արքայական»: Արմ.-ի վկայությամբ բառը կիրառված է երկու անգամ՝ Գ. Սրվանձադանի հրատարակած «Հնոց և նորոց պատմութիւն վասն Դաւթի և Մովսէսի խորենացոյ» (Կ. Պոլիս, 1874) գրքում: «Եւ բուրգքն ամենայն խոսրովայինք» (49): Բառը օգտագործել է նաև Կ. Գանձակեցին. «Բազում ինչ կարգեաց նա յնկեղեցիս քաղցր եղանակաւ, խոսրովային՝ ոճով շարականս, մեղեդիա...»: Ընդգծված բառը ածական է «լավ» ընդհանրական իմաստով: -Ային- ածանցը զուտ հայկական է: Դաւթւո-ն էլ իրանական է, իսկ զաւթստայինը իրավացիորեն չկա փոխառյալ բառերի ցանկում, սարգ է, որ խոսրովայինն էլ չպետք է լինի:

Կախարդասար: Արմատական բառարանում մեկնված է. «իրանյանից փոխառյալ բառ, որ ոչ մի իրանական լեզվում ավանդված չէ. ենթադրում է զնդ. *kaxvardāsarāh*, որ կազմվում է «կախարդ» և *sarah* պհլ. *sar* «զուլս» բառերից, իբրև «զուլս կախարդաց»: Բերենք օրինակներ այդ բառով: «Տեսէք ասէ գկախարդասար աղանդ յզգիրք քրիստոնէից» (Ագաթ. 109): «Լուեալ է մեր զամենայն գործս և զկախարդասար վարդապետութիւն դորա» (Փարպ. 81): «Եւ բազումք ի կախարդասարացն բերէին զգիրս, այրէին առաջի ամենեցուն» (Գործք., ԺԹ, 19): Նկատելի է, որ բերված բոլոր օրինակներում կախարդասար բառը «կախարդների զուլս կամ զխաւոր կախարդ» իմաստը չունի, այլ՝ «կախարդ, կախարդությամբ զբաղվող»: Աստվածաշնչից բերված օրինակի ուսերեն թարգմանության մեջ էլ այդպես է: «А из заминавшихся чародейством довольно многие, собрав книги свои сожгли...»²¹: Հետևաբար, պետք է կարծել, որ բառի երկրորդ բաղադրիչը՝ սար իրանական *sar* «զուլս» բառը չէ: Մեր կարծիքով այն ներկայացնում է հ.ե. *k'ər k'ər-ը* հյ. սար(ք), սար(ել): Ըստ այդմ կախարդասար = կախարդությունն սարքող, կախարդությունն անող:

Կօշիկ «վարձք, վարձատրություն»: Վկայված է V դ. (Ա. Թագ. ԺԲ, 3): Արմատական բառարանում շատուգաբանվածների շարքում է, թեև Հ. Աճառյանը ենթադրում է, որ կարող է կօշիկ «ոտնաման» բառի իմաստային զարգացումը լինել: Եթե այդ կապն էլ լինի, ապա բառը դարձյալ փոխառություն չպետք է համարել, քանի որ այդ իմաստը ձեռք է բերվել հայերենում:

Կուռդ: Այս բառը ըստ Արմ.-ի «քաջ, իմաստով գործածված է միայն մեկ անգամ. «Ոչ Արամազդ որ, այլ ի կամեցողն լսին լինել

Արամազդ, շորից ևս այլոց անուանեցելոց ոմանց Արամազդ. յորոց մի է և կունդ ոմն Արամազդ» (Խոր. 85): Աճառյանը տեսնում է հյ. կունդ-ի պհլ. *kund «կորովի, քաջ» աղբրսը: Ստ. Մալխասյանը գտնում է, որ վերոհիշյալ օրինակում կունդ նշանակում է ոչ թե «քաջ», այլ՝ «ճաղատ», որովհետև դեռևս Կղեմես Արեքսանդրացին է նշում Արամազդի հինգ արձան, որոնցից մեկին տրված է հուն. $\varphi\alpha\lambda\alpha\chi\rho\sigma$, «ճաղատ» մակդիրը²⁵: Մեր կարծիքով Մալխասյանի Լեթադրությունը ավելի համոզիչ է:

Հազարաուխտ: Անկախ ծագումից հայերենում հանդես է գալիս որպես անձնանուն. «Յաղագս Հազարաուխտոյ, որ էր մի ի նախարարացն Պարսից» (Բուզ. 53): «Որոց բովանդակին զորագլուխ էր Զառմիհր Հազարաուխտ» (Փարսյ. 159):

Համայն «բոլոր»: Իրանական է միայն բառի առաջին բաղադրիչը: Նկատենք, որ հենց Արմ-ում համառոտ-ը, որի առաջին բաղադրիչը նույն համ-ն է, իսկ առոտ կամ ոտ-ի ծագումը հայտնի չէ, բառը իրանական փոխառություն չի համարվում:

Հաշտադրամ (տե՛ս դահադրամ):

Հաւթադրամ (տե՛ս դահադրամ):

Հրամանատար: Հրաման և հրամայել-ի իրանական ծագումը կասկած չի հարուցում: Անվերապահորեն չենք կարող ժխտել նաև հրամանատար-ի իրանական բնույթը, բայց որոշ հանգամանքներ հիմք են տալիս կարծելու, որ բառը կարող է լինել հայակազմութուն, կամ վաղ շրջանից. իսկ ժողովրդական ստուգաբանությամբ գիտակցվեր որպես հայերեն բառ: Ի՞նչ փաստեր ունենք այսպես կարծելու: Նախ՝ արդեն 5-րդ դարից ունենք հրամանատար և հրամատար ձևերը (երկրորդը ակնհայտորեն ներկայացնում է իրանական framātar ձևը): Հմմտ. «էր վերակացու և հրամատար տեսուչ և հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն» (Բուզ., 31): «Տերունական տանն հրամանատարութեանն կատարեալ, պաշտաման յաջորդէր» (ն.տ.): «Եւ Աքիսար էր հրամանատար» (Դ. թագ. Դ. 6): «Եւ ի վերայ նոցա երիւ հրամատարս» (Դան. 2. 2): Թե սկզբնապես ո՞ր ձևն է կիրառվել, դժվար է ասել, որովհետև, ինչպես տեսանք, երկու ձևերն էլ վերալված են 5-րդ դարից: Սակայն եղիշէի գրքում բերված երկու ձևերի համադրությունից կարելի է ենթադրել, որ հրամատար-ը գիտակցվել է որպես օտար: «Միհրնեքսեհ վզուրկ հրամատար Ծրան և Անեւան, Հայոց մեծաց սղջոյն շատ» (24): Սա պարսից զորավար Միհրնեքսեհի՞ հայերին հղած նամակի առաջաբանն է, որտեղ ինքը շեշտում է իր՝ իրանական տիադոսը, իսկ

հայ հեղինակն էլ օգտագործում է բառի իրանական ձևը՝ որպես օտար տերմին: Նույն Միհրնեբսեհին վերաբերող մեկ այլ հասկացում հանդիպում ենք արդեն հրամանատար ձևին. «Սա էր իշխան և նրամանատար ամենայն տէրութեան պարսից, որում անուն էր Միհրնեբսեհ» (88): Եղիշեն այստեղ չի օգտագործում օտար տերմին, այլ Միհրնեբսեհի ուլ լինելը ներկայացնում է հայերեն կամ այգպիսին գիտակցվող բառով: Մի խոսքով հրամանատար-ը կարելի է շղեպիչի փոխառությունների ցանկում: Այդ ցուցակում ճիշտ կլինի դնել հրամատար-ը, որի գործառնությունը սահմանափակվում է միայն 5-րդ դարով (հրամանատարի հայակազմության օգտին է խոսում նաև —ա— հոգակապը):

Հրոպից: Բառաձևը հայկական է: (Իմաստի և ծագման մասին տե՛ս էջ 97):

Ճարակ: VII դ. մեկ անգամ վկայված է «երկիր, նահանգ» իմաստով:

Ճարակել «արածել» բառի իմաստային զարգացումն է: Արմ-ում որպես իմաստի զարգացման զուգահեռ բերվում է կեր (ուտել)-ից կեր, գավառ անցումը: Ճիշտ են բառարանագիրները, որ նարակ «երկիր, նահանգ» և ճարակ «անասնակեր» դիտում են առանձին բառեր, բայց ճիշտ չէ, երբ առաջինն էլ դիտվում է որպես իրանական փոխառություն: Ամենայն հավանականությամբ իմաստի զարգացումը կատարվել է հայերենում:

Մարգաց: Այս ամսանունն էլ հայակազմություն է, զուտ բառաձևից ելնելով այն փոխառություն չենք համարում (մանրամասն տե՛ս էջ 97):

Յախտիլ: Արմատական բառորանում համարվում է անստույգ բառ: Աճառյանը ենթադրում է «ախտանալ» նշանակությունը: «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ բառը արդեն դրված է իրանական փոխառությունների ցանկում՝ «ախտանալ» նշանակությամբ, որը կապվում է պօլ-ātx զնդ. axti-ի հետ: ՆՃԲ-ն բառին վերագրում է «յաղթիլ կամ յոխորտիլ», իսկ Առձեռն բառաբանը. «հիվանդանալ» իմաստը:

Բառը ունի մեկ վկայություն. «Որք ի գազանս և յանասունս յանդրանին, նման են այնոցիկ, որ ընդ դեռ յախտին»: Օրինակից, իսկապես, հնարավոր չէ ստուգապես պարզել յախտիլ-ի բառիմաստը, իսկ դրա ճշգրտումը կարեք է բառի ծագումը որոշելու համար: Եթե ճիշտ է ՆՃԲ-ն, ապա այն պետք է կապել յաղթ արմատի հետ, որը իրանական չէ, իսկ եթե բառն ունի «ախտանալ» նշանակությունը, ուրեմն կապվում է ախտ արմատի հետ, որն, իրոք, իրանական ծա-

գում: ունի. պհլ. āxī «հիվանդություն», բայց այս դեպքում էլ ճիշտ չէ յախտիլ-ը, որպես ախտ արմատի բայական ձև (ընդ որում աղավաղ, ոչ կանոնիկ ձև) փոխառյալ միավոր հաշվելի: 3-ն արդեն հայկազմության վկայություն է:

Նեմոռգ: Ըստ Արմ-ի «հարավ՝ կազմվածում «կես» և ԸԾՇ «օր» բառերից: Ստուգաբանությունը, ինչ խոսք, կասկած չի հարուցում: Բառը վկայված է VII դ. աշխարհացույցում: Թվարկելով պարսից աշխարհի կողմերը հեղինակը գրում է. «Պարսք, որ կոչին Քուստի նեմոռգք, յելից կալով խուժաստանի... ունի յինքեան յաշխարհս փոքունս զայս»²⁵: Նկատենք, որ այստեղ նեմոռգ-ը չպետք է առանձնացնել Քուստի նեմոռգ բառակապակցությունից, որը բաղադրյալ հատուկ անուն է: Բաղադրյալները հայերենում անկասաբար չեն կիրառվում: Ավելի կոնկրետ՝ հայերենում նեմոռգ «հարավ» բառ չկա: Եվ հիմի այդ առանձնացումը մենք կատարում ենք, ապա դարձյալ գործ ունենք տեղանվան հետ, որը չպետք է թարգմանել և համապատասխան բառն էլ դիտել որպես փոխառություն: Որ, իրոք, գործ ունենք աշխարհագրական վայրի հետ, ավելի հստակ է երևում աշխարհացույցի մի այլ հրատարակությունից, որտեղ ի՞նչ գլխում գրված է. «Աշխարհն Պարսից ընդ չորս բաժանի... Քուստի նեմոռ, Քուստի խորասան, Քուստի Կապկոհ...»²⁷: Ինչպես խորասանը, Կապկոհը մենք իրանական փոխառություն չենք համարում, այնպես էլ նեմոռգը (այլ տարբերակներում նեմոռ, նիմ-դոսք) նույնպես չպետք է փոխառություն հաշվել:

Նոյնադրամ: (Տե՛ս դահադրամ):

Շահրիկ: Ցեղանուն է: Հմմտ. «Զայս ևս ևս իսկ տեղեկացեալ գիտացի ի բազմաց յանցանէ, որ շահրիկքն կոչին» (Արմ.): Շահրիկ-ը պարսկական հին կրոնը հավատարմությամբ պահող մի ցեղ էր: Ի՞նչ պարսիկ, պահլավ, մար, պարթև բառերը չկան փոխառյալ բառերի ցանկում, չպետք է լինի և շահրիկը:

Պարեգոտ: Արմ-ում կապվում է հայրս. *paragaud-ի հետ: Է. Աղա-յանը ցույց տալով այդ կապի դեպքում առաջ եկող հնչյունական դժվարությունները, գտնում է, որ պարեգոտ բառը հայկական բարբոլություն է: (ԲՄՆ, 133—135):

Պարխրցի: Վկայված է Վաստակոյ գրքում: Պարխար լեռներից փչող բամու անունն է: Հմմտ. «Պարխրցին, որ է բորէսան» (97): Պարխրցին և հարաւայինն հանգերձ արևելեան հողմովն փչեն» (177): Փոխառյալ բառ է գիտվել թերևս այն բանի համար, որ Պարխար տեղանունը իրանական ծագում է հնթադրում: Բայց սա հիմք չի տալիս

պարխրցիմ էլ փոխառություն համարելու: (Եթե հայ մատենագիրը Կովկաս լեռներից փշող քամուն անվաներ «կովկասցի» մի՞թե այն մենք փոխառություն կհամարեինք):

Սորակալ «ախոռակետ»: Բառը կա միայն Բուզանդի մոտ. «Կամ զհարդ Վասակ Մամիկոնեան սպարապետ Հայոց սպանանէր զաւրակալ ասպաստանին արքային Պարսից» (105): Բառի իսկությունը տարակուսանքների տեղիք է տվել: Ոմանք համարել են վրիպակ և ուղղել՝ զօրակալ, խոռակալ, ախոռակալ: Բոլոր դեպքերում, եթե ընդունենք հյ. սորակալ բառի գոյությունը (որն ի դեպ պհլ. stōr «ծի» բառից լինելու դեպքում կունենար *ստորակալ ձևը), ապա այն չպետք է փոխառոյալ միավոր համարել, որովհետև նրա երկրորդ բաղադրիչը հայերեն -կալ-ն է:

Ստահակ: Աճառյանը ենթադրում է իրան. *stāhak, պհլ. vistān, հայրս. *vistāhuva—հյ. վստահ՝ stāk «դեմ կանգնել» արմատից: է. Աղայանը բառի նախնական իմաստը համարում է «մոլար, մուլի, ստամետ», ըստ այդմ այն դիտվում է բարդ բառ՝ սուտ և նակ բաղադրիչներով, որ նախապես պետք է նշանակեր «ստույան հակում ունեցող մոլար» (ԲՄՀ, 135—136):

Տակաւ «կամացուկ, հետզհետե»: Աղերովում է պրս. tak «քիչ, սակավ» բառին: Եթե այդ կապն էլ ճիշտ է, ապա դարձյալ տակաւ-ը փոխառոյալ առանձին միավոր չէ: Աւ(իւ) երբեմն կերտում է նոր բառ, նոր խոսքի մաս. հմմտ. սակաւ, վաղիւ...: Նկատենք, որ փոխառոյալ բուն արմատից բնաւ ձևը իրավացիորեն չկա փոխառությունների շարքում:

Տարագուկ: Վկայված է Շիրակացու մոտ՝ համաստեղությունների թվարկման ժամանակ. «Խումբբ աստեղատանցդ, որ անուանեալ կոշին կենդանատեսակք, եթէ յորո՞ց և զի՞նչ իւրաքանչիւր պատճառք անուանցրդ՝ զործ աւելի համարիմ պատմել... հարկաւորիմ զնոյն անուանս յիշել՝ զոր ետ Քաղղէացւոց կոշեն Յոյնք, Հայք, Պարսք: Յոյնք կոիոս, Հայք խոյ, Պարսք վարբակ, յոյնք տաւրոս, Հայք ցուլ, Պարսք գաւ: (Յոյնք) Զիւգոս, (Հայք) կշիւ, (Պարսք) Տարագուկ»²⁸: Բերված հատվածից երևում է, որ գործ ունենք համաստեղության հունարեն, հայերեն և պարսկերեն անվանումների հետ, այլ կերպ ասած՝ տարագուկ-ը պարսկերեն բառ է և ոչ թե պարսկերենից կատարված փոխառություն: Նկատենք, որ Արմատական բառարանում իրավացիորեն աեղ չեն գտել վարբակ, գաւ բառերը:

Տուգանք: Մի կողմ թողնենք տույզ արմատի իրանական ծագման վիճելի հարցը: Այդ արմատը հայերենում անկախաբար չի գործառում, այլ բայական ձևով՝ տուգանք նաև տուգանք գոյականական ձևով: Բայական ձևը փոխառությունների ցանկում չկա (ան, ել) ձևային հայկական են, բնականաբար տուգանքն էլ չպետք է համարել փոխառություն (-անք-ը հայկական է): Իրավացիորեն փոխառյալ միավոր չի դիտվում տանջանք-ը:

Տրախտ «ծառ»: Աճառյանի ցանկում առանձին փոխառյալ միավոր է: Առարկելի է, որովհետև բառը նախ՝ վկայված է ուշ շրջանից և ապա ցրախտ բառի բարբառային ձևն է կամ սխալագրություն:

Տռէ: Հ. Աճառյանը ընդունելով այս ամսանվան՝ Գոթիոյի, Բեյլիի ստուգաբանությունը բառը համարում է իրանական փոխառություն. պհլ. «շնիկ» աստղը: Ըստ Աճառյանի հայերին հնագույն ձևն է տիրէ, որտեղ -է-ն իրանական մի բարբառային ուղղական հոլովի վերջավորությունն է:

Մենք համամիտ ենք է. Աղայանի հետ, որ տրէ ամսանունը Տիր (Տիր) աստծու անվան սեռական ձևն է և նշանակել է Տիրի ամիս (տե՛ս ԲՄՀ, 149—150, ԲԵՀ, 1984, № 2, 64, 65):

Փարթամ: Թեև Արմատական բառարանում փոխառություն է համարվում պհլ. անծանոթ մի ձևից. հմմտ. պհլ. fratom, պաղ. fradum, բայց իրանական աղբյուրը մերժելի է իմաստային և հնչյունական անհամապատասխանության պատճառով: (Իրանական լեզուներում նշանակում է «առաջին», իսկ fr -փ- անցումը քիչ համարական է):

Գ. Զահուկյանը փարթամ-ը կապում է հ.ե. pətr. — (s)p(h)ēi -ից «բարգավաճել, աճել, տառապել»²⁹:

Աճառյանի իրանական փոխառությունների ցանկում, բացի վերոհիշյալներից առկա են մի շարք բառեր, որոնց համար հավասարապես հնթադրելի է նաև այլ ծագում. Օրինակ՝ դրամ, սանդալ, կադամբ, մուրտ կարելի է համարել և հունարեն, ագուռ, անանուխ, փիղ, քալ՝ սեմական լեզուներից, վառ-ը խեթերենից և այլն:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿԻ ՀԱՄԱՐՈՒՄ

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջին 3—4 տասնամյակների իրանագիտական, մասամբ և հայագիտական հետազոտությունների հիման վրա կարելի է համալրել հայերենի իրանական փո-

խառությունների ցանկը: Ստորև ստուգաբանության պատմության և ստուգաբանական փաստարկների համառոտ ներկայացմամբ նշենք այն բառերը, որոնց իրանական ծագումը թվում է հավաստի: Մի շարք ստուգաբանություններ և լրացումներ էլ կատարված են մեր կողմից: (Հիշեցնենք, որ այս բառերը ղեկավարված չեն Աճառյանի ցանկում):

Ական «փոս»: Դրաբարում առավել հաճախական է ական հատուկ «փոս փորել, ծակել, կապակցությունը. հմմտ. «Ական հատանել ղտան իորոյ» (Մատթ. Զ. 19): Արմատական բառարանում որպես առանձին բառահոգված (արմատ) չի բերվում, այլ համարվում է բնիկ հայերեն ակն «աղբյուր» իմաստի զարգացում: Ավելի տրամաբանական է թվում կապը իր. кап «քանդել, փորել»-ի հետ: Սա դեռևս Լադարյի, Հյուբշմանի կարծիքն է (տե՛ս Արմ. ակն բառի ստուգաբանության պատմությունը): Նոր համոզիչ փաստարկներ է բերում և Լեբուան (REA, 1983, 56):

Ան: է. Բենվենիսսը կապում է ավեստ. ǎm-ի հետ (TPS, 1945, 68): Լրացուցիչ հիմնավորում է և զրդշտ. պհ. 'hl բառը, որ կարգացվում է *^xahr կամ ahr (Բեյլի, TPS, 1956, 89): Բեյլիի կարծիքով առհավիբ-ն էլ իրանական փոխառություն է, որը մեր կարծիքով գեռևս ստուգապես չի հիմնավորված:

Ահանգ: Վկայված է մեկ անգամ՝ 10-րդ դարից. «Դրոշս կանգնէին ընդդեմ ահանգիցն պարսից»: Թեև Արմ.-ը համարում է անասույզ բառ, բայց ակնհայտ է «կարգ դասավորություն» իմաստը, որը համապատասխանում է միջ. պրս. ahang բառին: (Տե՛ս Сүдөб..., 432): Արդյոք նույն արմատը չէ՞, ինչ որ նահանջ բառում:

Ահեակ «ծախ»: Համապատասխանությունը պհ. hōyak «ծախ» բառի հետ նկատել է Աճառյանը (Արմ. հտ. 4-րդ, 658), Հ. Բեյլին հակված է տեսնելու ան «վախ» արմատը որպես մեղմասացություն (TPS, 1956, 90):

Ահապար(ել): Որպես իրանական բառ կարելի է փաստարկել հետևյալ բաղադրիչներով՝ ա նախամասնիկ (հմմտ. ա-նոյշ, ա-խործ...), նապ—աշուշտ այն արմատն է, որից հայերենում ունենք եղա «աճապարում, շտապում»: Վերջինիս համար Արմատական բառարանը ենթադրում է իր. ̌apal -ձևը: Հիշենք, որ a—e հնչյունափոխությունը հայտնի էրեւելթ է, որ զործելով փոխառու լեզվում, արտահայտվում է և հայերենի իրանական փոխառություններում (օգտակար, ապիկար, բայց՝ խոհակեր, աղոթկեր, կերտել. նեմ՝ իր ̌am և այլն): -Ար- ձև-

վույժն էլ գտնում ենք մի շարք բառերում. դալ-ար, ապ-աշխ-ար և այլն: Պետք է ենթադրել, սակայն, որ անապարք ամբողջական փոխառություն է, որ համաստատվում է նաև պրս. čapar, čapari բառերի առկայությամբ: Čap-արմատն է թերևս և խոնավ բառում:

Ամբաստան «բողոքարկու, շարախոսություն» որից՝ ամբաստանել «բողոքել, դատարան գանգատ ներկայացնել»: Անժխտելի է կապը միջ. պրս. an basān «հակառակորդ, բողոք»-ի հետ: Եվ միջին պարսկերենում և հայերենում բառը նաև իրավակետ տերմին է: Վերջինս շալ բառերի կապը նշում է Ա. Փերիխանյանը (Судебн..., 434):

Ամպարտաբաշ: Օգտագործել է նշված. «Գիտէր և զԱմպարտաբաշն, ունեալ էր և զԲողապայտն»: Անկասկած զրադաշտական կրոնին վերաբերող բառ է: Հյուբշմանի կարծիքով աշխատության վերնագիր է, Սեմերենյի կարծիքով բառի երկրորդ բաղադրիչը իր. kheš, keš «հավատ, կրոն»-ն է, anpart նշանակում է մարտը: Իսկ ամպարտաբաշը ոչ թե գիրք է, այլ ծիսակատարություն (HMY, 420—421)³⁰:

Աշխար: Թեև Արմատական բառարանում ստուգաբանված չէ, սակայն բառի իրանական բնույթը կասկած չի հարուցում. առերկումների կարող են լինել միայն որոշ փաստարկումների դեմ: Է. Աղայանը աշխ-ը կապում է ավեստ. xša (y) «կարողանալ» բայարմատի հետ, իսկ ոյծ-ը իր. aōja aōga-ի (ԲՄՀ, 23): Է. Բեյլին նշում է իրանական բարբառային axšōz (BSOS, VII, 85):

Աշխար «ողբ, լաց, կոծ»: Վկայված է V դ.: Այդ դարից են վկայված նաև աշխար դնել «կոծել», աշխարել, աշարան, աշխարունն ձևերը: Նորագույն վկայությունները հաստատում են բառի իրանական ծագումը և աշխար արմատի կապը ապաշխար-ի հետ (վերջինս Արմատական բառարանում համարվում է իրանական):

Զ. Բոլոնիեզին նշում է ապաշխարել-ի, պրթ. 'bxs 'h, միջ. պրս. apaxšay և հայ. աշխար (հմմտ. պրթ. 'xšād) կապը (Le fonti, 41): Աշխար-ի իրանական ծագման կոմենտիկից է և է. Բենվենիստը, որի կարծիքով մեր աշխար, աշխարել-ին համապատասխանում է xšād «զղջալ, ափսոսալ» բայը միջին պարսկերենում վկայված a նախահամվելվածով (REA, 1964, էջ 7):

Ապակահ: Այս արմատից հաճախական է ապակահնել բայը, որ ունի «անհետացնել, ջնջել, փչացնել, խանդարել, պղծել» իմաստները: Բառի արմատը իր. kan «քանդել»-ն է, իսկ apa մասնիկ: Սասանյան դատաւարանագրքում վկայված apakanīšunh «ապակահնում, աղավաղում»-ը հաստատում է ապակահ-ի իրանական ծագումը³¹:

Ապալէն «պատասպարան, օգնական, ապաստանելու տեղ»: Ենթադրվում է իր. *apavaina-ից (Բենվենիստ, REA, 1964, 6):

Արշա: Անկախաբար չկիրառվող այս արմատը հանդիպում է արշալուրջ-ֆ, (որից աշալու(ր)ջ-ֆ, ա(ր)շալու(ր)ջ-ֆ, ժողովրդական ստուգաբանությունը արշա-լոյս-ֆ և աշալուրջ-ֆ տարբերակները) բառի մեջ, որ լայն տարածում ունի V դ. մատենագրության մեջ:

Բառի իրանական ծագումը հաստատում է Գ. Զահուկյանի ստուգաբանությունը, իր. aršā, որի u-ն ընկել է նախաշեշտ վանկում: Ըստ Գ. Զահուկյանի արշա-ն (<aršā—) պետք է նշանակած լինի «սպիտակ, լուսափայլ» (ԲՆՀ, 1981, № 2, էջ 21):

Արտախոյր «թագ»: Վկայված է Ագաթանգեղոսի մոտ, «Զթագաւորս շքեղացուցանեն ի նմանութիւն արտախոյրն պսակի ի վերջաւորն փողփողելոյ»: Երկրորդ բաղադրիչը իրանական է: Աճառյանը անստույգ է համարում արտ-ի բնույթը: է. Բենվենիստը (TPS, 1945, 69) աղբյուրում է իր. *rta-xauda-«ուղիղ գլխարկ», (որ դնում էին միայն իրանի թագավորները) «Անաբասիս»-ում՝ ὁ. ἰ. ἡ. tiāpa: «Անաբասիս»-ի հայերեն թարգմանության մեջ համապատասխան հատվածը հետևյալն է. «Միայն արքան ունի իրավունք գլխին ուղիղ տիարա (խույր) դնելու»³²: Ծանոթագրության մեջ նշվում է. «Տիարան պարսկական խույր էր, որը գլխին ուղիղ դնելու իրավունքը միայն պարսից արքան ուներ»³³:

Հ. Բեյլին բառի առաջին բաղադրիչը վերականգնում է *arta «ծածկոց», որը վկայված է խոտաներենում hada ձևով (V āstē, 35) Բոլոր դեպքերում բառի իրանական բնույթը կասկած չի հարուցում: Հայ. արտախուրակ ձևը հավանաբար պարթևական փոխառություն է: (Արտախոյր-ի իմաստի մասին տե՛ս նաև «Արարատ», 1894, 90—94):

Վիպասանական հայերենում վկայված է մեկ այլ համանուն արտախոյր. «Տենչայ Սաթենիկ տիկին տենչանս զարտախոյր և զաից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ», որի ծագումը և իմաստը առայժմ ստույգ չէ:

Աւազակ: Բառի հնչյունական կազմը խոսում է հօգուտ իրանականի: Զ. Անդրոնիկաշվիլին վրաց. ավազակի և հյ. աւազակ-ի համար ենթադրում է իրանական ծագում համեմատելով պհլ. āvazak-ի հետ: Եթե իրանական լեզուներում, իրոք, այդպիսի վկայություն կա, ապա անվիճելի է աւազակ-ի իրանական ծագումը:

Բագին: Բառի ամբողջական փոխառություն լինելը հաստատում է սողղ. βῆν «տաճար»-ի առկայությունը: Հենիքը -ին-ի համար ենթադրում է anya (BSOS 8, 583):

Բանդագուշ (անք) «ցնորում, հիմարաբանություն»։ «Եւ այլք բազումք ի փիլիսոփայից առասպելական բանիւք բանդագուշեալք, խոստանան ԶԱստուծոյ պատմութիւնս կատարել» (Եղն. 240)։ «Զայսպիսի զձեր զբանդագուշանաց բանս... Թող թէ և յականջս... մարդոց լսելի առնել» (Փարպ. 100)։ Թիրյաքյանի կարծիքով բառը կազմված է banda «ծառա» և ցօժ քականջ» բաղադրիչներից։ (Տե՛ս Արմ. Բանդագուշ բառի ստուգաբանությունը)։ Բառի երկրորդ բաղադրիչը, իրոք, ճիշտ է մեկնված իսկ առաջին բաղադրիչը ֆիքիս իր. band «կաշի» է։ Բարդությունը հավանաբար ենթարկվել է իմաստային զարգացման, փոխաբերացման՝ «այն, որ ականջը կապ է ընկել, չլսելու բան, ցրնդաբանություն» հմմտ. նաև լեզուն կապ ընկնել «չկարողանալ խոսել, կմկմալ»³⁴։

Բարակ «որսի շուն»։ Վկայված է V դ.՝ Եղիշեի մոտ. «Սպառեցաւ բարակը որսկանք» (203)։ է. Աղայանը համեմատում է պհլ. bārak «արագավազ ձի, նժույգ», որի արմատը bar-ն է, հպրս. «արագ շարժվել, արշավել»։ Համոզիչ են նաև իմաստային կապի հիմնավորումները (ԲՄՀ, 36—40)։

Բարգաւան «պանծալի, փառավոր, անվանի»։ Արմատական բառարանում փոքր ի շատե հավաստի ստուգաբանություններ չեն նշվում։ Գ. Ղափանյանը բառը համարում է խեթական՝ pargu (հոգ. հայց. pargav—eš «բարձր, բարձրություն, -աճ-ն էլ խեթական az-մասնիկը») (ՀԺ, 151)³⁵, է. Աղայանը բարգ-ը ծագած է համարում հ.ե. *bharq «լցնել, ուռճացնել» արմատից, իսկ երկրորդ բաղադրիչը պհլ. āvač «ձայն», որը բարգաւան բառի մեջ նշանակում է «համբավ, հռչակ» (ԲՄՀ, 41)։

Սողգերենում վկայված ֆրչw'čyk «բարգավաճ, ունևոր, երջանիկ» կասկած չի թողնում բարգաւան-ի իրանական ծագման մասին³⁶։

Բուրաստան։ Նույն արմատն է, ինչ որ բոյր բառում։ Bodastan «այգի» կա և պհլ.-ում, նպրս. bōy, bōstān (Բիլլի, prolexis, 254)։ Պետք է կարծել, որ հյ. բուրաստան-ը «այգի, պարտեզ» ամբողջական փոխառություն է։

Բուրուառ։ Ենթադրվում է իր. *baudi-bara, սակայն Հյուբշմանը կասկածում է ու-ի պատճառով։ Սողդ. —βwδβրո ներառում է -bar (a) na-, որի բո-ն հայերենում կարող է տալ ո (TPS, 1945, 70—71)։

Պագան։ V դ. վկայված այս բառը ունի 1. «անասուն», 2. «փիղ», 3. «օձ, վիշապ» իմաստները։ Ղարաբաղի բարբառում կյէզմն նշանակում է բորենի, իսկ Մշո բարբառում շատ անգամ գործածվում է

«շուն» իմաստով: Արմ-ում բառը ստուգաբանված չէ: Եղած ստուգաբանական փորձերից համոզիչ են իրանական ծագման փաստարկները, որոնք հիմնավորվում են նոր տվյալներով: Ինչպես նկատում է Հ. Բեյլին զրգշտ. պհլ. gʷz, gʷaz-ը հաճախական է «օձ, կարիճ» իմաստով (հիշենք, որ այդ իմաստը ունի և հայերենը) (HMY, 26): Պետք է ընդունել գագան-ի իրանական բնույթը gʷaz «կծել, խայթել» արմատից:

—Ան-ը կարող է լինել և՛ հայկական, և՛ իրանական, բայց քանի որ վկայված է իրանականում, ուրեմն կարելի է ամբողջական փոխառություն համարել:

Գահ «բարձր տեղ, սարի գագաթ, նաև անդունդ»: Ավեստ. vi—gāh ինչպես նշում է Բենվիսիստը նշանակում է «անդունդ», որը ձևով և իմաստով համապատասխանում է հայ. գահ-ին (TPS, 1945, 72): Հավանաբար գահալեծ, գահաանդ բառերն էլ ամբողջական փոխառություններ են:

Գամ «հնարք, միջոց, ճար, ելք, անգամ, հեղ»: «Որ գամ մի յիմում տանս կայք» (ՆՀԲ): «Եւ որ ինչ գամ մի անցք անցին ընդ մեզ» (Ա. Եզր.Ը, 8): «Ոչ զի գամու գամու մատուցանել զանձն իւր պատրաստեաց» (ՆՀԲ)³⁷: Բառի իրանական ծագման օգտին է խոսում ա) հպրո. *han-gāma, պրս. han-gam «ժամանակ»: Աճառյանը ծագումնաբանորեն վերջիններիս հետ է կապում անգամ-ը և հանգաման(ք)-ը, նրբորեն նկատելով, որ ժամանակ ցույց տվող բառերը ցույց են տալիս նաև որպիսություն հմմտ. իբրև և երբ, «իբրև, երբ, որ և ինչպես», եղանակ «տարվա ժամանակները» և «կերպ ձև, որպիսություն»³⁸: բ) եթե ժամ իրանական փոխառություն է, ապա Գ—Ժ հնչյունափոխությունը գործել է իրանական լեզուներում³⁹: ց-ով ձևերը ց-ի դիմաց ժամանակագրորեն ավելի հին են, որով և կարելի է բացատրել բառիմաստների նրբերանգային զանազանությունները:

Գար «ցավ, հիվանդություն»: Առանձին անգործածական արմատ է, ունենք գարաղութիւն, աշագար, անգար: է. Աղայանը համարում է իր. փոխառություն ավեստ. ցաձա «փշացում, վնասվածք, խաթարում», որը թե ձևով, թե բովանդակությամբ համապատասխանում է մեր բառին (ԲՄՀ, 50—51): Եթե ավեստ. ու հայերենի անմիջական կապը որոշ կասկածներ է հարուցում, ապա գար-ը կարելի է կապել հայ. կար «ցավ, վիշտ» արմատի հետ, որից ունենք կարիք, կարեկից և այլն (կար-ի իր. ծագումը բացառելի չէ):

Գեւ «ողբ, լաց»: Ոչ այնքան հաճախական այս բառը վկայված է

Վ դ. «Շե քաջացն սուգ անհնարին և գեր արտօսարալից զոշմամբ եռանդն ի վեր հասեալ՝ զսիրտս ճմլէր» (Գ. Մակ. Դ. 2): Արմ.-ում ստուգաբանված չէ: Աճառյանը հակված է կապ տեսնելու պրս. gr̥l ցարառ «լաց, ողբ» բառերի միջև, թեև «ոչ նրանց ծագումն է հայտնի և ոչ էլ պահլավերեն ձևը կա» (տե՛ս Արմ. Գեր բառի տակ):

Գ. Զահուկյանը բերելով նոր զուգահեռներ, գտնում է, որ «բոլոր դեպքերում հայերենի գեր-ի իրանական ծագումը կասկածի տեղիք չի տալիս է (ԲԵՀ, 1981, 2, էջ 23)⁴⁰:

Գերդաստան: Ծ-րդ դարից վկայված այս բառը բազմիմաստ է. «տուն, բնտանիք, տան ծառաներ, ինչք, կալվածք, հողեր»: Արմ.-ում բնիկ է համարվում՝ հ.ե. *gherdh «շուրջը ցանկապատ քաշել» արմատից: Իմաստային կապը մի կողմ թողնելով նկատենք, որ բառը ամբողջությամբ բնիկ չի կարող լինել, քանի որ -ստան- ածանցը իրանական է իսկ գերդ անկախաբար կիրառվող բառ չունենք: garda- տիրմինի բազմաթիվ կիրառությունների հանդիպում ենք գեռես արեմենյան շրջանի գրություններում⁴¹: Մեր գերդաստանն էլ ամբողջական փոխառություն է իրանական լեզուներից, թերևս հին պարսկերենից: Հ. իրան. *grda «տան ծառա» և մեր գերդաստանիկ-ի «աղախն», տան ծառա» համապատասխանությունը ակնհայտ է⁴²:

Գրաստ բառի վերաբերյալ ուշագրավ դիտողություններ ունի Հ. Բեյլին (TPS, 1956, 99—100): Համեմատելով միջ. պրթ. grst, միջ. պրս. glst, որը հանդես է գալիս բարդության մեջ, համադրելով նաև հուն. և լատ. համապատասխանությունները. նա ենթադրում է, որ բառը հայերենին է անցել ռազմական բառապաշարից (այն կենդանիները, որ բանակի համար բեռներ են տեղափոխում):

Գրաական: Սրան հոմանիշ գրաւ-ը իրանական փոխառություն է: Կարելի է ենթադրել, որ գործ ունենք գրաւ+ական հայակազմության հետ, բայց քանի որ ական ածանցմամբ չի փոխվում ոչ բառիմաստը և ոչ էլ խոսքիմաստային պատկանելությունը, ապա անկասկած գրաւական ամբողջական փոխառություն է հմմտ. միջ. պրս. graṣakān graṣakānīh, որոնք բազմիցս վկայված են, օրինակ, Սասանյան դասատանաագրքում:

Գրուակ բառը ՆՀԲ չունի: Կիրառել է Գ. Մազիսարոսը. «Անդրուատ գրուակ բոսոր՝ անիրապէս ըմբռնութեալ»: Վերծանելով այդ տողերը Հ. Աճառյանը մեզ հետաքրքրող բառը փոքրում է նույնացնել Նղիշեի գրուան «հանցավոր» բառի հետ, բայց ավելի հավանական է համարում Երեմիայի բառարանի գրուակ «զրույց» իմաստը: Ըստ այդմ տեղը

Թարգմանված է «նախատական ամոթալի խոսք» (ՀԱ, 1923, 247), որը ներդաշնակվում է բանաստեղծության ընդհանուր բովանդակությանը: Արմատական բառարանում գրուակ-ը ստուգաբանված է: Հենվելով Բմաստի վրա, կարելի է կարծել, որ բառի երկրորդ բաղադրիչը իր. *ἄμα* «խոսք»-ն է: Առաջին՝ գար բաղադրիչի բնույթը հստակ չէ:

Դան: Այս արմատը հայերենում գործառում է միայն հոդնականաձև՝ դանամուն *«ընծա, նվեր, կաշառք»* (Զպտուղս ձերոց և զգահամունս ձեր) (Թիւր. ԻԸ. 2): «Զերեւելի դահամունս պատարագաց մերոց» (Գ. Մակ. Գ. 11): Արմատական բառարանում դանամուն-ը ստուգաբանված չէ, եղած ստուգաբանական փորձերն էլ անհամոզիչ են Դանարմատի իրանական ծագման համոզիչ փաստարկներ է բերում Զ. Բուրնիեզին, նկատելով, որ իր. *dam* «տալ» արմատը ներկայանում է կրկնակի ձևով. պրթ. *dam*, միջ. պրս. *day*: Պարթևական ձևն էլ ըստ Բուրնիեզիի ճշտորեն համապատասխանում է հյ. դանամունին: Ան (*հոդամուն*) ածանցի համար հմմտ. պաշտան-պաշտամունք (տե՛ս *L'fonti*, էջ 40):

Դանամուն բառը ամբողջական փոխառություն չենք համարում, իսկ դան արմատը անկասկած իրանական է:

Դաշխուրան «տաշտ, կոնք»: Համեմատվում է պրթ. իր. **udax-saudana*) *udan* «շուր+*xšaudana (*xšad) «հոսել» (Փերիխանյան, *AnAL*) VI, 1985, 75—6):

Դաստապակ: Վկայված է մեկ անգամ՝ Փիլոնի «Յաղագս նախախնամութեան» գրքում. «Այդ ո՞ւր են այսքանը խահից և ազգի ազգի հացարարացն դաստապակք՝ նոցա անօգտիցն» (30): ՆձԲ-ն ենթադրում է դաստ «ձեռք» բառից: Աճառյանը համարում է անստույգ բառ, խմորեղեն: Մ. Ավգերյանի լատիներեն թարգմանության մեջ այդ բառի իմաստը ըստ էության չի բացահայտվում:

Բնագրից զգացվում է, որ դաստապակ-ը հացարար(ք) «հացագործ, հացթուխ» գոյականի որոշիչն է: Բառն ակնհայտորեն իրանական փոխառություն է *dast* «ձեռք» և *pāk* «մաքուր». բառացի «մաքուր ձեռքերով հացթուխներ»: Ի դեպ, արդի պարսկերենում էլ *dastpāk* նշանակում է «ազնիվ, մաքուր»:

Դառ «բարձրավանդակ, դառիվայր»: Արմ.-ում ստուգաբանված չէ: Հ. Աճառյանը գրում է. «Զգիտեմ թե կապ ունի՞ պրս. *dar* է այն հարթ և դուր տեղին, որ է միուցս լերանց կամ ստորոտ լերինն», եթե այո, հայերենը փոխառյալ է պահլավական ձևից: Հ. Աճառյանի ենթադրությունը հաստատվում է նորագույն փաստերով: *dar*- ավանդված է նաև

միջին իրանական լեզուներում, որ հաստատում է դար-ի իրանական բնույթը⁴³:

Դարաւանդ «բարձր տեղ»: Դար և ւանդ բաղադրիչները իրանական են: Հմմտ. գահ-գահաւանդ:

Դարգին: ՆՀԲ-ն բառը մեկնում է «սլատգարակ, մահճակալ»՝ հիմք ընդունելով վկայված դարգհակալ բառը: Բանասեր Ա. Վարդանյանը գտել է դարգին-ի անկախ գործածություն դասական գրաբարում. «Հրամայեալս բերել դարգինս երկաթիս ևս ընկենուլ ի վերայ կայծականց հրոյ ի վայր զերեսն» (ՀԱ, 1920, էջ 453): Արմ-ում բառը դիտվում է ստորական՝ հնարավոր համարելով իրանական աղբյուրը: Հպրս. *d̥ragiça—*d̥rag «տանել, կրել» բառը կասկած չի թողնում դարգին-ի իրանական փոխառություն լինելու հարցում (տե՛ս Բողոյուբով, ВЯ, 1974, № 6, ОИЯ, 1979, 40):

Դաւանան: Եթե ստույգ է հաւապարհ, աստիհան, վախնան բառերի նաև բաղադրիչի կապը իր. kan «արկանել, բարդել, դիզել»-ի հետ ապա նույն արմատը պետք է տեսնել դաւանան բառում՝ «դավ բարդող, դավ սարքող: Բառն ամբողջական փոխառություն է իրանական լեզուներից. հետևաբար կարելի է հավաստի համարել դաւ-ի իրանական ծագումը⁴⁴:

Դշխոյ «թագունհի»: Վկայված է V դ. «Ժսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ... ինչս բազումս տալով՝ դարձոյց զնա անտի» (Խոր. 129): «Նւ մարգարէն ասէ «կեցցէ դշխոյ ընդ աջմէ քումմէ» (Ագաթ. 217): Արմատական բառարանում շատուգաբանված այս բառի իրանական ծագումը հաստատված է ուսումնասիրողների կողմից (Բեյլի, TPS, 1956, 91—94, Բենվենիստ, Tlre 42—48): Հպրս. duxš «իշխանուհի» միջ. պրս. duxš «հարուստ երիտասարդ կին, իշխանուհի», պրս. dōšize «օրիորդ» ակնհայտ զուգահեռներ են: -ոյ-ածանցն էլ թերևս իրանական է օյ, որը հաճախ է հանդիպում միջին իրանական բառերում: Բեյլին ծագած է համարում հին auya-ից:

Դրոշմ: Միջ. իր. d̥rōš, d̥rōšm, «կնիք, խարան» ձևերը համոզիչ զուգահեռներ են:

Երազ: Ուսումնասիրողներից առաջինը Պատկանյանն է նշում բառի աղերսը պրս. ԵՁ «զաղտնիք»-ի հետ, որը մերժում է Հյուբշմանը՝ իմաստային տարբերության պատճառով: Սողդերենում նույնպես առկա է ԵՁ «զաղտնիք» բառը, որը ինչպես նկատում է է. Բենվենիստը, համատեքստում ունի նաև «թագավորի քուն, երազ» իմաստը (JA, 1951, 16), որը հաստատում է երազ-ի իրանական ծագումը:

Երախ: Վկայված է V դ.: Արմատական բառարանում ստուգաբանված չէ, ստուգաբանություն պատմության մեջ բերվող իրանական ծագումը փաստարկող տվյալները, կարելի է ասել, համոզիչ են: Նկատի առնենք, որ Ե-ով և -ե- նախահավելվածով սկսվող բառերը հիմնականում իրանական են: Վերջին շրջանում բառի իրանական ծագման վարկածը զարգացնում է Զ. Բոլոնիեզին (Le fonti..., 41—42): Գ. Զա-հուկյանը վկայակոչելով սողդերենի բարբառներից մեկում առկա ԴԱՄ «բերան» բառը, եզրակացնում է, որ այժմ կարելի է հաստատ համարել երախ բառի իրանական ծագումը (ԲՆՀ, 1981, № 2, էջ 24):

Երան(ի): Արմ.-ում բացատրվում է եր արմատից՝ ան մասնիկով (տե՛ս, նաև Արմ., հտ. 4, էջ 662, 663): է. Բենվենիստը կապում է իր *rānya-ի հետ, որպես ղուգահեռ նշելով քրիստ. սողդ. ptn (*pati—rāna-) «երջանկություն» բառը: (BSL, 1957—58, REA 1930): Այս արմատի իրանական բնույթը հավաստվում է նաև այլ փաստարկներով: ԳՆԷ. ērānik (արմատը ունի նաև «ազատ» իմաստը: Իսկ ազատ, երանի(երջանիկ, երանություն) բառերի իմաստային կապը անժխտելի է: Ի դեպ բառի «գոհ, երջանիկ, ազատ» իմաստները պահել են արդի իրանական որոշ բարբառներ⁴⁵:

Զատիկ «կրոնական տոն, տոն, հանդես»: Նախապես ունեցել է «զենումն, զոհ» իմաստը (Արմ.): Բերենք նրկու օրինակ՝ V դ. «Առեք ձեզ ոչխար և ղենջիք ի զատիկ» (ՆՀԲ): «Զատիկ մեր զենաւ Քրիստոս» (ՆՀԲ): Դեռևս Ա. Մեյեն էր բառը համարում իրանական՝ առանց ստուգաբանական հիմնավորման (ՄՀՈԻ, 221): Բառի նախնական «զենումն, զոհ» իմաստները հավաստում են իրանական ծագումը՝ zatan-ից: Այս բայի ներկայի հիմքից՝ zan ունենք զենուլ, զենլի:

Թաշկինակ: Վաղ գրաբարում հաճախական չէ, թեև առաջին վկայությունը V դ. է: «Մինչև ի հիանդա տանել ի քրտանէ նորա Թաշկինակս կամ վարշումակս և մեթեւ ի նոցանէ ախտիցն և այսոց շարաց ելանել» (Գործք. ԺԹ. 12): Գրաբարում բառը ունեցել է ոչ միայն «քիթ սրբելու շոր», այլ ավելի լայն իմաստ: Հմմտ. «Թաշկինական զորք ընդ զուլան իւր էր ածեալ» (այս իմաստով բառը գործածվում է և Ղարաբաղի բարբառում): Ըստ Բեյլիի միջ. իր. tyškw (nk, tškw) nk բառը taškw-ով սկսող երեք բառերից մեկն է (վկայված խոտաներենում և հայերենում), որոնք հազուստեղինի, շորի տեսակ են նշում: inak-ը ըստ Բեյլիի կարող է ծագած լինել auya կամ aina-ից (HMV, 29): Անկախ այս վերջինից, արմատի՝ իրանական լեզուներում ու

հայերենում ունեցած զուգահեռները, նաև իմաստային ընդհանրությունը, անկասկած, հաստատում են բառի իրանական ծագումը:

Քառեր: Բառի առաջին վիպյությունը V դ. է. «Եւ գոգ նորա տրորեցաւ և որդնալից եղև. ի թասել ոգւոցն և նա ես տառապեցուցանէր զնա և տրամեցուցանէր» (Եւս. պատ., էջ 45—46):

ՆՃԲ-ն բառը մեկնում է «հոգալ, ախրիլ», «ոգո՛ւլ և շնչո՛ւլ նեղիլ», Արմատական բառարանը՝ «հեալ, շունչը կտրվել»: Հ. Աճառյանը ենթադրում է իրանական ծագում, բայց անվերապահորեն չի պնդում, որովհետև ըստ Աճառյանի պրս. *tāsa* «հոգ, տխրություն» բառի ծագումը հայտնի չէ, ապա և նշանակութունն էլ հայերենի հետ նույնական չէ: Նորագույն ուսումնասիրություններում հաստատված է, որ սողդերենում կա *tās* «հոգնություն», «ուժասպառ լինել» բառը (սեհս. պարսասեմ բառի ստուգաբանությունը): Սողդերենի նշված ձևի և հայերենի իմաստային կապը ակնհայտ է: Պարսասեմ և քասեմ նույն իմաստ բառերում իր. *tas*-ը հանդես է գալիս խուլ-շնչելի խուլ հակադրությամբ: Նորից հիշենք, որ հայերենի իրանական փոխառությունների մեջ առկա են նույն արմատի (բառի) հնչյունային, այդ թվում և խուլ-շնչելի խուլ հակադրությամբ ձևեր: Եթե պարսասեմ-ը և քասեմ-ը փոխառվել նույն աղբյուրից են, ապա վերջինս փոխառվել է ալեիլի ուշ, քանի որ շնչելիցման երևույթը իր. լեզուներում ալիլի ուշ է կատարվել: Իսկ եթե փոխառության տարբեր աղբյուրների հետ գործ ունենք, այս դեպքում չի կարելի ժխտել նույն ժամանակահատվածում փոխառելու հնարավորությունը: Մի խոսքով, անկախ փոխառության կոնկրետ աղբյուրի ու փոխառման ժամանակի հարցից, քասեմ-ի իրանական ծագումը կասկած չի հարուցում:

Խոնաստան: Վկայված է Եղիշեի մոտ. «Եւ իբրև ևհատ նամակն յարքունիս և ընթերցան ի մեծի խոնաստանի յանդիման ամենայն բաղմութեան կարաւանին, բազումք ացնոքիկ էին...» (41): Արմատական բառարանում բառը մեկնվում է «պարսից լազավորական պալատը կամ ատյանը», Եղիշեի աշխարհաբար թարգմանության ծանոթագրության մեջ (1958, 195) խոնաստան-ը ենթադրվում է որպես արքայական պալատի անուն: Երկու ենթադրություններն հավանական են, իհրեւս խոնաստան-ը կարելի է թարգմանել և «սեղանատուն»:

Խոռան: Համանիշ է վրան, տաղաւառ բառերին, որոնք իրանական փոխառություններ են: Բառը հաճախական է V դ.: Նորագույն ուսումնասիրություններում ակնհայտ է համարվում կապը իր. *xvaran կամ *xvarana ձևի հետ՝ իմաստային կողմի որոշ տարակարծություններով:

Մ'ar «ուտել» արմատից Մ'aran «ճաշասեղան, հյուրասիրում» գու-
գահեոր տրամաբանական է (Բեյլի, BSOS, VI, 593): Զառարկելով
այս ստուգաբանության դեմ, Բենվենիստը հնարավոր է համարում
նաև Մ'ar «ծռել, թեքել» արմատից Մ'ar(a)na «գմբեթավոր շինու-
թյուն, վրան» նախաձևը (REA, 1964, էջ 29): Մի խոսքով, խոհանո-
իրանական բնույթը կասկածից դուրս է:

Խորշակ: Արմ.-ում համեմատվում է եբր. xarīši բառի հետ,
հնարավոր համարելով և պատահական նմանությունը: Գ. Զահուկ-
յանը ավելի հավանական է համարում բառի խեթական ծագումը
(Очерк, 110): -ԱԿ- վերջավորությունը, -ըշ- հնչյունախումբը նաև
իր. լեզուներում ավանդված վկայությունները՝ թուրք. միջ. պրս. hwaš'g
պրս. xōšidan, xušk «չոր, շորանալ» հաստատում են բառի իրանա-
կան բնույթը: Բ-ի համար հմմտ. յուէժ-յուէթ-իր. yavēž-ից: Մեր
բառի իրանական զուգահեռն է նաև խոս. huška (տե՛ս Բեյլի,
Prolexis, 424):

Կահ «գործիք, կահ-կարասի»: Գ. Զահուկյանը ենթադրում է
իրանական ծագում (եթե կապ կա կահ-ի և կահաս-ի միջև) (Очерк,
110): Բեյլին խոտանոսակերենի հիման վրա ենթադրում է *kar—ի a
որից հայ. կահ «կահույք», հմմտ. նպրս. kākak (*kahlaka-)-ից (Pro-
lexis, 45):

Կաղապար: Ըստ Գ. Զահուկյանի միջ. իր. kalapaṇ (ՄՀԳ, 148):

Կատակ «խաղ, ծաղր»: Արմատական բառարանում համարվում է
բնիկ՝ հ.ե. gʷad -արմատից, որպես զուգահեռ բերելով սնս. gad,
gadati «ասել, խոսել»: Բառի հնչյունական կազմը իրանականին խորթ
է, իսկ սողդերենում վկայված k't'k «խաղ» (TPS, 1945, 73) հաս-
տատում է մեր բառի իրանական ծագումը⁴⁶:

Կաս «մանրել, ջարդել», որից՝ կասիչ, կասուլ, կասել: Գ. Զահուկ-
յանը գտնելով, որ կասել-ի եղած ստուգաբանական փորձերը ակնհայ-
տորեն հավաստի են, կաս-ի համար ենթադրում է իրանական ծա-
գում, վկայակոչելով վախաներենի kas «կախել» արմատը (ԲՆՀ, 1981,
№ 2, էջ 24—25): Զ. Բոլոնիեզին մեր բառը համեմատում է միջ. պրս.
kahišn «փոքրացում, մանրում», որ պարթևերենում կարող է ներկա-
յանալ *kas (Studi, 25—28): Մակկենզիի բառարանի kāstār «պա-
կասում», kah «դարման, կտորտանք», վերջապես իրանականից փոխ-
առյալ հյ. սլակաս (պա-կաս) բառերն էլ հաստատում են կաս-ի իրա-
նական ծագումը:

Կարիճ: Զրդ. պհլ. karčang «խեցգետին», նպրս. xarčang ըստ

Բեյլիի հաստատում է հայ. կարին-ի իրանական ծագումը: Ենթադրվում է karīča—naka (HMY, 27): Ի դեպ, կարին «խեցգետին» անկա է և Ղարաբաղի բարբառում, որ իմաստային ակնհայտ զուգահեռ է իրանական ձևի հետ:

Կարկանդակ: Հայ հին մատենագրության մեջ հաճախական չէ, թեև վկայված է 5-րդ դարից: Երկու վկայություն կա Աստվածաշնչում. «Որդիք նոցա փայտ քաղեն և հարքն նոցա հրատս արկանեն և կանայք նոցա հայս հարկանեն առնել կարկանդակս» (Երեմ, է, 18): «Արարաք նմա հաստեայս և կարկանդակս և նուիրեցաք նմա նուէրս» (Երեմ, ԽԴ, 19):

Արմատական բառարանում բառը ստուգաբանված չէ: Իր բառաքնական հոգվածներից մեկում Հ. Աճառյանը կարկանդակ-ը կապում է ենթադրյալ karkandak ձևի հետ, «որ թեև ավանդված չէ, բայց որուն գոյությունը կը հաստատեն սնս. karkandu նույն նշանակությամբ» (ՀԱ, 1908, 121): Արմատական բառարանում Աճառյանը մերժում է իր իսկ մեկնությունը, որովհետև «karkandu» բառը այլ իմաստ ունի, իսկ arkarār գոյություն չունի:

Գրաբարում հացի մեկ այլ տեսակը կոչվում է նկանակ, որն իրանական բառ է kan «քանդել, փորել» արմատից⁴⁷: Մեր կարծիքով այդ նույն արմատն է և կարկանդակ բառում: kan-ը փոխառյալ մի շարք բառերում ներկայանում է kand ձևով (անցյալի հիմք) հմմտ. վկանդել, քանդեմ, քանդակ և այլն: Ինչ վերաբերում է kar բաղադրիչին, ապա այն իրանական լեզուներում ներկայանում է մի շարք իմաստներով (գործ, ուժ, ձեռք, ակոս, փողրակ...): Կարկանդակի—կար-ի իմաստային և ձևաբանական բնույթը ստուգապես դժվար է որոշել, թեև, կրկնում ենք, այդ մասնիկի իրանական բնույթը կասկածից դուրս է: Կարկանդակ-ը թիրևս պարթևերենից է անցել հայերենին: Ենթադրելի է պրթ. *karkandak ձևը:

Բառի իրանական ծագման օգտին է նաև խորեզմ. kand, pkand «հաց»-ի անկախությունը:

Կարչն «ուժ, զորություն»: Արմատական բառարանում շտուգաբանված այս բառը է. Աղայանը ծագած է համարում հ.հ. guer արմատի ց^u-յոս/ց^urs-ոս ձևից՝ հ.հ. rs հյ. բշ օրինաչափ հնչյունափոխությամբ (ԲՄՀ, 79):

Ավելի հավանականը կարչ-ի իրանական բնույթն է: Այս բառում կարելի է տեսնել kar «ուժ» և iŋn ածանցը: Վերջինս բավական արդյունավետ է պարթևերենում, միջին պարսկերենում, և դրվիդով ներ-

Հայրի հիմքի վրա կերտում է գոյականներ (տե՛ս ОИЯ, 1981, 57, 194): Հայերենի համար ենթադրելի է նախնական *կարիշն ձև): Հայերենում կարշն անկախաբար չի կիրառվում, այլ բարդված և ածանցված ձևերում՝ կարշնեղ, կարշնեղութիւն, կարշնապինդ, որոնցում ի-ն օրինաչափորեն սղվում է:

Դժբախտաբար մեզ ծանոթ չէ իր. *kařišn «ուծ» վկայությունը, թեև այդ ձևի առկայությունը հաստատում է հյ. բառը: Ի դեպ, մի այլ՝ kar «անել» հիմքից պարթևերենում կա karīšn «գործ, ստեղծագործություն» (ОИЯ, 194):

Կնին, կնուն «խեցեղեն աման»: Հայերենի հյուսիսային բարբառներում (Ղարաբաղ, Զուլֆա, Թբիլիսի, Խարբերդ, Ագուլիս) գործառում է կնուն ձևով, իսկ Սևբաստիայում, Արաբկիրում՝ գջիջ: Գ. Ղափանցյանը ենթադրում է փոխառություն լազո-մեգրեղական լեզուներից⁴⁸: Մեզ ավելի վստահելի է թվում իրանական բնույթը: Հյ. կուծ-ը իրանական փոխառություն է, որի համար ենթադրվում է Լ. ԲՇ «ծոռություն» արմատը. հմմտ. հյ. կուզ: Իրանական լեզուներում առկայանում է և շ-ով, իսկ յայդ շ-ն օրինաչափորեն ներկայացնում է հին Շ-ն: Մեր կնուն-ի համար ենթադրելի է kũč արմատը: Կուծ, կնուն իմաստային նույն դաշտին պատկանող բառերի իմաստների հիմքում ընկած է «ծոռություն, կորություն» նախնական իմաստը: Չնայած մեր մատենագրության մեջ կնուն-ը վկայված է ուշ շրջանից, այդուհանդերձ, այն ավելի հին ձևն է ներկայացնում:

Կննիթ «խողի վարազի քիթ, փղի կնճիթ»: Արմ.-ում բառի ստուգաբանության պատմության մեջ վկայակոչվում է պրս. klnj «վիթ-խարի: փիղ»: Պ. Բեդիրյանը նշում է պրս. կինջ, կինն «վարազ, արու վայրի խոզ» զուգահեռը) -իթ- համարում է ածանց, որն ունի մոտավորապես հյ. ի-ի իմաստ (խողի, փղի): Հենինգը սողդ. kũñš «կնճիթ» վերականգնում է <kũñssī<kũñact<kũñcit (BSOAS, 11, 734), որով պարզալ հիմնավորվում է կննիթ-ի իրանական ծագումը⁴⁹:

Կոյս «կողմ»: Վաղուց բառի իրանական ծագման հիմնավոր փաստարկներ կան: Ն. Ադոնցը այդ արմատն է տեսնում patkos պատգոս բառում⁵⁰: Պատգոսապան-ը մեր մատենագրության մեջ կիրառված է հրկու անգամ՝ Սեբեոսի պատմության մեջ. բերենք մեկ օրինակ. «Ապա եկն Շահէն պատգոսապան և զանց արարեալ... քաղաքան»⁵¹: Ինչպես հրևում է օրինակից պատգոսապանը տիտղոս է (ըստ Արմ-ի *patgospan «երկրակալ, գավառապետ») հմմտ. հյ. կոսակալ՝ կոյս 244

«կողմ» բառից: Իր. քաւս-հյ. կոյս-ը օրինաւափ է: Հպրս. au երկ-
բարբառը դրաբարում շեշտի տակ արտահայտւում է ոյ երկբարբա-
ռով: Իրանական լեզուներում խուլ-ձայնեղ տեղաշարժով էլ հիմնա-
վորւում է kausa—gōs—հյ. կոյս-(պատ)գոս անցումը: Պհլ. kus և
kustak բառերն էլ ունեն «կողմ», իմաստի լայնացմամբ նաև «գա-
վառ, երկիր» նշանակութիւնը: VII դ. աշխարհացուցքում հանդիպում
ենք Բուստ բառին, դարձյալ «կողմ» նշանակութեամբ. «Պարսք որ կո-
չին Քուստի նեմոսգք: Արիք, որ կոչին Քուստի Խորասանք»⁵²: kaus—
կոյս—Բուստ անցումը հնչյունաբանորեն հիմնավորւում է իրանական
փոխառութիւնների այլ օրինակներով (հմմտ. կեշ-քէշ-կեշտ)⁵³:

Կտակ: Արմատական բառարանում պատահական է համարւում
կապը բաբել. gittu, որից ասոր. gela-ի հետ: Նորագույն ուսումնա-
սիրութիւններում պհլ. GT'K «կտակ» փոխառութիւն է համարւում
արամեերենից՝ դեռևս աքեմենյան շրջանում: Հայերենում -ակ- ձևույթի
առկայութիւնը հուշում է, որ փոխառութեան աղբյուրը ակկադերենը
կամ ասորերենը չի կարող լինել: Ամենայն հավանականութեամբ բառը
անցել է պարթևերենի միջոցով՝ ժամանակագրորեն ավելի շուտ, քան
կտակ-ին համանիշ անդաւրձ-ը, որը սասանյան շրջանից կատարւած
փոխառութիւն է⁵⁴:

Հազ «դժվարութիւն»: Հայերենում հանդես է գալիս հազլի մակ-
բայական ձևով: Հյուբշմանի կողմից որպէս լուգահեւ բերվող ղնդ.
hazah «բռնութիւն» կարելի է ավելացնել խոնս. haysgu «դժվարու-
թիւն, նեղութիւն, տագնապ», haysgustana «անհանգստացած», բա-
ռացի՝ «հոգով դժբախտութեան մեջ, անհանգստութիւն»՝ hiaz «բռնա-
նալ, ուժ գործադրել» հիմքից⁵⁵: Դժվարութիւն է հարուցում փոխա-
ռութեան բուն աղբյուրի հարցը:

Հակիրճ—Արմատականում թեև ստուգապէս իրանական չի հա-
մարւում, սակայն իրանական բնույթը բոտ Աճառյանի համոտտի է,
պհլ. hakirč, հպրս. hakaramciy, «մեկ անգամ, մեկ անգամից» (տես.
ԳԱ «Տեղեկագիր», 1940, № 4, էջ 71):

Համատոհմակ: ՆՀԲ-ում բառը վկայւած չէ: Այն մի քանի ան-
գամ վկայւած է Պրոկղի թղթերում (V դ.). «Ամենայն ծնունդ համա-
տոհմակ է ծնելոյն, զի եթէ մարդ է զոր ծնան, ապա յայտ է եթէ
մարդ է որ ծնան»⁵⁶:

Համատոհմակ-ը համանիշ է համատոհմ-ին: Թեև վերջինիս իր-
կու բաղադրիչներն իրանական են, բայց բառը անվերապահորէն ամ-
բողջական փոխառութիւն համարելը վիճելի է, քանի որ բարդութիւնը

կարող է կազմված լինել հայերենում, ինչ վերաբերում է համատոհմակ-ին, ապա քանի որ տոհմակ բառը անկախաբար չի կիրառվում և դրա փոխարեն հաճախական է տոհմ բառը ուրեմն՝ պետք է ենթադրել, որ համատոհմակ-ը ամբողջական փոխառություն է պրթ. ham-tox mag-ից⁵⁷:

Համբաւ «հռչակ, լուր»: Բառի արտաքին-հնչյունական յոսքը ակնհայտորեն իրանական է, դժվարությունը բաղադրիչներին՝ ավելի ճիշտ երկրորդ բաղադրիչի մեկնության մեջ է: Այն իր. hav (հյ. բաւ, բաւանդակ)-ը չի կարող լինել: է. Բենվենիստին՝ bav «լինել, գոյություն ունենալ», «միասին ծնվել» փոխաբերական կիրառությամբ գործառելու փաստարկները թեև հետաքրքիր, բայց այնքան էլ համոզիչ չեն (TPS, 1945, 71): Հ. Բելլիի մատնանշած bav-bu «խոսել» արմատը համ-բաւ-ի երկրորդ բաղադրիչին ավելի պատշաճող զուգահեռ է (Prolexis, 258)⁵⁸:

Համբայր: Պարթևերենում վկայված 'mbwy=h'am+bōy, 'mb-wy'd «համբույր»-ի համապատասխանությունը ակնհայտ է: (Տե՛ս Ghilain, 65):

Համեմատ: Եղած ստուգաբանական փորձերից ուշադրության արժանի է Ա. Մեյեի ենթադրությունը (համ մասնիկ, մատ արմատ, որ իբրև բնիկ բառ համեմատվում է լատ. modus «չափ»-ի հետ, որը մերժում են Հյուբշմանը և Աճսուլյանը: Ջ. Բոլոնիեզին բառը համարում է իրանական, որի արմատն է իր. *mā «չափել», որպես զուգահեռ նշում է պրթ. patmātak «համապատասխանություն, համադրություն» բառը: Բոլոնիեզին այդ արմատն է տեսնում նաև համիմաղ-միջ. պրս. hamemāl «հակառակություն» բառի մեջ (Note., 5—6):

Համօրէն «համայն, բոլոր, ամբողջովին»: Համ և օրէն բաղադրիչները իրանական ծագում ունեն: Երկուսն էլ հայերենում հանդես են գալիս ածանցային գործառությամբ: Քանի որ երկու ածանցներից նոր բառ կազմելը քիչ հավանական է, ապա պետք է ենթադրել, որ բառն ամբողջական փոխառություն է. հմմտ. պհլ. hamadven, որ ունի նաև «ամբողջ, լրիվ, ամբողջովին» իմաստները⁵⁹:

Հանգանակ «ընկերովի հավաքված գումար», որևէ մեկին ընկած բաժինը», «հավաքում, գումար» հանգանակել «ընկերանալ, միանալ, ժողովել»: է. Բենվենիստը բառի արմատը համարում է kan «նետել»-ը քստ այդմ՝ han-gānak ham-kan «միասին նետել» (TPS, 1945, 71): Կարելի է առնչել հպրս. ham-gam «հավաքվել» (gam-գալ՝ ներկայի հիմքը jam):

Հանգուշն: Հիմնական իմաստն է «ղգուշ, ղգուշավորությամբ»: «Ջգօտեաւածն հանգուշն իմն խորշաքաղ զպարեգօտան ի կուրծսն ժողովեցէ» (Ոսկ. ա. Տիմ): ՆՁԲ-ի հաղորդմամբ մեզ հետաքրքրող բառի փոխարեն հունարենը ունի զգուշությամբ: Բառը ամենայն հավանականությամբ իր. ց օՅ «ականջ» արմատն է ներառում (որը առկա է և ղգոշ, գուշակ, գուշացեալ), հաւն-ը իր. ham > han ածանցն է. հմմտ. համ-բոյր:

Հանգրուան: Բառի արտաքին-հնչյունական կողմը իրանական բնույթ ունի: Վերջին բաղադրիչը թերևս իրանական van «բնակատեղի»-ն է, որ գտնում ենք և հաւրան բառում, եթե հաւն-ը իր. ham մասնիկն է, ապա ստուգապես դժվար է ենթադրել գր-ի բնույթը. կարելի է կարծել, որ այն gar «վերցնել» կամ kar «գործ» արմատն է: Երկու դեպքում էլ հնչյունական համապատասխանությունները օրինալափ են: Մի խոսքով, եթե ակնհայտ է հանգրուան-ի իրանական բնույթը, ապա ստույգ չեն ստուգաբանական կոնկրետ փաստարկները:

Հասարակ: Համանիշային հղբեր ունի հաւասար-ի հետ, որն իրանական փոխառություն է: Փոխառություն է և հասարակ-ը, որը միջ. պրս. ավանդված է hasār ձևով (տե՛ս Բենվենիստ, BSL, 1957—58, Բոլոնիեզի, Lefonti, 52, 64): Նկատենք, որ միջին պարսկերենում կան Օ(զրո) և ակ- ածանցով բառային զույգեր, հաճախ իրարից չտարբերվող իմաստներով հմմտ. h āvsār—havsārag (տե՛ս ОИЯ, 1981, 194—195): Բացառված չէ և հասարակ-ի պարթևական ծագումը⁶⁰:

Հարկ «սուրբ»: Բառաձևի և իմաստի առկայությունը իրանական մի շարք լեզուներում (սողգ. rkh), թուրքեստանի արձանագրություններում միջ. իր. hark (*harak) harag նաև այն, որ հայերենում Հարկային համակարգին վերաբերող շատ բառեր իրանական ծագում ունեն, հաստատում են այն ուսումնասիրողների կարծիքը, որոնք հարկ-ը համարում են իրանական փոխառություն⁶¹:

Հաւատ «հաւատ, կրոն, հավատարմություն, վստահություն» նաև «ապացույց, փաստ»: Եթե վիճելի է պ՛հ. ostikan «հավատարիմ, վստահելի» ր...ի արմատի կապը հայ. հաւատի-ի հետ⁶², ապա քրիստ. սողգ. 'w «հավատ» (Բենվենիստ, JA, 1953, 323), խտնս. hauta «գիտելիք», hasta «նա գիտեր» (Բեյլի, BSOS, 7, 413) անպայման աղերսվում են մեր հաւատ բառի հետ, ինչպես և պրթ. hamva՞ «հավատալ»-ը (Ժիլեն, էջ 53)⁶³:

Հիբիկ (ծաղկի անուն): Վկայված է Ծ-րդ դարից. «Եւ դու առ քեզ խոնկս անուշունս, ծաղիկ ընտիր... և կինամոմոն ղանոյշ... և հի-

րիկ հինգ հարիւր սիկղ ըստ սրբութեանն» (Ելք, Լ, 23—24): Զ. Քոլոնիեզին նշում է նպրս. hīri «անուշահոտ ծաղիկ», միջ. պրս. hērik (hērik suxr bōd) (տե՛ս Note..., 13) ակնհայտ զուգահեռները:

Հնազանդ: Զ. Աճառյանը մերժում է hu «լավ»-ի naz «խոնարհ» կազմութիւնը, քանի որ ըստ Լազարդի naz ծագում է պճլ. rāḏnik ձևից (տե՛ս Արմ. հնազանդ բառի տակ):

Իրանական hu «լավ» բառով փոխառյալ մի շարք բառերի առկայութիւնը՝ նպատակ, հմայել, հնար թույլ է տալիս նաև հնազանդ բառի մեջ տեսնելու այդ ձևույթը: Է. Բենվենիստը ենթադրում է *hū-nazand, պրս. nazand 'nizand (TPS, 1945, 73): Իսկ սողդերենի nyz'nt «բարեհամբույր, հնազանդ» հաստատում է հնազանդ-ի իրանական ծագումը (BSOAS, 11, 722):

Հպարտ բառի համանիշ նպերտ-ը թույլ է տալիս տեսնելու իր. *par կամ part արմատը [ա-ե հնչյունափոխութեան համար հմտ. կար-կերտ, վարտ (սաղավարտ) -վերտ]: Բեյլիի կարծիքով, եթե «հպարտ» իմաստը ծագում է «ուժեղ, հզոր դառնալ»-ից, ապա նեթադրելի է վերը նշած իրանական արմատի «աճել, սնել, մեծանալ» նախնական իմաստը:

Հրաժար(եմ): Արմատական բառարանում Աճառյանը նշում է հրաժ արմատը՝ որից՝ հրաժեշտ, հրաժարեմ: Ստուգաբանության պատմության բաժնում բերվող բոլոր փաստարկումները հօգուտ իրանականի են, որոնք Աճառյանը ստույգ չի համարում:

Զ. Բեյլին ենթադրում է fra—jar «տեղափոխել, հեռու ուղարկել»՝ իր. jar «բռնել, վերցնել» բայից (TPS, 1956, 95): Հրաժեշտ-ի ելտ-ը անկասկած իրանական է: Հրաժեշտ և հրաժար բառերի արմատների նույնութեան և jar-ից ծագած լինելու դեպքում թվում է դժվարութիւն է հարուցում ար-ի կորուստը, բայց ար և եշտ մասնիկների կապը դեռևս Հլուբշմանն է նկատել, բերելով karam «ցանեմ», kišt «ցանք» օրինակը: (Տե՛ս Արմ. հրաժ արմատի ստուգաբանության պատմութիւնը):

Հրապոյր: Իրանական *fra pāuda-ի հետ ունեցած կապը համոզիչ է (TPS, 1945, 73):

Հրիտակ: Առաջին վիպութիւնը թերևս 7-րդ դարից է: Արմ.-ը և ՆՃԲ-ն բառին վերագրում են «կտակով ժառանգութիւն թողնված ինչք» իմաստը: Համատեքստային քննութեամբ Ա. Փեթիլաւնյանը բառին վերագրում է նաև «շնորհում, պարգևում, ձեռք բերում» իմաստները՝ ադերսելով իր. *frayataka—ին —պրթ. *frētak հմտ. սնս. prayatī

«Վերաբերում է թյուն, պարգի» (ՕՏԱՆԵՏՐՈ..., 346—347):

Հրաշ, հրեշ: Հիմք ընդունելով *իւն քն-ի* է. Բենվենիստի և Չ. Բեյ-
լիի մեկնությունները «սքանչելի, պերճ», նաև «ուժեղ, հզոր»: Գ. Զա-
հուկյանն էլ ընդունում է իրանական ծագումը մանավանդ, որ երա-
շակերտ, հրաշագան ձևերը ակնհայտորեն իրանական կազմություն-
ներ են և զբանցից առաջինը զուգահեռ ունի ավեստ. *frašō - kərəiti-ի*
մեջ (ԲԵՇ, 1981, № 2, էջ 25—26):

Հրոս, հրոսակ «ասպատակող զորք»: Վկայված է դասական շրջանից.
«Եւ անդէն հրոս հասնեալ ի Սիւնեաց աշխարհէն, զիւր գունդն ստուարա-
ցոյց ի թիկունս օգնականութեան մոզուց» (Նղիշ., 63): Արմատական բա-
ռարանում *թեհ* ստուգաբանված չէ, սակայն ՀՊ-ում (հ. 1-ին, էջ
268—69) Աճառյանը համարում է իրանական, որի համապատաս-
խան ձևը սակայն չկա իրանական լեզուներում:

Պ. Բեդիրյանը պրոս. *faras* «ձի» բառից ենթադրում է *irosak* կամ
**irasak*, որը կարող է լինել հայկական ձևի բուն աղբյուրը, ինչպես
ասպ «ձի», բայց՝ ասպատակ (ՊԲՇ, 1966, № 2, 222—223): Այս լրա-
ցուցիչ փաստից անկախ էլ, որն, ի դեպ համոզիչ է, հրոս(ակ) բառի ի-
րանական բնույթը կասկած չի հարուցում, տարակարծություններ կա-
րող են լինել միայն իրանական ծագման ստուգաբանական փաստաբ-
կումների մեջ⁶⁴:

Ճան: Այս ձևույթը հանդիս է գալիս որպես մի շարք բառերի երկ-
րորդ բաղադրիչ [գինեճան, դաւաճան, երախճան, խրախճան, ճակա-
ճան, ճոխաճան(ութիւն), տիրաճան]: Արամատական բառարանում ստու-
գաբանված չէ: Հ. Աճառյանը փորձում է համեմատել հայրս. *čarjah*
ձևի հետ (*aspačahan* «ձիասեր») նաև-ին վերագրելով «սիրող, ցան-
կացող, մուլի» իմաստը: Աճառյանը նկատում է նաև, որ երախճան բա-
ռում նաև-ի նշված իմաստները չի արտահայտվում: Գ. Զահուկյանը
համակարծիք չի եղելով Աճառյանի հետ ընդունում է նաև-ի «սիրող,
ցանկացող, մուլի» իմաստները, իսկ երախճան բառի մեջ հակված է
տեսնելու «իրանական մեկ այլ արմատ, որը թերևս պահպանվել է
միայն հայերենում, մանավանդ որ երախ բառն նույնպես իրանա-
կան է (ԲԵՇ, 1981, № 2, 26):

Այս բացատրությունները համոզիչ են, ինչ վերաբերում է երախ-
նաև-ի նաև-ին, ապա մեղ թվում է գործ ունենք իր. *čan* (kan-ից)
«նահել, գցել» արմատի հետ:

Ճարտառ «վարպետ, արվեստագետ, հմուտ, քերթող, իմաստա-
սեր»: Արմ.-ում թեև բառը ստուգաբանված չէ, սակայն բառի իրա-

նական բնույթը կասկած չի հարուցում, որը երևում է հենց Մյուլլերի, Լազարդի, Բարտոլոմեի ստուգաբանություններից, որոնք բերված են Արմատական բառարանում: Է. Բենվենիստը, Ա. Փերիխանյանը նույնպես ընդունում են բառի իրանական ծագումը⁶⁵: Զ. Բոլոնիեզին ճարմատը նույնն է համարում, ինչ որ հաճախ բառում (նաև ճառ) (Note, 10): Է. Աղայանը ճարմատը նույնացնում է ճարպիկ բառի համապատասխան արմատի հետ, ենթադրելով čarptar ձևը (ԲՄՀ, 111—112):

Զմերժելով վերոհիշյալ ստուգաբանությունները, մանավանդ, որ, վերջին հաշվով, դրանք իրար լրացնող են, առաջարկում ենք ընդունել նաև միջ. պրոս. kartar և հյ. ճարտար բառերի կապը՝ kar «գործ», «կատարել» արմատով: Ճարտար բառը իմաստային բազմաթիվ ներբերանգներով հանդերձ միշտ ունի «գործ կատարող, հմուտ գործող», «գործ» իմաստները հմմտ. «Պիղծ է տեառն ձեռագործ ճարտարի» (Բօր. ԻՆ, 15): «Բայց յորժամ ելևալ ի բլուրն տեսին փայտ կոփեալ ոչ ճարտարաց ինչ գործ՝ յոլովք քան զսակաւս արհամարհեցին» (Խոր., 223): «Նա իբրև զճարտարապետ բժշկեսցէ» (Ագաթ. 376): Ինչ վերաբերում է k—č հերթագայությունը, ապա դա հայտնի երևույթ է:

Ճիտակ «զարդ, մանյակ»: Վկայված է մեկ անգամ՝ Փարպիցու մոտ. «Ճիտակս կանայք քրիստոնէիցդ չհամարին ինչ հանել յանձանց» (88): Փոխառությունների ցանկում այս բառը չկա, իսկ Արմ.-ում հնթադրվում է *Ճէտակ, պհլ. *čētak-ից: Զ. Բեյլին ճիտակ-ը համեմատում է քոթ. հին տեքստերում վկայված čata այլ գրությունք ıkyite «զարդ, մանյակ», որը հին խոտաններենում տալիս է čita (TPS 1956, 107) (Prolexis, 83): Ակ-ձևույթը հուշում է, որ բառը փոխառվել է պարթևերենից կամ հյուսիս-արևմտյան որևէ բարբառից:

Ճշմարիտ: Անկասկած ներկայացնում է իրանական čašm «աչք» +dit «տեսնել» բարդությունը⁶⁶:

Մահ: Աճառյանը կասկածում է բառի իրանական լինելը: Նորագույն ուսումնասիրություններում հավաստի է համարվում բառի իրանական բնույթը⁶⁷:

Զ. Բոլոնիեզին զուգահեռներ բերելով իրանական լեզուներից, ենթադրում է, որ մահ բառը փոխառյալ է հյուսիս-արևմտյան լեզուներից rt>rh>h բնորոշ անցումով. հյ. *մարհ-մահ, հմմտ. պահր-պահ, զոհր-զոհ (Le fonti, 19):

Նշենք, որ հյ. մահն ձևը ենթադրյալ չէ. «Հաշտեցաւ ընդ մեզ աստուած ի մարհու Որդւոյ իւրոյ»⁶⁸: Գ. Մենեվիշյանը նկատում է,

որ մարհ-ը նախնական ձևն է համեմատությամբ նորագոյն մահ-ի (ՀԱ, 1912, 178):

Մահակ «փայտ, գալազան»: Առաջին վկայությունը գտնում ենք Ոսկեբերանի ճառերում. «Իբրև մահակ իմն զբանս զայս կառկառէ» (395): Շուգն. mād «մահակ» թույլ է տալիս հյ. մահակ-ն էլ համարելու իրանական *māḍaka-ից (Բեյլի, prolexis, 274):

Մայպետ: Վկայված է Եղիշեի ու Փարպեցու մոտ: Արմ.-ը մեկնում է «պարսկական անծանոթ մի պաշտոնյա»: Աճառյանը չի ընդունում Պատկանյանի՝ may «գինի»-պետ ստուգաբանությունը: Լեյլ ստուգաբանություն չի նշվում: Բառին անդրադարձել է Հ. Բեյլին: (TFS, 1956, 112):

Հայերեն բոլոր վկայություններում մայպետ-ը հանդես է գալիս Ջնիկան բառի հետ. «Եւ հրամայեաց եւ Դենշապհույ Երկուս եւ քնկերակիցս օգնականս... զՋնիկանն, որ էր մարզպետ արքունի և զմովան հանդերձապետ» (Եղիշ. 160): «Արդ զվեց զայս սուրբս յանապատին՝ ուր կատարեցին, Դենշապուհ և մոզպետն և Ջնիկան մայպետն» (Եղիշ., 179): Ջնիկան-ը մեզանում դիտվում է որպես մականուն, սակայն այն իր. janikān ածականական ձևն է յձո, այլեստ. յադի -«կին» բառից:

Ինչպես նկատելի է Եղիշեից բերած օրինակներից, մայպետ-ը և մարզպետ-ը նաև հոմանիշներ են: Ըստ Բեյլիի մարզպետ ունի «վերակացու, հսկիչ» իմաստը: Մայպետ-ն էլ մեկնվում է «կանանց հսկիչ, վերակացու», «ներքինապետ» նախնական իմաստով: Իմաստային զարգացման հատկանշական օրինակ է մարզպետ բառը, որ «ներքինի, ներքինապետ, կանանց հսկիչ» իմաստից զատ բարձր արքունական տիտղոս էր:

Բեյլին mard և marz (մարդպետ, մարզպետ) համարում է նույն արմատը՝ d—z հնչյունափոխությամբ, երևույթ, որ ներկայացնում է որպես հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան (նաև որոշ արևելա-իրանական) լեզուների տարբերակիչ հատկանիշներից մեկը⁶⁹:

Մանաւանդ: Գ. Ղափանցյանը համարում է խեթերեն mānapa «երբ», anda-մասնիկի կցումով՝ mānapanda, որ p > w անցումով հայերենում կտար մանաւանդ⁷⁰: Իսկ բաղադրիչով բառերը հիմնականում իրանական փոխառություններ են, ուստի իրավացի է Բեյլին, երբ մանաւանդ-ն էլ համարում է իրանական, տալով հետաքրքիր բացատրություն: Առաջին բաղադրիչը՝ մանա-ն նա համարում է իր. nama «անուն» բառը, իսկ ւանդ իր. band «կապ»՝ բառացի «անվան հետ կապված, անվանված». հմմտ. ռուս. именов.

Մանեւոր (մանեւար) «կապ. երիզապինդ»: Գ. Զահուկյանը համանական է համարում իրանական ծագումը *mani-ից հմմտ. ավեստ. -mani-«ոսկեծանյակ, ոսկյա վզկապով» (հ. հնդ. mani, վզկապ): Իրանական այս աղբյուրից է փոխառյալ նաև հուն. *μανιχαιο-ը*, որից համանեակ (ԲՅԸ, 1981, № 2, 27):

Մատակարար: Ենթադրվում է պրթ. mātakdar-ից (Անդրոնիկի-շվիլի, 533): Լ. իր. *mātakadāra (Очерк, 1979, 40):

Միրգ: Սողդ. myδ'k «միրգ» զուգահեռը վստահելի է: Հենինգը համադրելով այդ բառի իրանական լեզուներում ու բարբառներում ավանդված ձևերը, հին պարսկերենի համար վերականգնում է *mīgda (BSOAS, 12, 56):

Մովպետան մովպետ: Զրագաշտական տիտղոս է: V դ. գործածել է միայն Եղիշեն. «Զի վաղև անդ մովպետան մովպետ ռատ յազէ և նոյն հաճեալ հաւանեցուցէ զմիտս ձեր» (181): (VII դ. ընդօրինակելով Եղիշեից՝ Կաղանկատվացին մուրիտան մուրիտ ձևով): magupatan-magupat բազմաթիվ անգամ վկայված է իրանական աղբյուրներում: Կապակցության կառույցն էլ իրանական է, հմմտ. šahan—šah, որ հայերենում պատճենվել է արժայից արժա: Մոզպետ-մովպետ թերևս ենթադրում են տարբեր բարբառային աղբյուրներ:

Յովատակ: Բառը հայ մատենագրության մեջ ուշ է ավանդված (X—XI դդ.): Ստուգաբանության որևէ լուրջ փորձ մեզ ծանոթ չէ: Ենթադրելի է իրանական ծագում. յով արմատը թերևս նույնն է, ինչ յովանակ-յաւանակ բառում, որն իրանական փոխառություն է՝ yavan «մատաղ, երիտասարդ»: Տակ-ը իր tak «վազել»-ն է: Բառի նախնական իմաստի մեջ ընկած է եղել արագավազության հատկանիշը: Յովատակ բառի մեջ բացակայում է yavan-ի an բաղադրիչը: Ըստ երևույթին an-ը հնագույն մի ածանց է (հմմտ. նաև գերեզման բառը, որը ըստ Հենինգի մարական չրշտ-+an (ածանց) (TPS, 1945, 157): Իսկ որ յովատակ-ը բավական հնագույն ձև է, հաստատում է նաև տակ (tak) բաղադրիչը, որը ավելի նոր շրջանում ներկայանում է Շ-ով (տաճիկ) և սպա շ-ով (թազի):

Նաժիշտ «աղախին»: Համադրելով երած-իշտ բառի հետ Լ. Աճառյանը գտնում է, որ իշտ մասնիկ է, որով արմատը լինում է *նամ կամ մանավանդ *նազ: Կարելի է կարծել, —գրում է Աճառյանը, որ սա էլ իրանական *nag «ծառայել, աղախնություն անել նշանակությամբ մի բառից փոխառյալ լինի»: Իշտ-ը, իրոք, իրանական է, հմմտ. միջ. պրս. būnīšt «հիմք» (bun-հիմք), mānīšt «բնակատեղի» (mān—

«բնակարան»)⁷¹: Ինչ վերաբերում է նաժիշտ բառի արմատին, ապարկարելի է կարծել, որ այն իր. nāz-ն է. որից պրթ. nāzāg «քնքույշ»: Պրթ. nāz(-n'z) ունի նաև «բավարարություն, հաճկատարություն, ծառայություն» իմաստները (Ghilain, 59), որոնք առկա են մեր նաժիշտ բառում: Ուրեմն՝ պետք է ենթադրել *նագիշտ-նաժիշտ անցումը, որտեղ զ-ն շ-ի ազդեցությամբ դարձել է ժ: (Հնչյունափոխության նման օրինակ է *patsač *պատսաճ-պատշաճ բառը):

Նահատակ «մարտիրոս, վկա, քաջ, կտրիճ»: Թեև Արմ.-ում ստուգաբանված չէ, սակայն Հյուբշմանը, Մեյեն այն համարում են իրանական: Բառի իրանական ծագումը ընդունում է և Լեբուան՝ nah/nax «առաջին» և *tak «քաջ լինել» (REA, 1983, 61):

Նապաստակ բառի ուշագրավ մի մեկնություն է առաջարկում Ա. Փերիխանյանը: Նկատելով, որ այդ կենդանու անունը հ.հ. մի շարք լեզուներում տաբու է եղել (կախականչ, էշի սկանչ, և այլն) հնթադրում է պրթ. *nipastak իր. nipasta—ka կամ *ni—pač «ընկնել, թաքնվել, վախկոտ, հրկչոտ» (Anšl, vol³, 1982. 44)⁷²:

Նեպակ (հարկի տեսակ): Միջ. պրս. nīpāk «գրավ, պատանդ» և հյ. նեպակ բառի կապը նշում է Ա. Փերիխանյանը (ОБЩЕСТВО..., 302—303):

Նծար: Առկա է և վրացերենում՝ նիծարի «խեցու կեղև»: Հ. Աճառյանը նկատելով հայերենում և վրացերենում նույն բառաձևի տարբեր իմաստները, ենթադրում է փոխառության մի այլ աղբյուր, որ կարող է լինել խաղերենը կամ թերևս (Ժ-ի պատճառով) կորած իրանական մի ձև:

Իրան. gar (jār) «բռնել, վերցնել» արմատով հայերենի մի շարք փոխառություններ՝ նրծար(եմ), յոծար, պատգարակ... Թույլ են տալիս նծար-ի մեջ տեսնելու նույն արմատը. ni+jar (տե՛ս Բեյլի, TPS, 1956, 95):

Նշալակ: Արմ.-ը մեկնում է «նետի նպատակ, նախատինքի առարկա, խայտառակության նյութ»: Պետք է ենթադրել, որ նախնական իմաստը եղել է «խայտառակի, անարգել»-ը, քանի որ այդ արմատով կազմված նշալակել բայը ունի հենց այդ իմաստը. «Ձարբանեակս սատահայի բաղում զղջմամբ ամաչեցուցեալ նշալակի աստ և ի հանդերձելումն» (Փարսլ. 67): «Նշալակեաց խայտառակեաց զնս՝ Յազկերտ» (Փարսլ. 76): Այդ իմաստն է պահված և արդի հայերենում: Մեր կարծիքով սուկա են իր. niš «նիշ», «նշան» և vak «խոսք» բաղադրիչները՝ բառացի խոսքի առարկա, նշան, թիրախ (դարձնել):

Նշաակ-ը ամբողջական փոխառություն է, որովհետև իր. vak-ը հանդես է գալիս իրանական բառերում (նուագ, աւաշ, գրուակ...):

Նշկան(եմ) «արհամարհում, մերժում»: իրանական բնույթը կասկած չի հարուցում: Տարակարծությունները միայն ստուգաբանական մեկնությունների մեջ են: Ըստ Մեյերի niš—kaf (REA, 2, 234). հմմտ պրս. kaftan, šikaftan «ճեղքել»: Հ. Բեյլին համադրելով խտնս. khāṇ-da «ճամփա», որպես զուգահեռ նշում է հ. հնդ. kas, անշուշտ նկատի առնելով մեր նշկահալի «վտարված» իմաստը (Prolexis, 62): Հ. Աղալանը ենթադրում է *ni—škaf—tan «ցած նետել», այսինքն՝ ոչ թե niš—kaf, ինչպես առաջարկում է Մեյեն, ալլ ni—škaf (ԲՄՀ, 125):

Նպար «պարեն, ուտելիք»: Կապվում է par «սնել» արմատի հետ (Բեյլի, Փերիխանյան, ВДН, 1961, III, 82): Հ. Բենվենիստը nipara-ի մեջ տեսնում է ալն արմատը, ինչ որ hampāra, որից էլ համբար (REA 1964, 20):

Նպերտ: Բառի առաջին վկայությունը VII դ. է. «Անձնահաճ կամօք ըստ նպերտ բարուց հայաստանեայց»: Ըստ այս օրինակի բառի համար ենթադրվում է «հպարտ, ամբարտապան» իմաստը: Արմ-ը ստուգաբանության պատմության մեջ նշվում է պրս. nabard «արի, խրոխտ, սեզ» զուգահեռը իմաստային ակնհայտ ընդհանրությամբ: Նպերտ-ի արմատը թերևս իր. part «հաղթել, նվաճել»-ն է, որից հյ. պարսեմ, իսկ պրթ. nišard, nišardā «կռվել, վիճել» դարձյալ part արմատից (տե՛ս Ghilain, 53) հաստատում է նպերտ-ի պարթևական բնույթը: a—h հնչյունափոխության համար հմմտ. kar «գործ» (վնաս) կար-կերտեմ:

Նուագ: Ըստ Բենվենիստի բառի իրանական ծագումը ակնհայտ է հմմտ. ալեստ. ni—vaz «իջնել», uz—vaz «բարձրանալ» (REA, 1964, 21):

Նուան(եմ): Արմատական բառարանում ստուգաբանված չէ: Ստուգաբանության պատմության տակ բերվող բոլոր կարծիքները հօգուտ իրանականի են: Բառի նոր՝ համոզիչ մեկնություն է առաջարկում է. Աղայանը. ni—«ցածր, ստոր, ընդ, ենթ» և vačah (իր. vak «ասել, խոսել»): Ըստ այդմ ni—vačah «պետք է նշանակած լինի» խոսքի տակ գցել, իր խոսքին ենթարկել, ապահովության երաշխիք առնել» (ԲՄՀ, 125—126):

Նուաստ «խոնարհ, նվաճված, ցած նստած»: Վկայված է թերևս X դ., ածանցված ձևերով ալեյի վաղ (տե՛ս ՆՀԲ): Բառի մեջ տեսնում ենք իր. ni մասնիկը «ցած, ստոր» (տե՛ս նուճեմ և նուալեմ բառերը) և band (bast) «կապել» արմատը. բառացի «ցած կապված, ստորաց-

վածք: band-ի ուսսառ ձևի համար հմմտ. *pati + basta-հ. պատուաստ: Նուարտան «ծածկոց, օթոց»: Հաճախական է 5-րդ դարից. Արաս-ցես վերնափեղկս մաղեղէնս նուարտան խորանին (Ելք., ԻԶ, 7): Ներկայացնում է իր. *ni-vart ձևը: var, vart «ծածկոց»: Այս արմատով ունենք տաղաւար, վարտիք, վերտ, սաղաւարտ...: Նուարտան-ի զուգահեռը կա և օսերենում⁷³:

Նուիրակապետ: Վկայված է V դ. «Այլ նուիրակապետն պատուականագոյն է և բուն հարեալ պնդեաց այնչափ զպարանոց նորա»... (ՀԱ., 1920, 458): «Յետ այսօրիկ Զիկ նուիրակապետն զիւր արձակեաց Դապուհ արքայ պարսից մղել պատերազմ Հայոց» (Բուզ. 128): Նուիրակապետ-ը Արմ.-ը ծագած է համարում նուիրակ բառից (վերջինս իրանական փոխառութիւն է): Նուիրակապետ-ը իրանական պաշտոն է (ըստ Պատկանյանի ունի «Իշխան սպասավորաց» (Матер., 20), ըստ Ակիբյանի «բարապան արքայի», ըստ Աճառյանի «հրավիրակ ազդարարող», ըստ Թիրյաքյանի «այն աստիճանավորը, որ պաշտոն ունէր գաւառականներու ընդունելութեան ժամանակ» (ՀԱ., 1912, 426): Մի խոսքով բառը իրանական պաշտոնի անվանում է, տերմին, ուրեմն այն պետք է ամբողջական փոխառութիւն հաշվել և ոչ լին հայակազմութիւն նուիրակ բառից:

Ենթադրվում է պրթ. *nivēšakpali ձևը: Իսկ սրտ զբռնութիւններում հանդես եկող նուիրապետ ձևը թերևս միջ. պրս. nywdrty-ն է (տե՛ս նաև ОВНЕСТВО... 69):

Շաճատակ «ախոյան, առաջամարտիկ»: Երկրորդ բաղադրիչը, անշուշտ, tak «վազել, արշավել»-ն է:

Շարագոյր «բող, ծածկոց»: Պ. Բեղիրյանը շար բաղադրիչը կապում է պրս. sar «բող»-ի հետ, իսկ գոյր մասնիկի ծագումը համարում է անհայտ, ենթադրելով, որ շարագոյրը կազմված լինի վարագոյրի նմանակութեամբ՝ իմաստի սահմանակցութեան հիման վրա (ԳԱՏ, 1956, № 7, 41): Այժմ արդեն գոյր բառի ծագումը անհայտ չէ: Այն նույնպես իրանական է (տե՛ս վարագոյր բառը):

Շէկ: Գ. Զահուկյանը հնարավոր է համարում իրանական սկզբնաղբյուր (Очерк., 159): Ա. Փերիխանյանը ենթադրում է մարական ծագում միջ. մար. *šēk < իրան. *sāka — *saḷaka — *sā — sī-ից «փալկի» հմմտ. իր. supra «կարմիր» (REA, 1968, 27):

Շխտակ «ուզիղ»: Հմմտ. պհլ. šētak (Судебн., 525): Հայերենում թեև վկայված է ուշ («Գիրք, վաստակոց»), սակայն անկասկած հին փոխառութիւն է:

Շկան «նետի ծայր, աղեղների հանած ձայնը»: Ըստ է. Աղայանի ծագում է իր. šikaftan «ճեղքել» բառից, որի šikai հիմքը պետք է ունեցած լինի «ճեղքող, պատռող» (գործիք) իմաստը: (ԲՍՀ, 129):

Շկալ(եմ) «դուրս վաճառել»: իր. *skap/b արմատից: Շկալեմ-ի և շկալթակ-ի նոր մեկնությունը (տե՛ս Փերիխանյան ՕԾԱՇՇՏՈՒՄ... 360):

Շկօթակ: Հանդես է գալիս բայական հարադրության մեջ՝ շկօթակ առնել «աքսորել, հեռու տեղ ուղարկել». «Երանելի այրն, դոսմէ դու ասես շկօթակ արարի»: (ՆՀԲ): Զոմանս շկօթակ առնելով, զոմանս ի ստրկութիւնս արկանելով (ՆՀԲ): Հավաստի զուգահեռ է իր. *skap (b) արմատից միջ. իր. oškaftak «քշել» «քշված» բառը: (Տե՛ս Փերիխանյան, ՕԾԱՇՇՏՈՒՄ..., 360):

Շյ. շկալեմ «վաճառել, դուրս քշել»-ն էլ ուրեմն պետք է իրանական փոխառություն հաշվել՝ կազմված վերոհիշյալ իրանական արմատից (Արմատական բառարանում շկալել—համարվում է ստորական փոխառություն):

Պախ (պախել) «եփել, խաշել»: իրանական աղբյուր են մատնանշում տարբեր հետազոտողներ: Գ. Զահուկյանի կարծիքով վկայակոչված ձևերը՝ հ. հնդ. pac-ին ցեղակից ավիստ. pak—pac, պրս. paxtan, չեն կաբող հայերենի անմիջական աղբյուր լինել. «իրականում հայերենի համար պետք է ենթադրել բուն -a- ձայնավորմամբ և -x- բաղաձայնով աղբյուր» (հմմտ. գիլան. paxtmun, paxa) (ԲՅՀ, 1981, № 2, էջ 27): Հ. Բեյլին զուգահեռ անցկացնելով հյ. պախ-ի և խոտ. paxa «եփել, խաշել»-ի միջև, վերջինիս համար ենթադրում է հին paxwa (wa-ն ածանց է), որից էլ հետագայում ծագել են փուշտու pōx գիգոր. iunx, իրոն. fyx—ձևերը (TPS, 1956, 118):

Պակաս-ի իրանական ծագումը նկատել է դեռևս Ա. Մեյեն՝ իր. kās, հմմտ. սողդ. kās «քիչ» (REA, 1922, հտ. 2, էջ 6): kās— արմատը առկա է իրանական մի շարք այլ լեզուներում (տե՛ս ՕԻՅԱ, 1979, 100). իսկ pa մասնիկն էլ առկայանում է փոխառյալ մի քանի բառերում [պահանջ, պատտառ, պատան, պտրար(ակ) և այլն]:

Պանդուխտ: Չնայած իմաստային-ստուգաբանական փաստերի բացակայությանը, Ա. Մեյեն ենթադրում էր բառի իրանական ծագումը՝ հիմք ընդունելով հնչյունական առանձնահատկությունները: Ա. Փերիխանյանը ենթադրում է *panta-duxta (տնտեսական-իրավական տերմին, որ մոտավորապես ունի «մարդ, որ գտնվում է ճանապարհին», «հայրենիքից, համայնքից վտարված» իմաստը (REA, 1969, 1—14): Վ. Լիվշիցը պանդուխտ-ը համարելով պարթևական, հրկրորդ

բաղադրիչ դիտում է ոչ թե duxt-ը այլ՝ uxti-ը՝ բառացի «ձանապարհի գատապարտված» («приговоренный к догоре»)⁷⁴:

Պահանջ: Ա. Մեյեի ստուգաբանությանը՝ իր. hanj միջ. իր. Յանյ «քաշել» (REA, 1920, t. 1, fas, 1), լրացնում է Թուրքանի փաստաթղթերում վկայված pačhenj բայական ձևը, որը ըստ Բոլոնիեզիի կազմված է pati մասնիկից, Յանյ արմատից, որը միջ. պարս. տալիս է sanj, նպրս. sanjidan «կշռադատել, կշռել, մտածել, համարել» (Ropporti, 248—251):

Պատարագ: Պահլավերեն սաղմոսարանում վկայված pāōrāγ (աբս. շԱ, 1942, 68) ակնհայտ զուգահեռ է: Ծնթադրվում է *pati—rāka, հմմտ. ավեստ. rā «նվեր, ձոն» (Լեռուս, REA, 1983, 65): (Բառի մասին տես նաև «Արարատ», 1898, էջ 485—486):

Պատգարակ: Արմատական բառարանում Աճառյանը ենթադրում է pati-gar «բռնել, վերցնել»: Միանգամայն ընդունելի է այդ ստուգաբանությունը, մանավանդ, որ gar արմատի առկայությունը գտնում ենք մի շարք այլ բառերում:

Պատնառ: Կապվում է իրանական *pati—čarana-ի հետ: հմմտ. սողդ. pčrt «համար, պատճառով»: Վերջինիս համար ենթադրվում է <pati—kart կամ *pati—čart (ОУЯ, 1981, 400):

Պատշիր: Հայերենում վկայված է մեկ անգամ՝ Փարպեցու մոտ. «Զգործդ զայդ բեզ և բում ազգի և որում դու կամիս պատշրաւ տամ մինչև յաւիտեանս և զբեզ պատուով այնպէս արծակեմ ի հայս» (114): Բառը նշմ-ն մեկնում է «գաշն, ուխտ»: Արմ-ը բառը համարում է անստույգ: Ա. Փերիխանյանը միջ. իր. ptyhštr, p'thšti «փաստաթուղթ, վկայական» բառը պատշիր-ի ակնհայտ զուգահեռ է համարում ВДН, 1973, №1 էջ 10—11):

Պատուանդան: Բառի արտաքին-հնչյունական տեսքը իրանական է: Աճառյանը անվերապահորեն չի ընդունում բառի աղբյուրը պհլ. patwand «կապ» բառի հետ, որովհետև թեև «ձեռով հարմար է, բայց նշանակություն մը անհարմար»: Մեզ թվում է, որ «կապ» և «հենարան» իմաստային անցումները միանգամայն տրամաբանական են:

Պատուկան—իրանական ծագման հավաստի փաստարկումներ կան մի շարք իրանագետների կողմից: Հ. Բեյլիի ենթադրում է pati և auhan «դուրս, ելքի տեղ»՝ իր. *iān շարժում ցույց տվող արմատից, բերելով զուգահեռ ձևեր դիգորերենից, խոթեզներենից, խոտաներենից (TPS, 1956, 118—120): է. Բենվենիստը միջ. իր. pātfrās-ի համարանություն մը՝ հյ. պատուկաս, առնում է միջ. իր. *pātfrān < *pati. pāna. *frānā, սնս. prāna, սողդ. ֆր'ն. ֆր'ն (= fran) «փշեղ»։ *patifrana կազմու-

թիւն մեջ տեսնելով «օդանցք, լուսամուտ» իմաստը: (BSL, 1957, 63):
Օ. Աթմերենյի կարծիքով հլ. պատուհանի համար ենթադրելի է *pa-
līfāna, *patifrana—կամ *patixrana, որոնցում պարտադիր չէ անպալ-
ման տեսնել իր. *tan-ը (ZVS, 1959, band. 76, 63): Ալեյի հավանա-
կան է թվում Բենվենիստի բացատրութիւնը, մանավանդ որ *patifrā-
na-ի համապատասխանութիւնը ակնհայտ է հատկապէս պատուհանի
պատուհան տարբերակի հետ, որն ալեյի հին ձև է, պահպանված
նաև արդի որոշ բարբառներում:

Պարէն: Արմատականում շտուգաբանված այս բառը անշուշտ par
«սնունդ» արմատից է, որ գտնում ենք նաև նպար, ամբար բառերում:
էն-ի համար հմմտ. միջ. իր. xwārēn «ուտելեղեն, խմիչք»:

Պարէտ: Վկայված է V դ. «Քիզոն յեօթանց իմաստնոցն պարէտ
ղակեղմոնացւոց եղեև» (Եւ. քր. Բ. 198): «Իմաստունն առաքինութեամբ
վարի պարիտաւ և հրեշտակաւ իրաց» (Կիլ. 118): Պարէտ-ի բա-
ղադրիչ կապը իր. dēl «նայել, տեսնել» համաստի պետք է համարել
(pā—նախածանցը ինչպէս գիտենք առկա է փոխառյալ մի շարք բա-
ռերում, իսկ միջձայնավորային դիրքում ձ-ն տուլիս է Ե հմմտ. gauda-
գոյր, apadāna—ապարանք և այլն: Բառը թերևս նախապէս ունեցել է
«նայող», «գիտող», «տեսող» իմաստները:

Ի դեպ, XIII դ. վկայված մի օրինակում նկատելի է այդ իմաստը-
«կացեալ պարէտ բարձր ի դիտի գահագլուխ յայսմ աշխարհի» (ՆՃԲ):
Պարետ-ի իմաստային զարգացման տիպական օրինակ է մեր տեսուչ-ը,
որ ըստ ՆՃԲ-ի ունի «վերակացու, ոստիկան, խնամող ալցելու, վերադի-
տող» իմաստները:

Պարկեշտ: Ունի «Ժուժկալ, շափավոր, ողջախոհ» նշանակութիւնը:
Նախնական իմաստը «մաքուր, սուրբ անարատ»-ն է, որ և հաստա-
տում են հնագույն օրինակները. «Դիտել երկիւղիւ զձեր պարկեշտ
զնացս» (Ա. պետ. Գ. 2): «Ձատել ի մեջ սրբոց և պղծոց և ի մէջ պար-
կեշտից և անպարկեշտից» (Ղևտ. Ժ. 10): Արմատական բառարանում
բառի ստուգաբանութեան պատմութեան մեջ նշվող իրանական ծագման
փաստարկները անհամոզիչ են (պրս. pardagl «պարկեշտ», bar—kaštan
«հրաժարվել», պրս. parda kašidan «վարագուլը քաշել» և այլն): Հ. Բելլին
եշտ-ի բնութիւնը համարում է նույնը, ինչ որ հրաժեշտ-ի եշտ-ը. *pari—wa
«շուրջը քաշել», որն այնքան էլ համոզիչ չէ: Պարկեշտ բառի մեջ հակ-
ված ենք տեսնելու pari նախամասնիկ + kešt «կրոն» կազմութիւնը
(հիշյալ մասնիկով հայերենում փոխառութիւններ կան. հմմտ. պար-
մայել, պարիսպ, պարկէն):

Զրադաշտական կրոնը՝ կեշ-ը գիտակցվում էր ինքնին որպես մաքուր կրոն, ահա այդ հատկանիշն էլ պահված է պարկեշտ բառում: Որպես իմաստային զուգահեռ կարելի է բերել սրբակրոն, «մաքրակրոն, սրբակյաց» բառը:

Պարմանի «պատանի, երիտասարդ»: Արմ.-ում այս բառի իրանական ծագման բացատրության փորձեր կան: Ըստ նոր տվյալների սողդերենում վկայված է քրմ*ն բառը, որի իմաստի հարցում տարակարծություններ կան: Ըստ Ա. Փերիսանյանի, իրանական համատեքստի ճիշտ թարգմանությունը առկայանում է, երբ այդ բառի մեջ տեսնում ենք հայերենում ավանդված իմաստը: Նթե դա, իրոք, այդպես է, ապա պարմանի բառը համարենք իրանական՝ թերևս պարթևական որևէ բարբառից⁷⁵:

Պարսաւ «անարգանք, նախատինք», որից ունենք պարսաւել, պարսաւեմ: Անկասկած բառի արմատը իր. *sraV «ասել, խոսել»-ն է: Այդ արմատով ունենք խոսքով անձնանունը, բառացի իմ «լավ», sraV «խոսք» նաև դարով: Պարսաւ-ում իր. sraV-ը դրափոխված է, ի դեպ, վկայված են և դարով-դրսով ձևերը:

Պարտասիլ «հոգնել, ուժասպառ լինել»։ «Պարտասեալք և տարակուսեալք ի տկարութեան մերում» (Դատ. Ը. 4), Բառի իրանական ծագումը հիմնավորված է ուսումնասիրողների կողմից (Բեյլի, TPS, 1956, 123—124, Բոլոնիեզի, Studi..., 23—25): Պար բազադրիչը pari նախածանցն է, tas արմատը նույնպես իրանական է. «հոգնել, ուժասպառ լինել», որ վկայված է սողդերենում t's'd, a d—ածանցը պարթևերենին բնորոշ դերբայական ածանց է: Մի խոսքով պարտասեմ-ի իրանական բնույթը հավաստի է: Պարթևական ձևի առկայությունը սողդերենում հուշում է, որ բառը հայերենին կարող է անցած լինել հյուսիս-արևմտյան բարբառներից:

Պին «ուտելիք, պաշար»: վկայված է Եվսերիոսի պատմության մեջ: «Դային սիրելիք և յափշտակէին զպիհ զանձանց տառապելոց»: Հնարավոր է ավեստայի pīwəa-ի միջին իրանական համարժեքը (TPS, 1956, 124):

Ջատ: Այս արմատը առանձին չի գործածվում, այլ միայն ածանցված ձևերում. անջատ, անջատանել: Ավեստայի yātā «մաս, բաժին»-ը հարավային բարբառներում կներկայանար jat (հմմտ. Թուրքմանի գրություններում պահպանված zata (ՀԱ, 1942, 69), jat արմատի զուգածին է jat, որից հայերենում ունենք յատանեմ:

Սակ «պայման, շափ, համար, հաշիվ»: Բառը հայերենում ենթարկվել է զգալի իմաստային տեղաշարժի (սակայն, սակաւ), բացառված չպետք է համարել կապը սակ «տուրք»-ի հետ: Է. Բենվենիստը կապում է միջ. իր. sāk (հմմտ. ավեստ. sāhka «հաշիվ») — հետ: (BSL, 1957, 57):

Սուրհանդակ: Դեռևս Հ. Հյուբշմանը բառը համարում էր իրանական փոխառություն անդակ մասնիկով: Պ. Բեդիրյանի կարծիքով սուրհանդակ բառացի պիտի նշանակեր «սուրացող հմմտ. ասպանդակ պիտի նշանակեր ձիավար, ձիավարող» (ՊԲՀ, 1962, № 1, 139—141): Հ. Բեյլին բառի երկրորդ բաղադրիչը համարում է handak «արագ» (Prolexis, 386): Ա. Փերիխանյանը ենթադրում է պրթ. *suhrandak- իր. *sudram-taka-ից (tak «վազել», sudra «արագ») (AnAI, 1982, № 3, 44—46):

Վախնան: Բեյլին, Լերուան վախնան, աստիճան բառերի նան-ը համարում են իր. kan «արկանել, բարդել, դիզել» արմատը, գտնելով, որ պարզ չէ wax և ašti իմաստները: Սողդ. մանիք. wx'scn «վերջացած» բառը հավաստում է վախնան-ի իրանական բնույթը:

Վարագույր: Արմ.-ում ստուգաբանված չէ: Ծագում է իր. 'vargoḍ հին vāragauda-ից, որի երկրորդ բաղադրիչը՝ gauda «ծածկոց, վարագույր» առկա է միջ. իր. մի շարք լեզուներում (հմմտ. նաև շարագույր): Առաջին բաղադրիչը var «պստ, ցանկապատ, որմ» բառն է, որ հանդիպում է և պատուար բառում (Բենվենիստ, BSL, 1957—1958): Վարագույր-ի գույր բաղադրիչի իրանական ծագման համանման բացատրություն տալիս է և է. Աղայանը (ԲՄՀ, 132—135): Ռ. Շմիդտը որպես վարագույր բառի իրանական ղուգահեռ նշում է պրթ. brγwd (bara-γոծ) (REA, 1983, 92):

Վարմ «ցանց, թակարդ, ծուղակ»: Սողդ. wrm'yč «թակարդ» թույլ է տալիս վարմ-ն էլ համարելու իրանական՝ ենթադրելով *varma-կամ varmi-արմատը (Բենվենիստ, REA, 1964, 31):

Վարսավիրայ: Արմ.-ում ներկայացված է վարս արմատի տակ: Սակայն վարսավիրայ-ն ամբողջական փոխառություն է vars «մազ» և vīrāy «հարգարել»: Փոխառության աղբյուրը անպայման միջին պարսկերենն է (տե՛ս Բոլոնիելի, Le fonti, 9):

Վենեռ «վախկոտ, պղերգ, խուճապահար»: Միջ. պրս. whwr, պրթ. whyr ակնհայտ ղուգահեռներ են (տե՛ս Судеб... 481, որտեղ արվում է և իրանական բառերի ստուգաբանությունը):

Վէժ: Անկախաբար շի կիրառվում (վիժել, վիժիլ, վիժանք և այլն): Ենթադրվում է իրանական *varg (Բենվենիստ, TPS, 1945, 75) կամ vaiz (Բեյլի, Prolexis, 158, 213) արմատը:

Վէճ: Ենթադրելի է նույն արմատը ինչ որ վէգ «կոխվ, վեճ» բառի համար: Ա. Փերիխանյանը համեմատում է պհլ. vextan իր. *vaik «բաժանել, ընտրել» և հայ. վէճ-ը: Բոլոր դեպքերում բառի իրանական բնույթը կասկած չի առաջացնում: (Կարելի է ենթադրել և vāk — vač «խոսք» արմատը):

Վիճել բառի իմաստների և իրանական հնարավոր զուգահեռներին մանրամասն անդրադարձել է է. Բենվենիստը (TPS, 1945, 75—77): Ենթադրվում է *viθu կազմութունը. հմմտ. yatu (ka): Բառի իրանական ծագման փաստարկներ կան և Արմատական բառարանում:

Վսեստակ: Վկայված է մեկ անգամ Մնացորդաց գրքում. «Եւ ահա ահիկ գործաւորացդ փայտահարիդ ծառայից բոց հրաման տուաք տալ վսեստակ ցորենոյ քոռս քսան հաղար»: Հստ Արմ.-ի վսեստակ նշանակում է «ռոճիկ, թոշակ, բանվորներին պաշարեղենով տրված վարձ»:

Ա. Փերիխանյանը նկատում է, որ վսեստակ-ը համապատասխանում է եբր. makkōt «չարդել»-ին: Նա վսեստակը համարում է իրանական բառ *said «չարդել, ծակել». հմմտ. ավեստ. ava—sāed «չարդել», սողդ. 'wsynd «ծեծել», պրլթ. sistg և այլն, vi ածացով պհլ. vi-sistan, visistak «ղատել, ջարդված, ջարդել» (AnAI, 6, 1985, 76—79):

Իրանական բառերի և հայ վսեստակ-ի ձևային ակնհայտ ընդհանրությունը թույլ է տալիս ճշտելու վսեստակ-ի բառիմաստը՝ «մանրած, աղացած հացահատիկ, ձավար»: Ի դեպ Ամատունու բառարանում վսեստակ-ը բացատրվում է «ծեծած ցորեն, ձավար, կորկոտ» (էջ 612):

Վտաակ «վերարկու, հագուստ»: Իրանական tau «ծածկել» արմատն է, որ վկայված է խոտ. vtauak «քող, շղարշ» բառում⁷⁶: Հայերենի փոխառությունն աղբյուրը կարող է լինել պարթևերինը կամ հյուսիս-արևմտյան որևէ բարբառ:

Վտաան «մեկ ստպարեզ, մեկ նետընկեց»: Արմատական բառարանում շտուգաբանված այս բառի իրանական ծագումը հաստատվում է սասանյան գրություններում վկայված wt'wny նույնիմաստ բառը. հմմտ. սնս. vi—tan «աղեղը ձգել»—vi— tāvana-ից (տսև BSOAS 23, 33, prolexis 121, նաև BSOAS, 1978, № 3, 504):

Վրան: Պահլավերեն մի սաղմոսարանում վկայված vīðan «վրան» (ՀԱ, 1942, 68), պրթ. vīðānman «վրանաբնակ» բառերը ակնհայտ զուգահեռներ են: (Իրանական բառի ստուգաբանությունը տե՛ս է. Բենվենիստ, BSL, 1957—58, 65—66):

Տաղաւաթ: Միջ. պրթ. tīw'r, t'lw'r, ta'lwār «սրահ, շինություն» անհերքելի զուգահեռներ են: Իր tal(a) «ծառ, փայտ, ճյուղ» և var «ծածկոց» կամ «պատ», հմմտ. պրս. divar «պատ» կամ հալ. սաղա-ւարտ: (Տե՛ս Բենվենիստ, BSL, 1957—58, Գ. Զահուկյան, Բե՛շ, 1981, № 2, 28):

Տապան Սողդ. tp'n, դաս. պրս. tabangōy, որ ճշտորեն ներկայացնում է վաղ tapankōk, հայերենում ապալանակ-պճլ. tapanak առկայությունը հաստատում են տապան-ի իրանական ծագումը (տե՛ս Բենվենիստ, JA, 1951, 121, Վ. Հենինգ, Acta Iranica, 6, 1977, 656):

Օժանդակ «օգնական նպաստող»: Բենվենիստի կողմից բերվող *abi—jand (REA, 1964, 5) զուգահեռը լրացուցիչ հիմնավորման կարիք ունի: Կապը իր. ož—oյ—ոյթ (Բեդիրյան, ԳԱՏ, 1956, № 7, 42) հնարավոր է, բայց նաև առարկելի, որովհետև այդ դեպքում ավելի սպասելի էր ուժնդակ ձևը⁷⁷: Ավելի հավանական ենք համարում aūց-արմատի իրանական օջ- տարբերակը՝ անդակ ածանցով: Ի դեպ այդ արմատն ենք տեսնում նաև օնան «օգնություն» բառում: Բոլոր դեպքերում օժանդակ-ի իրանական բնույթը կասկած չի հարուցում:

Օժիտ «հարսի բաժինք, ընծա, պարգև»: Անկասկած իրանական է: Կան ստուգաբանական մի շարք հիմնավորումներ: Է. Բենվենիստը ենթադրում է իր. abi—jiti (abi—հալ. աւ հմմտ. *abisardā—աւսարդ (REA, 1964, 5), է. Աղայանի կարծիքով բառը ենթադրում է *av—jitay բարդությունը, «ապրելու օգնություն, նպաստ, ապրուստի միջոց» (ԲՄՀ, 156): Ժ-առկայությունը հուշում է բառի պարթևական բնույթը, բացաված չէ և օգ-օթ «օգնություն» արմատի առկայությունը: Անկախ ստուգաբանության որոշ տարակարծություններից բառի իրանական բնույթը մերժելի չէ⁷⁸:

Կարելի է առանձնացնել մի խումբ բառեր, որոնց համար նույնպես ենթադրելի է իրանական ծագում: Դրանք են. ամբարհաւան, ապարօշ, ապաւարտակ, աստիճան, արահետ, արատ, արուարձան, բանակ, բունպան, գամապետ, գերմակ, գրուահ, գուպար, երախայ, գաւակ, խանգար, խոնարհ, կարապետ, հանապազ, հրապարակ, ճարմանդ,

մկրտ(եմ), մշակ, հուազ «անգամ», շփոթ, պանոյն, պաշար(եմ), պատանի, պատկառ, պարոյր, պերն, սարկաւազ, սկայ, սպառեակ, ստորուկ, վաստակ, վարուժան, վտարանջ(եմ), քաշ:

Սրանց իրանական բնույթի օգտին են խոսում՝ ա) որոշ հնչյունախմբերի, ակ, պա ձևույթների, ակնհայտ իրանական մի քանի արմատների (ւարտ, բուն, (հ)աւան, գար, պետ, մանդ, կար...) առկայությունը, բ) նոր ստուգաբանական դիտարկումները⁷⁹: Սակայն առայժմ դրանք անվերապահորեն իրանական փոխառություններ չենք համարում՝ որոշ բառիմաստների, մի քանի բառերի փոխառության այլ աղբյուրների հետ ունեցած հարաբերության ճշգրտման⁸⁰, նոր վկայությունների, ստուգաբանական ավելի համոզիչ լրացումների ակնկալիքով:

ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՎԻ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ազատ	ամպարտքաշ	աշտեայ
ազդ	անազարմ	ապախտար
աղոխ	անանուխ	ապական
աղտի՜	անաշահիկ	ապակի
ախոռ	անապուկ	ապահարդան
ախորժ	անապատ	աթաշաւ
ախտ	անգամ	ապաշխար(ել)
ախտար	անդար	ապաստան
ախտարմու	անդդ	ապատ
ակահ	անգուժատ	ապարահ
ակամայ	անդահ(ել)	ապարան(ք)
ական	անդամ	ապարանջան
ահ	անդարձ «կտակ»	ապարասան
ահանգ	անդերձապետ	ապարթան(ել)
ահեակ	անդո՜	ապաւանդակ
ահեկան	անդրաւարտիք	ապաւէն
ահոկ	անոյշ	ապենիադ
ահապար(ել)	անջիման	ապիկամ
ահառ	աշակերտ	ապիրատ
ամրաստան	աշդահակ	ապխոր
ամրար	աշիւաք	ապշոպ
ամրարիշտ	աշխարաւանդ	ապուխտ
ամրարտակ	աշխարհ	ապուռ
ամրարտաւան	աշխատ(իւ)	ապսպար(ել)
ամրոխ	աշխէտ	ապստամբ
ամիճ	աշիւոյժ	ապրդում

անվրիշում
 առասան
 ասպ
 ասպաղէն
 ասպահանյետ
 ասպանակական
 ասպանդակ
 ասպատան
 ասպատանիկ
 ասպատակ
 ասպար
 ասպարէզ
 ասպետ
 ասպնջական
 աստառ
 ատակ
 ատր
 ատրճանակ
 ատրուշան
 արագ
 արգ
 արժան
 արկ, «ալման»
 արձակ
 արճիճ
 արմաւ
 արշա
 արշաւ
 արտյր
 արուճանակ
 արոսեակ
 արտախոյր
 աւաղակ
 աւաղան
 աւանդ «քաղաք»
 աւաշ
 աւար
 աւարտ
 աւէր
 աւսարդ
 քազ «բաժին»
 քադ, «աստիլած»
 քադին

քազ
 քազէ
 քազմակ
 քազմ(իլ)
 քազուկ «թև»
 քազում
 քազպան
 քած
 քածակ
 քած(անեմ)
 քախտ
 քահուանդ
 քամբակ
 քամբիշն
 քան(բույս է)
 քանդագուշ(անք)
 քանուական
 քաշ
 քաշխ
 քաշխ(ել)
 քաշխիշ
 քարակ «որսի շուն»
 քարակ
 քարապան
 քարգաւաճ
 քարձ
 քարսմ(ունք)
 քաւ
 քաւանդակ
 քոնշխ
 քեհեղ
 քզաք
 քէշիկ մշկոյ
 քմիշիկ
 քիծ
 քիւր
 քնակ(ել)
 քոք
 քոզպայիտ
 քոյր
 քոշխն(ել)
 քոք
 քոքակ

քուիճենիկ
 քուն
 քորաստան
 քորուառ
 քրինձ
 քազան
 քազերբուակ
 քազպէն
 քահ
 քահ «բարձր տեղ»
 քահաւանդ
 քահաւոր
 քահաւորակ
 քահնամակ
 քամ «անգամ», «հնա»
 քանձ
 քանձակ
 քար
 քաւազ
 քաւաղան
 քաւարս
 քեր «ողբ»
 քերդաստան
 քերեղման
 քէս
 քմբեթ
 քոհար
 քոմէղ
 քոմէշ
 քոյրորուակ
 քոյն
 քոյն
 քոնջ
 քով(ել)
 քորշապահանդ
 քուման
 քումար
 քումարտակ
 քունակ
 քունդ
 քուշակ
 քրոսպան

գրաստ
 գրաւ
 գրաւական
 գրիւ
 գրո՞հ
 գրուակ
 գրտակ

 դագ
 դաժան
 դահ(ամունք)
 դահանակ
 դահնկան
 դահիճ
 դահլիճ
 դամ
 դանգ
 դանդան
 դանդանաւանդ
 դաշխուրան
 դաշն
 դաշնակ
 դաշտ
 դաշտան
 դաստ
 դաստակ
 դաստակերտ
 դաստապակ
 դաստապան
 դաստառակ
 դաստիարակ
 դատ
 դատաստան
 դար «բարձր տեղ»
 դարակ(հլ)
 դարան
 դարապան
 դարապաս
 դարապետ
 դարաստան
 դարաւանդ
 դարգիճ
 դարիճենիկ

դարման
 դաւ
 դաւաճան
 դալի
 դե՞հ
 դեհկան
 դեհպետ
 դեն
 դենիմազդեհլն
 դենպետ
 դեսպակ
 դեսպան
 դերանդերձապետ
 դեւ
 դէմ(ք)
 դէպ
 դէտ
 դժգոյն
 դժխեմ
 դժկամ
 դժկերպ
 դժնդակ
 դժնեայ
 դժնիկ
 դժոխ
 դժուար
 դժուարիշտ
 դժւարտ
 դժւոհի (դժւոհրհ)
 դիմակ
 դիպակ
 դիւան
 դիւանի
 դմակ
 դշխոյ
 դոյլ
 դորակ
 դուխտ
 դւլիր
 դւրով
 դրախտ
 դրամ
 դրոշմ
 դրուտ

դրուծ
 դրուժան
 դրօշ
 դրօշակ

 երադ
 երախ
 երախան
 երտկ
 երամ
 երան(ի)
 երանգ
 երան(ք)
 երաշխ
 երաշխ «աշխատ»
 երաշտ
 երասան
 երաստ
 երիտասարդ
 երկ «գործ»

 զամբիւղ
 զան
 զանգակ
 զանկապան
 զառիկ
 զառնաւուխտ
 զատիկ
 զարտակ
 զաւէշտ
 զգոյշ
 զեան
 զեն
 զենակար
 զէն(ք)
 զինահաք
 զինդակապետ
 զմրուխտ
 զնդան
 զոհ
 զուր
 զլահ
 զօր

ըստօրակ

թագ

թակոյկ

թանգ

թաշկինակ

թաս(եմ)

թիրախ

թմբուկ

թշնամի

թշուառ

թոշակ

թուանիկ

թուֆ

ժած

ժահ

ժամանակ

ժանգ

ժանգառ

ժանուար

ժանտ

ժէտ

ժման

ժիր

ժպիրհ

չախտ

չական

չաքա

չաշկար

չառան

խազ «քար»

խամ

խան «սեղան»

խար

խարաղան

խարակ

խարբանդակ

խարբուղ

խաւար

խալիշիկ

խաբան

խիշտ

խոհ

խոյր

խոնաստան

խոշակ

խոռապետ

խոստ(ումն)

խոստակ

խոստակդար

խոստովան(ել)

խորակ

խորան

խորբալ

խորշակ

խորտակ

խորտիկ

խուժ

խուն

խունկ

խրատ

կախարդ

կակժիրակ

կահ

կաղամբ

կաղապար

կամ(ք)

կամակ

կամակար

կամայ

կամար

կանկար

կաշաղակ

կասլար

կապէնք

կապիկ

կապիճ

կապոյտ

կաս

կասկ

կատակ

կար «ուժ»

կարաւան

կարիճ

կարկանդակ

կարկեհան

կարմիր

կարշն «ուժ»

կարոս

կեշտ

կերպ

կերպաս

կերտ

կճուճ

կնգում

կնդրուկ

կնճիթ «քիթ»

կնճիթ (բույս)

կշտապանակ

կոհակ

կոյս «կողմ»

կոյտ

կոյր

կոտակ

կուղ

կուժ

կուշտ

կոռգպետ

կտակ

կտապ

կրպակ

կոշիկ

հազ(իւ)

հազար

հազարապետ

հակիրճ

հաճ(իւ)

համակ

համակղեն

համասպրամ

համակար

համատոհմակ

համարակար

համար

համբարակ[ապետ]

համբարապան

համբարու

համբաւ

համբոյր

համբուս	հրատարակ	մսվդդիդն
համգունակ	հրաւէր	մակոյկ
համեմատ	հրրուակ	մահ
համըմաղ	հրեշտակ	մահակ
համարգ	հրէշ	մահակ օվսրծն
համօրէն	հրիտակ	մահիկ
հանգամ(անք)	հրոսակ	մայակտ
հանգանակ	հրովարտակ	ման
հանգոյն	հրուանդան	մանաւանդ
հանգուշն	հրուշակ	մանեւոր
հանգրիծ(ել)	հօրոտ	մանուշակ
հանգրուան		մաշկապարճէն
հանդարտ	ճախարակ	մատակ
հանդերձ	ճախր	մատակարար
հանդէս	ճակատ	մատնան «ձի»
հանճար	ճանճանշաւուխտ	մատնան (ղորագունդ)
հաշտ	ճամբար	մատնան
հաւարակ	ճամբարակ	մարախ
հարազատ	ճան	մարգ
հարակաշ	ճանասպարհ	մարգ «թռչուն»
հարեւան	ճանբակ	մարգարէ
հարկ	ճանդան	մարեբրի
հաւան	ճանկ	մարգ
հաւասար	ճաշ	մարդ(ել)
հաւատ	ճաշակ	մարդանգոշ
հեշմակ	ճապուկ	մարգպան
հզօր	ճատրակ	մարդպան (չափ է)
հէն	ճար	մարդպետ
հիբրիկ	ճարակ	մարծ(ել)
հմայ(ել)	ճարսլ	մեհեան
հնազանդ	ճարպիկ	մեհեկան
հնար	ճարտար	մեհեանդ
հոշիբուակ	ճարտուկ	մեհթան
հպատակ	ճեմ	միշտ
հպարտ	ճեմիշ	միբգ
հրաժար(եմ)	ճեպլ	մշտիկ
հրահանգ	ճերմակ	մոգ
հրամայ(ել)	ճիշտ	մողէս
հրաման	ճիտակ	մոմ
հրամատար	ճշմարիտ	մոյկ
հրաշ(ք)	ճոկան	մոյր
հրապարակ	ճոռակ	մովպետ
հրապոյր	ճրագ	մովպետան մովպետ
հրազախ	մաղդ	

մոռանալ
 մուշկ
 մուրճակ
 մուրտ
 մօրուտ
 յալ(հմ)
 յանդիման
 յաշտ
 յասմիկ
 յառանակ
 յաւէժ
 յաւէտ
 յետկար
 յիշատակ
 յիշ(ել)
 չոյզ
 չոյժ
 չովազ
 չովատակ
 չուշկապարիկ

նազ
 նաժիշտ
 նախ
 նախարար
 նախճիթ
 նահանջ
 նահապետ
 նահապետակ
 նախորդակ
 նախադասակ
 նարգէս
 նաբւմ
 նաւաղ
 նաւակատիք
 նաւասարդ
 նաւթ
 նաւիակ
 նաքարակիրտ
 ննպակ
 նդար
 նդով
 նժար

նժղեհ
 նիւազ
 նիզակ
 նիհար
 նիշ
 նիրհ
 նկահ
 նկան
 նկանակ
 նկար
 նկուն
 նհանգ
 նման
 նշան
 նշանակ
 նշաւակ
 նշխար
 նշկահ
 նշմար(ել)
 նշտիր
 նոխաղ
 նոճի
 նպար
 նպերտ
 նուագ
 նուագ «բաժակ»
 նուաղ
 նուաճ(հմ)
 նուաստ
 նուարտան
 նուենդ
 նուէր
 նուիրակ
 նուիրակապետ
 նպաստ
 նահախոռապետ
 նահանշահ
 նահապ
 նահապետ
 նահաստան
 նահատակ
 նահողանակ
 նահէն

շահուար
 շահումար
 շամբուշ
 շամդիտակ
 շապիկ
 շապստան տակառապետ
 շատ
 շատ «թաղաք»
 շատրուան
 շար «շղարշ»
 շարագոյր
 շարաւանդ
 շարսաղար
 շաքար
 շէկ
 շէն
 շիշ
 շիտակ
 շիրիկ
 շիփ
 շկահ
 շկապ(հմ)
 շկօթակ
 շնորհ
 շպետ
 շտապ
 շտրպաղանգ
 ոյժ
 ոստան
 ոստիկան
 ուխտ
 ուշ
 շաման
 շուսո
 պախ
 պախճաւա՛
 պակաս
 պահ
 պահակ
 պահակապետ

պահանջելու
 պահանջ
 պահանջական
 պահանջող
 պահպան
 պահպանողատ
 պահիկ
 պահմանամակ
 պահման
 պահյուսակ
 պահքաթ
 պանդուխտ
 պանիր
 պաշար
 պաշտ (էլ)
 պաշտպան
 պասյ
 պահակ
 պուռու
 պասանիկ
 պաստառ
 պատասխանի
 պատարագ
 պատգամ
 պատգարակ
 պատգոսապան
 պատերազմ
 պատիր
 պատիւ
 պատկան
 պատկանդարան
 պատկեր
 պատճառ
 պատճէն
 պատմութեան
 պատմութեան
 պատշաճ
 պատշտաւոր
 պատշխո
 պատուանդան
 պատուատ
 պատուար
 պատուէր
 պատուիրակ

պատուիրան
 պատուհան
 պատուհաս
 պատուարել
 պատրաստ
 պատրոյգ
 պատրուակ
 պատրուակ
 պարար
 պարարտ
 պարաւանդ
 պարել
 պարհանակ
 պարէն
 պարէտ
 պարզ
 պարիկ
 պարիսպ
 պարկէշտ
 պարկէն
 պարմալ (էլ)
 պարմանի
 պարս
 պարսաւ
 պարտ
 պարտակ
 պարտաւ (եմ)
 պարտութիւն
 պարտէզ
 պարտքաշ
 պետ
 պետութիւն
 պէշտպան
 պէս
 պէտ (ք)
 պիտ շուտելիք
 պիսակ
 պիստակ
 պիլինձ
 պղպեղ
 պղղութեամբ
 պիսակ

քառ

քառադուլ
 քառուկ
 քուկ
 քուխտ

րազմ
 րահ
 րահիլիւրայ
 րամ
 րամիկ
 րատ
 րոհիկ
 րոշն (տիւն)
 րոտ
 րոտաւտակ
 րոտագէս

սագ «կտուր»
 սակ
 սակստան անդերձապէտ
 սահման
 սաղար
 սաղաւաթ
 սամոյր
 սանդալ
 սանդարամետ
 սասպատ
 սատակ
 սարոյ
 սեւաւ
 սեւուհ
 սիկ
 սրումարդ
 սկաւառակ
 սմբակ
 սմնակ
 սմպատակ
 սնգոյր
 սնգոտեղ
 սնդուս
 սոթ
 սոխ
 սոնիւ
 սով
 սոյակալ

սուգ
սո.րհանդակ
սպայ
սովանդ (բուլս է)

սպառ
սպաս
սպասալար
սպարապետ
սսխտակ
սսլուծ(ել)
ստամբակ
ստաշխն
ստէճ
ստուար
սրահ
սրուակ
սրսկապան
սրսկ(ել)

վագր
վախճան
վահաե
վաճառ
վաճառապահ
վան(ել)
վան(ք)
վանկ
վանդակ
վաշխ
վաշտ
վառ
վասն
վասպուրական
վատ
վատախտարակ
վատգոհար
վատթար
վատմիհր
վար(ել)
վարագոյր
վարազ
վարապան
վարաանդ
վարհ

վարդապետ
վարզ
վարժ
վարձ
վարձակ
վարմ
վարշամակ
վարունգ
վարս
վարսաւորայ
վարտիք
վաւեր
վեհ
վեհեր
վերմակ
վերտ
վզեան
վզուրկ
վէգ
վէժ
վէճ
վէմ
վիճակ
վին
վիշակ
վիշտ
վիրալ
վիրգ
վկայ
վկանդ(ել)
վհուկ
վճար
վճիռ
վնաս
վնաստակ
վստահ
վտակ
վտանգ
վտար(ել)
վտաւակ
վտաւան
վրան
վրէպ

տախտ
տակ
տակառ
տաւղաւոր
տաճար
տաճիկ
տաճկիեակ
տանջ(ել)
տաշ(ել)
տաշտ
տաւս
տաւակ
տաւպան
տաւաստ
տաւսար
տատրակ
տար
տարագ
տաւիդ
տգրուկ
տէգ
տոհմ
տոյժ
տուգ(անք)
տօթ

փաղան
փաթերակ
փալանիկ
փաղանգամուշկ
փաշաման
փառ(ք)
փարդաստ
փարուադ
փեթակ
փիդ
փիւղ
փշիտ
փուշտիպան
փուշտիպանսաղար
փուտ
փուրսիշն
փուղանդ

թանդ

քաշ

քաշիկ

քաշկէն

քաշտի

քարշ(եւ)

քափուր

քեմուխտ

թէշ

թնար (ծառ է)

թուրձ

րսակ

ճրտիկար

թրքում

օժանդակ

օժիտ

շարակ

շինդր

շնան

տար

օրէն(թ)

օրինակ

օրհն(եւ)

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ն Ի

Ներածություն

1. Բանասերների կարծիքով Դուին «բլուր» իմաստը իրանական լեզուներում գոյություն չունի: Վ. Մինոսակիեն Դուին բառին վերագրում է նախաիրանական ծագում (REA, 1930, էջ 120): Գ. Զահուկյանը հայ. Դուին տեղանունը կապում է թրակերեն Δούσιον տեղանվան հետ. հ.հ. 'dheu- n- «ուտտվել», որից հին անգլերեն dūn «բլուր, լեռ»: (Տե՛ս «Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները», էջ 50):
2. Փվմայի վարդապետի Արծրունյ Պատմության տաճարն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887:
3. Տե՛ս Ն. Աղոնց, Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնությունք նորին, Պետրոգրադ, 1915:
4. Կիլիկոս Մագիստրոսի թղթերը. Բնագիրն առաջաբանով և ծանոթություններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց. Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 60:
5. Տե՛ս Մատենադարանի № 2380 ձեռագիրը, էջ 47—48:
6. Մսայի Նչեցին, օրինակ գրում է. «Բազում անուանք զոն մեղ յալլոց լեզուաց և ի մերձակայից, որոց ոչ է հնար ստուգարանել (տե՛ս Նսայի Նչեցի, Վերլուծությունք քերականության, աշխատասիրությամբ Լ. Գ. Խաչերյանի, Երևան, 1956, էջ 67):
7. Մասնակիորեն հարցը շղջափում է Ավետիքյանը (տե՛ս Քերականության հայկական, Վենետիկ, 1815, էջ 313—314):
8. Տե՛ս Մատենադարանի № 2372 և մի շարք այլ ձեռագրեր: Բառարանի մասին տե՛ս Հ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (V—XV դդ.), Երևան, 1966, Գ. Գալստյան, «Վարդանանց պատմության միջնադարյան բառարանը, ՊԲՀ, 1963, № 2, Հ. Անասյան, Հայկական մատենագրություն, հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 1210: Ուսումնասիրողների կարծիքով բառարանը գրվել է XI դ. կամ ալեկի շուտ:
9. Բառարանը պարսկերէն ըստ կարգի հայկական այբուրենից, լորում ճոխարար աւանդին իմաստք բառիցն հայերէն և տաճկերէն բացատրութեամբ և ուրիւր արարական նշանակութեամբ: Յաւելալ և զյատուկ անուանս նշանաւոր թագաւորաց և զերեւելի տեղեաց, և ճոխացուցեալ օրինակօք ի բանաստեղծից պարսից: Ի Գեորգեայ Դպրէ Տէր-Յովհաննէսեան Պալատացոյ: Աշխատութեամբ և ուղղագրելով և համառօտ քերականութեամբ ի Յակոբայ Տիւզիսն... Կոստանդնուպօլիս, 1826:
10. Պահպանել ենք բառացանկի ուղղագրությունը:

11. Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Երևան, 1958, էջ 138:
12. ՏԵ՛ս Գ. Զանովյանի հոգվածը (ԳԱ «Եղեկագիր», 1957, № 6, էջ 61):
13. Թյուրխաճաբար այդ գնահատականները վերագրվել են ոչ թե բառացանկի հեղինակին՝ Հ. Տյուրյանին, այլ բառարանի հեղինակին: Այս փաստը առաջինը նշատել է Բ. Զուգասյանը (ՏԵ՛ս Բ. Զուգասյան, Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երևան, 1963, էջ 172):
14. Ղ. Իճեհնեան, Հնախոսություն Հայաստանի այց աշխարհի, հ. 3, Վենետիկ, 1835, էջ 6:
15. Ստորագրություն հին Հայաստանի այց, Վենետիկ, 1822:
16. ՏԵ՛ս Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1958, էջ 164, Գ. Զանովյան, Հին հայերենի հոլովման սխառումը և նրա ծագումը, Երևան, 1959, էջ 26:
17. Այս հարցը առաջ է քաշվել նաև այլ հեղինակների կողմից. դրանց շնոր անդրադառնում, որովհետև նրանց աշխատություններում հայ-իրանական առնչությունների մասին խոսք չկա: Ուսումնասիրողների կարծիքով, օրինակ Խ. Արուստյանը Պատերմանից ու Վինդիշմանից անկախ պատմա-համեմատական մեթոդով ցանկանում էր ապացուցել հայերենի, ռուսերենի, գերմաներենի ու ֆրանսերենի ցնդակցությունը (ՏԵ՛ս Գ. Զանովյան, Խաչատուր Աբովյանը որպես լեզվաբան-բերականագետ, «Երևանի համալսարանի գիտական աշխատություններ», 1954):
18. ՏԵ՛ս Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 183:
19. P. Lagarde, Armenische Studien, Göttingen, 1877.
20. նշվ. աշխ., էջ 166—189:
21. ՏԵ՛ս Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 193—194:
22. Գ. Զուգասյանյան, Պատմություն հայերենի դպրության. Ա. Մատենագրություն, Վենետիկ, 1865, էջ 29:
23. Հնախոսություն Հայաստանի ի հ. Մանուկէ Քաչուհույ, Վենետիկ, 1855, էջ 240:
24. Ա. Այտրենեան, Քննական բերականություն արդի հայերեն լեզուի, Վենետիկ, 1866:
25. ՏԵ՛ս «Հյուսիսափայլ», 1958, № 4, էջ 6:
26. նույն տեղում, էջ 7:
27. ՏԵ՛ս Սկրիպչ Էմիլ, Հնախոսությունը ի վերայ հայկական հեթանոսության. Թարգմանեաց ի գաղղիական բնագրէ Յովհաննէս Տէրօհանց, Յարմաշ, 1875:
28. նույն տեղում, էջ 7:
29. К. Патканов, Опыт истории сасанидов, С. Петербург, 1863, с. VI—XXI.
30. К. Патканов, Несколько слов о названиях древних армянских месяцев, С. Петербург, 1871.
31. К. Патканов, О месте занимаемом армянским языком в кругу индоевропейских, Тифлис, 1879. **Հղումները գրքի հայերեն տարբերակից են:**
32. նշվ. աշխ., էջ 83—85:
33. К. Патканов, Материалы для армянского словаря, С. Петербург, 1882, с. 7—13.
34. նույն տեղում, էջ 15—16: Բերում է նաև այլ կառուցվածքի բառեր, ցույց տալով դրանց փոխառյալ բնույթը. Ստամբակ, սահման, սրսիկ, վրէպ, վարդապետ, վերտել, տապաստակ, փորգաստ, փուտ, քաշկէն, բմին:
35. նշվ. աշխ., 18—21:

36. Նույն տեղում, էջ 22—30:
37. H. Hübschman, über die stellung des Armenischen im Kieise der indogermanische Sprachen, kz, XVIII, s. 49.
38. H. Hübschman, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895—97, նաև New-York, 1972;
39. Ա. Մելիք: Հայագիտական ուսումնասիրությունները Հայերեն թարգմանված ու հրատարակված են մի գրքով. «Ա. Մելիք, Հայագիտական ուսումնասիրություններ», Երևան, 1978: Այս սովորածավալ գրքում մեծ բարեխղճությամբ թարգմանված են հեղինակի համարյա բոլոր Հայագիտական գործերը: Սա երաշխիքի տուրք լինելով մեծ հայագետին, միաժամանակ կարևոր ձեռնարկում է, որի շնորհիվ հայ ընթերցողը մայրենի լեզվով ծանոթանում է Ա. Մելիքի աշխատանքներին:
40. Այդ առումով ուշագրավ է Գոթիկի մի հոդվածը, որտեղ ստուգարանական մի քանի նկատառումներից զատ նշվում են մի շարք իրանական փոխառությունների սողղերների զուգահեռներով (MSL, t, 19. fas. 3, 1915. էջ 125—132):
41. Հ. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 1-ին մաս, Երևան, 1940:
42. М. Андроникашвили, Очерки по иранско-грузинским языковым взаимоотношениям, Тбилиси, 1966.
43. Փոխառությունների տարբեր ըմբռնումների մասին տե՛ս Կ. Լ. Егорова, Типы лингвистических заимствований (канд. диссерт.), М., 1971.
44. А. С. Зорько, Сравнительное исследование заимствований в родственных языках (франко-итальянские контакты) (канд. диссерт.), М., 1975, с. 11.
45. Տե՛ս М. А. Бородина, Современный литературный ретороманский язык Швейцарии, М., 1969.
46. Նույն տեղում, էջ 174:
47. Л. В. Доровских, Семантическое освоение иноязычной лексики в заимствующем языке (на материале греческих заимствований в латинском языке) (канд. диссерт.), Томск, 1972, с. 20.
48. Г. Пауль, Принципы истории языка, М., 1960, с. 462.
49. Р. А. Будагов, История слов в истории общества, М., 1971, с. 157.
50. P. Guiraud, Les mots étrangers, Paris, 1965.
51. О. Б. Шахрай, К проблеме классификации заимствованной лексики (ВЯ, 1961, № 2, с. 53.

Գլուխ Ա

1. XIX դ. վերջերին միջին իրանական փուլի լեզուներից լուսաբանված էր միայն միջին պարսկերենը, բանի որ այդ փուլի առ լեզուներ գիտությանը հայտնի չէին:
2. Տե՛ս ОИЯ, 1901, էջ 3:
3. Հին պարսկերեն արձանագրությունների ցանկը և մանրամասն վերլուծությունը տես Բ. Բենտի գրքում (R. Kent, Old Persian. Grammar, text, lexicon, New Haven, 1953):
Հայերեն այդ մասին տե՛ս Գ Նալբանդյան, Հին պարսկերեն, Երևան, 1963:

4. *И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, с. 369.*
5. *Տե՛ս նաև Դ. Նալբանդյան, Դարհի Վշտասարի Բիսթոնյան արձանագրությունը, Երևան, 1964:*
6. *Դարհի արձանագրություններում վկայված են մի քանի կրկնակ ձևեր. aḫaḡga, asan «քար», asa/asra «ծի»: Ոմանք սրանք դիտում են որպես մարերեն և հին պարսկերեն տարրերակներ (տե՛ս Acta Iranica, II, 1974, էջ 58—59):*
7. *И. М. Дьяконов, История Мидии.*
8. *Նշվ. աշխ., էջ 67: -*
9. *В. Н. Абаев, Скифо-сарматские наречия (ОИЯ, 1979, 272—363).*
10. *Նշվ. աշխ., էջ 317:*
11. *И. М. Оранский, Введение в иранскую филологию, М., 1960, с. 144.*
12. *Այս գործը թարգմանված է նաև հայերեն:*
13. *Հրապարակի վրա է գրքի ուսերեն թարգմանությունը: Դիրքը թարգմանել է Ա. Փե-րիխանյանը: Բարձրաձեք թարգմանությունը, առաջարանը, ծանոթագրություններն ու բառացանկը մեզ համար արժեքավորվում են նաև հայերենի տվյալների ներկայացման տեսանկյունից:*
14. *Տե՛ս И. М. Оранский, Введение..., 216.*
15. *Այդ տարածքը տարակազմ բնակչություն ունի. նկատի ունենք իրանալեզու բնակչության առկայությունը, որը որոշ վայրերում զանգվածային չէ: Իրանալեզու բնակչության հիմնական կազմը կտնվում է արդի Իրանի տարածքում, Միջին Ասիայի որոշ շրջաններում, Աֆղանստանում:*
16. *Դասակարգումների մասին նորագույն գրականությունից տե՛ս Д. Эдельман, К генетической классификации иранских языков (ВЯ, 1984, № 6, 14—23):*
17. *A. Meillet, Gram. de v. pers. Paris, 1936, 7—13.*
18. *Սեր կարծիրով զինծ-ի բնիկ հայերեն լինելը կասկած չի հարուցում (տե՛ս Ար-մատական բառարանը):*
19. *A. Perikhanian., (REA, 1966, 17—29), (REA, 1968, 9—30)*
20. *E. Benveniste., (REA, 1964, 31).*
21. *Փերիխանյան, (REA, 1968, 24—25):*
22. *Նույն տեղում, էջ 27:*
23. *Գ. Զահուկյանը նույնպես ենթադրում է ատուշէլ-ի իրանական չումը (Очерки... էջ 195):*
24. *REA, 1966, էջ 26:*
25. *Նույն տեղում:*
26. *Նույն տեղում, էջ 24:*
27. *Տե՛ս Բենվիստ, REA, 1964:*
28. *Հ. Անատյան, ՀՀՊ, 2-րդ մաս, Նրեան, 1951, էջ 414—415:*
29. *Է. Աղայան, Բարրառային հնագույն տարրերություններ հայերենում (ՀՍՍՀ ԺԱ, «Տեղեկագիր», 1956, էջ 70):*
30. *Հին պարսկերեն օրինակները քաղել ենք Քենտի դրքից (Old Persian, 1953): Բառացանկը լրիվ ներկայացնելու միտում չենք ունեցել:*
31. *Դուռման, դոժել-ի ծագումը Ա. Մեյնե հնարավոր է համարում հ.հ. *dhreugh և *dhruugh-ից (ՄՀՈԻ, 42):*
32. *պրո. միւր աղբյուրություն—հայ. դալիւր գայլակղիւ է. բայց թերևս անմիջական կա-*

- պը բացատրում է, Ինչպես նկատում է Մ. Բոգոլյուբովը *dipi* «գրություն» իմաստից «գրող» (հմտ. մեր ղպիր-ը) իմաստային անցման ղեպքում սպասելի **dipibara* ձևը չեն հաստատում միջին իրանական համապատասխան բառերը (պրթ. *dp̄yγ*, «ողգ. ծը'yγ միշ. պրս. *dp̄yγ* և *այն*)։ Հստ. Բոգոլյուբովը, միջին իրանական ձևերի հիմքում ընկած է **dipira*-ն և ոչ թե *dipibara* (*ir*-ը ածանց է)։ Ուրեմն, ավելի հավաստի է ղպիր-ի միջին իրանական ծագումը։ (Տե՛ս Մ. Ի. Բո-
голюбов. К дрекненпранскому словообразованию (ИАН СССР, сер. лит. язык, т. 37, № 1, с 37)։
33. Ա. Մեյն, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1978, էջ 115—116։
34. Մ. Աղաբեկյան Հնդեվրոպական ձայնավոր և ձայնորդ **u*-ն հայերենում («Լրաբեր», հաս. գիտ., 1981, № 8, էջ 58)։
35. Է. Աղայան, Դրարարի քերականություն, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 137։
36. Դ. Զահուկյանը աղշա բառը նույնպես հպրս. *aršā* -ի հետ է համեմատում (տե՛ս Բեշ, 1981, № 2)։
37. Փոխառյալ կար-արմատով կաղի մակրայը կարելի է հայակազմություն համարել, թեև բացաված չէ հին *kəšiya* (հմտ. սողգ. *k'šy*)-ից անցած լինելը։
38. E. Benveniste, Les nominatifs arméniens en -i- (REA, 1930, fas, 1, p. 81—82.
39. Նշվ. աշխ., էջ 83։
40. Տե՛ս MSL, հ. 17, 1911, էջ 242—250։
41. Տե՛ս ՀԳ, էջ 233—235։
42. G. Bolognesi, Le fonti dialettali degli impestiti iranici in armeno, Milano, 1960։
Վրացերենում իրանական փոխառությունների աղբյուրների հարցը մանրամասն քննված է Մ. Անդրոնիկաշվիլու գրքում, որտեղ ըստ հնարավորին օգտագործվում է նաև հայերենի նյութը։
43. Դահալյումը փոխառություն չենք համարում. այստեղ նշում ենք նկատի առնելով արմատի հնչյունական առանձնահատկությունը։ Դոթիին հայ. պաս-ը պահ-ի դիմաց նույնպես դիտում է որպես սասանյան շրջանից կատարված փոխառություն (տե՛ս MSL, 1915, լ 19, 127)։ Սա, անշուշտ, ճիշտ չէ։ ՊԱՍ «ծոմ, պահում» քրիստոնեական տերմինը հայ. պահս հայցական հոլովաձևից է, որը հաստատում է բարբառային պախս. պաֆ ձևերը։
44. Ումանք պրթ. *d-* միջ. պրս. *h* ղուգահեռի համար հմտ. Spah-հայ. սպահապետ ենթադրում են միջին պարսկերենի վրա այլ լեզուների ազդեցություն (ՕՊՅ, 1981, էջ 9)։
45. Վրան-ի միջ. պրս. և պրթ. ձևերի մասին տե՛ս BSOAS IX, 89, BSL, 1957—58, էջ 65։
46. Ի ղեպ Աճառյանն էլ է նշում, որ պայման և պայքար ավելի նոր շրջանի և իրար ծամանակակից բառեր են, իսկ պատկեր նրանցից ավելի հին է (ՀԳ, I, էջ 235)։
47. Հաասառ և հասառ(ակ) բառերի մասին տե՛ս Բենվենիստ (BSL, 1957—58, էջ 57)։
48. И. Дьяконов, История Мидии, с. 378.
49. Զախտեան *həsurə*-ը փոխառյալ բառերի շարքում չենք նշում։ Այն, փաստորեն, իրանական հատուկ անուն է՝ *həsurə* թագավորին տրվող տիտղոսներից, որը մեր մատենագրության մեջ երկու անգամ կիրառել է Սևրևոսը. «Իսկ Վարազտիրոց տալետ, անուանակալ ի թագաւորաց Զախտեան *həsurə* ուրդին մեծին *həsurə* կայ»

- (ՍԼԵ., 1979, էջ 132): Բառի միջին պարսկական բնույթի օգտին է խոսում նաև այն, որ այդ տիտղոսը վերաբերում է սասանյան հոսրով թագավորին:
50. Պարթևերենում ի/չ-ձևերի մասին տե՛ս ghilain, էջ 43:
51. Եթե մարական չէ:
52. Տազնապ րառի մասին տես Բենվենիստ (REA, 1964, 22—28):
53. Այս տվյալները տե՛ս ՕԻԻԱ, 1981, էջ 160—161:
54. Նույն տեղում, էջ 21:
55. Տե՛ս Է. Աղայան, Գրարարի բերականություն, էջ 137:
56. Տե՛ս ՕԻԻԱ, 1979, էջ 91:
57. Տե՛ս ՕԻԻԱ, 1981, էջ 160:
58. Հ. Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական բերականություն, հ. 1, Երևան, 1982, էջ 219:
59. Հին հայերենում բառասկիզբը ր և ո-ի համար բացառված դիրք էր: Այդ կարգի բառերը փոխառություններ են (Տե՛ս Հ. Մուրադյանի նշվ. աշխ., էջ 219):
60. Վ-ի արտասանություն, գրություն և դիրքային տարբերակների մասին տե՛ս Է. Աղայան, Գրարարի բերականություն, էջ 137—190:
61. Իր. Վ -հայ. վ և լ համապատասխանություններից ելնելով, Հ. Մուրադյանը եզրակացնում է, որ շնայած գրության տարբեր ձևերին վ և լ-ն արտահայտում էին նույն բաղաձայն հնչյունը (Տե՛ս Հ. Մուրադյանի նշվ. աշխատությունը, էջ 233):
62. Ջե՛ս Է. Աղայան, Գրարարի բերականություն, էջ 159:
63. duž-ով ձևի համար հմտ. ազեստ. duž-vačah «վատարան»:
64. Ա. Խաչատրյանը նկատել է, որ աւս (աւ) հնչյունախումբը ունեցող հայերեն բառերը մեծ մասամբ իրանական փոխառություններ են, և հայերեն տարբեր ճյուղավորումներում աւա(աւ)-ի կիմաց առկա է ովա(ով) հնչյունախումբը: Նա նշում է հետևյալ բառերը. բաւանդակ-րովանդակ, բաւական-րովական, յաւանակ-չովանակ, յաւադ-չովադ, բաւել-րովել, բաւական-րովական, խոստաւանել-խոստովանել, հաւասար-հովասար: Ա. Խաչատրյանը այս զուգաձևերի համար նույնպես ենթադրում է տարբեր աղբյուրներ: (Տե՛ս Ա. Խաչատրյանի «Բառարանական դիտարկումներ» զեկուցումը՝ կարդացված ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի գիտական նստաշրջանում. ապրիլ, 1983 թ.): Շնորհակալություն ենք հայտնում հեղինակին զեկուցման ձեռագիրը մեզ տրամադրելու համար:
65. Միջին իրանական որոշ լեզուներում նույնպես առկա է ԴՄ-ՄԴ զրափոխությունը (տե՛ս ՕԻԻԱ, 1981, էջ 418):

Գլուխ Բ

1. Տե՛ս А. С. Зорько, Сравнительное исследование заимствований в родственных языках (թեկնած. դիսերտ., Մոսկվա, 1975, էջ 11):
2. Նույն տեղում:
3. Երիտասարդ-ը գրարարում ավելի շատ գոյականական կիրառություն ունի:
4. Համասպրամ-ը վաղ գրարարում ածականական կիրառություն ունի:
5. Օգտվել ենք Մովսէսի Խորենացույ մատենագրությունը (Վենետիկ, 1843) զրբից:
6. ՀԺՊ, 1-ին, էջ 299:
7. Նույն տեղում, էջ 303:
8. Նույն տեղում, էջ 296:

9. Նույն տեղում, էջ 304:
10. Տհւ Ա. Фрейман, Древнеперсидский календарь в свете новейших открытий, ВДИ, 1946, № 3, 20:
11. Շ. Բաղալյան, Որացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 97:
12. Է. Աղայանի կարծիքով ամիսների անվանակոչությունը կամ զոնն գոյություն ունեցած ամսանունների փոխադրումը նոր ամսանուններով տեղի է ունեցել մ.թ.ա. VII դ. (տե՛ս «Բանբեր Համալսարանի», 1984, № 2, էջ 75):
13. Ա. Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1941, էջ 76—77:
14. Է. Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, ՆԱԽԱՆ, 1974, էջ 150:
15. Տե՛ս Ֆրեյմանի նշված հոդվածը, էջ 25:
16. Է. Աղայան, Հին հայկական ամսանունները և օրանունները («Բանբեր» Երևանի Համալսարանի, 1984, № 2, էջ 74):
17. Տե՛ս Ֆրեյմանի հոդվածը, էջ 21:
18. Նշվ. հոդվածը, էջ 22:
19. Նույն տեղում:
20. Խ դեպ, փաստորեն նույն կարծիքին է և Է. Աղայանը. «Այսպիսով, բանի որ բացառվում է մարզ «Սիսու» բառի ինքնուրույն գործածությունը հայերենում, Եսպանական ամսանունը պետք է կապել ոչ թե դրա հետ, այլ համարել հայերենում գործածված ու գործածվող մարզ «մարզագետին» բառի սեռական հոլովը» (Տհւ Բեշ, 1984, № 2, էջ 70): Այդ նույն ամսագրի նույն համարում է զետեղված նաև մեր հոդվածը. որտեղ մի շարք հարցերի հետ քննվում են նաև իրանական ամսանունները:
21. Գիտնականի բաղմաթիվ հոդվածներից զատ նշենք Սառանյան դատաստանագրքի վերջում ներկայացվող ծավալուն բառացանկը՝ համապատասխան մեկնաբանություններով, նաև Общество... գիրքը:
22. Տե՛ս Н. Адоня, Армения в эпоху Юстиниана, Е, 1971, 249.
23. Ռվտադեա Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 40:
24. Տե՛ս ԳԱ «Երանք», 1983, № 4, էջ 82:
25. Ա. Փերիխանյան, общество..., էջ 224, նաև REA, 1968, էջ 11:
26. Ա. Փերիխանյան, общество..., էջ 16:
27. Նույն տեղում, էջ 69:
28. Ատրեանակ-ը ակնհայտորեն հին փոխառություն է, թեև վկայված է ուշ:
29. Սպայ գրաբարում ունի «զորք, զորամիավորում» իմաստը:
30. Զինուոր (զենու-աւոր) շենք գետնելով, բանի որ այն հայակազմություն է, Հեռ-մանատառ-ը նույնպես հայակազմություն է:
31. Պատկանյանի կարծիքով ճազադապետը պարսկական բարձրագույն քաղաքական պաշտոնն էր (Опыт., էջ 18):
32. А. Периханян, Древнеармянские востаники (ВДИ, 1956, № 2, с. 54):
33. Н. Оранский, Из области индонранских лексических контактов («Генетические, ареальные и типологические связи языков Азии», М., 1983, 140):
34. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1981, էջ 84—88:
35. Գ. Ղափանցյանը սակ-ը համարում է փոքրասիական փոխառություն՝ թերևս ուրարտիցների միջոցով անցած պարսիկների (ՀԼՊ, էջ 196):

36. Ա. Փերիխանյան, ОБЩЕСТВО..., 302—303:
37. Ա. Փերիխանյան, ВДН. 1952, № 4, էջ 16: Ըստ Փերիխանյանի այն խոշոր ստոր-կատիրական անտևությունները, որտեղ օգտագործվում էին սարուկների աշխատանքը, կոչվում էին dastkard, հմմտ. հայ. դաստակերտ (էջ 18): Ս. Երեմյանը հայերենում մշակ, սպասաուր, պանդուխտ, նեղեն (նաև ընդոծին, աղախին, աւտարածին, ծառայ, արծարագին) բառերը համարում է «սարուկ» հասկացություն արտահայտող բառեր: (ВДН, 1950, № 1, էջ 25): Ոստանիկ բառի և հասկացու-թյան մասին մանրամասն տես Ա. Փերիխանյան, ВДН, 1956, № 2, էջ 44—43
38. Դատաւոր, դատարան համարում ենք հայակազմություն:
39. Կան նաև հունական փոխառություններ, որոնք ավելի նոր են:
40. Ա. Մեյլ, (ՄՀՈԻ, էջ 121):
41. Ա. Մեյլ, Եկեղեցի բառը (ՄՀՈԻ, էջ 221):
42. Մ. Էմին, Հնախոսություն..., էջ 29—30:
43. Այն վաստը, որ Եղիշեն տարբերակում է պահլավիկ-ը և պարսկադեն-ը հիմք է տալիս ենթադրելու համապատասխանարար պարթևների ու պարսիկների կրոնի կամ հյուսիսային ու հարավային մոզերի դպրոցի կամ երկու աղանդների գոյությունը (տես Ռ. Фрай, Наследие Ирана, М, 1972, 274):
44. Նման բառեր կան նաև գոյականների մեր դասակարգման ալլ ենթախմբերում:
45. Աբել «սե» մեկ անգամ վկայված է Բուզանդի մոտ: Այս արմատից են կազմված արջնագույն, արջնաբույր «բոլորովին մութ», արջնազուլ, արջնաբույր բառերը:
46. Բացառություն է կազմում ներմակ-ը, որի գործառության ոլորտները հետադարձում ընդարձակվեցին:
47. М. А. Суровцева, Выражение цветовых значений в общеславянском языке («Этимологические исследования по русскому языку», вып. VIII, М., 1976, с. 138).
48. Л. А. Сараджева, Сравнительно-типологическое исследование цветовых обозначений (ՊՔՀ 1976, № 4, с. 190).
49. Л. Ельмслев, Прологомены к теории языка («Новое в лингвистике», вып. 1, 1960, М., 306—307).
50. Տե՛ս Մ. Սուրովցևա, նշվ. աշխ., էջ 142:
51. Շառ-ը նշում է Գ. Զահուկյանը, տեսնելով այն շառաղունք բառում: (Очерки, 253):
52. Տե՛ս Լ. Սարաջևայի նշվ. հոդվածը, էջ 190:
53. Նույն տեղում:
54. Տե՛ս ՀԱ, 1929, էջ 552:
55. Տե՛ս Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 260:
56. Տե՛ս Մ. Սուրովցևայի նշվ. աշխ., էջ 139—140:
57. Ա. Արամյան, Փոխառությունների հետ կապված բայակազմական մի բանի երևույթների ժամանակակից հայերենում (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1960):
58. Արմելի-ի համար ենթադրվում է aržitan, իսկ արժան-ի համար պ՛է. aržan (տե՛ս Արմ.):
59. Հումամնի հետ չպետք է նույնացնել. վերջինս framān-ից է, իսկ հումամել-ը framāy-ից:
60. Ուշ շրջանից լիշոց բառը վկայում է, որ անկախարար շկիրաովող արմատից կերտվում են նոր բառեր:

61. Բայախիթից — ումն — ածանցող ձևերը նույնպես բայական կազմություն են համարում:
62. Վ. Առաքելյան, Սեփի քերականական կարգը և բայածանցները զբաղաբարում. ՊԲՀ, 1980, № 2, էջ 82: Գ. Ղափանցյանը արկ-ը հ.հ. է համարում (ԷԼՊ, II, 12):
63. Ն. Ավիրյանն առաջարկում է փոխառյալ հիմքով բայ տերմինը:
64. Մ. Չամչյան, Քերականություն հայկազգես լեզուի, Շուշի, 1859, էջ 288—289:
65. Ա. Արախամյան, Բայը..., էջ 75:
66. ՏԼ՝ս Հ. Անադյան, ԼՔՀԼ, հ. 5, երևան, 1965, էջ 170:
67. А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, М.—Л., 1941, 367.
68. В. В. Виноградов, Русский язык (грамматическое учение о слове), М.—Л., 1947, 350.
69. Իրանական շաղկապի մասին տե՛ս ОИЯ, 1981, էջ 142:
70. ՏԽ՝ս Մեյլիի ընդարձակ հոդվածը (ՄՀՈԻ, 291—319):
71. Հ. Անադյան, ԼՔՀԼ, հ. 2, 1954, էջ 183: Ա. Արախամյան, Գրաբարի ձևնարկ, երևան, 1976, էջ 276:
72. Г. Джаукян, Сравнительная грамматика арм. языка, с. 149.
73. ՏԽ՝ս REA, 1966, էջ 21:

Դիմվա Գ

1. Որոշ դեպքերում կնշենք նաև այն արմատները, որոնք հազվադեպ կիրառվում են նաև անկախաբար:
2. Բազմիքը արուեստից և գիտությունից և գեղեցիկ դպրությունից. Զորիննալ ի հ. Մանուել վարդապետէ Քաջունի, Վենետիկ, 1892, հ. Բ, էջ 569, հ. Գ, էջ 19: Քաջունու հավաստմամբ բառը օգտագործել է Շիրուկացին:
3. Ատաղէկ-ը ոմանք համարում են մարդչական փոխառություն:
4. Օրինակը տե՛ս Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 167, 173:
5. Ա. Վարդանյան, Բառաքնական նոր դիտողություններ (ՀԱ, 1914, էջ 124):
6. Է. Աղայան, ԲՍՀ, էջ 74—75:
7. Նույն տեղում:
8. Նեմգամէտ, ճենգվուտ ուշ շրջանից են, որտեղ ժէտ, ժուտ ածանցներ են:
9. Վիճելի է ծագումնաբանական կապը: Դայլախազ, ղատախազ բառերում արդյո՞ք նույն խազ բաղադրիչն է:
10. Թվում է համոզիչ չէ տեղանվանակերտ շատ ձևերի ծագումնաբանական կապը պէ՛հ. ԶԻ՝ «ուրախ» բառի հետ: Հստ երևույթին շատ-ը ենթադրում է այլ ծագում:
11. Բաւ արմատը բա՛րն ձևով առկա է Ղարաբաղի բարբառում, որը թերևս նոր սլարոնկերենից կատարած փոխառություն է:
12. Է. Աղայան, ԲՍՀ, էջ 41:
13. J. Greppin, the middle persian nominal suffixes in classical armenian (REA՝ 1973, p. 1—10): Այս հոդվածում կան նաև որոշ անճշտություններ ու վիճելի հարցեր: Նախ՝ հեղինակը շրջանցել է որոշ հետադրողների, հատկապես Բոլոնիզիի ուսումնասիրությունը, երկրորդ՝ ճիշտ չեն որոշ ածանցների տարբերակման ու զնահատման շարահիշները: Այսպես, միջ. պրս. as հայ. —աս-: Վկայակոչված են կանխասաց, արգասավոր բառերը: Անշուշտ ճիշտ չէ: Առաջինում ասեմ բառի հիմքն է, երկրորդը հունական փոխառություն է: Իշխ-ածանցի համար նըշվում է օղի-օղիշկի: Վերջին բառը մենք լկարողացանք գտնել հայերենի որևէ

բառարանում: Կէն-ի համար բերվում են ժանտկէն, ճանճկէն, հիւակէն բառերը: Առաջին երկուսը ամբողջական փոխառութիւններ են, վերջինը համաստի ստուգարանութիւն չունի: Կարող ենք ավելացնել նաև շրջկեն-ը, որը ամենայն հավանականությամբ շրջկան-ի աղավաղ ձևն է: Ուրի համար բերվում է սարսուռ բառը: Մերժելի օրինակ է, որովհետև գործ ունենք ոչ թի սարսուռ, այլ սառ արմատի կրկնությամբ կազմված բառաձևի հետ: Դիշտ չէ բռնադատ, խոլաղատ բառերում դատ բաղադրիչը իրանական dāt ածանցից բխեցնելը: Առարկելի է -ուստ- ածանց (ածականակերտ) տեսնելը հարուստ բառի մէջ: Ուստ-ը ամենայն հավանականությամբ հ.ե. ծագում ունի (նաև աստ, նստ տարրերակներով) հմմտ. առագաստ, զգեստ, ուտեստ, համեստ, ապրուստ, գալուստ, ելուստ, թաքուստ, կորուստ, հարուստ և այլն: Ընդհանրապես, փոխառյալ ածանցների քննության ընթացքում պետք է հստակ լինի հետևյալ սկզբունքը, եթե փոխառու լեզվի ածանցը հանդես է գալիս միայն փոխառյալ բառերում, ապա մենք այն չպետք է դիտենք փոխառու լեզվի ածանց: Այսպես, -իլ- միջին իրանական փուլում արտադրողական ածանց էր, որին համապատասխանում է մեր ութիւն-ը: Միայն ազատի ը բառի մէջ ենք գտնում իրանական իլ-ը, իսկ վերհիշյալ բառը ամբողջական փոխառութիւն է: Ել-ածանցը առկա է միայն բախշիչ բառում (Ջ. Գրեկոյիւնք նշում է նաև ժամանիչ բառը, որտեղ ոչ թի -իլ- ածանցն է, այլ՝ ճիլ բառը):

14. Տէ՛ս Արմ՝ տա՛ր բառի տակ, նաև Յ . ԴУМОНЯН, Дрегнеармэиэскии язык.

15. Տէ՛ս Արմ., նաև է. Թումանյանի նշվ. աշխ., էջ 124:

16. Գ. Ղափանցյանը հայ. ամփոփեմ, համբառնամ, (ամբառնամ) բառերի համ-ը կապում է հ.ե. *som «հետ, միասին»-ի հետ, կառկածելով սակայն, որ այն կարող է և իր. ham բառակազմական մասնիկը լինել, ինչպես համահայր, համաշխարհական և նման տիպի բառերում: Փաստորեն նա որոշ կազմութիւններում տեսնում է համ-ի բնիկ, իսկ մի շարք դեպքերում էլ փոխառյալ բնույթ: (Исгор и ко лонгвистические работы, II, Е. 1975, с. 338):

17. Է. Թումանյան, նշվ. աշխ., էջ 118:

18. Ս. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978, էջ 219:

19. Գրաբարի -ակ- անվանական վերջածանցի մասին ուղղորակ հոդված ունի Գ. Ասատուրյանը (Գ. Ասատուրյանի հեղինակակցութեամբ), որտեղ բացահայտվում են ոչ միայն գրաբարի համապատասխան ածանցի կիրառական տառնձնահատկութիւնները, այլև բերվում են կիրառական-իմաստային զուգահեռներ միջին իրանական լեզուներից (ՊԲՀ, 1985, № 3): Ինչպես երևում է հոդվածի ծանոթագրութիւններից Գ. Ասատուրյանը առանձին աշխատանք ունի միջ սլոբ. և սլոբ. -aka-ով բայանունների վերաբերյալ: Մենք աշխատանքից չկարողացանք օգտվել, որովհետև այն դեռ անտիպ էր:

20. Տէ՛ս В. С. Соколова, Рушанские и хуфские тексты и словарь, М.—Л., 1959, 114.

21. Տրոնիալ-ը օգտագործել է Մագիստրոսը որպես նշանի անուն:

22. Իմաստ/իմաստակ-ը հականիշներ են:

23. Է. Թումանյան, նշվ. աշխ., էջ 140:

24. Մ. Աբելյան, Հայոց լեզվի տեսութիւն, Երևան, 1965, էջ 161, 242:

25. Է. Բենվէնիստ, titre..., էջ 1—16:

26. նույն տեղում, էջ 16:

27. Նույն տեղում:

28. Հ. Աճառյանը նկատելով, որ -ան- հնթականական գերբայի իմաստ արտահայտող ածանցը միջին դարերում չկիրառվելով առկա է մեր բարբառներում, ենթադրում է, որ դա կատարվել է շնորհիվ այն բանի, որ թուրքերենում էլ կար համանման մի մասնիկ: (ԼՔՀԼ, 5, էջ 54): Տվյալ դեպքում մեզ չի հետաքրքրում թուրքերենի մասնիկների ծագման հարցը, բայց իսկապես թուրքերենում այդ ածանցի կիրառությունը կարող էր խնայել մեր -ան- մոտացված ածանցի աշխուժացմանը: Ան-ը Աճառյանը համարում է գրաբարում մեռած մասնիկ: (Նույն տեղում) 1981, էջ 68:

29. Տես Արմ. Խուրհանդակ րաւի տակ:

30. Ս. Գալստյան, նշվ. աշխ., էջ 135:

31. Ժան-ի բնույթի և ծագման մասին տես էջ 249:

32. Բարձրաւանդ(ակ)-ը ըստ Բոլոնիեզիի առաջացել է միջ. իր burzavand-ի համարանությամբ (Studi..., էջ 18):

33. Զ. Գրեպայինը նույնպես լէտ-ը անվերապահորեն իրանական չի համարում:

34. Տե՛ս Ա. Մեյլե, էջ 103, Մ. Աբելյան, ...Տեսություն, 226, Э. Туманян, 132—133: Մի խոսքով, (ա)ւոր—ածանցը կապվում է բորբոր-ի հետ: Ըստ Գ. Ղափանյանի քաղաւոր բառի տր. մասնիկը ավելի շատ արտահայտում է հ.հ. *bhora քան հուն. εἶδος (ՀԼՊ, էջ 260):

35. Վ. Առաքելյան, Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության (V դ.), Երևան, 1981:

36. Տե՛ս Է. Աղայան, Հեզվարանության ներածություն, Երևան, 1967, էջ 291:

37. Հ. Պետրոսյան, Ս. Գալստյան, Թ. Ղառաղսյան, Հեզվարանական բառարան, Երևան, 1975, էջ 257:

38. III. Балли, Французская стилистика, М., 1961, с. 71.

39. Հ. Աճառյան, ՀԼՊ, 1-ն, էջ 312:

40. Ա. Բարկզիզյան, Ֆրանսերենից փոխառյալ և պատճենված բառամիավորներ գրական արեւմտահայերենում (Վ. Հյուզոյի երկերի թարգմանությունների նյութի վրա) թեկնած. գիտերու., Երևան, 1975:

41. Նույն տեղում, էջ 83:

42. Զ. Բոլոնիեզի, Rapporti..., է. Բենվենիստ, REA, 1964, էջ 35—37:

43. ՄՀՈՒ, էջ 129:

44. ՄՀՈՒ, էջ 105—106:

45. Տե՛ս BDU, 1968, № 3, էջ 43:

46. Նույն տեղում, էջ 42:

47. Է. Բենվենիստ, titre..., էջ 28:

48. Հ. Վրբանիսի Չալիխան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, հանդերձ փոփոխմամբ և յաւելուածովք. աշխատասիրեալ ի հ. Արսենէ Վ. Այտընեան, Վիեննա, 1885, էջ 258:

49. Փուշտու լեզվում գերադրական աստիճանի մի ձև ունի ածական+նույն ածականի հոգնակի թեք հոլով +də կամ Էə նախդիր կառույցը (առ՝ ЯЗЫКИ АЗИИ И Африки (Франские языки, II, М., 1978, с. 215):

50. Տե՛ս REA, 1964, էջ 35:

51. Նույն տեղում:

52. Ա. Սուֆիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1976, նույնի՝ Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1971: Պ. Բեդիրյան: Հոմանիշները և նրանց առաջացման ուղիների մասին (Գիտական աշխատություններ, Խ. Արովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտ, Երևան, 1956, էջ 120—131: Լույս են տեսել աշխատություններ քերականական հոմանիշների վերաբերյալ) և Պառնասյան, Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970, նույնի՝ Զարանական և բառաբանական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, «Հայոց լեզվի կառուցվածք», Երևան, 1975, էջ 107—341:
53. Որպես կանոն տվյալ դեպքում զրևեղում են որոշ կիրառական, նրբիմաստային և այլ կարգի առանձնահատկություններ:
54. Եթե ազգ-ը, իրոք, փոխառություն է և ոչ թե հ.և. ծագումով բնիկ հայերեն բառ:
55. Ա. Մկյե, Հայագիտական հետազոտություններ, էջ 402:
56. Առասան բառի $n > r$ հնչյունափոխությունը Երևի կատարվել է հայերենում, որի անուղղակի հաստատումն է ապառասան «անսանձ» բառը, որն ամբողջական փոխառություն է:
57. Տե՛ս Արմատական բառարան, հ. 3, էջ 449:
58. Եթե բառը, իրոք, իրանական է:
59. Է. Բենվենիստ, *titre...*, էջ 27:
50. Նույն տեղում, էջ 47:
61. Զաքարեայ Սարկազգի պատմագրություն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 199: Հ. Անտոյանը փառանք մեկնում է «ուղտարած պատգարակ» (տե՛ս Արմ. Ժանուար բառի տակ):
62. Տե՛ս Ա. Փերիսանյան, *Общество...*, էջ 149, *Судебн...*, էջ 479—480:
63. Է. Բենվենիստ, *JA*, 1964, 1, էջ 52:
64. Է. Բենվենիստ, *REA*, 1964, էջ 13—20:
65. Ի դեպ, սա հիմք է տալիս պատմական բառի մեջ տեսնելու *тѣмъ «Երես», որը միջ. իր. լեզուներում կարող էր ունենալ тѣмъս և՛:*
66. Դաստակերտ բառի երկու բաղադրիչներն էլ իրանական ծագում ունեն: Նկատ արմատը զրաբարում լայն զործածություն է ունեցել: Հին հույն հեղինակներից Հեսիքիոսը բառը հայերեն է համարում «բաղաբ» նշանակությամբ (տես Արմ.): Անշուշտ V դ. և դրանից առաջ կերտ-ը դիտակցվում էր արդեն որպես հայերեն բառ: Պատահական չէ, որ դաստակերտ-ը թարգմանվում էր ձևակերտ. հիմա: Փաղցր է ինձ ասել և յաղագս ղեղեցիկ դաստակերտն Երուանդակերտի (Խոր. 167). Վասն ձեռակերտի, որ կոչի Երուանդակերտ 2(167): V դ. մեր պատմիչը դաստակերտ բառում օտար էր տեսնում դաստ բաղադրիչը և տալիս նրա հայերեն համարժեք՝ ձեռք, իսկ կերտ-ը չէր թարգմանում, բանգի այն դիտում էր որպես հայերեն:
67. Նաև արմատը կարելի է դիտել և բնիկ հայերեն և իրանական փոխառություն:
68. Ա. Այտրենան, Քննական քերականությունն արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 129:
69. Տե՛ս Ռ. Շալունց, Համանուն բառերի առաջացման աղբյուրները հայերենում (Վեղի և ոճի հարցեր, 3, Երևան, 1975), նույնի՝ Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում (Վեղի և ոճի հարցեր, 4, 1977): Ե. Գևորգյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի համանունների բառարան, Երևան, 1978:
70. Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սխառմը և նրա ծագումը, Երևան, 1959, էջ 330—367:

71. Տե՛ս «Լեզվի և ոճի հարցեր», 4, 1977, էջ 12—13:
72. Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 162:
73. Տե՛ս «Բազմալեզու», 1906, № 2, էջ 95:

Գլխի Կ

1. Տե՛ս է. Աղայան, ԲՄՀ, էջ 35:
2. Սամի(թ)ը իրանական փոխառություն է համարում և Սեմերենյին (HNV, 417—18):
3. Լմբուտ—ի համար նույնպես ենթադրվում է իրանական ծագում («ԳԱ, «Լրաբեր», 1973, № 6, էջ 19): Ահառյանը իր «Հայկականք»-ում բառը համարում է հ.ե., որը դարձյալ համոզիչ է: (Տե՛ս նաև Արմ., 2-րդ հրտ. հ. 4-րդ, էջ 627):
4. Շուգանների վկայությունը տե՛ս Կ. Ի. Зарубин. Шуганские тексты и словарь, М.—Л., 1960.
5. Т. Пахалина, Памирские языки, М., 1969, с. 152.
6. Գ. Ջանուկյանի կարծիքով հյ. ազգ և ազն հանգում են հ.ե. *ozgho-արմատին՝ հայասերների միջոցով (տե՛ս Գ. Джаукян, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Е. 1964, с. 79):
7. Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970, էջ 95:
8. J. A. C. Greppin, Classical and Middle Armenian Bird Names, A. Linguistic, Taxonomic and Mythological study, New-York, 1978, p. 189:
9. Այդպես է վարվում Բեյլին, իսկ Ա. Փերիսանյանը փոխառության աղբյուրը համարում է պարսիկերենը (տե՛ս Общество..., էջ 53):
10. Տե՛ս Բաբսեղ Կեսաբագի, Յաղագս վեցուրիայ արարչության, աշխատատիրության կիմ Մուրադյանի, Երևան. 1954, էջ 355—356:
11. Բաղդիբը արուեստից և գիտությանց և գեղեցիկ դպրությանց յօրինեալ ի հ. Մանուկ վարդապետէ Քաջունի, հտ. Բ, Վենետիկ, 1882, էջ 569:
12. Զգոյշ բառում -զ-ն ԼԹԵ մեր նախդիրն է, ապա բառը փոխառություն չէ, բայց այն կարող է լինել և իրանական uz—gavšā-ն, Հղոր-ի հ-ն նույնպես կարող է լինել հայկական հմմտ. հ-լու, հ-մուտ, նաև իր. *hu + zoḡ:
13. Մակկենդիի պահլավերենի բառարանում āwahan բերվում է որպես վկայված բառ՝ «ամրացված տեղ, ամրոց» նշանակությամբ:
14. Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 133—134:
15. И. Дьяконов, Материалы к фонетике урартского языка («Вопросы грамматики и истории восточных языков», М.—Л., 1958, с. 48):
16. Տե՛ս R. Kent, old Persian, էջ 121, 143:
17. М. А. Дандамаев, В. Г. Луконин, Культура и экономика древнего Ирана, М., 1980, с. 270.
18. Տե՛ս Ն. Մառ, Ժողովածուք Վարդանայ, մասն Բ., Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 35—36:
19. Նույն տեղում, էջ 36:
20. Տե՛ս Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 91:
21. Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 204—205:
22. Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական լեզուները, էջ 152: Բառի իրանական

- ձագոմը ընդունում է և է. Բենվենիստը (REA, 1939, fas 1—8):
23. Տե՛ս В. В. Иванов. Хеттский язык, М., 1963, с. 14.
 24. Библия, издание московской патриархии, М., 1976, 1190. ՍԳՄ-ի որոշ հրա-
տարվուեթյուններում կախարչաստրի փոխարեն կախարդաց է:
 25. Տե՛ս Մովսէս Խորենացի. Պատմություն Հայոց. Թարգմանությունը, ներածությունը
և ծանոթագրությունները տկազ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 337.
Ժան. 6Ց: 2. Բելլին թեպետ բառը համարում է իրանական փոխառություն՝ հա-
մեմատելով նպրա. kund «բուր, կոպիտ», բելուչ. kunt-ի հետ (TPS, 1955, 72—77),
սակայն իմաստային զուգահեռները համոզիչ չեն:
 26. Տե՛ս Մովսէսի Խորենացույ մատենագրությունը, Վենետիկ, 1865, էջ 613:
 27. Տե՛ս Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացույ, Վենետիկ, 1881, էջ 40:
 28. Տե՛ս Անանիայի Շիրակունույ Մնացորդը բանից, Ս. Պետերբուրգ, 1877, էջ 62:
 29. Կ. Զահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, էջ 63:
 30. Արմատական բառարանում ուղիղ ձևը համարվում է պարստաշ-ը:
 31. Ապական-ի մեջ kan արմատն էին տեսնում դեռևս Լազարոն ու Հյուրշմանը (տե՛ս
Արմ., ստականի ստուգաբանության պատմությունը), այդ կարծիքն են պաշտ-
պանում Բենվենիստը, Բելլին (TPS, 1956, էջ 105), Լերուան (REA, 1983, էջ 61),
Փերիսանյանը, (Судебник..., էջ 435):
 32. Քսենոփոն. Անաբաոսի, Երևան, 1970, էջ 53:
 33. Նույն տեղում, էջ 254:
 34. Տե՛ս Մ. Լերուայի հոդվածը (REA, 1983, էջ 57):
 35. Գ. Զահուկյանը «Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները» գրքում (էջ 156)
Ղափանցյանի ստուգաբանությունը գտնում է ոչ ճիշտ և ենթադրում, որ բառը
ձագոմ է իրանական աղբյուրից:
 36. Կապը սողզերեն բառի հետ նշում են է. Բենվենիստը (TPS, 1945, էջ 71), Զ. Բո-
լոնիեզին (Studi..., էջ 25), Գ. Զահուկյանը (ԲԵՀ, 1981, № 2, էջ 23): Գ. Զա-
հուկյանի կարծիքով հայերենի աղբյուրը պետք է լինի սողզերենին ցեղակից պար-
թերենն մի ձև:
 37. Այս օրինակներում առկա է զամ-ի «ժամանակ» ներխմատը:
 38. Տե՛ս Արմ. հանգամանք բառի տակ:
 39. Ի. Մնդրիկյանը զամ արմատը տեսնելով զամու զամու կապակցության մեջ. նշում
է, որ «զամ-ն ալ ժամ-ի ուրիշ ձև է», որովհետև Ժ և Գ չլծորդ տառեր են»
(ԲԶՄՎՊ., 1903, էջ 368):
 40. Հավանորեն կապ կա զեբ-ի և կաբ-ի պայմ. վերբ-ի միջև:
 41. garda *grda տերմինին վերաբերող ուսումնասիրությունների ցանկը տես Մ. Դան.
դամանի հոդվածում (BDU, 1973, № 3, էջ 17):
 42. Այս զուգահեռը մատնանում է Ա. Փերիսանյանը, և ըստ Դանդամանի գրական-
նության մեջ առայժմ նկատված չէ:
 43. Այդ մասին տես Բոլոնիեզի (Rapporti..., 253—255), Բելլի, (Prolexis, 116):
 44. kan-արմատի մասին տես Լերուա (REA, 1983, 58—59):
 45. Բառի և իմաստի մասին տես. S. Kia, Quel ues termes de «Xosrow et son
page» („Acta Iranica“, III, 1974, p. 212—213
 46. Մակկենզդի բառարանում նույնպես վկայված է kadag խառը, կատակ:
 47. Ուսումնասիրողների կարծիքով nikan սկզբնապես նշանակել է բոլորելով մեջը
թաղել, «մոխրի մեջ թխած հաց» և այլն: nikan-ի մեջ ni-ին մասնիկ է (Տե՛ս

2. Անառայան, Արմ. նկան բառի տակ, է. Բենվեդիստ (REA, 1964, էջ 18),
В. Абаев, Этимологические заметки (Труды ИЯЗ, 1956, VI, с.449).
48. Դ. Կառապետյան, Историко-лингвистические работы, т. II, Е., 1975, с. 369.
49. Գ. Զահուկյանը կինձ արմատի 1. կնձակ «լծի երկու ծայրերը», 2. կնձափող «գինի բաժանելու ամանի ծուռ բլթը», 3. կնձիթ «խոզի, վարազի դունչ, բլթ», 4. կնձիսն ենթադրում է *gendjo նախածնը: 2. Ե. *gen «սեղմել, կնձթել, ճնշել, սեղմած բան» արմատից (ՊԲՀ, 1965, 1, էջ 257):
50. Н. Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, С. Петерб., 1908, с. 215.
51. Սերետսի նպիսկրպոսի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 78:
52. Տե՛ս Մովսիսի հոբննացուց Մատենագրությունը, Վենետիկ, 1865, էջ 613, 614:
53. Կոչս բառի իրանական ծագման լրացուցիչ փաստարկները տե՛ս է. Բենվեդիստ (TPS, 1945, էջ 73—74):
54. Կոռակ բառի մասին տե՛ս Սեմերենյի (HMY, էջ 420), Փերիխանյան (Общество..., էջ 149, Судебн..., էջ 479—480):
55. հոտանոսակերենի համապատասխան բառը և կապը հայերեն հազ-ի հետ տե՛ս Բեյլի, Prolexis, էջ 398, Գերցենբերգ, ОИЯ, II էջ 311:
56. Այս և այլ օրինակներ տե՛ս ՀԱ, 1921, էջ 20:
57. Այդ բառը և բառիմաստը տես ОИЯ, 1981, էջ 198:
58. Համբաւ-ի նշված ղուգահեռը նկատում է և է. Գերցենբերգը (ОИЯ, 1981, էջ 304):
59. Իրանական բառը բաղմաթիվ անգամ վկայված է Սասանյան դաշտաստանագրքում: Հայերեն և իր. ձևերի աղբյուրը նշում է Ա. Փերիխանյանը (Судебн..., էջ 382—33):
60. 2. Պեղերսընը հատասար-ի մեջ աբ-ը համարում է ածանց, որը հիշու չէ, իսկ հասարակ-ի ա-ն ծագած է համարում ի՞նչ կամ հս-ից, որ նույնպես մերժելի է (տե՛ս 2. Պեղերսըն, Հայերեն և գրացի լեզուներ, Վիեննա, 1907, էջ 147):
61. Տե՛ս Լենինգ, Mitteliranisch, էջ 41, Բեյլի (BSOS, VII, էջ 763):
Բենվեդիստ (JA, 1959, էջ 125—126), Փերիխանյան (Судебн..., էջ 483):
62. Այդ կապը նշում է Պ. Էսապալյանը, ՀԱ, 1942, էջ 68—69,
63. է. Գերցենբերգը նշում է խոնս. hot «կարողություն» < *fra-wat-հյ. հաւատ, պրթ. frowd ղուգահեռները (ОИЯ, 1981, էջ 247):
64. Արեւելագետ Ն. Միրոշյանը մոտավոր համարելով հոռս, հոռսակ-ի բառարաններում ավանդված իմաստները՝ ելնելով Կանոնագրքի ռեւ որը հոռս երթնալ էին և օգ-նականը սուտ փեսային», ենթադրում է բառի «թիկնապահ, օգնական, զինակիր» իմաստները և կապում արաբ. hāris «պաշտպան, պահապան, զինակիր», hāras «պահակախումբ, թիկնապահություն» բառերի հետ (սերբեր», ԳԱ, 1984, № 2, էջ 79): Թվում է, իմաստային ճշգրտումը մոտավոր ենթադրություն է: Արաբերենի հետ կապը (ոչ միայն այս բառի դեպքում) ավելի հիմնավոր փաստեր են պահանջում:
65. Э. Бенвенист, Очерки по осетинскому языку, с. 25, Փերիխանյան, Судебн..., էջ 495:
66. Տե՛ս Բենվեդիստ, Բեյլի (TPS, 1956, էջ 111—113):
67. Բեյլի (BSOS, 6, 62, Զահուկյան, Очерки. 12, СГАЯ, ծանոթագր. 6:
68. Սրբոյն Եփրեմի մատենագրությունը, հտ. 3, Վենետիկ, 1836, էջ 18, 20, 21, 62:
69. Մաղպիեռ, մաղպիեռություն տերմինների մասին մանրամասն տես 2. Մանանդյան, Երկիր, հ. Գ, Երևան, 1981, էջ 326—340: Ի դեպ, վիճելի պետք է համարել մաղպ-

- պետ-ի՝ Ն. Ադոնցի կողմից տրված և Արմատական բառարանում ընդունված ստուգաբանությունը՝ մադգ(ևր) ցնդանունից:
70. Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 150:
71. Պարթևերենում իՏԻ-ը նաև գերադրական աստիճանի ցուցիչ է համար. kasīṣt «փոքրագույն», masiṣt «մեծագույն»: Դուցն բերականական իմաստի միագնումով այդ ածանցն է մեր նախնի, եւամիշտ, ամբարիշտ բառերում, որոնք ակնհայտորեն իրանական փոխառություններ են:
72. Բացառված չէ, որ բառի վերջին տակ բաղադրիչը իր. tak «վազել»-ը լինի՝ նկատի առնելով այդ կենդանու արագալիքության հատկանիշը: Ղարաբաղի բարբառում նապաստակի ձագը կոչվում է խրքնակ: Սա նույնպես տարու է:
73. Э. Бенвенист, Очерки по осетинскому языку, М., 1965, с. 97.
74. Տե՛ս Переднеазнатский сборник, III, М., 1979, с. 163.
75. Մանրամասն տե՛ս А. Периханян, обшество..., էջ 76—77:
76. Տե՛ս Acta orientalia, XXV, 29.
77. Այգպիսի բառ, իրոք, կա, բայց ոչմ-ում արմատն է, Հմմտ. Բոնցի հարևալ գլխունս՝ ուժնդակի մղըր ղնա (ՆԶԲ): Ճիշտ է, բառարանները վկայում են նաև ուժնդակել = օժանդակել, բայց ուշ շրջանի եզրակի վկայություններ են, թերևս սխալագրություն:
78. Ն. Ադոնցը օժիտ-ը համարում է ոչ արիական տարր, որի հնությունը կասկած չի հարուցում (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», с. 189).
79. Կաբապետ, պարսյ, մկրտ(եմ), պանոյն, մշակ բառերի վերաբերյալ ստուգաբանական նոր դիտարկումներ ունի Բեյլին, սկայ, քաջ բառերի վերաբերյալ՝ Սեմերենյին, Ա. Փերիխանյանի հավաստմամբ իրանական ծագում ունեն ստ-բաշէկ, աբանետ, շէկ, ստուկ բառերը: (Տե՛ս BSOAS, էջ 13, 14, 15, BSOS, էջ 7, ԾԵԱ. 1960, 1966, 1967, ЕДИ, 1973, էջ 1):
80. Օրինակ, հատակ չէ աբանետ-ի, աբուաբձան-ի իրանական կամ հայկական բնույթը, մշակ, գուպար բառերի իրանական կամ սեմական աղբյուրի հարցը, տագնապ-ի խեթական կամ իրանական բնույթը:

1. Լեզուներ

Ասոր—ասորերեն	մար—մարերեն
ավեստ—ավեստերեն	միջ. իր—միջին իրանական
աֆղ—աֆղաներեն	միջ. մար—միջին մարերեն
բարտանգ—բարտանգերեն	միջ. սլրթ.—միջին պարթևերեն
գիլան—գիլաներեն	միջ. պրս.—միջին պարսկերեն
ղնդ—ղնդերեն	պլ—պաղայվերեն
թրք—թուրքերեն	պրթ—պարթևերեն
իռլ—իռլանդերեն	պրս (նպրս)—նոր պարսկերեն
իրոն—իրոններեն	սնսկր—սանսկրիտ
լատ—լատիններեն	սողղ—սողղերեն
լիտ—լիտվներեն	սողղ մանիք—սողղերեն մանիքայական տեքստեր
լեհ—լեհերեն	
խոտ (խոս)—խոտանոսակերեն	վախ—վախաներեն
հայ (հյ)—հայերեն	քրիստ. սողղ—սողղերեն քրիստոնեական տեքստեր
հ.և.—հնդեվրոպական	
հպրս—հին պարսկերեն	Օս (Օսկթ)—Օսերեն
ման—մանիքայական տեքստեր	

2. Այլ կարգի

ԱԲ—Առձևուն բառարան
ԱԳ (Ագաթ)—Ագաթանդիդոս, Պատմութիւն Հայոց
ԱԾ (ածակ)—ածական
ԱՐՄ—Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան
ԱՇԽ.—Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ
ԲԵՀ—Բանբեր երևանի Համալսարանի
ԲՄՀ—Է. Աղայան, Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտութիւններ
ԲՈՒԶ—Փաւստոս Բուդանդ, Պատմութիւն
ԳԱՏ (ԶԳԱՏ)—գիտութիւնների ակադեմիայի «Տնվկագիր»
ԳԻՐԲ ԲՂԲ—Գիրք թղթոց
Գ. ՄԱԳ ԲՂԲ—Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը
ԳՈՑ—գոյական
ԵԶն—Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց
Եղիշ.—Եղիշի, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին
Եւ.—քր—Եւսեբիոս, Քրոնիկոն
ԷՔՀԼ—Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզվի
ԽՄ—խոսքի մասեր
ԽՈՐ—Մովսէս Խորենացի. Պատմութիւն
ԿԱՆ (կանոն)—Կանոնադրք հայոց
ԿԱՆ (Կանկ)—Մովսէս Կալանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից

ԿՈՐ(ԿՈՐԴ)—Կորյուն, Վարք Մազտոցի

ՀԱ—Հանդես ամսօրյա

ՀՀԳ—Հայաստանի լեզվի փոփոխություն

ՄԱԳ ԲԵՐ—Գրիգոր Մազիստրոսի մեկնությունները քերականին

ՄՀԳ—Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով (Եր. 21—25 սեպտեմբերի 1988,

Զեկուցումներ), Ե., 1984

ՄՀՈՒ—Ա. Մեյս, Հնագիտական ուսումնասիրություններ

ՆՀԲ—Նոր բառերը հայկազգան լեզուի

ՈՍԿ—Հ. Ոսկերեան

ՍԵԲ—Սերբեր, Պատմություն

ՎՐԲ ԳՐԵՄ—Վարք Երբեք հարանք

ՓԱՐԳ—Պարսկ փարսերի, Պատմություն

ВДИ—Вестник древней истории

ВЯ—Вопросы языкознания

Матер—Մատեան Կ., Մատերիալներ հայերէնի համար

Общество ... Персидская, Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды

ОИЯ—Основы иранского языкознания

ИЛР—историко-лингвистические работы

Опыт—Մատեան Կ., Օпыт истории династии Сасанидов

Очерки ..., Джаукян, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка

СГАЯ, Джаукян Г., Сравнительная грамматика армянского языка

Суд (судеб...)—Сасанидский судебник

AnAL—Annual of Armenian Linguistics.

BSL—Bulletin de la Société de Linguistique de Paris.

BSO(A)S—Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies. London.

HMV—Henning Memorial Volume, London, 1970.

JA—Journal Asiatique. Paris.

JRAS—Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. London.

Le fontt—G. Bolognesi, Le fonti dialettali degli imprestitti iranici in armeno.

LP—Lingua posnantiensis

MSL—Mémoires de la Société de Linguistique de Paris

Note—G. Bolognesi, Note Iraniche e armene

Prolexis—Bailey H., Prolexis to the book of Zambasta

Rapportt—G. Bolognesi, Rapporti lessicali tra l'armeno e l'iranico

EA—Revue des Études Arméniennes. Paris

Studi—G. Bolognesi, Studi Armeni

Titre., E. Benvenist, Titre et noms propres en iranien ancien.

TPS—Transactions of the Philological Society. London.

Vasta—H. Bailey, Vasta Acta (Orientalia, XXX, 1966)

ZVS—Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Göttingen

- Աբրահամյան Ա., Փոխառությունների հետ կապված բայակազմական մի բանի էություններ ժամանակակից հայերենում (ԳԱՏ, 1960, № 7—8);
- Աբրահամյան Ա., Բայը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962;
- Աբրահամյան Ա., Գրաբարի ձևոնարկ, Երևան, 1976;
- Աբրահամյան Խ., Պահպանված-հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բառարան, Երևան, 1965;
- Աբրահամյան Խ., «Տաճիկ» բառի ստուգաբանությունը և պահպանված տվյալները (ՀԱ, 1939);
- Աբրահամյան Ա., Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, 1956;
- Աբրահամյան Ա., Զթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965;
- Աբրահամյան Ա., Ժամանակակից գրական հայերեն, Երևան, 1981;
- Աբրահամյան Խոստովանողի Վկայք Արևելից, էջմիածին, 1921;
- Աբելյան Մ., «Վիշապներ» կոչված կոթողները իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Երևան, 1941;
- Աբելյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965;
- Աբելյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, Երկեր, հ. Գ, Դ, Երևան, 1958, 1970;
- Աբելյան Մ., Ազգագրական և գրական-բանասիրական հետազոտություններ, Երկեր, հ. է, Երևան, 1975;
- Աբելյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խոբենացու Պատմության մեջ, Երկեր, հ. Ը, Երևան, 1985;
- Ազարեանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Տիֆլիս, 1909;
- Ալիշան Ղ., Հին հալատը կամ հեթանոսական կրոնը, Վենետիկ, 1910;
- Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության (սնրածություն) և «Հնչյունաբանություն»՝ Հ. Մուրադյան, «Բանագիտություն»՝ Մ. Մուրադյան, «Խոնարհման համակարգ», «Զբեքվող խոսքի մասեր»՝ Ս. Անթոնյան, Երևան, 1972;
- Աղաբեկյան Մ., Հնդեվրոպական ձայնավոր և ձայնորդ *վ-ն հայերենում («Լրաբեր», 1981, № 8);
- Աղայան Է., Պատմա-համեմատական մեթոդը լեզվաբանության մեջ, Երևան, 1957;
- Աղայան Է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1958—62;
- Աղայան Է., Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում (ՀԳԱՏ, 1958, էջ 5);
- Աղայան Է., Գրաբարի բերականություն, Երևան, 1964;
- Աղայան Է., Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1967;
- Աղայան Է., Բառարանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, 1974;
- Աղայան Է., Տերմինադիտություն, Երևան, 1978;

Աղայան Է., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, 1984;

Աղայան Է., Հին հայկական ամսանունները և օրանունները (ԲՈՂ, 1984, № 2);

Աղայան Է., Հնդկությունական հայերեն և հնդկա-արիական ժամանակը (ԲՈՂ, 1985, № 2);

Անատյան Հ., Հայերենի բնագիտական և կրկնավոր բառերը, (ՀԱ, 1889, № 7—8);

Անատյան Հ., Զայնարանություն վրացերեն հայերենից փոխառյալ բառերի («Արարատ», 1898, № 7—8);

Անատյան Հ., Հայերենի նոր բառեր նորագույն Մնացորդաց գրոց մեջ, Վիեննա, 1908;

Անատյան Հ., Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա. Նոր Նախիջևան, 1911;

Անատյան Հ., Հայերենի նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, հ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1913—1922;

Անատյան Հ., Հայերենի զավառական բառարան, Թիֆլիս, 1913;

Անատյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1942—62;

Անատյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1—2, Երևան, 1940—1951;

Անատյան Հ., Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, հ. 1—6, Երևան, 1953, 1971;

Անատյան Հ., Նոր ստուգաբանություններ, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1940, № 4;

Անատյան Հ., Հայկական, (ՀԳԱՏ, 1944—1952);

Անատյան Հ., Հայոց գրերը, Երևան, 1968;

Անատյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1—4, Երևան, 1971—1979;

Ամալյան Հ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ (V—XV դդ.), Երևան, 1966;

Ամատունի Ս., Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912;

Ալտրենյան Ա., Քննական բերականություն արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866;

Անանիայի Շիրակունդի Մնացորդ բանից, Ս. Պետրբուրգ, 1877;

Աշխարհացոյց Մովսեսի հոբեհնացու, Վենետիկ, 1881; (ՏԵ՛ս նաև «Մովսեսի հոբեհնացույց մատենագրությունը», Վենետիկ, 1865);

Առաքելյան Վ., Մեծարության հայերենը (ՀԳԱՏ, 1962, № 5);

Առաքելյան Վ., Սկզբի բերականական կարգը և բայածանցները գրաբարում (ՊԲՀ, 1980, № 2);

Առաքելյան Վ., Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը, Երևան, 1975;

Առաքելյան Վ., Անարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Երևան, 1981;

Առաքելյան Վ., Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Երևան, 1983;

Ասատուրյան Գ., Մուրադյան Գ., Գրարարի —ակ— անվանական վերջածանցը (ՊԲՀ, 1965, № 3);

Աստուածաշունչ մատենական հին և նոր կտակարանաց ըստ չղգրիտ թարգմանության նախնեաց մերոց համեմատությամբ բերայական և յունական բնագրաց, Կ. Պոլիս, 1895;

Ավգերյան Հ., Բացատրություն լատինաց և կոտոց նախնեաց առաջնորդութեամբ Օպի-փանու, հոբեհնացույց և Շիրակացույց, Վենետիկ, 1821;

Արտաշիռ Բարական Կարնամակ, պահլավ բնագրեն թարգմանեց հանդերձ ծանոթութեամբ տօրտ. Յ. Բիրաբեան, Փարիզ, 1907;

Բագրատունի Ա., Հայերեն բերականությունից ի պլուտո զարգացելոց, Վենետիկ, 1852;

Բաղդալյան Հ., Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970;

Բառգիրք արունասից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց յօրինեալ ի Ն. Մանուէր վարդապետէ Քաջուհույ, Վնենտիկ, 1852:

Բառգիրք հայոց. քննական բնագիրք. առաջաբանը և ծանոթագրութիւնները Հ. Ամալանի, Երևան, 1975:

Բառարանայան Ա., Ստուգարանական հետազոտութիւններ, (ՀԱ, 1903—1907):

Բառարանայան Ա., Լեզվարանական (ՀԱ, 1908—1910):

Բառեզ Կոստազի, Յաղագս վեցաբնայ արարչութեան, աշխատասիրությամբ Կիմ Մուրադյանի, Երևան, 1984:

Բեգիւրյան Պ., Հայերենի մի քանի բառերի ստուգարանության շուրջը (ՀԳԱՏ, 1955, 9):

Բեգիւրյան Պ., Ստուգարանական վերլուծութիւններ (ՀԳԱՏ, 1956, 7):

Բեգիւրյան Պ., Ի՞նչ քանի ստուգարանութիւններ (ՊԲՀ, 1962, 1):

Կալաւոյան Մ., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:

Կապադուկան Գ., Վարդանանց պատմութեան միջնադարյան ռաուարանը (ՊԲՀ, 1988, 2):

Կրիգոր Մազիստուրի թղթերը. բնագիրք առաջաբանով և ծանոթագրութիւններով առաջին անգամ լույս ընծայեց Հ. Կոստանյանը, Քիւթսանդարպուլ, 1910:

Կրիգոր Մազիստուրի Մեկնութիւն քերականին (տե՛ս Յրոհստ Դիոնիսեայ քերականի, Ս. Պետրերուրգ, 1915, էջ 223—243):

Կոնստանտին Է., Պարթևական պետութեան որոշ գրվագներ Մ. Խորենացու լուսաբանութեամբ (ՊԲՀ, 1976, 3):

Եզեկայ Կողբացոյ Բագրեանցայ եպիսկոպոսի եղծ աղանդոց, Վնենտ., 1826:

Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1857:

Զարբնաւալեան Գ. Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, Վնենտիկ, 1865:

Էմին Մ., Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկական հնթանոսութեանց. թարգմանեաց ի գաղղիական բնագրէ Յովհաննէս Տերոնեանց, Յարմաշ, 1875:

Էսապալյան Հ., Պահլավերէն սաղմոսարանը (ՀԱ, 1942, էջ 61—69):

Բովմայի վարդապետի Արծրուհույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետրերուրգ, 1877:

Իննիքնեան Ա., Հնախօսութիւն Հայաստանեայց աշխարհի Վնենտ. 1835:

Կաստանյան Ս., «Նախարար» տերմինի մասին (ՊԲՀ, 3, 1973):

Կարտու, Վարք Մաշտոցի. Բնագիրք, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանութեամբ, առաջաբանով և ծանոթագրութիւններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941:

Հայկական կոնստանտինովմը միջազգային լեզվարանութեան գնահատմամբ (հետագարծ տեղեկատու), Երևան, 1976:

Հայոց լեզվի համեմատական քերականութեան հարցեր, Երևան, 1979:

Հասարայան Մ., Պատմական Իրանը և Հայաստանը (Հայկազգայն հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 1979, էջ 9—33):

Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վնենտիկ, 1862:

Հյուրըման Հ., Հայկական հատուկ տնուանք (ՀԱ, 1893):

Հյուրըման Հ., Հին հայոց տեղով տնունները, Վիեննա, 1907:

Հյուրըման Հ., Ուսումնասիրութիւնք հայերենի փոխառեալ բառից, Վիեննա, 1894:

Հնախօսութիւն Հայաստանի ի Ն. Մանուէր Քաջուհույ, Վնենտիկ, 1855:

Հովհաննիսյան Լ., Իրանական փոխառութիւններ համարվող մի քանի բառերի շուրջը (ՊԲՀ, 1981, 3):

Հովհաննիսյան Լ., Հայերենի իրանական փոխառութիւնների մասին (ՊԲՀ, 1983, № 2—3):

Հովհաննիսյան Լ., Հայերենի իրանական փոխառությունների տարբերակման սկզբունքները մասին (ՌԴԳ, 1984, էջ 369—378)։

Հովհաննիսյան Լ., Մի բանի նկատմամբ հայերենի իրանական փոխառությունների տարբերակման վերաբերյալ (ԲՅՀ, 1984, № 2)։

Ղազարյայ Փարպեցույ Պատմություն Հայոց, Տիփլիս, 1904։

Ղափանցյան Գ., Հնդաբանական մի բանի մնացորդներ հայերենում, Երևան, 1927։

Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1939։

Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն (Հին շրջան), Երևան, 1961։

Մանանդյան Հ., Կշիռները և շափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930։

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ.Բ, մասն Ա, Երևան, 1957։

Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1981։

Մառ Ն., Ժողովածոյք Վարդանայ, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894։

Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեթ և հայ բառաբանության (ՊԲՀ, 1972, 2)։

Մեյլե Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1978։

Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով, Երևան, 21—25 սեպտեմբերի, Զեկուցումներ, Երևան, 1984։

Մկրտչյան Ն., Մի բանի սեմական բառեր հայերենում (ՊԲՀ, 1970, 2)։

Մովսեսի Խոռենացույ մատենագրությունը, Վենետիկ, 1865։

Մովսիսի Խոռենացույ Պատմություն, Տիփլիս, 1913։

Մուրադյան Ա., Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի բերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971։

Մուրադյան Հ., Երկրորդականը լին արդյո՞ք ուա, ուկ, ուի... կապակցությունները դրուբարում (ՊԲՀ, 1971)։

Մուրադյան Հ., Ինչպե՞ս հասկանալ Անտոյանի օրենքը (ԲՅՀ, 1973, 2)։

Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական բերականություն, հ. 1, Երևան, 1982։

Մուրադյան Մ., Բառագիտություն (Հայոց լեզվի պատմական բերականություն, Է1, Երևան, 1975, էջ 5—147)։

Ֆալբանդյան Գ., Պարսկերենի մթազնված և կորած բառերի վերականգնումը հայերենի օգնությամբ (ԳԱՏ, 1962, 1)։

Նալբանդյան Գ., Միջին պարսկերեն, Երևան, 1962։

Նալբանդյան Գ., Հին պարսկերեն, Երևան, 1963։

Նալբանդյան Գ., Դարե՞ս՝ Վշտասպի Բխիթունյան արձանագրությունը, Երևան, 1964։

Նալբանդյան Գ., Իրանական ծագում ունեցող հայկական անձնանունները (Հին շրջան), Երևան, 1970։

Նալբանդյան Գ., Ստուգարանություններ հայոց անձնանունների («Արևելագիտության հարցեր», Երևան, 1983, 1—2)։

Շալունց Ռ., Համանուն բառերի առաջացման աղբյուրները հայերենում (սկզբի և ուժի հարցեր», 3, 1975)։

Շալունց Ռ., Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում (սկզբի և ուժի հարցեր», 4, Երևան, 1977)։

Շիրակացի Ա., Տիեզերագիտություն և տումար, Երևան, 1941։

Հ. Վրբանիսի Չալրխան, Քերականություն հայկական լեզուի, հանդերձ փոփոխմամբ և յաւելումովը. աշխատասիրեալ ի հ. Արսենէ վ. Այտրնեան, Վիեննա, 1885։

- Չամչեան Մ., Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Շուշի, 1859:
- Չորս պահլավիկ բնագրեր. գանձ շահեկան, Փարոխ Պերոզ. Խոսրով Կուստան, Մատիկան ճատրակի, Բարգմանեաց 3. Թիրեաթյան, Վիեննա, 1857:
- Չուգասլյան Բ., Հայ-իրանական գրական առնչություններ, Երևան, 1965:
- Պատմութիւն Սերէոսի. Աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979:
- Պեղեհսըն Հ., Եպսոտ մը հայ լեզուի պատմութիւն, Վիեննա, 1904:
- Պեղեհսըն Հ., Հայերէն և դրացի լեզուներ, Վիեննա, 1907:
- Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ա., Լաւագուլյան Թ., Լեզվաբանական րաոարան, Երևան, 1975:
- Պետրոսյան Ա., Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին (ՊԲՀ, 1979, 4):
- Պետրոսյան Ա., «Ասպենտ» տիտղոսի և «Ասպետություն» գործակալության նախնական բնութքի պարզարանման փորձ (ԳԱ, «Լրաբեր», 1983, 4):
- Ջանուկյան Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), Երևան, 1954:
- Ջանուկյան Գ., Խաչատուր Արծվյանը որպէս լեզվաբան-քերականագետ («Երևանի համալսարանի գիտական աշխատություններ», 1954 թ.):
- Ջանուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմա-համեմատական քերականության հիմունքներ (ՀԳԱՏ, 1955, 1):
- Ջանուկյան Գ., Հին հայերենի հոլովման սխտեմը և նրա ծագումը, Երևան, 1959:
- Ջանուկյան Գ., Հայ բարբառագիտությունը և հայերենի բարբառների ծագման հարցը (ՊԲՀ, 1959, 2—3):
- Ջանուկյան Գ., Ստուգաբանություններ (ՊԲՀ, 1963, 4, 1965, 1, ԲեՀ, 1971, 1, «Լրաբեր», 1973, 6, 1976, 12, 1979, 3):
- Ջանուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, 1964:
- Ջանուկյան Գ., Հայերենը և Հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970:
- Ջանուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972:
- Ջանուկյան Գ., Հայաստանի լեզվի հինանատոյիական ծագման վարկածը (ՊԲՀ, 1976, 1):
- Ջանուկյան Գ., Հայ-իրանական ղուղագրիպումներ, (ԲեՀ, 1981, 2):
- Սամաւկյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1939:
- Սամուկյան Խ., Հին Հայաստանի կուտուրան, հ. 1, II, III, Երևան, 1931, 1941:
- Սուխասյան Ա., Հին իրանական իրավունքը բոլոր Սասանյան դատաստանագրքի, Երևան, 1980:
- Սուխասյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1967:
- Սուխասյան Ա., Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1971:
- Տաշեան Հ., Ուսումն դասական հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1920:
- Տիրացյան Գ., Արտաշես Ա-ի արամեատուտ նորագլուտ արձանագրությունը, (ՀԳԱՏ, 1957, 10):
- Ուլուբաբյան Բ., «Ալբանիա», «Ալվանք», և «Առան» տեղանունները (ՊԲՀ, 1971, 3):
- Ուլուբաբյան Բ., Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981:
- Ուխտամէն Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:
- Փաւստոսի Քիլիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետրբուրգ, 1883:
- Փոսյան Վ., Հնդեվրոպական արմատների լեքսիկական արժեքը (Բեկնած. դիսկրտ.): Երևան, 1953:

- Газанчиан Н. А., Семантико-стилистические сдвиги в заимствованной лексике (канд. дисс., Е., 1971).
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., Миграции племен-носителей индоевропейских диалектов с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии (ВДИ, № 2, 1981).
- Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I, II, Тбилиси, 1984.
- Герценберг Л. Г., Хотаносакский язык, М., 1965.
- Герценберг Л., Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках, Л., 1972.
- Грантовский Э. А., Иранские имена из Приурмийского района в IX—VIII вв. до н. э. (Древний Мир), 1962.
- Грантовский Э. А., Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970.
- Дандамаев М. А., Ахеменидское государство и его значение в истории древнего Востока («История Иранского государства и культуры»), М., 1971.
- Дандамаев М. А., Работники царского хозяйства в Иране в конце VI—первой половине V в. до н. э., ВДИ, № 3, 1973.
- Дандамаев М. А., Луконин В. Б., Культура и экономика древнего Ирана, М., 1980.
- Дементьев А. А., Фонетические и орфографические признаки нерусских по происхождению слов («Русский язык в школе»), № 3, 1968.
- Додыхудоев Р. Х., Об отражении древнеиранской группы rt в шугнанском языке («Иранская филология»), 1964.
- Доровских Л. В., Семантическое освоение иноязычной лексики в заимствующем языке (на материале греческих заимствований в латинском языке), кандидат. диссерт., Томск, 1972.
- Джаукян Г. Б., О применении сравнительного метода в истории армянского языка (ՀԱՅ ԳԼ «Տեղեկագիր», 1957, № 6).
- Джаукян Г. Б., Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967.
- Джаукян Г. Б., Об аккадских заимствованиях в армянском языке, ԳԲ, № 3, 1980, 4.
- Джаукян Г., Сравнительная грамматика армянского языка, Е., 1982.
- Джаукян Г. Б., Сараджева Л. А., Арутюнян Ц. Р., Очерки по сравнительной лексикологии армянского языка, Ереван, 1983.
- Джаукян Г. Б., Об этимологических дублетах и параллелях в армянском языке (ՄՀԳ, 1984).
- Дьяконов И. М., Дьяконов М. М., Лившиц В. А., Документы из Древней Нисы (Материалы ЮТАКЭ), вып. 2, М.—Л., 1951.
- Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956.
- Дьяконов И. М., Лившиц В. А., О языке документов из Нисы (ВДИ, № 4, 1956).

- Дьяконов И. М., Лившиц В. А., Новые находки документов в старой Нисе (Переднеазийский сборник, II), М., 1966.
- Дьяконов И. М., К древневосточному субстрату в армянском языке (ЖРЭ) I, 1981).
- Егорова К. Л., Типы лингвистических заимствований (на материале англицизмов и англо-американизмов в сов. фр. языке), канд. дисс., М., 1971.
- Еремян С. Т., О рабстве и рабовладении в древней Армении, (ВДИ, № 1, 1950).
- Зализняк А. А., Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода («Вопросы славянского языкознания», вып. 6), 1962.
- Зарубин И. И., Шугнанские тексты и словарь, М.—Л., 1960.
- Зорько А. С., Сравнительное исследование заимствований в родственных языках, канд. дисс., М., 1975.
- Иванов В. В., Хеттский язык, М., 1963.
- Иранское языкознание, М., 1981.
- История Иранского государства и культуры, М., 1971.
- Карагезян О. О., Фракийцы на юго-западе Армянского нагорья, ЖРЭ, №1. 1981.
- Каримов А., Первичные предлоги в среднеперсидском языке, канд. диссерт., Душанбе, 1969.
- Кауфман К. В., Некоторые вопросы истории согдийского языка (труды ИЯ, т. 6), 1956.
- Лексика русского литературного языка XIX—начала XX века, М., 1981.
- Лелеков Л. А., К семантике и типологии храмовых сооружений армянского язычества, ЖРЭ, № 1, 1983.
- Лившиц В. А., Луконин В. Г., Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах (ВДИ, № 3, 1964).
- Лившиц В. А., Кушаны: письменность и язык, т. 1, М., 1974.
- Лившиц В. А., Согдийский документ из древнего Самарканда (Иранское языкознание, 1, М.,) 1979.
- Литература древнего Востока, М., 1971.
- Мейе А., Сравнительный метод в историческом языкознании, М., 1954.
- Меликишвили Г., О некоторых наименованиях металлов в древневосточных и кавказских языках (ВДИ, № 4, 1968).
- Меликян Г. В., К истории изучения парных словосочетаний персидского языка, (ЖРЭ, № 1, 1981).
- Мкртчян Н. А., «Отклонения» от закономерностей армянского языка в свете данных аккадского языка (ЖРЭ, № 4, 1979).
- Модебадзе М. С., Иранские заимствования в языке хинди (канд. диссерт. Тбилиси, 1968).
- Опыт историко-типологического исследования иранских языков, М., 1975.
- Оранский И. М., Введение в иранскую филологию, М., 1960.
- Оранский И. М., Иранские языки, М., 1963.
- Оранский И. М., О соотношении периодизации истории языка с периодиза-

- цией памятников письменности—ВЯ, № 2, 1975.
- Оранский И. М., Ирано-славянские заметки II (Иранское языкознание), М., 1981.
- Основы Иранского языкознания (древнеиранские языки), М., 1979.
- Основы Иранского языкознания (среднеиранские языки), М., 1981.
- Патканян К., Опыт истории династии Сасанидов, С. Петербург, 1863.
- Патканов К., Несколько слов о названиях древних армянских месяцев (Труды восточного отделения императорского археологического общества, ч. 16, СПб., 1872).
- Патканов К., О месте, занимаемом арм. языком в кругу индоевропейских, Тифлис, 1879.
- Патканов К., Материалы для армянского словаря, С. Петерб., 1882.
- Пахалина Т. Н., Ишкашимский язык, М., 1959.
- Пахалина Т. Н., Памирские языки, М., 1969.
- Пахалина Т. Н., Ваханский язык, М., 1975.
- Переднеазиатский сборник, III, М., 1979.
- Периханян А., К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени (ВДИ, 4, 1952).
- Периханян А. Г., Древнеармянские восстания, ВДИ, № 2, 1956.
- Периханян А. Г., Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959.
- Периханян А. Г., Агиатические группы в древнем Иране (ВДИ, № 3, 1968),
- Периханян А. Г., Сасанидский судебник, Ереван, 1973.
- Периханян А. Г., Частные целевые фонды в древнем Иране. ВОИ, № 1, 1973.
- Периханян А. Г., Этимологические заметки, I, 1982, № 1, 1982.
- Периханян А. Г., Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды, М., 1983.
- Персидско-русский словарь, т. I, II, М., 1970.
- Рагоза А. Н., Согдийские фрагменты Центральноазиатского собрания Института востоковедения АН СССР (канд. диссерт., Л., 1972).
- Расторгуева В. С., Среднеперсидский язык, М., 1966.
- Сараджева Л. А., Сравнительно-типологическое исследование цветowych обозначений (ВРЗ, № 4, 1976).
- Сараджева Л. А., Армяно-славянские лексико-грамматические параллели, Е., 1980.
- Соколов С. Н., Авестийский язык, М., 1961.
- Соколов С. Н., Язык Авесты, Л., 1964.
- Соколова В. С., Рушанские и хуфские тексты и словарь, М.—Л., 1959.
- Соколова В. С., Бартагские тексты и словарь, М.—Л., 1960.
- Смирнова О. И., О титуловании согдийских правителей («Древний мир»), 1962.
- Сунити Кумар Чаттерджи, Введение в индоарийское языкознание, М., 1977.
- Суровцева М. А., Выражение цветowych значений в общеславянском языке

- («Этимологические исследования по русскому языку, вып. VIII), М., 1976.
- Тирация Г. А., Урартская цивилизация и Ахеменидский Иран, *ВФЭ*, №2, 1964.
- Туманян Э. Г., Древнеармянский язык, М., 1971.
- Туманян Э. Г., Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., 1978.
- Фрай Р., Наследие Ирана, М., 1972.
- Фрейман А. А., Древнеперсидский календарь (ВДИ, № 3, 1946).
- Фрейман А. А., Хорезмийский язык, М.—Л., 1951.
- Хромов А. Л., Историко-лингвистические исследования Ягноба и верхнего Зернишана (док. дисс. Душанбе, 1969).
- Хромов А. Л., Ягнобские архаизмы в топонимических названиях («Иранское языкознание»), М., 1971.
- Шанидзе А. Г., Этимологические заметки, ИАН, 1968, № 5.
- Шахрай О. Б., К проблеме классификации заимствований лексики, ВЯ, № 2, 1961.
- Эдельман Дж. И., Проблемы исторической фонологии иранских языков, докторская диссертация, М., 1978.
- Эдельман Д. И., К генетической классификации иранских языков (ВЯ, № 6, 1984).
- Acta Iranica*, Leiden 1974, 1977.
- Bailey H. W. *Iranica*, IRAS, 1930.
- Bailey H. W. *Iranian Studies*, BSOS 19:0—32, v. 6, 1933 v. 7, 1935 v. 7.
- Bailey H. W. To the *Žamāsp—Nāmak*, I BSOAS, 1930 v. 6, 1931 v. 6.
- Bailey H. W. *Asica*. TPS, 1945(46).
- Bailey H. W. *Indo-Iranian Studies—III*, TPS, 1955.
- Bailey H. W. *Armeno-Indo-Iranica*, TPS, 1956.
- Bailey H. W. *Irano-Indica*, BSOAS, № 12. 13.
- Bailey H. W., *Kusanica*, BSOAS, № 14.
- Bailey H. W., *Ariaca*, BSOAS, 15.
- Bailey B. W., *Iranian in Armenian*, REA, 1965, t. 2.
- Bailey H. W., *Västa /Acta Orientalia*, XXX, 1966, Copenhagen.
- Bailey H. W., *Prolexis to the Book of Zambasta*, Cambridge, 1967.
- Bailey H. W., *A range of Iranica*, HMV, 1970, London.
- Bailey H. W., *North Iranian problems*, BSOAS, 1972, 2.
- Bailey H. W., *Armenian azbn and pelem.*, Anal. v. 4, 1983.
- Bănăţeanu V., Les arméniens des inscriptions de Behistun. *Studia et acta orientalia* I, Bucarest, 1958.
- Bănăţeanu V., Beiträge zum Studium der Urartischen Ortsnamen in der armenischen Toponymie. *§U*, 1961.
- Belardi W. Sull'origine delle voci Armene antiche Intzianti con-*pat*, *§U*, 1961. 613—630.
- Benveniste E., Sur quelques emprunts iraniens en arménien (*§U*, 1927, 761—764).
- Benveniste E., Titre iranien en arménien, REA, 1929, t. IX, fas. 1.
- Benveniste E., Les nominatifs arméniens en -i-, REA, 1930, fas. 1.

- Benveniste E.*, L'Éran-vēž et l'origine légendaire des Iraniens, BSOS, VII, 1933—35.
- Benveniste E.*, Emprunts iraniens en arménien, TPS, 1945.
- Benveniste E.*, Notes Sogdiennes, JA, 1951, fas 2.
- Benveniste E.*, Etudes sur quelques textes sogdiens chrétiens, IA, 1955, 1959.
- Benveniste E.*, Phonétique et étymologie de l'ossète, BSL, 1956, vol. 52, № 1.
- Benveniste E.*, Mots d'emprunt iraniens en arménien, BSL, 1957—58, fas. 1.
- Benveniste E.*, Remarques sur les composés Arméniens en-pet. ZU, 1961.
- Benveniste E.*, Interférences lexicales entre le gotique et l'iranien, BSL, 1963 fas. 1.
- Benveniste E.*, Le système phonologique de l'iranien ancien, BSL, 1968, fas. 1.
- Benveniste E.*, Sur la terminologie iranienne du sacrifice, IA, 1964, № 1.
- Benveniste E.*, Le verbe iranien namen en sogdien, BSOAS, 1967, pt. 3.
- Benveniste E.*, Le développement des mots composés en arménien classique, REA, 1967.
- Benveniste E.*, Titres et noms propres en iranien ancien, Paris, 1966.
- Benveniste E.*, Éléments parthes en arménien, REA, 1964.
- Benveniste E.*, Une correspondance Indo-Européenne en arménien, REA, 1966.
- Bolognesi G.*, Le fonti dialettali degli imprestitti iranici in armeno. Milano, 1960.
- Bolognesi G.*, Nuovi aspetti dell'influenza iranica in armeno, ZU, 1961. 657—684.
- Bolognesi G.*, Rapporti lessicali tra l'armeno e l'iranico. Milano 1962.
- Bolognesi G.*, Note iraniche e armeno, Milano, 1960.
- Bolognesi G.*, Studi Arment „Ri cerche linguis tiche“ an, V vol V Roma, 1962
- Bolognesi G.*, A propos de VER „blessure“ problèmes d'étymologie et de phonétique Arméniennes, REA, 1984.
- Bolognesi G.*, Arm. erdmnaker e erdmn utel, AnAL, № 6, 1975.
- Boyce M.*, A word-list of manichaean middle Persian and Parthian, Acta Iranica, III ser. vol. 9, Leiden 1977.
- Burrow T.*, Iranian Words in the Kharosthi Documents from Chinese Turkestan, BSOS, VII.
- Chaumont M.—L.*, Recherches sur les institutions de l'Iran ancien et de l'Arménie, JA, 1961. fas. 3.
- Dauzat A.*, L'emprunt linguistique, Paris, Liège, 1956.
- Djakoukian G.*, L'arménien et des anciennes langues indoeuropéennes, REA 1973—74.
- Dumézil G.*, Les ceurs haurot-maurot, REA, 1926, VI, fas. 1. Etudes de linguistique et de philologie arméniennes II par A. Meillet., Louvain 1977.
- Frye R. N.*, Parthian dipinti—Yale Classical Studies (New-Haven), 1955, v. 14
- Frye R. N.*, The Persepolis middle Persian inscriptions from the time of Shapur II (Acta orientalia, XXX. Copenhagen, 1966).
- Garsoian N. G.*, Sur le titre de protecteur des pauvres. REA, 1981.
- Gauthiot R.*, Iranica, 1, MSL, t. 19.
- Gershevitch J.*, Dialect variation in early persian, TPS, 1964.
- Gingnoux Ph.*, Glossaire des Inscriptions Pehlevies et Parthes. (Corpus Inscriptio-

- tionum Iranicarum. Supplementary Series), London, 1972.
- Ghilian A., Essai sur la langue parthe, 1939 (1966).
- Greppin J., Classical and middle Armenian term for „Falcon“ and „Hawk“ REA, 1977.
- Greppin J. A., A Note on Arm. ԻՏԻՆ „Ruler“, AnAL, v. 3, 1982.
- Greppin J. A., The Middle Persian nominal suffixes in classical Armenian REA, 1973—74.
- Greppin J. A., A Note on the Alternation of E and A in Classical Armenian AnAL, vol 1, 1980.
- Gutraud P. Les mots étrangers, Paris, 1965.
- Haas O. Zur Vorgeschichte der Armenischen Sprache, ZU, 1964.
- Henning W., Soghdische Miscellen. BSOS, 8, 1935—37.
- Henning W., A list of Middle-Persian and Parthian words. BSOS, 9, 1937.
- Henning W., Two Central Asian Words. TPS, 1945.
- Henning W., The Manichaean Feasts, JRAS, 1945.
- Henning W., The Sogdian text of Paris (BSOAS. № 11, 1946).
- Henning W., Two Manichaean Magical texts with an excursus on the Parthian ending -ēndēh. BSOAS, 12, 1947.
- Henning W., A Pahlavi Poem. BSOAS, 13, 1950.
- Henning W., A New Parthian inscription. JRAS, 1955, 3—4.
- Henning W., A Sogdian God. BSEAS, № 5, 1965.
- Henning W., Das Verbum des Mittelpersischen der Turfanfragmente. Acta Iranica 2^a, v. 5, 1977.
- Henning W., The Choresmian documents. Acta Iranica, vol. 6, 1977.
- Hübschmann H., Armenische Studien, Leipzig, 1883.
- Hübschmann H., Die altarmenischen Personennamen, Leipzig, 1893.
- Hübschmann H., Armenische Grammatik, 1—2, Leipzig, 1895—97.
- Humbach H., Aramaeo-iranian and Pahlavi, Acta Iranica II, 1974.
- Kent R., Old Persian. grammar, texts, lexicon; second edition, New Haven, 1953.
- Lagarde P., Armenische Studien. Göttingen, 1877.
- Lamberterie Ch., Arménien apak'ēn (AnAL, № 6, 1985).
- Lecoq P., Remarques sur l'inscription de Sar Mašhad, Studia Iranica, t. 1, 1971.
- Lecoq P., La langue des inscriptions Achéménides. Acta Iranica, II, 1974.
- Leroy M., Les mots arméniens en—arēn. (École des langues Orientales Anciennes de l'Institut catholique de Paris). Paris, 1964.
- Leroy M., Les composés arméniens à premier term -apa- (Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste), Paris, 1975.
- Leroy M., Emprunts iranien dans la composition nominale en arménien classique. REA. 1983.
- Liebert G., Indoiranica. Acta Iranica II, 1974.
- MacKenzie D. N., An early Jewish-Persian Argument. BSOAS, 2, 1968.
- MacKenzie D. N., Zoroastrian master of ceremonies, HMV.
- MacKenzie D. N., A Concise Pahlavi Dictionary. London, 1971.
- MacKenzie D. N., Šapur's shooting, BSOAS, № 3, 1978.

- MacKenzie D. N.*, Mant's Sēbuhragān, BSOAS, № 3, 1979, BSOAS, № 2, 1980.
- Meillet A.*, De l'influence parthe sur la langue arménienne. REA 1, 1920.
- Meillet A.*, Sur les term religieux Iranens en arménien, REA, 1921.
- Meillet A.*, Le mot *eketeci*, REA, fas 1, 1929.
- Minorsky V.*, Le nom de *divin*. REA, fas 1, 1930.
- Mirza H. K.*, Sogdian plural suffix in Pahlavi. Proceedings, 1968.
- Morgenstierne G.*, Notes on Bactrian phonology, BSOAS, 33, 1970.
- Morgenstierne G.* Irano-Dardica, Wiesbaden, 1973.
- Nyberg H. S.*, Middle Iranian Has, Hasenag. H MV.
- Nyberg H. S.*, A manual of Pahlavi, Pt. 2. Glossar, Wiesbaden, 1974.
- Perikhanian A.*, L'inscription araméenne du roi Artasēs, REA, 1966.
- Perikhanian A.*, On some Pahlavi Legal terms, H MV.
- Périkhanian A.*, Notes sur le lexique iranien et arménien. REA, 1968.
- Périkhanian A.*, Sur arm. Panduxt, REA, 1969.
- Périkhanian A.*, Arm. *dašxuran* et arm. *vsestak*. AnAL, v. 6, 1985.
- Périkhanian A.*, Lièvre et 'courier, en arménien et en iranien. AnAL, n. 3, 1982.
- Petermann H.*, Grammatica linguae armeniacae, Berolini, 1837.
- Pisani V.*, Lezioni di armeno. Milano, 1946.
- Pisani V.*, Der gott als „verteiler“ und Armenisch astuace. ZU, 10—12, 1961.
- Russell J. R.*, The platonic myth of er, armenian Ara, and Iranian Ardāy Nīrāz (REA, 1984).
- Scardigli P. G.*, Aspekte der Armenischen etymologie. 1961.
- Schmitt R.*, Die Namenkonstruktion im Altarmenischen, HA, 1976.
- Schmitt R.*, „Armenische“ Namen in altpersischen Quellen. AnAL, 1, 1980.
- Schmitt R.*, Iranisches lehnwort im Armenischen. REA, 1983.
- Schmitt R.*, Zu den alten armenischen Monatsnamen. AnAL, № 6, 1985.
- Szemerényi O.*, Iranian Studies I, ZVS, 1959, Iranica II, Sprache XII, 1967, Iranica III, H MV, Iranica, IV, Вопросы иранской и общей филологии, Тбилиси 1977.
- Solta G.*, Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960.
- Vrouyr N.*, Repertoire etymologique de l'arménien, Anvers, 1948.
- Williams N. S.*, A Parthian sound-change. BSOAS, 1, 1979.
- Windekens A. J. Van.*, De quelques mots iraniens empruntés par le tokharten et par le grec (Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Ban 134, 1, Wiesbaden, 1984).

Ր Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Ներածություն	14
Գլուխ Ա.—Իրանական լեզուներ: Փոխառությունների սկզբնաղբյուրների հաւցը	48
Իրանական լեզուների համառոտ բնութագիրը	48
ա) Հին իրանական փուլ	49
բ) Միջին իրանական փուլ	55
գ) Նոր իրանական լեզուներ	60
Իրանական փոխառությունների սկզբնաղբյուրների հարցը	63
ա) Հին իրանական սկզբնաղբյուրներ	62
բ) Միջին իրանական սկզբնաղբյուրներ	69
Գլուխ Բ.—Իրանական փոխառությունների բնութագրիւրը ըստ խոսքի մասերի	87
Գոյականներ	87
Ածականներ	107
Բայեր	114
Այլ խոսքի մասեր	120
Գլուխ Գ.—Փոխառությունների որակական և զործառական բնութագրիւրը	128
1. Անկախաբար շփրառովող արմատներ	133
2. Նույնարմատ բառեր	136
3. Բարդ բառերի բնույթը	140
4. Իրանական ծագմամբ ածանցներ: Ածանցների ձևային և զործառական ընդհանրություններ հայերենում և իրանական լեզուներում	142
5. Նվաղ հաճախական բառեր	159
6. Փոխառությունների պատկերը ըստ դարերի	164
7. Պատճենումներ իրանական լեզուներից	169
8. Հոմանիշություն	175
9. Համանունություն	203
ա) Տարարմատ համանուններ	205
բ) Նույնարմատ համանուններ	207
Գլուխ Դ.—Փոխառությունների քանակական բնութագրիւրը	212
Փոխառությունների նախկին ցանկից դուրս հանվող բառեր	219
Փոխառությունների ցանկի համալրում	231
Հայոց լեզվի հին շրջանի իրանական փոխառությունների ցանկ	263
Մանրագրություններ	272
Համառոտագրություններ	288
Գրականություն ցանկ	291

ՀԱՅՏԵՐԵՆԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հրատ. խմբագիր Ս. Հ. Գևորգյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հաբարյանյան
Կազմը կամ նկարչական ձևավորումը Կ. Կ. ՂԱՃԱՒԱՐՑԱՆԻ
Սրբագիրը՝ Ն. Հ. Մկրտչյան

ИБ 1418

Հանձնված է շարվածքի 19.07.1989 թ.: Ստորագրված է տպագրության 5.04.1990 թ.:
Չափը 60×84¹/₁₆, թուղթ № 1: Տառատեսակ՝ սերի տպոբանալ: Բարձր տպագրություն:
Պայմ. 17,67 մամ., տպագր. 19 մամուլ: Ներկ. մամուլ 17, 67: Հրատ.-հաշվարկ. 17,41
մամուլ: Տպագրանակ 1000: Հրատ. № 7744: Պատվեր № 943: Գինը 4 ռ. 15 կ.:
:

ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 Կ.:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:

Типография Издательства АН АрмССР, 378310, г. Эчмиадзин.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0190627

4. 154

A $\frac{\pi}{22272}$